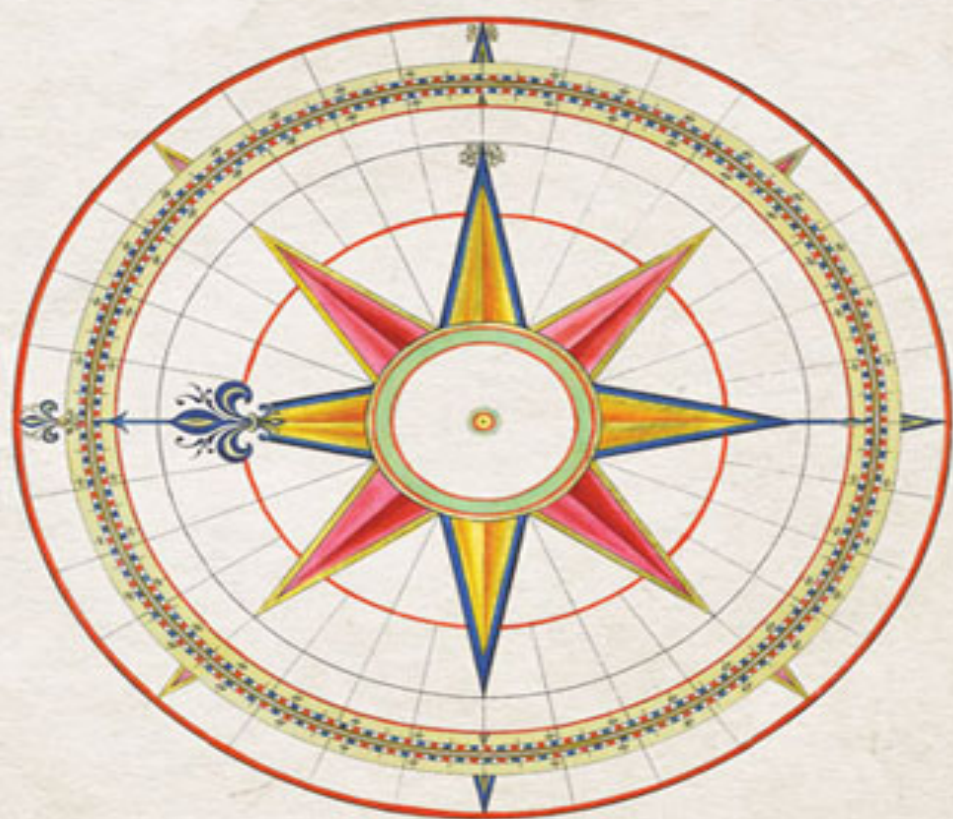

НІЛ ФЕРГЮСОН

Цивілізація

Як Захід став успішним

ЦИВІЛІЗАЦІЯ

NIALL FERGUSON

CIVILIZATION

THE WEST AND THE REST

PENGUIN BOOKS · LONDON · 2012

НІЛ ФЕРГЮСОН

ЦИВІЛІЗАЦІЯ

ЯК ЗАХІД СТАВ УСПІШНИМ

Переклав з англійської
В'ячеслав Циба

«НАШ ФОРМАТ» · КИЇВ · 2017

УДК 327:008
Ф43

Фергюсон Ніл

Ф43 Цивілізація. Як Захід став успішним / пер. з англ. В. Циба. — К. :
Наш формат, 2017. — 488 с. : іл.
ISBN 978-617-7279-78-4 (паперове видання)
ISBN 978-617-7388-15-8 (електронне видання)

Ніл Фергюсон, британський історик і журналіст, зауважує: «Ще на початку XV століття сама лише думка про те, що наступні п'ять століть Захід домінуватиме над Рештою світу, здалася б дуже дивною. А втім, це сталося». І нині могутність Заходу вражає навіть найбагатшу уяву...

То чому ж так трапилося? Чому Європа, яка на 1500 рік поступалася Сходу за багатьма показниками — економічними, технологічними, демографічними, — зуміла різко рвонутися вперед і досягти безперечного світового панування? Які складові успіху Західної цивілізації? Саме ці дражливі питання украй сміливо, часом навіть зухвало, а проте надзвичайно захопливо висвітлює Ніл Фергюсон, один із найвпливовіших людей світу за версією журналу Time.

УДК 327:008

Літературна редакторка *Катерина Кисельова*. Науковий редактор *Олексій Гарань*. Коректорка *Олена Рачинська*. Верстальник *Денис Піорко*. Технічний керівник *Микола Климчук*. Художня редакторка *Катерина Аврамчук*. Дизайнер обкладинки стронговський. Випускові редакторки *Галина Харук*, *Світлана Андрущенко*. Відповідальний за випуск *Антон Мартинов*.

Дякуємо за допомогу в підготовці видання *Сергєєві Громенку*.

Надруковано в Україні видавництвом «Наш формат» у типографії «Фактор-Друк» (61030, Україна, м. Харків, вул. Саратовська, 51). Підписано до друку 05.07.2017. Тираж 4000 прим. Термін придатності необмежений. Замовлення № 5371. ТОВ «НФ», пров. Алли Горської, 5, м. Київ, Україна, 01032, тел. (044) 222-53-49, pub@nashformat.ua. Свідоцтво ДК № 4722 від 19.05.2014. Висновок Держ. сан.-епідем. експертизи № 05.03.02.-04/51017 від 16.11.2015.

Науково-популярне видання
Серія «Світлоглядна література»

ISBN 978-617-7279-78-4 (паперове видання)
ISBN 978-617-7388-15-8 (електронне видання)

Всі права застережено. All rights reserved
© 2017, Niall Ferguson
© Циба В., пер. з англ., 2017
© ТОВ «НФ», виключна ліцензія на видання,
оригінал-макет, 2017

Присвячую Аяан

Список ілюстрацій

1. Сцена Столітньої війни (*Corbis*)
2. «Чотири стани суспільства: Бідність», Жан Бурдішон, бл. 1500 (*Бриджменська бібліотека мистецтв*)
3. «Тріумф смерті», Пітер Брейгель-старший, бл. 1562 (*Музей Гетті*)
4. Імператор Чжу Ді (*Національний палац-музей, Тайвань*)
5. Водяний годинник Су Суна (*Едріан Пеннінк*)
6. Гра в китайський гольф (*Палац-музей, Заборонене місто*)
7. Цилінь (*Храм Цзинхай*)
8. Китайський іспит на державну службу, з історії китайських імператорів XVII століття (*Бриджменська бібліотека мистецтв*)
9. Могила Васко да Гама, монастир св. Ієроніма, Лісабон (*Д'юальд Окема*)
10. Посольство графа Макартні до імператора Цянлуна, карикатура Джеймса Гілрея (*Музей Гетті*)
11. Військо Яна Собеського знімає облогу Відня (*Музей Відня*)
12. Султан Осман III (*Бриджменська бібліотека мистецтв*)
13. Приїзд до Берліна Ахмеда Ресмі Ефенді, 1763 (*Д'юальд Окема*)
14. «Анти-Макиавеллі» Фрідріха Великого з примітками Вольтера (*Д'юальд Окема*)
15. Сторінки німецького видання «Нових принципів артилерійської справи» Бенджаміна Робінса (*Д'юальд Окема*)
16. Мачу-Пікчу, Перу (*Д'юальд Окема*)
17. Бон'ярд-Біч, Південна Кароліна (*Д'юальд Окема*)
18. Документ з печаткою Міллісент Хау (*Національний архів у К'ю*)
19. Дарчий лист Абрахама Сміта на володіння землею (*Національний архів у К'ю*)
20. Карта Чарльстона (*Історичне товариство Південної Кароліни*)
21. Херонімо де Альяга (*Д'юальд Окема*)
22. Симон Болівар на графіті у сучасному Каракасі (*Д'юальд Окема*)

23. Скалічений раб (Національна портретна галерея, Вашингтон; © Photo SCALA, Florence)
24. Сент-Луїс, Сенегал (Д'юальд Окема)
25. Блез Джане (Музей Гетті)
26. Луї Федерб (Corbis)
27. Сенегальські стрільці (Інститут Пастера)
28. Французькі лікарі в тропіках (Інститут Пастера)
29. Три світлини бастерських жінок (Едріан Пеннінк)
30. Сенегальський стрілець на Західному фронті (Міністерство оборони Франції; © ECPAD)
31. Людеріц, Намібія (Magic Touch Films; © Манфред Андерсон)
32. Юна вершниця, Урга [Улан-Батор], Монголія, 1913 (Музей Кана)
33. Хірохіто й Едвард (Музей Гетті)
34. «Огляд Його Імператорською Величністю спільних воєнних маневрів армії та військово-морських сил», Йошо Шиканобу, 1890 (Музей витончених мистецтв, Бостон)
35. «Вишивальниці», Адаці Гінко, 1887 (Музей витончених мистецтв, Бостон)
36. Плакат кінострічки «Велетень» (Alamy)
37. Найбільший магазин «Левіс» у Лондоні, Ріджент-стріт, 174–176 (Levi Strauss & Co)
38. Альбом «Музичний клуб щасливих сердець Егона Бонді» гурту «Пластичні люди Всесвіту» (Ярослав Рідель)
39. Хустки на манекенах у Стамбулі (Д'юальд Окема)
40. Макс Вебер в Америці (Музей Гетті)
41. Всесвітня виставка у Сент-Луїсі, 1904 (Історичний музей штату Міссурі, Сент-Луїс)
42. Студенти Внутрішньокитайської місії, бл. 1900 (Спеціальні колекції, Бібліотека Єльської школи богослов'я)
43. Карта Південно-Східного Китаю для американських місіонерів (Британська бібліотека)
44. Сцена смерті й руйнування під час Тайпінського повстання (Музей Гетті)
45. Нанкінська міжнародна біблійна видавнича компанія (Reuters/ Шон Янґ)
46. Промисловий Китай (Д'юальд Окема)

47. Барак Обама і Вень Цзябао, листопад 2009 (*Corbis*)

Список карт

1. Сьома подорож Чжен Хе (1430–1433) і перша подорож да Гама (1497–1499)
2. Розпад Османської імперії після 1683 року
3. Прусска експансія після 1668 року
4. Експансія Сполучених Штатів після 1783 року
5. Розпад Великої Колумбії
6. Французька й Німецька імперії в Африці, 1914
7. Протестантські місії у Китаї, 1902

Список діаграм і графіків

1. Володіння майбутніх західних імперій (1500)
2. Метрополії та володіння західних імперій (1913)
3. Коефіцієнт ВВП на душу населення у Великій Британії та Китаї (1000–2008)
4. Продуктивність праці військових у французькій армії: показники вдалої стрільби піхотинців (1600–1750)
5. Расова структура Нового Світу (1570–1935)
6. Середня тривалість життя: Англія, Сполучені Штати, Індія і Китай (1725–1990)
7. Терміни і темпи зміни здоров'я у Французькій імперії
8. Етика праці: відпрацьовані години на рік на Заході та на Сході (1950–2009)
9. Релігійна віра та дотримання ритуалів (поч. 1980-х – сер. 2000-х)
10. Патенти, видані країною одержувача (1995–2008)
11. ВВП Великого Китаю у процентному відношенні до ВВП США (1950–2009)
12. Середні оцінки з математики учнів 8-го класу (14 років) (2007)
13. Оцінка частки Європи, Америки, Китаю та Індії у світовому ВВП (1500–2008: окремі роки)

Передмова до британського видання

Точно не пригадаю, де й коли мені спало на думку написати цю книжку. У 2005-му, під час моєї першої прогулянки шанхайською набережною Вайтань? Чи в затягнутому смогом і запиленому Чунціні, де місцевий партійний функціонер, вказуючи на безмежну гору щебеню, розповідав мені про плани звести в місті фінансовий центр для Південно-Західного Китаю? Це було в 2008 році, і розмова з ним справила на мене сильніше враження, ніж вимуштрувана метушня на церемонії відкриття пекінської Олімпіади. Чи, може, це сталося в Карнегі-холі 2009-го, коли мене зачарувала музика Енджел Лем, надзвичайно обдарованої китайської композиторки, яка в своїх творах майстерно поєднує класичну західну музику зі східними мотивами? Гадаю, саме в тій залі я по-справжньому збагнув значення перших десяти років XXI століття. А полягає воно в тому, що ми є свідками завершення півтисячолітнього панування Заходу.

Я все частіше переконуюся, що головне питання, розглянуте в цій книжці, є для сучасних істориків найцікавішим: чому, починаючи приблизно з 1500 року, кілька невеликих держав Західної Європи запанували над Рештою світу — над найзаселенішими і набагато складнішими суспільствами Східної Євразії? Але, крім того, я ставлю й додаткове питання: якщо ми добре пояснимо причини минулого панування Заходу, чи вдасться нам спрогнозувати його майбутнє панування? Невже Захід вичерпав свої сили і тепер почалася ера Сходу? Сформулюю по-іншому: чи є ми свідками згасання епохи, під час якої більшість людства була так чи інакше підвладна *цивілізації*, яка виникла у Західній Європі в періоди Відродження та Реформації, витворена науковою революцією та Просвітництвом, поширена до Америки та інших куточків планети і яка досягла апогею в епоху революцій, промисловості та імперій?

Те, що я ставлю ці запитання, багато що каже про саме XXI століття. Я народився і виріс у Глазго (Шотландія), здобув

освіту в місцевій приватній школі «Академія» та Оксфордському університеті, і до тридцяти років вважав, що стану науковцем в Оксфорді або Кембриджі. Уперше я задумався про переїзд до Сполучених Штатів після того, як мій знаменитий благодійник із Бізнес-школи Стерна при Нью-Йоркському університеті, ветеран Волл-стріт Генрі Кауфман спитав мене, чому дослідник історії грошей і влади не їде туди, де вони скупчені. А де ще могли вони бути, як не на Мангеттені? На початку нового тисячоліття Нью-Йоркська фондова біржа стала епіцентром світової економіки, створеної американцями і керованої здебільшого ними ж. Прийнято вважати, що крах доткомів¹ був дефляційним, а злощасна рецесія довела, що Демократична партія програла вибори ще до того, як більшість перестала вірити її обіцянці сплатити державний борг. Та вже через вісім місяців після початку президентства Джордж Буш-молодший став свідком події, яка ясно підкреслила значення Мангеттену у світі, де панує Захід. Знищення 11 вересня терористами «Аль-Каїди» Всесвітнього торгового центру стало для Нью-Йорка символом жахливого визнання. Він став головною ціллю усіх незгодних із пануванням Заходу.

Подальші події виявилися запамороченням від власної пихи. В Афганістані перемогли «Талібан». «Вісь зла» дозріла до «зміни режиму». Саддама Хусейна повалили в Іраку. Напередодні нових виборів рейтинги «токсичного техасця»² зростають. Завдяки зниженню податків американська економіка поступово оговтується. «Стара Європа», не кажучи вже про ліберальну Америку, скаженіє від безсилля. Вражений усім цим, я взявся за дослідження колишніх імперій. Особливо мене цікавило, як досвід Британської імперії може посприяти імперії Американській. У підсумку з'явилася книжка «Імперія. Як Британія створила сучасний світ» (2003). Міркуючи про злет, панування та ймовірний занепад Американської імперії, я збагнув, що американській державі бракувало трьох фатальних складників: людських ресурсів (брак вояків в Афганістані та Іраку), уваги (брак підтримки громадськістю довгострокової окупації завойованих країн) та, насамперед, фінансів (зменшення заощаджень порівняно з інвестиціями та зменшення податкових

надходжень порівняно з державними видатками).

У книжці «Колос. Злет і падіння Американської імперії» (2004) я попереджав, що Сполучені Штати непомітно стали покладатися на капітал зі Східної Азії для фінансування своїх незбалансованих поточних і загальнобюджетних витрат. Отже, занепад і крах непроголошеної Американської імперії спричинили не терористичні атаки і не режими країн-ізгоїв, які їх профінансували, а фінансова криза в самій Америці. Коли наприкінці 2006-го ми з Моріцем Шуларіком, професором економіки з Університету Бона, вигадали слово «кимерика» (каламбур, що обігрує слово «химера») для позначення нестабільних взаємин між ощадливим Китаєм і марнотратною Америкою, ми з'ясували одну з ключових причин прийдешньої світової фінансової кризи — без доступності для американського споживача дешевих китайських праці й капіталу фінансова бульбашка 2002–2007 років не стала би настільки катастрофічною.

Під час президентства Джорджа Буша-молодшого ілюзію американської «наддержави» було зруйновано двічі. Спочатку Немезіда³ пройшлася вулицями іракського міста Мадинат-ес-Садр і афганською провінцією Гільменд, де настав кінець не лише американській військовій могутності, а — що важливіше — наївності неоконсерваторів, які вважали, що Великий Близький Схід можна демократизувати. Вдруге Немезіда обрушила свій гнів, коли поширення іпотечної кризи 2007-го переросло у збільшення ставок за кредитами у 2008-му і, зрештою, породило «велику рецесію» 2009-го. Після банкрутства банку «Леман бразерс» (Lehman Brothers) в небуття канули й фальшиві істини Вашингтонського консенсусу⁴, і «Велика помірність»⁵ — аналоги «кінця історії» для центральних банків. На деякий час здалося, що знову настане Велика депресія. Що ж саме пішло шкереберть? Починаючи з середини 2006-го у своїх статтях і лекціях, а найповніше у книжці «Піднесення грошей» (листопад 2008 року) — тоді фінансова криза переживала свій апогей — я стверджував, що найголовніші компоненти міжнародної фінансової системи катастрофічно ослабила надмірна короткострокова заборгованість на банківських рахунках, хибна

оцінка й завищена вартість облігацій та інших складних фінансових продуктів, украй недбала кредитно-грошова політика з боку Федеральної резервної системи, зумовлена політичною демагогією іпотечна бульбашка і, нарешті, необдуманий продаж фіктивних страхових полісів (деривативів), які давали видимий захист від форс-мажору і не захищали від ризиків, які можна виразити кількісно. Припускають, що глобалізація фінансових інститутів, створених на Заході, збережеться і в епоху економічної нестабільності. Потрібно знати історію, щоб передбачити, що всім відома криза ліквідності здатна вцент зруйнувати хитку конструкцію збалансованих фінансів.

Небезпека повторення Великої депресії відступила після літа 2009-го, але ніколи не зникала назавсім. А втім, світ уже змінився. Можна було очікувати, що зумовлене фінансовою кризою приголомшливе уповільнення світової торгівлі після раптового скорочення кредитів на імпорт та експорт спустошить азійські економіки, адже подейкували, що вони залежать від експорту на Захід. Однак значні кредитні емісії та надзвичайно ефективні програми китайського уряду зі стимулювання попиту призвели до того, що Китай пережив лише уповільнене зростання. Небагато експертів змогли передбачити таку дивовижну майстерність. Незважаючи на очевидні труднощі управління економікою країни з населенням 1,3 мільярда, що нагадує велетенський Сингапур, зберігається висока ймовірність (навіть вища, ніж коли я писав цю книжку у грудні 2010-го) того, що Китай просунеться вперед завдяки промисловій революції і що протягом десяти років він випередить Сполучені Штати за обсягом ВВП так само, як Японія в 1963-му випередила Велику Британію.

Протягом півтисячоліття Захід відверто тішила реальна й тривала перевага над Рештою світу. Розрив у прибутках між Заходом й Китаєм став помітним щонайменше у XVII столітті, а наприкінці 70-х, якщо не пізніше, лише поглибився. Але відтоді він з небаченою швидкістю скоротився. Фінансова криза загострила ще одне історичне питання, яке мене цікавить: чи назавжди Захід втратив свою перевагу? Тільки з'ясувавши, в чому вона полягала, можна наблизитися до відповіді.

Відповідь залежить від історичної методології її пошуку. (Нетерплячі читачі можуть пропустити цю передмову і перейти одразу до вступу.) Я написав цю книжку, бо в мене склалося враження, що сучасні люди приділяють недостатньо уваги своїм предкам. Спостерігаючи за дорослішанням трьох моїх дітей, я все частіше переймався, що вони знають історію гірше, ніж я в їхньому віці, не тому, що їм не пощастило з учителями, а тому, що їм не пощастило з підручниками, а ще більше — з іспитами. Спостерігаючи за поширенням фінансової кризи, я зрозумів, що вони такі не одні, бо здавалося, ніби купка західних банкірів і співробітників казначейств володіла повною, а не фрагментарною інформацією про Депресію 1930-х років. Протягом останніх майже тридцяти років західним школярам і студентам втовкмачували ідею ліберальної освіти, в якій не залишилося місця для історії. Їх навчали окремих «модулів», а не наративів, і майже не навчали хронології. Їх вишколювали на основі шаблонного аналізу уривків документів, не даючи ключових навичок швидкого і глибинного занурення в текст. Їм рекомендували співпереживати римським центуріонам і жертвам голокосту, а не писати роздуми про те, як і чому виникли ці проблеми. У «Хлопчаках з історичного класу» драматург Алан Беннет формулює «трилему» про те, чим має бути навчання історії: боротьбою аргументів, долученням до Істини й Краси минулого чи послідовністю, в якій «одна клята подія йде слідом за іншою»? Беннет, вочевидь, не знає, що сьогоднішнім шестикласникам не пропонують жодного з перелічених варіантів — у кращому разі, їм дають купку розפורшених «клятих подій».

Колишній ректор університету, в якому я викладав, якось зізнався, що коли він сам був студентом Массачусетського технологічного інституту, мати благала його обрати хоча б один навчальний курс з історії. Він був перспективним економістом, тож самовпевнено відповів, що його більше цікавить майбутнє, а не минуле. Тепер він знає, що це хибний пріоритет. Існує не майбутнє саме по собі, а безліч можливих майбутніх. Існує чимало інтерпретацій історії, звісно, не остаточних, проте минуле — одне. І хоча воно минуло, дві причини змушують нас

зрозуміти, що з нами відбувається зараз і що на нас чекає в майбутньому. По-перше, населення сучасного світу становить близько 7 % людства, яке коли-небудь жило на Землі. Предки переважають своїх нащадків чисельністю — 14:1, а ми, на власний страх і ризик, не враховуємо досвіду більшої частини людства. По-друге, минуле — це наше єдине надійне джерело знань про плинне сьогодення і безліч майбутніх попереду, лише одному з яких належить відбутися. Історія — це не вивчення минулого, це вивчення самого часу.

Спершу визнаймо власну обмеженість. Історики — це не науковці. Вони не здатні (і навіть не повинні намагатися) встановити універсальні закони соціальної чи політичної «фізики» з надійними способами прогнозування. Чому? Бо не існує можливості повторення одного багатотисячолітнього експерименту, який створює минуле. Обсяг вибірки людської історії теж один. Крім того, «частинки» цього величезного експерименту наділені свідомістю, яку різні пізнавальні схильності спотворюють. Це означає, що поведінку людей прогнозувати важче, ніж поведінку нерозумних, бездумних частинок, що рухаються по колу. Серед численних дивацтв людської долі — вміння людей майже інстинктивно вчитися на основі минулого досвіду. Тож їхня поведінка полягає у пристосуванні і з часом змінюється. Ми не блукаємо манівцями, а йдемо стежками, і те, з чим ми зіткнулися раніше, визначає наш вибір напрямку руху — так ми зазвичай і чинимо.

То що ж робити історикам? Насамперед, наслідуючи соціологів і покладаючись на кількісні дані, історики можуть розробити «закони охоплення» — як описав Карл Гемпель, це загальні твердження про минуле, що пояснюють більшість випадків (наприклад, коли до влади приходить не демократичний лідер, а диктатор, зростає ймовірність того, що він приведе країну до війни). Або ж (хоча й ці два підходи не суперечать один одному) історики можуть спілкуватися із предками, реконструюючи їхній досвід так, як це описав видатний оксфордський філософ Робін Джордж Колінгвуд у своїй «Автобіографії» (1939). Ці дві моделі історичного дослідження дають нам змогу перетворити вцілілі уламки минулого на історію, знання та інтерпретацію, що

ретроспективно впорядковує й перевіряє людські прогнози. Будь-яке серйозне прогностичне твердження явно чи неявно ґрунтується на одному чи одразу на обох цих історичних процедурах. А якщо ні, тоді історія — ніщо інше, як гороскоп з ранкової газети.

Намір Колінгвуда, породжений розчаруванням у природознавстві та психології на тлі кривавих подій Першої світової, полягав у тому, щоб наблизити історію до сьогодення, позбувшись «історії-колажу», в якій автори «по-різному і з різними стилістичними декораціями лише повторюють уже сказане іншими». Та й думка самого Колінгвуда заслуговує на друге життя:

1. «Минуле, яке вивчає історик, не померло, а якимось чином живе в сьогоденні» як вцілілі сліди (документи й артефакти).

2. «Уся історія є історією мислення» в тому розумінні, що окремих історичних факт не має сенсу, якщо з нього неможливо зробити висновків.

3. Процес висновування вимагає творчого стрибка у часі: «Історичне пізнання є відтворенням в умі історика думки, історію якої він вивчає».

4. Проте справжній сенс історії походить із зіставлення минулого й сьогодення: «Історичне пізнання є відтворенням минулої думки, вміщеної у контекст теперішніх думок, які, протиставляючись їй, стають чіткішими».

5. Отже, історик «може так стосуватися неісторика, як досвідчений лісник стосується подорожнього невігласа. «Тут нічого немає, крім дерев і трави», — міркує подорожній, і прямує далі. «Стривай, поглянь, — каже лісник, — у траві зачаївся тигр». Інакше кажучи, Колінгвуд стверджує, що історія пропонує щось «абсолютно інше, ніж [наукові] правила — вона пропонує прозріння».

6. Справжня функція історичного прозріння — «повідомити [людей] про сьогодення, адже минуле і його видимі об'єкти, вміщені в сьогодення, і [утворюють] ту його частину, яку одразу не вгледити».

7. Що стосується нашого вибору теми історичного дослідження, то Колінгвуд чітко дає зрозуміти, що немає нічого поганого

в осудженій його кембриджським сучасником Гербертом Баттерфілдом «зосередженості на сьогодні»: «Справжні історичні проблеми виникають з практичних проблем. Ми вивчаємо історію, щоб краще розібратися в ситуації, в якій маємо діяти. Відповідно, площина, в якій зрештою виникають ці проблеми, є площиною “реального” життя — те, на що вони вказують для того, щоб їх розв’язали, і є історія».

Колінгвуд, знавець археології та філософії, запеклий противник політики умиротворення Гітлера та один із перших ненависників «Дейлі мейл» (Daily mail)⁶, довгий час був моїм наставником, але його ідеї ніколи не були для мене такими актуальними, як під час написання цієї книжки. Адже проблема падіння цивілізацій занадто важлива, щоб кинути її на розсуд популяризаторів історії-колажу. Це справді практична проблема нашого часу, і свою книжку я задумав як поради лісника з її розв’язання. Адже у траві причаївся не один тигр.

Ретельно реконструюючи думки минулого, я завжди намагався не забувати просту істину, якою необізнані з історією люди схильні нехтувати. Більшість наших предків або померли молодими, або мали померти молодими, а ті, хто дожив до старості, втратив своїх любих молодими. Розгляньмо випадок мого улюбленого поета, майстра якобітського стилю Джона Донна, який прожив 59 років, тобто був на 13 років старшим за автора цих рядків. Юрист, член парламенту, а після зречення католицизму — англіканський священник, Донн одружився з кохання і, як наслідок, утратив посаду секретаря дядька своєї нареченої⁷, сера Томаса Егертона, лорда-хранителя Малої печатки. Проживши з ним шістнадцять років у злиднях, Анна Донн народила чоловікові дванадцятьох дітей, троє — Френсіс, Ніколас та Мері — померли, не доживши й до десяти років. Сама Анна померла, народжуючи мертву дванадцятку дитину. Після смерті своєї любої доньки Люсі й після того, як він сам ледь не загинув, Донн написав свої «Молитви на несподівані події» (1624), в яких ми знаходимо величні заклики до співчуття померлим: *«Смерть кожної людини мене ослаблює, адже я — частина Людства. А тому ніколи не знаєш, по кому подзвін; він*

дзвенить по *тобі*». Три роки по тому смерть близького друга надихнула поета на написання «Вечірньої в День святої Люсії, найкоротший із днів»:

Закохані, на мене позирніть
В новому світі — у прийдешній весні;
Я мрець, і смерть алхімію нову
Різбить в мені.
І на свій лад
Вона з нічого творить все —
З нудних поневірянь, пісної пустоти...
Мене роз'ятрено, щоби за мить по тому
Пустеля, морок, смерть мене зліпили знову.

Ці рядки варто прочитати кожному, хто хоче краще збагнути стан людини тоді, коли життя не вартувало й половини його теперішньої вартості.

Що сильніше володарювала смерть, яка вкорочувала віку людям у самому розквіті сил, то більше життя здавалося хитким і сповненим горя. А крім того, це означало, що більшість тих, хто створив минулі цивілізації, зробив це замолоду. Великий голландський і єврейський філософ Барух (Бенедикт) Спіноза припускав існування лише одного матеріального світу, в якому діють причинно-наслідкові зв'язки, і що «Бог» — це ніщо інше як природний порядок світу, про який ми слабо здогадуємося. Спіноза помер 1677-го в 44 роки, імовірно, внаслідок вдихання пилу під час полірування оптичних лінз, чим він заробляв собі на життя. Блез Паскаль, засновник теорії ймовірності та гідродинаміки, автор «Думок», найвидатніший апологет християнської віри, прожив лише 39 років. Він помер би ще раніше, якби аварія на дорозі, що пробудила в ньому духовні поривання, закінчилася фатально. Хтозна, якими були б твори цих геніїв, якби тривалість їхнього життя була такою самою, як у видатних гуманістів — Еразма (69 років) або Монтеня (59 років)? Моцарт, автор уславленої опери «Дон Жуан», помер у тридцять п'ять. Композитор Франц Шуберт, автор величного Струнного квінтету до мажор (D. 956), імовірно, помер від сифілісу, коли йому було тридцять один. Творчість обох була

досить плідною, але хтозна, скільки ще вони могли би написати, якби дожили до 63-річного віку флегматичного Йоганнеса Брамса або навіть до 72 років занудного Антона Брюкнера? Шотландському поетові Роберту Бернзу, який написав найкращу оду рівності — «Чесна бідність» (A Man's a Man for A' That), було всього-на-всього тридцять сім, коли 1796 року він помер. Яка несправедливість, що поета, який найбільше зневажав станове походження («Звання — лиш карб, людина — скарб, / Цінніший від усього»⁸), надовго пережив той, який цим так пишався — лорд Альфред Теннісон (його поховали з почесними у вісімдесят три роки). Місце в антології «Золота скарбниця» Палгрейва більше пасувало би Бернзу, а не Теннісону. І як змінилися б сьогодні мистецькі галереї, якби старанний Ян Вермер дожив до дев'яноста одного року, а неймовірно продуктивний Пабло Пікассо помер у тридцять дев'ять років, а не навпаки?

Політика — це теж мистецтво, а ще така ж частина нашої цивілізації, як і філософія, опера, поезія чи живопис. Проте найбільший майстер американської політики Авраам Лінкольн пробув у Білому домі лише один термін і став жертвою найманого убивці всього через шість тижнів після своєї другої інавгураційної промови. Йому було п'ятдесят шість. Як би змінилася епоха Реконструкції Півдня, якби цей титан, який, народившись у дерев'яній хатині, сам досягнув успіху і написав славнозвісну Гетисберзьку промову — де він визначив Сполучені Штати як «націю, задуману для свободи, вірну ідеї рівності всіх людей від народження», в якій «уряд є народним, створеним народом і для народу» — прожив стільки ж, як любитель поло і хворий на поліомієліт Франклін Делано Рузвельт, якому медицина подовжила віку настільки, що він аж чотири рази обіймав президентський пост до своєї смерті у шістдесят три роки?

Оскільки наше життя так сильно відрізняється від життя наших предків, не лише своєю вражаючою тривалістю, а й рівнем комфорту, нам доведеться добряче напружити уяву, щоб зрозуміти людей минулого. У своїй «Теорії моральних почуттів», написаній за півтора століття до спогадів Колінгвуда, великий економіст і соціальний мислитель Адам Сміт з'ясував, чому в цивілізованому суспільстві не відбувається війна всіх проти

всіх — бо воно ґрунтується на співчутті:

Оскільки ми не здатні безпосередньо переживати те, що й інші люди, скласти уявлення про спосіб, завдяки якому їхні почуття зазнають впливу, можна не інакше, як поставивши себе на місце іншого. Якщо подібного до нас чоловіка підвісять на дибі, нашим почуттям ніколи не вдасться повідомити нам, як він страждає, якщо ми будемо до нього байдужі. Вони ніколи не допоможуть нам побачити себе в іншій людині, тому лише уява дає змогу зрозуміти відчуття стражденного. Але й уява сприяє цьому хіба лише через те, що вона супроводжує наше прагнення на мить пережити його відчуття. Уява копіює враження лише наших відчуттів. Завдяки їй ми ставимо себе на місце іншого.

Саме це Колінґвуд радив робити історикам, а я раджу читачеві, якщо він зустріне на сторінках цієї книжки воскреслі думки предків. Ключова мета моєї книжки — показати, що допомогло Західній цивілізації неймовірно розширити свої багатства, вплив та владу. Але це неможливо збагнути, не поставивши себе на місце наших предків. Ще важче буде, коли ми спробуємо відтворити думки мешканців інших цивілізацій, які Захід завоював чи принаймні підпорядкував собі. Усе-таки вони є важливими акторами на драматичній сцені історії. Тож це не історія Заходу, а історія всього світу, в якій слід пояснити феномен панування Заходу.

В енциклопедичній статті, написаній 1959 року, французький історик Фернан Бродель визначив цивілізацію як

передусім, простір, «культурне поле»... локус. Завдяки локусу... можна зобразити велике розмаїття «благ», культурних характеристик, що варіюються від форми будинків, матеріалу, з якого їх зробили, їхнього даху, до таких навичок, як оперення стріл, до діалекту чи групи діалектів, способу приготування їжі, певної технології, структури переконань, способу злягання, навіть до компасу, паперу, друкарського верстату. Це постійне групування, послідовність, із якою конкретні характеристики повторюються, а їхнє поширення на певній території [поєднане зі]... своєю часовою постійністю...

Однак Броделю краще вдавалося окреслити структури, ніж пояснити зміни. Зараз часто кажуть, що історики розказують оповідки, тож ця книжка пропонує одну велику оповідь — метанаратив про те, чому одна цивілізація перевершила обмеження, які стримували решту цивілізацій, — а в ній велику кількість маленьких оповідей або мікроісторій. Водночас відродження мистецтва оповіді — це лише частина того, що нам

потрібно. Крім оповідей, важливо ставити запитання. «Чому Захід зумів встановити панування над Рештою світу?» — ось запитання, що вимагає чогось більшого за просту відповідь-оповідку. Відповідь має бути аналітичною, підкріпленою фактами, такою, яку можна перевірити за допомогою запитань, що не стосуються фактів: якби не було вирішальних нововведень, які я описую у своїй книзі, чи знайшлася б причина (яку я прогавив або недооцінив), унаслідок якої Захід правив би Рештою світу? Чи змістився б розвиток світу в інший бік, де домінував би Китай чи якась інша цивілізація? Годі обдурювати самих себе, думаючи, що наші історичні оповіді зі звичною для них побудовою є чимось більшим за форми пристосування. Як ми далі з'ясуємо, для сучасників домінування Заходу не здавалося найімовірнішим майбутнім, яке вони могли уявити. У свідомості історичного діяча частіше маячив сценарій катастрофічної поразки, а не щасливого кінця, гідного сучасного читача. Реальність історії як живого досвіду полягає в тому, що вона нагадує радше шахи, а не роман, футбол, а не п'єсу.

Та не все так гладко. Жоден вдумливий автор не наважиться стверджувати, що правління Західної цивілізації було нічим не заплямоване. Є ті, хто наполягатиме, що нічого хорошого вона не привнесла. Така позиція — абсурдна. Як і решта великих цивілізацій, Західна цивілізація була дволиким Янусом, здатним і на шляхетність, і на підлість. Можливо, краще порівняти Захід із двома ворожими братами з «Особистих спогадів і зізнань виправданого грішника» (1824) Джеймса Гогга або з «Володаря Баллантре» (1889) Роберта Льюїса Стівенсона. Конкуренція й монополія; наука й марновірство; свобода й рабство; лікування й убивство; важка праця й ледарство — хай там як, Захід був родоначальником і доброго, і лихого. Так само, як у романі Гогга чи Стівенсона, кращий із двох братів кінець-кінцем виходить переможцем. Окрім того, нам варто уникати спокуси романтизувати історичних невдах. Інші цивілізації, винищені Заходом або мирно видозмінені ним завдяки позикам і стягненню податків, страждали на внутрішні недоліки, найочевиднішим з яких була неспроможність надати своїм жителям умови, які поліпшили б якість їхнього життя. Ще одна трудність полягає

в тому, що ми не завжди можемо відтворити минулі думки цих незахідних народів, бо лише деякі жили в цивілізаціях з писемною культурою. Зрештою, історія — це переважно вивчення цивілізацій, адже без писемних джерел історик залишається сам на сам зі стрілами та уламками горщиків, із яких можна добути обмаль інформації.

Французький історик і можновладець Франсуа Гізо казав, що історія цивілізації є «найбільшою з історій... і містить у собі решту історій». Вона мусить подолати зведені вченими численні межі між окремими науками, щоб працювати на рубежі економічної, соціальної, культурної, інтелектуальної, політичної, воєнної та міжнародної історій. Вона мусить охопити багато часу й простору, тому що цивілізації не є малими чи ефемерними. Однак такі книжки, як моя, не можуть претендувати на енциклопедичність. Тим, хто поскаржиться на прогалини, я відповім словами геніального джазового піаніста Телоніуса Монка: «Ніколи не грайте всю мелодію одразу; хай дещо відбуватиметься саме по собі... Те, що ви не зіграєте, може стати важливішим за те, що ви зіграли». Я згоден — багато нот і акордів буде далі пропущено. Але я зробив це навмисно. Чи проявляються при цьому відборі суб'єктивні схильності автора — шотландця середнього віку, типового користувача переваг панування Заходу? Можливо. Та я плекаю надію на те, що цей відбір не осоромлять сучасні палкі й красномовні поборники західних цінностей, які відрізняються від мене своїм етнічним походженням — від Амартія Сіна до Лю Сяобо, від Ернандо де Сото до тієї, кому я присвятив цю книжку².

Книжка, яка за задумом мала охопити 600 років світової історії, обов'язково є колективним продуктом, тож я мушу подякувати багатьом людям. Я висловлюю вдячність керівництву таких архівів, бібліотек та інституцій: архіву Міжнародного союзу графіки при музеї Альбера Кана, Бріджменській бібліотеці мистецтв, Британській бібліотеці, Чарлзтонському бібліотечному товариству, Національній бібліотеці Китаю (Чжунго Гоцзя Тушугуань) у Пекіні, корпорації «Корбіс» (Corbis), Інституту Пастера в Дакарі, Німецькому історичному музею в Берліні, Таємному державному архіву Пруської культурної спадщини у Берліні-Далемі, музею Гетті, Гринвічській обсерваторії,

Віденському воєнно-історичному музею, Ірландській національній бібліотеці, бібліотеці Конгресу США, Історичному музею штату Міссурі, музею «Дорога панянок», Музею золота в Лімі, Національному архіву в Лондоні, британському Національному музею воєнно-морського флоту, Османському архіву у Стамбулі, відділу фотографій британського Національного агентства новин, Музею археології та етнології Пібоді у Гарварді, Національному архіву Сенегалу в Дакарі, Історичному товариству Південної Кароліни, Школі східних та африканських досліджень, Сулейманській бібліотеці рукописів і, звичайно, неперевершеній Вайднерівській бібліотеці Гарварда. Було би неправильно окремо не подякувати неперевершеному Гуглу, який прискорює історичні дослідження, а також Вікіпедії та Квестії (онлайн-бібліотека), які теж спрощують працю історика.

Безцінну дослідницьку допомогу мені надали Сара Веллінгтон, Деніел Ландсберг-Родрігес, Менні Рінкон-Крус, Джейсон Роккет та Джек Сан.

Як завжди, цю книжку видавництва «Пенгвін букс» (Penguin Books) редагували з властивими їм майстерністю й жвавістю Саймон Віндер у Лондоні та Енн Годофф у Нью-Йорку. Незрівнянний Пітер Джеймс зробив значно більше, ніж просто коректуру англійського тексту. Я також завдячую Річардові Дагвіду, Розі Глейшер, Стефанові Макгрету, Джонові Макінсону та Пену Фоглеру, а також багатьом тим, кого важко назвати поіменно.

Як четверта з моїх останніх п'яти книжок, «Цивілізація» від самого початку була водночас і серією телепрограм, і книжкою. На 4-му каналі Ральф Лі, за сприяння Саймона Бертона, рятував мене від зарозумілого стилю. Ані програми, ані книжка не могли би з'явитися без надзвичайної команди, зібраної «Каймерика медіа» (Chimerica Media): короля режисерів-документалістів Д'юальда Океми, помічника продюсера 2-ї і 5-ї серій Джемса Еванса, нашої архівістки Елісон Макаллен, продюсерки 4-ї серії Сюзанни Прайс, режисера 2-ї і 5-ї серій Джеймса Рансі, директорки кіностудії Вів'ен Стіл та помічниці продюсерки 3-ї і 4-ї серій Шарлотти Вілкінс. На ранньому етапі проекту головну роль відіграла участь Джоанни Поттс. Крім

Оупеншоу, Макс Гаг Вільямс, Грант Лосон та Гаррік Морі спритно знімали в Англії та Франції. Терпляче й великодушно поставилися до мене мої колеги з «Кимерика медіа» Мелані Фолл та Едріан Пеннінк, які забезпечили чудову рекламу для нашого управлінського тріумвірату. Мій друг Кріс Вілсон укотре довів, що я подорожував не даремно.

Чимало людей, які допомагали нам знімати окремі серії, сприяли і перетворенню цього дослідження на книжку. Я висловлюю подяку Манфреду Андерсону, Хадідіату Ба, Ліліан Чен, Терезі Горській, Петру Янді, Вольфгангу Кньопферу, Деборі Маклахлен, Матіасу де Саморейра, Дейзі Ньютон-Данн, Хосе Коуто Ногейра, Левенту Остекіну та Ернстові Фоглю.

Хочу також подякувати тим, у кого ми брали інтерв'ю під час наших поїздок по світу, особливо Гонсало де Альяга, Нігалу Бенгісу Караджа, пасторові Джону Лінделлу, Міку Росону, Раяну Сквібу, Іванові Тушці, Штефанові Волле, Ханьпін Чжану і — не в останню чергу — учням Наукової школи Роберта Клека в Дагенемі.

Мені неабияк пощастило, що мій літературний агент Ендрю Вайлі — найкращий у світі, а його колега Сью Ейтон — найкраща на британському телебаченні. Крім того, висловлюю свою подяку Скоттові Моєрсу, Джеймсові Пуллену та всьому колективу Агентства Вайлі у лондонському та нью-йоркському офісах.

Чимало провідних істориків, а також багато моїх друзів, колишніх та теперішніх студентів ретельно прочитали перший рукопис цієї книжки або її частини: Роуї Абделаль, Аяан Гірсі Алі, Брайан Авербух, П'єрпаоло Барб'єрі, Джеремі Катто, Дж. Ч. Д. Кларк, Джемс Есдейл, Кемпбелл Фергюсон, Мартін Жак, Гарольд Джеймс, Майя Ясановф, Джоанна Льюїс, Чарлз Мейєр, Хассан Малік, Ноел Маурер, Ян Морріс, Чарлз Мюррей, Альдо Музаккіо, Глен О'Хара, Стівен Пінкер, Кен Рогофф, Емма Ротшильд, Алекс Вотсон, Арне Вестад, Джон Вон і Джеремі Йеллен. Також дякую Філіпу Гоффману, Ендрю Робертсу та Роберту Вілкінсону. Усі помилки у книжці — лише моя провина.

Хотів би висловити подяку директорів та викладачам Коледжу Ісуса Оксфордського університету, їхнім колегам із Коледжу Оріел та співробітникам Бодліанської бібліотеки. Я багато чим завдячую

Інституту Гувера (Стенфорд), його директоріві Джону Рейсяну та його чудовим співробітникам. Я дописав цю книжку у Центрі IDEAS Лондонської школи економіки, де мене люб'язно приймали протягом 2010/2011 навчального року як професора-стипендіата програми Філіпа Романа. Проте найбільше я завдячую своїм колегам із Гарварду. Висловити особисту подяку кожному з викладачів Історичного факультету Гарвардського університету тут неможливо, тож я прошу їх прийняти від мене колективну вдячність — я не написав би цієї книжки без їхньої підтримки, заохочення та інтелектуального натхнення. Те саме стосується і моїх колег із Гарвардської школи бізнесу, зокрема, співробітників Відділу бізнесу й управління міжнародною економікою, а також викладачів і керівництва Центру європейських досліджень. Щиро дякую моїм друзям із Везерхедського центру міжнародних відносин, Бельферського центру науки та міжнародних відносин, семінару з економічної історії та коледжу Лоувелл Гауз. Понад усе я завдячую своїм студентам по обидва боки Чарльз-ріверу в Бостоні, особливо відвідувачам мого загальноосвітнього курсу «Суспільства світу ХІХ століття». Ця книжка починалася у вашій присутності і значно покращилася після ваших доповідей та відгуків.

Нарешті, я висловлюю свою найглибшу вдячність своїй родині, особливо своїм батькам та позбавленим належної уваги дітям — Феліксу, Фреї та Лахлану, не кажучи вже про їхню матір Сьюзан та багатьох інших наших родичів. Багато в чому я писав цю книжку для вас, мої діти.

Однак присвячена вона тій, хто розуміє краще за інших, що я знаю, чим є насправді Західна цивілізація і що вона має запропонувати світу.

Лондон, грудень 2010 року

¹ Усталена назва фінансового ажіотажу (1997–2000) навколо акцій бізнес-компаній, які переорієнтувалися на продаж своїх товарів і послуг через інтернет, тим самим різко збільшивши прибутки. — *Прим. пер.*

² Очевидний натяк на Джорджа Буша-молодшого, який упродовж 1995–2000 років був губернатором Техасу, а ще раніше входив до Ради директорів тейхаської нафтової корпорації HKN Inc. — *Прим. пер.*

³ Давньогрецька богиня відплати. — *Прим. пер.*

⁴ Консолідовані рекомендації (1989) Світового банку та Міжнародного валютного

фонду для країн з перехідним типом економіки. Рекомендації містили вимоги приватизації державної власності, вільний курс національних валют, скасування обмежень для іноземних інвестицій, відмову від протекціонізму у зовнішній торгівлі тощо; були втілені урядами пострадянських держав та країн Латинської Америки. Голова МВФ Домінік Стросс-Кан у 2011 році заявив про необхідність відмови від Вашингтонського консенсусу. — *Прим. пер.*

5 Збільшення фінансової незалежності центральних банків від політики уряду, що давало змогу банкам гнучко вийти із фінансових труднощів, спровокованих державною політикою економічної стабілізації. Термін ввели 2002 року американські економісти Джеймс Сток і Марк Вотсон. — *Прим. пер.*

6 Він називав її «першою англійською газетою, для якої слово “новини” втратило своє первинне значення повідомлення фактів, із якими має бути обізнаний читач... і набуло нового значення повідомлення фактів, які можуть розважити його під час читання».

7 Після того, як його на короткий час арештували за образу її батька, вона уїдливо мовила: «Джон Донн — Анна Донн — Згуба (англ. Un-done)». Не дивно, що він її кохав.

8 Пер. М. Лукаша. — *Прим. пер.*

9 Мається на увазі дружина автора, відома нідерландська письменниця, феміністка та критикиня радикального ісламу Аяан Гірсі Алі. — *Прим. пер.*

Вступ. Запитання принца Расселаса

Йому слід було говорити про *цивілізацію* [для четвертого видання його словника], а не лише про *вихованість* (*цивілізованість*). Попри глибоку повагу до нього я вважаю, що *цивілізація*, як похідне від *цивілізувати*, у цьому сенсі краще протиставлена *варварству*, ніж *вихованість*.

Джеймс Босвел

Яке визначення цивілізації не візьми... всі означатимуть: «Я – цивілізований, за тобою – культура, він – варвар».

Феліпе Фернандес-Арместо

Коли Кеннет Кларк характеризував цивілізацію у серії своїх однойменних телепрограм, він не лишив глядачам сумніву, що мав на увазі цивілізацію Заходу і, передусім, мистецтво й архітектуру Західної Європи від Середньовіччя й до XIX століття. Перший з тринадцяти фільмів, які він зробив на замовлення Бі-Бі-Сі, чомно унікав згадки про візантійську Равенну, кельтські Гебридські острови, Норвегію вікінгів і навіть про Аахен Карла Великого. Темні віки від падіння Риму до Відродження XII століття просто не вважалися цивілізацією в тому сенсі слова, як його розумів Кларк. Вона з'явилася лише зі спорудженням собору в Шартрі, освяченого, хоча й незавершеного в 1260 році, і засвідчила втому від мангеттенських небосягів свого часу.

Надзвичайно популярні телепрограми Кларка, які вперше показали в Британії, коли мені було лише п'ять років, для цілого покоління в англomовному світі визначили, чим є цивілізація. Цивілізацією вважалися замки Луари, флорентійські палаці, Сікстинська капела, Версаль. Від стриманих інтер'єрів Голландської республіки до пристрасних фасадів доби бароко, Кларк на повну силу поставав істориком мистецтва. Перед нами виринали музика й література, а політика й навіть економіка з'являлися зрідка. Але сутністю Кларкової цивілізації було, звісно, Високе мистецтво. Його героями були Мікеланджело, да Вінчі,

Дюрер, Констебл, Тернер, Делакруа¹.

Віддамо Кларкові належне — його програми мали підзаголовок «Особистий погляд». Він усвідомлював упередження, проблематичне вже 1969 року, що «дохристиянська ера та Схід» були, в певному сенсі, *нецивілізованими*. А втім, через сорок років стало нестерпно миритися з Кларковим поглядом, особистим чи будь-яким іншим (не кажучи вже про його злегка дратівливу *зарозумілу* манеру викладу). У своїй книжці я дотримуюся ширшого порівняльного підходу і прагну бути відвертим, а не зарозумілим. Моє уявлення про цивілізацію охоплює і каналізаційні труби, і арки, адже без очисних споруд міста стають смертельними пастками, що перетворюють річки й колодязі на джерело холери. Без зайвих обґрунтувань мене цікавить як вартість мистецького твору, так і його культурна цінність. На мою думку, цивілізація — це дещо більше за просто вміст декількох першокласних мистецьких галерей. Це надскладна людська організація. Картини, статуї та споруди можуть бути її найбільш вражаючими досягненнями, які неможливо пізнати без розуміння тих економічних, соціальних та політичних інституцій, що їх винаходять, фінансують, виробляють і зберігають для того, щоб ми милувалися ними.

«Цивілізація» — слово французького походження; його вперше вжив економіст Анн-Робер-Жак Тюрго 1752 року і вперше опублікував чотири роки по тому² Віктор Рікетті маркіз де Мірабо, батько великого революціонера Мірабо. Семюел Джонсон, як впливає з епіграфа до вступу цієї книжки, не сприйняв такий неологізм, надаючи перевагу поняттю «вихованість» («цивілізованість»). Якщо для Джонсона варварство мало свою протилежність, то нею було порядне (хоча інколи відверто примітивне) міське життя, яким він так втішався у Лондоні. Цивілізація, як підказує етимологія цього слова, стосується великих міст, і, значною мірою, великі міста³ є героями нашої книжки. Та закони міста (цивільні чи будь-які інші) так само важливі, як і міські мури, а його облаштованість та звичаї (культурні чи будь-які інші манери жителів міста) значать не менше, ніж його палаци⁴. Цивілізація передбачає як наукові лабораторії, так і горища митців, як землеволодіння, так

і природні ландшафти. Успіх певної цивілізації можна виміряти не лише її естетичними досягненнями, а й — і це найголовніше — тривалістю та якістю життя людей. Якість життя має багато вимірів, і не всі легко виявити. Ми можемо оцінити дохід на душу населення в ХІХ столітті або середню тривалість життя мешканців світу. Але що ми можемо сказати про їхній комфорт? Чистоту? Щастя? Скільки одягу вони мали? Скільки годин вони повинні були працювати? Скільки харчів могли придбати на свою зарплатню? Твори мистецтва самі по собі можуть натякнути на це, але вони не дають відповіді на всі питання.

Проте зрозуміло, що одне місто не створює цивілізацію. Певна цивілізація — це велике ціле людської організації, хоча й воно аморфніше навіть за імперію. Цивілізації є, почасти, практичною реакцією народів на їхнє довкілля — на потреби в їжі, воді, прихистку та захисті. А крім того, цивілізації — це питома культура, часто, хоча й не завжди, релігія і нерідко мовні спільноти⁵. Зрідка ці характеристики можуть поєднуватися. Керол Куїглі нарахував двадцять чотири цивілізації за останні десять тисяч років⁶. У домодерному світі Ада Боузмен виявив лише п'ять цивілізацій — західну, індійську, китайську, візантійську та ісламську⁷. Метью Мелко віднайшов повних дванадцять, сім із яких зникли назавжди (месопотамська, єгипетська, критська, класична, візантійська, мезоамериканська, андська), а ще п'ять існують досі (китайська, японська, індійська, ісламська, західна)⁸. Шмуель Айзенштадт нарахував шість цивілізацій, додавши до них єврейську⁹. Взаємодія кількох цивілізацій між собою та їхнє ставлення до довкілля є одним із найважливіших рушіїв історичних змін¹⁰. У цих взаємодіях вражає те, що, попри зовнішні впливи, автентичні цивілізації залишаються собою упродовж багатьох епох. Фернан Бродель із цього приводу сказав: «По суті, цивілізація — це найдовша історія з усіх... Цивілізація може продовжувати існування, не зважаючи на зміну економік та суспільств»¹¹.

Якби 1411 року ви мали змогу об'їхати земну кулю, вас найбільше вразила б якість життя у Східних цивілізаціях. Одночасно зі спорудженням у Пекіні Забороненого міста почалися роботи

з повторного відкриття й розширення Великого китайського каналу; на Близькому Сході турки-османи наблизилися до Константинополя, який вони нарешті захопили 1453 року. Візантійська імперія доживала свої останні дні. Смерть полководця Тимура (Тамерлана) 1405 року усунула постійну загрозу вторгнення з Центральної Азії войовничих кочовиків — протилежності цивілізації. Для китайського імператора Чжу Ді та османського султана Мурада II майбутнє стало безхмарним.

У 1411 році Західна Європа, навпаки, вразила б вас своїм жалюгідним виглядом, хоч вона й потроху одужувала від спустошень, завданих Чорною смертю, яка, перекинувшись зі Сходу, в 1347–1351 роках зменшила народонаселення удвічі. Та й тепер Європа страждала від антисанітарії та воєн, які здавалися нескінченними. В Англії правив прокажений король Генріх IV, який позбавив трону та вбив невдатного Річарда II. Франція була охоплена братовбивчими війнами між прибічниками герцога Бургундського та підступно вбитого герцога Орлеанського. Столітня англо-французька війна ось-ось мала відновитися. В інших войовничих західноєвропейських королівствах — Арагоні, Кастилії, Наваррі, Португалії та Шотландії — жилося не краще. Мусульмани, як і раніше, правили у Гранаді. Шотландський король Яків I після захоплення англійськими піратами залишався бранцем в Англії. Найзаможнішими регіонами Європи, насправді, були лише північноіталійські міста-держави: Флоренція, Генуя, Піза, Сієна та Венеція. Що ж до Північної Америки XV століття, то порівняно з центральноамериканськими царствами ацтеків, майя та інків із їхніми неприступними храмами та високогірними шляхами, вона залишалася пустелею анархії. Наприкінці кругосвітньої мандрівки думка про те, що Захід може домінувати над Рештою світу наступні півтисячі років, видалася б вам надміру химерною.

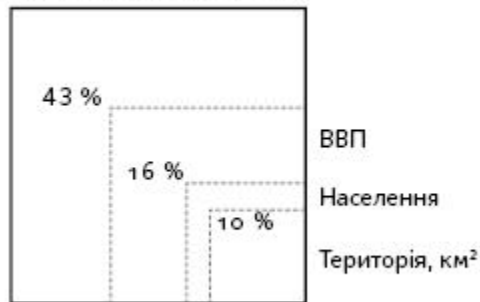
А втім, це сталося.

З якоїсь причини, починаючи з кінця XV століття, малі держави Західної Європи, з їхніми перекрученими мовними запозиченнями з латини (і в чомусь з грецької), чия релігія походила з учення назаретських юдеїв і які інтелектуально відставали від розвитку східної математики, астрономії та

технологій, створили цивілізацію, спроможну не лише завоювати великі Східні імперії та підкорити Африку, обидві Америки й Австралазію, а й повернути народи всього світу до західного способу життя. Це повернення відбулося, зрештою, не так за допомогою меча, як завдяки слову.

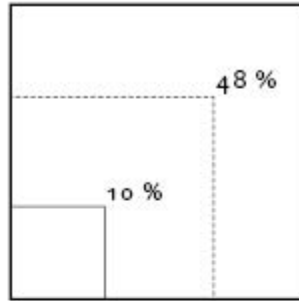
Досі триває дискусія між тими, хто стверджує, що всі цивілізації, у певному сенсі, рівні, та тими, хто вважає, що Захід не спроможний утвердити свою перевагу, наприклад, над східною Євразією¹². Але такий релятивізм, вочевидь, є абсурдним. Жодна колишня цивілізація ніколи не досягала такого рівня панування над Рештою світу, як Захід¹³. 1500 року майбутні імперські держави Європи займали приблизно 10 % світового суходолу та становили щонайбільше 16 % населення світу. 1913 року одинадцять західних імперій¹⁰ контролювали близько три п'ятих усієї території та населення, а також понад три четвертих (приголомшливі 79 %) світового економічного виробництва¹⁴. Середня тривалість життя в Англії була удвічі вищою, ніж в Індії. Вищий рівень життя на Заході також знайшов відображення у кращому харчуванні, навіть для сільськогосподарських працівників, та стрункійшій статури, навіть для звичайних вояків та в'язнів¹⁵. Як ми вже зрозуміли, цивілізація існує в містах. За цим критерієм Захід теж випереджав. 1500 року, наскільки ми можемо судити, найбільшим містом світу був Пекін із населенням 600–700 тисяч жителів. Із десяти тогочасних найбільших міст світу лише одне — Париж — було європейським, а його населення нараховувало менше, ніж 200 тисяч жителів. У Лондоні проживало, напевно, 50 тисяч осіб. Рівень урбанізації в Північній Африці та Південній Америці теж перевищував європейський. Однак станом на 1900 рік усе різко змінилося. Тільки одне з десяти найбільших міст світу розташовувалося тоді в Азії — це Токіо. Лондон із населенням близько 6,5 млн осіб став глобальним мегаполісом¹⁶. Західне домінування не припинилося й після загибелі європейських імперій. Піднесення Сполучених Штатів показує, що прірва між Заходом і Сходом зростає. Станом на 1990 рік пересічний американець був у сімдесят три рази багатшим за пересічного китайця¹⁷.

Володіння майбутніх
західних імперій (1500)

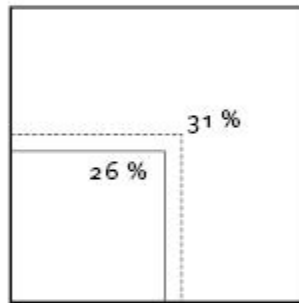

Навіть більше, у другій половині ХХ століття стало зрозуміло, що для Східних суспільств єдиний шлях зменшити зростаючу прірву у прибутках — це наслідувати японський приклад переймання досвіду деяких (хоча й не всіх) західних інституцій та способів управління. Як наслідок, Західна цивілізація стала певним взірцем того, як Решті світу слід прагнути до самоорганізації. Звісно, до 1945 року існувало розмаїття моделей розвитку, або, якщо вжити комп'ютерну метафору, — систем управління, які могли бути засвоєні незахідними суспільствами. Та найпривабливіші з них мали європейське походження: ліберальний капіталізм, націонал-соціалізм та радянський комунізм. Друга світова війна поховала в Європі другу модель, хоча вона певний час проіснувала під новими назвами у багатьох країнах, що розвиваються. Крах радянської імперії в 1989–1991 роках поховав третю модель.

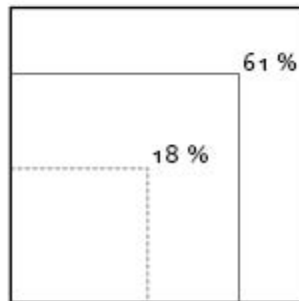
Метрополії та володіння
західних імперій (1913)

Територія, км²

Населення

ВВП

Безперечно, внаслідок світової економічної кризи відбулося чимало дискусій про альтернативні моделі азійської економіки. Але навіть затяті культурні релятивісти не радять повертатися до інституцій династії Мін або імперії Моголів. Сучасна полеміка між поборниками вільного ринку та прибічниками державного втручання є, по суті, полемікою між двома виразно Західними школами мислення — послідовниками Адама Сміта та прибічниками Джона Мейнарда Кейнса, до якої долучилися

кілька безкомпромісних і фанатичних марксистів, що досі тримаються старого. Міста, де народилися засновники цих шкіл — Керколді, Кембридж, Трір, — розташовані в Європі. Фактично, більшість світу сьогодні інтегровано в західну економічну систему, в якій, як і радив Сміт, ринок визначає більшість цін і спрямовує рух товарів та розподіл праці, а уряд грає окреслену Кейнсом роль і шляхом втручання намагається вирівняти бізнес-цикл та зменшити нерівність у прибутках.

Що стосується позаекономічних інституцій, то належного рівня дискусій про них наразі немає. В усьому світі університети переймають західні норми. Те саме стосується організації медицини, від глибинних наукових досліджень до тактичної медицини. Сьогодні більшість людей визнають наукові істини, відкриті Ньютоном, Дарвіном та Ейнштейном, а навіть якщо й не визнають, то за перших симптомів грипу чи бронхіту вони все одно купують продукти західної фармакології. Лише кілька суспільств і далі чинять опір натиску західних підходів на ринок та споживання, як, зрештою, і західному способу життя загалом. Дедалі більше людей їдять західну їжу, вдягаються по-західному та живуть у західних типах осель. Навіть питомо західний спосіб праці — п'ять-шість днів на тиждень від дев'ятої години ранку до п'ятої вечора, з двома-трьома тижнями відпустки — стає світовим стандартом. Водночас релігії, яку західні місіонери хотіли експортувати до Решти світу, тепер дотримується ледь не третина людства, і вона чимдалі популярніша у найнаселеніших країнах. Навіть атеїзм, що вперше виник на Заході, набуває вражаючого поширення.

Щороку дедалі більше людей купують, як жителі Заходу, навчаються, як жителі Заходу, ведуть здоровий (або шкідливий) спосіб життя, як жителі Заходу, моляться (або не моляться), як жителі Заходу. Бургери, пальники Бунзена, пластирі, бейсболки та Біблії — без цього не обійтися, хай би де ти був. Лише у сфері політичних інститутів справді зберігається важливе світове розмаїття із широким спектром урядів у всьому світі, які чинять опір ідеї верховенства права, що захищає права особи — основу значущого представницького врядування. Войовничий іслам як політична ідеологія і релігія прагне до спротиву нав'язуванню

західних норм гендерної рівності та сексуальної свободи¹⁸.

Не буде «європоцентризмом» чи (анти)«орієнталізмом» сказати, що піднесення Західної цивілізації є найважливішим історичним феноменом другої половини другого тисячоліття після народження Христа. Це твердження про очевидне. Завдання в тому, щоб пояснити, як це відбулося. Що дало змогу цивілізації Західної Європи після XV століття здобути перевагу над зовні потужнішими імперіями Сходу? Ясна річ, цьому сприяло щось більше, ніж краса Сікстинської капели.

Поспішна відповідь на це запитання полягає в тому, що Захід запанував над Рештою світу завдяки своєму імперіалізму¹⁹. Досі чимало людей патетично обурюються злочинами європейських імперій. Звісно, злочини були, на сторінках цієї книжки ви знайдете інформацію про них. Зрозуміло й те, що різні форми колонізації — заселення як альтернатива вигнанню — мали різні довготривалі наслідки²⁰. Але імперія не є історично достатнім поясненням домінування Заходу. Імперії існували задовго до імперіалізму, який викривали марксистичні-ленінці. Справді, XVI століття знало низку азійських імперій, які набули значної могутності та розширення. Водночас після поразки проекту Карла V зі створення великої Габсбурзької імперії, що простягалася від Іспанії через Нідерланди, Бельгію та Люксембург аж до Німеччини, Європу чекала ще більша роздрібненість. Реформація розв'язала в Європі релігійні війни, які тривали понад століття.

Мандрівник XVI століття, найпевніше, помітив би цю відмінність. Окрім підпорядкування собі Анатолії, Єгипту, Аравії, Месопотамії та Ємену, Османська імперія на чолі з Сулейманом Пишним (1520–1566) сягнула Балкан та Угорщини, створивши 1529 року загрозу для Відня. Далі, на сході, імперія Сефевідів на чолі з Аббасом I (1587–1629) повністю заволоділа землями від Ісфахана й Табриза до Кандагара, тоді як Північною Індією від Делі до Бенгалії правив могутній імператор моголів Акбар (1556–1605). За династії Мін відгороджений від світу Великим муром Китай виглядав мирною і безпечною країною. Європейські гості при дворі імператора Чжу Їцзюня (1572–1620) навряд чи могли передбачити падіння його династії менш ніж за три десятиліття по

його смерті. Пишучи зі Стамбула наприкінці 1550-х років, фламандський дипломат Ож'є Гіслен де Бусбек (той, що завіз тюльпани з Туреччини до Нідерландів) боязливо порівнював роздрібненість Європи з «незмірним багатством» Османської імперії.

Насправді, XVI століття було часом напруженої європейської зовнішньополітичної активності. Проте для великих Східних імперій португальські та голландські мореплавці зовсім не здавалися носіями цивілізації. Вони були просто останніми варварами, що загрожували Піднебесній, якщо не мерзеннішими, і, звісно, смердючішими, ніж японські пірати. Але що ще вабило європейців до Азії, окрім високої якості індійських тканин та китайської порцеляни?

Ще 1683 року османське військо змогло дійти до брами Відня, столиці Габсбурзької імперії, і вимагало в його населення капітуляції і навернення в іслам. Лише після зняття облоги християнство змогло примусити Османську державу повільно відкотитися з Центрально-Східної Європи через Балкани до Босфору. Минуло багато років перш ніж європейські імперії зрівнялися у своїх досягненнях зі Східним імперіалізмом. «Велика розбіжність» Заходу та Решти світу в інших сферах була втілена ще повільніше. Матеріальний розрив між Північною та Південною Америкою не було надійно встановлено аж до XIX століття, а переважна частина Африки, за винятком кількох прибережних смуг, залишалася вільною від європейської колонізації аж до початку XX століття.

Отже, якщо панування Заходу не можна пояснити старими й затертими термінами імперіалізму, то чи не було воно, як вважають деякі дослідники, справою талану? Чи була ця велика розбіжність зумовлена географією або кліматом Західної Європи? Можливо, європейцям просто пощастило натрапити на острови Карибського моря, що ідеально сприяли розведенню багатого на калорії цукру? Чи забезпечив Новий світ Європу «примарними акрами», яких бракувало Китаю? А може, проблема в тому, що китайські поклади вугілля було вкрай складно видобувати й транспортувати до Європи²¹? Чи, можливо, Китай став жертвою власного успіху — застряг у «пастці високого рівня стабільності»

через здатність своїх селян забезпечити більшість народу достатнім для життя рівнем калорій²²? Чи могло бути так, що Англія стала першою промисловою нацією насамперед внаслідок того, що погані санітарні умови та хвороби значно скорочували життя більшості народу, а заможна та ініціативна його меншість отримала кращі можливості давати потомство²³?

Безсмертний англійський лексикограф Семюел Джонсон спростував ці випадкові пояснення панування Заходу. У своїй «Історії Расселаса, принца Абіссінського», надрукованій 1759 року, Расселас запитує:

Завдяки чому... європейці такі могутні? Або чому, якщо вони так легко добираються до Азії та Африки з торговою чи завойовницькою метою, місцеві народи не можуть удертися на їхнє узбережжя, заснувати колонії в їхніх портах і нав'язати закони їхнім князям? Вітер, який жене європейців додому, міг би й нас привести слідом за ними¹¹.

Філософ Імлак йому відповідає:

Вони могутніші за нас, мій пане, бо мудріші; знання завжди переважатиме нецтво так само, як людина царюватиме над тваринами. Але я не знаю, чим ще пояснити перевагу їхнього знання над нашим, крім як незбагненої волі Всевишнього²⁴.

Справді, знання — це сила, якщо воно забезпечує досконаліші способи мореплавства, видобутку мінералів, пострілів із гармат та лікування хвороб. Та чи дійсно незаперечним фактом є те, що європейці були обізнаніші за інших? Напевно, у 1759 році вони вже такими були. Чи не всі наукові інновації упродовж понад двох із половиною століть після 1650 року були винайдені на Заході²⁵. Але хіба так було в 1500 році? Як ми побачимо згодом, китайські технології, індійська математика та арабська астрономія були попереду протягом століть.

Отож може це була якась неясна культурна відмінність, що підготувала європейців до стрибка далі за їхніх східних колег? Такий аргумент запропонував німецький соціолог Макс Вебер. Згадана відмінність мала чимало варіацій — середньовічний англійський індивідуалізм, гуманізм і протестантська етика — і стала виразною повсюди, від заповітів англійських фермерів до облікових книг середземноморських купців та правил етикету при

королівських дворах. У «Багатстві та злиднях націй» Девід Ландес розглянув культурний аспект цієї проблеми і довів, що Західна Європа керувала світом завдяки розвитку інтелектуальних досліджень, науковому методу перевірки гіпотез, раціоналізації досліджень та поширенню цього методу. Проте навіть Ландес визнавав, що для розквіту цього способу управління знадобилося дещо більше, а саме: фінансові посередники та гарний уряд²⁶. А ключа до цього (і це стає очевиднішим) слід шукати в інституціях.

Звісно, інституції є, у певному сенсі, продуктами культури. Але оскільки вони формалізують набір норм, інституції зазвичай зберігають культуру високоморальною, визначаючи, як вона сприяє гарній поведінці. На підтвердження цієї думки у ХХ столітті відбулося кілька експериментів, які нав'язали одному народові абсолютно різні інституції — західним і східним німцям, північним та південним корейцям, а також континентальним і острівним китайцям. Наслідки виявилися дивовижними, а урок — блискуче зрозумілим. Якщо взяти будь-який народ із більш-менш однаковою культурою і нав'язати комуністичні інституції одній групі, а капіталістичні — іншій, то майже одразу стане помітною розбіжність у поведінці.

Сьогодні чимало істориків погодилися б, що між східними й західними регіонами Євразії у 1500-х роках існувало кілька справді глибоких відмінностей. Обидва регіони рано освоїли сільське господарство, ринковий обмін та зосередили в містах державні структури²⁷. Але їх розділяла вирішальна відмінність. У Китаї існувала консолідована монолітна імперія, тоді як Європа залишалася політично роздрібненою. У книжці «Зброя, мікроби і харч» Джаред Даймонд пояснив, чому Євразія випередила Решту світу²⁸. Проте лише в своєму дослідженні «Як розбагатіти» (1999) він запропонував відповідь на питання, чому один куток Євразії поступово обігнав інший. Відповідь полягала в тому, що на рівнинах східної Євразії монолітні Східні імперії стримували інновації, а в гористій, поділеній річками Західній Європі численні монархії та міста-держави включилися у плідну конкуренцію та співпрацю²⁹.

Така відповідь виглядає привабливою. Але її не достатньо.

Погляньмо хоча б на дві серії гравюр, які лотаринзький митець Жак Калло назвав «Лихоліття війни» і надрукував у 1630-х роках, щоб застерегти світ від небезпеки релігійного конфлікту. Конкуренція між дрібними європейськими державами та всередині цих держав у першій половині XVII століття виявилася згубною і, скоротивши населення Центральної Європи, втягнула Британію у більш як столітню виснажливу ворожнечу. Політична роздрібненість часто призводить до подібних наслідків. Якщо ви в цьому сумніваєтеся, запитайте громадян колишньої Югославії. Конкуренція, як ми побачимо в розділі 1, безумовно, є частиною історії панування Заходу, але лише частиною.

У своїй книжці я хочу показати, що від Решти світу, рушіїв світової могутності, Захід відрізняли шість самобутніх сукупностей інституцій та пов'язаних із ними ідей та моделей поведінки. Для простоти я узагальню їх за шістьма рубриками:

1. конкуренція,
2. наука,
3. власність,
4. медицина,
5. споживання,
6. праця.

Послугуючись мовою сьогоденного комп'ютеризованого і синхронізованого світу, вони стали шістьма «убивчими застосунками» (killer applications)¹², які дали змогу меншості людства з західного регіону Євразії запанувати над світом майже на 500 років.

Тож перш ніж ви обурено заперечите, що я оминув увагою такі ключові аспекти панування Заходу, як капіталізм, свободу чи демократію (або, фактично, зброю, мікроби та харчі), прочитайте, будь ласка, ці стислі визначення «убивчих застосунків»:

1. Конкуренція — децентралізація як політичного, так і економічного життя, яка створила стартовий майданчик і для національних держав, і для капіталізму.

2. Наука — спосіб навчання, розуміння й, зрештою, зміни природного світу, який дав Заходу (з-поміж іншого) вирішальну

воєнну перевагу над Рештою світу.

3. Власність — верховенство права як засобу захисту приватних власників і мирного розв'язання суперечок між ними, що сформувало основу для найтривкішої форми представницького врядування.

4. Медицина — галузь науки, що дає змогу значно покращити здоров'я та тривалість життя, започаткована в західних суспільствах, та їхніх колоніях.

5. Споживання — спосіб матеріального існування, в якому виробництво та придбання одягу, а також інших споживчих товарів відіграють центральну економічну роль, і без якого промислова революція не була би успішною.

6. Праця — моральний кістяк і спосіб діяльності, який походить (з-поміж інших джерел) від протестантського християнства, що забезпечує єдність для динамічного та потенційно мінливого суспільства, створеного застосунками 1–5.

Не припустіться помилки: це не альтернативна самодостатня версія «Тріумфу Заходу»³⁰. Я хочу показати, що до завоювання та колонізації Решти світу призвела не тільки перевага Заходу, а й несподіване ослаблення суперників Заходу. У 1640-х роках, наприклад, збіг податкової та монетарної криз, зміни клімату й поширення епідемії спровокували в Китаї повстання та остаточну кризу династії Мін. Ця криза не мала нічого спільного з Заходом. Схожим чином політичний та військовий занепад Османської імперії був спричинений внутрішніми рушіями значно більше, ніж зовнішніми. Політичні інституції Північної Америки процвітали тоді, коли південноамериканські інституції загнивали, однак невдала спроба Сімона Болівара створити Сполучені Штати Латинської Америки не була провиною грінго.

Ключова ідея полягає в тому, що відмінність між Заходом та Рештою світу виявилася саме інституційною. Західна Європа випередила Китай почасти тому, що на Заході існувала жвавіша конкуренція як у політиці, так і в економіці. Австрія, Пруссія, а згодом навіть Росія, стали адміністративно та мілітарно ефективнішими, адже організаційна взаємодія, що спричинила наукову революцію, постала у християнському, а не в мусульманському світі. Причина того, що колишні колонії

Північної Америки досягли значно кращих результатів за південноамериканські, корінилася в тому, що на Півночі британські поселенці встановили систему майнових прав та політичного представництва, цілковито відмінну від тієї, яку іспанці та португальці вибудували на Півдні. (Північ мала «відкритий порядок доступу», а не закритий в інтересах вузьких фінансових еліт³¹.) Європейські імперії спромоглися проникнути в Африку не тому, що мали кулемет Максима — вони винайшли вакцини проти тропічних хвороб, до яких були вразливими самі африканці.

Схожим чином більш рання індустріалізація Заходу відображала його інституційні переваги: можливість масового суспільства споживання виникла в Британії ще до винаходу й поширення парової машини чи фабричної системи. Навіть після того, як промислова технологія стала доступною майже для всього світу, відмінність між Заходом і Рештою світу збереглася. Насправді, вона тільки поглибилася. За допомогою всуціль стандартизованого бавовнопрядильного та ткацького устаткування європейський або північноамериканський робітник працював продуктивніше, ніж робітник на Сході, а його капіталіст-працедавець накопичував багатство швидше, ніж його східний колега³². Інвестиції в охорону здоров'я та народну освіту відбилися великими дивідендами, а там, де їх не було, люди залишалися бідними³³. Ця книжка розповідає про ці відмінності — чому вони існували й набули такого великого значення.

Досі я вживав слова на зразок «Захід» і «західний» більш-менш мимохіть. Але що саме я маю на увазі під «Західною цивілізацією» або де я позначаю її? Післявоєнні білі англосаксонські протестанти-чоловіки звикли інстинктивно розміщувати Захід (відомий також як «вільний світ») у відносно вузькій смузі, що (точно) пролягає від Лондона до Лексингтона, штат Массачусетс, і (можливо) від Страсбурга до Сан-Франциско. 1945 року рідною мовою Заходу, що вийшов із бойовищ світової війни, стала англійська, яка змінила французьку, котра на той час зменшила свій вплив у світі. З успіхом європейської інтеграції у 50–60-х роках клуб західних країн розширився. Мало хто сперечатиметься

про те, чи Нідерланди, Франція, Німеччина, Італія, Португалія, Скандинавія та Іспанія цілком належать до Заходу, а Греція є його складовою *ex officio* (лат. з обов'язку) попри свою пізнішу відданість православному християнству. Утім наш обов'язок перед давньогрецькою філософією є таким само незмінним, як нещодавні борги греків перед Європейським Союзом.

А як бути з рештою Південного й Східного Середземномор'я, що оточує не лише Балкани на північ від Пелопоннесу, а й Північну Африку та Анатолію? А що з Єгиптом і Месопотамією — колисками найперших цивілізацій? Чи є Південна Америка, колонізована європейцями так само, як і Північна, і географічно розміщена поруч із нею в одній півкулі, частиною Заходу? А Росія? Чи європейська частина Росії справді західна, а зауральська, у певному сенсі, належить Сходу? Упродовж «холодної війни» Радянський Союз та його союзників називали «Східним блоком». Але, вочевидь, є нагода сказати, що Радянський Союз був таким самим продуктом Західної цивілізації, як і Сполучені Штати. Його провідна ідеологія мала таке ж вікторіанське походження, як і націоналізм, боротьба проти рабства та рух за права жінок — вона зародилася й була виплекана у старій округлій читальній залі Британської бібліотеки. Її географічний обшир був не меншим результатом європейської експансії та колонізації, ніж колонії американців. У Центральній Азії, як і в Південній Америці, європейці правили неєвропейцями. У цьому сенсі те, що сталося 1991 року, було простою смертю останньої європейської імперії. Однак найвпливовіше сьогодні визначення Західної цивілізації, дане Семюелем Гантінгтоном, виключає з неї не лише Росію, а й усі православні країни. Захід, за Гантінгтоном, складається лише з Західної та Центральної Європи (окрім православного її Сходу), Північної Америки (окрім Мексики) та Австралії. Греція, Ізраїль, Румунія та Україна не потрапляють до цієї категорії так само, як і Карибські острови, попри те, що багато з них такі ж західні, як і Флорида³⁴.

Отже, «Захід» — це не просто географічний термін. Він є набором норм, моделей поведінки та інституцій, межі яких надзвичайно розмиті. Про наслідки цього слід поміркувати. Чи

можливо для певної азійської країни стати західною, якщо вона радо переймає західні норми одягу й ведення бізнесу, як це зробила Японія в період Мейдзі, і як тепер, схоже, намагається зробити решта Азії? Колись було модно наполягати на тому, що капіталістична «світ-система» нав'язувала постійний поділ праці між Західним центром і Рештою світу як його периферією³⁵. А якщо весь світ, зрештою, завершиться, вестернізувавшись принаймні за зовнішнім виглядом та стилем життя? Чи може бути так, що інші цивілізації є, як чудово довів Гантінгтон, більш гнучкими, зокрема «сінська» цивілізація¹³, тобто великий Китай, та ісламська із її «кривавими кордонами і внутрішніми структурами»³⁶? Якою мірою прийняття ними західних моделей управління є лише позірною модернізацією, поверховою в культурному аспекті? До цих питань ми ще звертатимемося.

Ще однією таємницею Західної цивілізації є те, що відсутність єдності є однією з її визначальних характеристик. На початку 2000-х років американські оглядачі скаржилися на «розширення атлантичного духу» — розпад тих спільних цінностей, які пов'язували Сполучені Штати з їхніми західноєвропейськими союзниками в період «холодної війни»³⁷. Якби це стало зрозуміло раніше, ніж у часи державного секретаря Генрі Кіссінджера, якому американські можновладці мали телефонувати, коли хотіли поговорити з Європою, тоді було б важче сказати, хто бере слухавку від імені Західної цивілізації. Водночас, теперішній поділ між Америкою та «Старою Європою» є м'яким та дружнім порівняно з великими розколами минулого в царинах релігії, ідеології і навіть у питанні про зміст поняття цивілізації. Під час Першої світової війни німці проголосили, що воюють за вищу Kultur проти позбавленої смаку, матеріалістичної англофранцузької civilization (це розрізнення, з-поміж інших, провели Томас Манн та Зигмунд Фройд). Однак це визначення важко було узгодити зі спаленням Лейденського університету та численними стратами цивільних бельгійців на початку війни. Британські пропагандисти відповіли на образу, охарактеризувавши німців як «гунів» — варварів, що залишилися за межами цивілізації, а саму війну на своїй Медалі Перемоги назвали «Великою війною за цивілізацію»³⁸. Чи є зараз більше

підстав казати про «Захід» як про єдину цивілізацію, ніж це було 1918 року?

Нарешті, варто згадати, що Західна цивілізація колись занепала й загинула. Римські руїни, розкидані по всій Європі, Північній Африці та Близькому Сході, слугують важливим нагадуванням про це. Перший варіант Заходу — Західна цивілізація 1.0. — постала в зоні так званого Родючого Півмісяця, простягнувшись від долини Нілу до місця злиття річок Тигр і Євфрат, і сягнула свого зеніту в афінській демократії та Римській імперії³⁹. Ключові елементи нашої цивілізації сьогодні — не лише демократія, а й спорт, арифметика, цивільне право, класичний стиль архітектури та значна частина словника сучасної англійської мови, — своїми витокami доходять античного Заходу. У добу свого розквіту Римська імперія була наддивовижу рафінованою системою. Збіжжя, мануфактури й монети перебували в обігу в економіці, яка простяглася від північної Англії до верхів'їв Ніла, наука переживала піднесення, існувало право, медицина і навіть торговельні центри, як-от Траянів форум у Римі. Але ця версія Західної цивілізації з драматичною швидкістю занепала й загинула в V столітті нашої ери від руйнувань, завданих варварськими вторгненнями та внутрішніми протиріччями. Протягом одного покоління величезний імперський мегаполіс Рим занепав, акведуки зіпсувалися, чудові торговельні місця спорожніли. Знання класичного Заходу загалом було втрачено, його зберегли лише бібліотекарі Візантії⁴⁰, ченці Ірландії⁴¹ та курія римо-католицької церкви, і особливо аббасидські халіфи⁴². Без їхнього управління цивілізація Заходу не змогла би відродитися в Італії доби Ренесансу.

Чи є занепад і загибель примарною долею Західної цивілізації 2.0? Згідно з демографічним поясненням, населення західних суспільств тривалий час становило меншість мешканців світу, але сьогодні воно, безсумнівно, стрімко скорочується. Економіки Сполучених Штатів та Європи, які колись домінували, тепер стикнулися з реальною перспективою поступитися за якихось двадцять чи навіть десять років Китаю, якому не так уже й поступаються Бразилія та Індія. Західна «жорстка сила», схоже, протистоїть Великому Близькому Сходу від Іраку до Афганістану

відповідно до того, як видозмінюється Вашингтонський консенсус стосовно економічної політики вільного ринку. Фінансова криза, що розпочалася в 2007-му, також, схоже, вказує на фундаментальну ваду в основі суспільства споживання з його акцентом на терапії посиленого споживчого кредитування. Протестантська етика ощадливості, яка колись здавалася ключовою для Західного проекту, зникла повністю. Тим часом західні еліти одержимі мало не тисячолітніми побоюваннями прийдешнього екологічного апокаліпсису.

Навіть більше, Західна цивілізація, здається, вже втратила віру в себе. Починаючи зі Стенфорду в 1963-му, найбільші університети поступово згорнули викладання для своїх студентів курсу класичної «Західної суспільної» історії. У школах великий наратив становлення Заходу теж вийшов із моди. Завдяки примхам освітніх теоретиків, котрі заради «нової історії» — це збіглося з мимовільними наслідками реформи навчальної програми — підняли рейтинг «історичних навичок» вище за знання, чимало британських школярів закінчили школу, маючи уявлення лише про розпорошені фрагменти західної історії: Генріха VIII та Гітлера, а також трішки про Мартіна Лютера Кінга-молодшого. Опитування студентів-істориків, які вчилися на першому курсі провідного британського університету, виявило, що тільки 34 % з них знали, хто був англійським монархом у часи Великої армади, 31 % знав, де відбувалася англо-бурська війна, 16 % знали, хто командував британськими військами під Ватерлоо (більшість думали, що це був Нельсон, а не Веллінгтон), а 11 % змогли назвати ім'я лише одного британського прем'єр-міністра XIX століття⁴³. У схожому опитуванні англійських школярів віком від одинадцяти до дванадцяти років 17 % стверджували, що Олівер Кромвель був учасником битви під Гастінгсом, а 25 % помилково віднесли Першу світову війну до іншого століття⁴⁴. Крім того, увесь англомовний світ впевнений, що нам слід вивчати не так власну культуру, як інші культури. Музичний семплер, відправлений у відкритий космос разом із космічним кораблем «Вояджер» 1977 року, містив записи двадцяти семи мелодій (лише десять написали західні композитори), зокрема не тільки музику Баха, Моцарта

й Бетховена, а й Луї Армстронга, Чака Беррі та Блайнд Віллі Джонсона. Історія світу «в ста об'єктах», надрукована директором Британського музею 2010 року, включала всього тридцять витворів Західної цивілізації⁴⁵.

Однак будь-яка історія світових цивілізацій, що применшує ступінь їхнього поступового підпорядкування Заходу після 1500 року, легковажить суттєвим моментом, який потребує пояснення найбільше. Піднесення Заходу є, простіше кажучи, винятковим історичним феноменом другої половини другого тисячоліття після народження Христа. Це розповідь у самому серці новочасної історії. Ймовірно, саме цю найскладнішу загадку мають відгадати історики. Нам же слід відгадати її не просто задовольнивши свою допитливість, адже тільки встановивши справжні причини панування Заходу, ми зможемо сподіватися на хоч якийсь ступінь точності в оцінці неминучості нашого занепаду й загибелі.

¹⁰ Цими одинадцятьма були Австрія, Бельгія, Франція, Німеччина, Італія, Нідерланди, Португалія, Іспанія, Росія, Сполучене Королівство та Сполучені Штати. З них лише Франція, Португалія та Іспанія існували 1500 року у формі, що нагадувала їхній статус у XX столітті. Про претензії Росії бути визнаною частиною Заходу див. далі.

¹¹ Це питання по-справжньому постало перед незахідними імперіями у XVIII столітті. 1731 року османський письменник Ібрагім Мутеферріка запитав: «Чому християнські народи, в минулому такі слабкі порівняно з мусульманськими, стали тепер панувати над багатьма землями і навіть перемагають колись непереможні османські армії?».

¹² Тобто шістьма революційними новаціями. — *Прим. ред.*

¹³ Це унікальний погляд на те, що одна з найвеличніших світових цивілізацій повинна була мати назву, про яку ніхто ніколи не чув, окрім політичних теоретиків. У своїй оригінальній статті 1993 року Гантінгтон вжив назву «конфуціанська».

1. Конкуренція

Схоже, Китай вже давно перебував у стагнації і, мабуть, уже давно досягнув максимуму багатств, сумісного з характером його законів та інституцій. Але цей максимум багатств, можливо, значно нижчий за той, який можна було б отримати за інших законів та інституцій, маючи такий тип ґрунтів, клімат і географічне розташування. Країна, що нехтує зовнішньою торгівлею або зневажає її і допускає іноземні кораблі лише у декілька портів, не може розвинути свою торгівлю настільки, наскільки це було би можливо за інших законів та інституцій... За допомогою значно ширшої зовнішньої торгівлі... можна було б розширити китайську мануфактурну промисловість і підвищити її продуктивність. За ширшого мореплавства китайці, звісно, самотужки навчились би будувати й використовувати ті машини, якими послуговуються в інших країнах, а крім того, перейняли б застосовуване у решті світу вдосконалення ремесел і промисловості.

Адам Сміт

Чому вони малі й водночас сильні? Чому ми великі й водночас слабкі?.. Від варварів ми маємо навчитися лише... виготовляти міцні кораблі та різючі гармати.

Фен Гуйфень

Дві річки

Заборонене місто (Гугун) було споруджено в центрі Пекіна зусиллями більш ніж мільйона робітників, які використовували будівельні матеріали з усієї Китайської імперії. Із близько тисячею облаштованих будівель, зведених та оздоблених для символізації могутності династії Мін, Заборонене місто є не лише реліктом колись найвеличнішої цивілізації у світі, воно також нагадує про те, що жодна цивілізація не є вічною. Ще 1776 року Адам Сміт міг вказати на Китай як на «одну з найбагатших, тобто одну з найродючіших, найкраще оброблюваних, найбільш промислових та найзаселеніших країн у світі... значно багатшу за будь-яку частину Європи». Ба більше, Сміт також вважав Китай «країною сталою» і «статичною»⁴⁶. У цьому він, безперечно, мав рацію. Однак менш ніж за століття після спорудження Забороненого міста в 1406–1420 роках можна говорити про початок відносного

занепаду Сходу. Бідні, роздерті ворожнечею дрібні держави Західної Європи увійшли в стадію майже безупинної півтисячолітньої експансії. Великі імперії Сходу тим часом перебували в застої і невдовзі підпали під домінування Заходу.

То чому ж Китай припинив свій розвиток, а Європа рушила вперед? Головна відповідь Сміта полягала в тому, що китайці зазнали невдачі у «заохоченні зовнішньої торгівлі» і, як наслідок, утратили вигоди відносної переваги та міжнародного поділу праці. Але були й інші пояснення. У своїх творах 1740-х років французький філософ Шарль де Секонда, барон де Монтеск'є, звинувачував «сталий проект тиранії», який він пов'язував із винятковою перенаселеністю Китаю, якій, своєю чергою, сприяли кліматичні умови Східної Азії:

Азія, власне кажучи, зовсім не має помірного поясу, і її країни, розташовані в дуже холодному кліматі, безпосередньо стикаються з країнами, що розташовані в доволі спекотному кліматі — Туреччиною, Персією, Індією, Китаєм, Кореєю і Японією. В Європі, навпаки, помірний пояс є доволі розлогим... кожна країна за своїм кліматом дуже схожа на сусідню; в цьому сенсі між ними немає різких відмінностей... Звідси випливає, що в Азії народи протистоять один одному як сильний слабкому; народи войовничі, хоробрі та діяльні безпосередньо стикаються з народами розніженими, ледачими й боязкими, тому один із них неминуче стає завойовником, а інший — підкореним. В Європі ж народи протистоять один одному як сильний сильному; ті, що стикаються між собою, майже рівною мірою є мужніми. Ось де велика причина слабкості Азії і сили Європи, свободи Європи і рабства Азії, причина, як мені відомо, ніким досі не помічена. Ось чому в Азії свобода ніколи не зростає, а в Європі вона збільшується або зменшується залежно від обставин⁴⁷.

Інші європейські письменники вірили, що саме західна технологія випередила Схід, зокрема технологія, що спричинила промислову революцію. Так здавалося і графу Макартні після його відверто невдалої місії до китайського імператорського двору 1793 року (див. далі). Популярний вже у ХХ столітті аргумент полягав у тому, що нововведенням перешкоджала філософія конфуціанства. Утім ці сучасні пояснення Східної неуспішності виявилися помилковими. Перший із шести «вбивчих застосунків», яким володів Захід і якого не вистачало Сходу, був не комерційним, не технологічним і не філософським. Він був, як уже розгледів Сміт, насамперед інституційним.

Якби 1420 року ви зробили дві подорожі — одну Темзою, а іншу —

Янцзи, вас би вразила різниця між ними. Янцзи була частиною величезного судноплавного комплексу, що поєднував Нанкін із Пекіном на відстані 800 кілометрів (на півночі) і з Ханчжоу (на півдні). У центрі цього комплексу був Великий китайський канал, який розкинувся на понад 1600 кілометрів. Уперше закладений ще у VII столітті до нашої ери, з уведеними ще в X столітті нашої ери шлюзами і вишуканими мостами на зразок багатоаркового мосту Баодай, канал суттєво відновили й поліпшили за правління імператора Чжу Ді (1402–1424) з династії Мін. Після того, як його головний інженер Бай Ін завершив спорудження дамби й відведення води до Хуанхе, щороку близько 12 тисяч барж зі збіжжям могли підніматися вгору і спливати вниз по каналу⁴⁸. Приблизно 50 тисяч людей працювали на обслуговуванні каналу.

На Заході, звісно, найбільшим із великих каналів завжди був Венеційський. Та коли відважний мандрівник-венецієць Марко Поло відвідав Китай у 1270-х роках, навіть його вразив масштаб судноплавства по Янцзи:

Кількість суден, що наповнюють цю велику річку, настільки велика, що якщо хтось прочитає або почує про це, то ніколи не повірить. Навіть важко уявити, скільки краму вони підіймають і спускають нею. Насправді, вона настільки велика, що здається цілим морем.

Великий китайський канал слугував не лише головною артерією внутрішньої торгівлі. Він також давав імперському уряду можливість зрівняти ціну на збіжжя за допомогою п'яти державних зерносховищ, які закуповували його при подешевшанні і продавали, щойно воно дорожчало⁴⁹.

Ймовірно, у 1420 році Нанкін був найбільшим містом світу з населенням від півмільйона до мільйона жителів. Упродовж століть він залишався успішним центром шовкової й бавовняної промисловості.

За часів Чжу Ді місто стало ще й освітнім центром. Ім'я Чжу Ді означає «вічне щастя»; одвічний рух тут пасуватиме за найкращий опис. Найвеличніший з імператорів династії Мін нічого не робив упівсили. Він доручив розробити збірник китайської мудрості, для чого дві тисячі вчених підготували понад одинадцять тисяч томів. Цю найбільшу в світі енциклопедію, яка утримувала першість майже 600 років, Вікіпедія перевершила лише 2007-го.

Але Чжу Ді недолюблював Нанкін. Невдовзі після коронації він вирішив збудувати нову, ще видовищнішу столицю на півночі — Пекін. Близько 1420 року, коли спорудження Забороненого міста завершилося, Китай династії Мін мав неспростовне право вважатися найрозвиненішою цивілізацією світу.

Порівняно з Янцзи, Темза на початку XV століття була справжнісіньким болотом. Щоправда, Лондон був значним портом, головним центром англійської торгівлі з континентальною Європою. Його найвідоміший лорд-мер Річард Віттінгтон був провідним торговцем тканинами, який заробив статок на експорті вовни з Англії. Розвитку суднобудівної промисловості в англійській столиці сприяла потреба транспортувати війська та спорядження, оскільки велися постійні війни проти французів. У Шедвеллі та Реткліффі кораблі можна було відтягнути на замулені мілини й відремонтувати. І, звісно, існував лондонський Тауер, який (на відміну від Гугун) стояв на варті, але не був забороненою частиною столиці.

Проте китайського гостя це надзвичайно вразило б. Сам по собі Тауер, порівняно з численними спорудами Забороненого міста, був грубою конструкцією. Лондонський міст, порівняно з мостом Баодай, був схожим на тісний базар. А примітивні техніки навігації обмежували рух англійських кораблів вузькими водними смугами Темзи й Ла-Маншу, так що їх було видно з берега. Ніщо не могло так здивувати і англійця, і китайця, як ідея морського сполучення з Лондона до Янцзи.

Порівняно з Нанкіном, Лондон, куди Генріх V повернувся 1421 року після своїх перемог над французами, зокрема відомої битви під Азенкуром, був усього лише невеликим містечком. Його старі, занепалі міські мури тяглися майже на п'ять кілометрів, що становило, знову ж таки, маленьку часточку території Нанкіна. Щоб спорудити мур навколо своєї столиці, родоначальнику династії Мін знадобилося понад двадцять років, а розкинувся він на десятки кілометрів, при цьому брами були настільки великі, що кожна могла вмістити три тисячі вояків. І будівництво тривало. Основна частина муру височіє й досі, а від середньовічного лондонського муру майже нічого не залишилося.

За стандартами XV століття Китай династії Мін був відносно

зручним місцем для проживання. Жорсткий феодальний лад, встановлений на початку ери Мін, значно пом'якшав внаслідок появи внутрішньої торгівлі⁵⁰. Сучасний відвідувач Сучжоу ще може побачити архітектурні плоди цього процвітання в прохолодних каналах і вишуканих алеях у центрі старого міста. Міське життя в Англії було доволі розмаїтим. Чорна смерть — бубонна чума, спричинена блошиною бактерією (чумною паличкою), — досягла Англії 1349 року, скоротивши кількість жителів Лондона приблизно до 40 тисяч осіб, що навіть менше, ніж десята частина населення Нанкіна. Окрім чуми, звичними явищами були тиф, дизентерія та віспа. Та навіть за відсутності епідемій погані санітарні умови зробили Лондон смертельною пасткою. За відсутності системи каналізації вулиці заповнював сморід, тоді як у китайських містах фекалії ретельно збирали, щоб використати як добрива на замиських полях. За часів, коли Дік Віттінгтон був лорд-мером, — чотири рази поспіль від 1397-го аж до своєї смерті в 1423-му лондонські вулички були вимощені чимось значно менш привабливим за золото.

Школярів зазвичай вчать, що Генріх V був однією з героїчних постатей англійської історії, антиподом свого попередника, слабкодухого Річарда II. Із сумом відзначимо, що його королівство було тоді не «царственным островом» (scepter'd isle) із Шекспірового «Річарда II», а радше хворобливим островом (septic isle). Драматург розчулено назвав його «раєм, Едемом, цією створеною природою твердиною від пошестей заразних...»¹⁴. Але тривалість життя в Англії в 1540–1800 роках у середньому не перевищувала жалюгідних тридцяти семи років, а в Лондоні дорівнювала двадцяти рокам. Приблизно одна англійська дитина з п'яти помирала вже в перший рік життя. У Лондоні ситуація була значно гіршою — помирав один малюк із трьох. Сам Генріх V став королем у двадцять сім років, а помер від дизентерії у тридцять п'ять — нагадування про те, що ще порівняно недавно історію робили переважно молоді люди, які помирали рано.

Насильство ширилося, мов епідемія. Війна проти Франції майже не вщухала. Коли англійці не воювали з французами, вони воювали з валлійцями, шотландцями та ірландцями. А коли не воювали з кельтами, то воювали між собою у війнах за

володіння короною. Батько Генріха V зійшов на трон за допомогою насильства, його син Генріх VI так само втратив владу на початку Війни троянд, під час якої змінилося чотири королі, а сорок представників династії загинули в боях чи на шибениці. Між 1330 та 1479 роками кожен четвертий англійський аристократ помер насильницькою смертю. Вбивство стало звичним. Дані за XIV століття свідчать, що в Оксфорді щороку гинуло 100 осіб на 100 тисяч жителів. Лондон із 50 вбивствами на 100 тисяч осіб був трохи безпечнішим. Сьогодні найвищий рівень убивств припадає на Південну Африку (69 на 100 тисяч жителів), Колумбію (53) та Ямайку (34). Навіть коефіцієнт Детройта в його найгірші часи, у 1980-х, не перевищував 45 загиблих на 100 тисяч осіб⁵¹.

Тодішнє життя в Англії, як пізніше зауважив політичний мислитель Томас Гоббс, було «самотнім, бідним, безпросвітним, тупим і коротким» — як і описаний ним «природний стан» на початку історії людства. Навіть такій благополучній родині з Норфолка, як Пастони, загрожувала небезпека. Дружину Джона Пастона, Маргарет, витурили геть з оселі, коли вона намагалася обстояти законну вимогу родини на садибу Грешем, захоплену колишнім власником. Замок Кейстер залишив для Пастонів сер Джон Фастольф, але герцог Норфолка взяв його в облогу невдовзі по смерті Джона Пастона й утримував упродовж сімнадцяти років⁵². А втім, Англія була ще однією з найзаможніших і найменш жорстоких країн Європи. У Франції життя було ще жорстокішим та коротшим — і що далі рухатися на схід Європи, то гіршим воно ставало. Навіть на початку XVIII століття пересічний француз щодня вживав 1660 кілокалорій, трохи більше за мінімально необхідну кількість для підтримання людського життя і впововину меншу за середню кількість калорій для жителя сучасного Заходу. Зріст пересічного француза до революції сягав приблизно 167 сантиметрів⁵³. У всіх континентальних країнах, про які ми маємо дані за період Середньовіччя, рівень убивств перевищував англійські показники, до того ж в Італії — країні, відомій своїми вбивцями не менше, ніж митцями — він залишався стабільно високим.

Іноді стверджують, що погані звичаї Західної Європи були чимось на зразок її прихованої переваги, адже високий рівень

смертності зазвичай поширений серед бідних, тож, мабуть, це якось допомогло багатим ще більше розбагатіти. Звісно, одним із наслідків Чорної смерті стало зростання прибутків на душу населення. Через нестачу робочих рук ті, хто вижив, могли заробити більше. Справедливо й те, що діти англійських багатіїв мали більше шансів дожити до старості, ніж діти бідних⁵⁴. Однак малоімовірно, що ці примхи європейської демографії здатні пояснити велику розбіжність Заходу та Сходу. Сьогодні у світі існують країни, життя в яких майже так само жахливе, як у середньовічній Англії, де епідемії, голод, війна та вбивства знижують середню тривалість життя до ганебно низького рівня і де лише багаті живуть довго. Афганістан, Гаїті та Сомалі демонструють незначну перевагу таких умов. Як ми побачимо далі, Європа стрімко сягнула процвітання й могутності всупереч смерті, а не завдяки їй.

Сучасним ученим та читачам слід нагадати, чим зазвичай є смерть. «Тріумф смерті», містичний шедевр фламандського митця Пітера Брейгеля-старшого (бл. 1525–1569), звісно, не слугує прикладом реалізму, але Брейгель, певно, покладався не тільки на свою уяву, щоб зобразити сцену бентежної смерті та руйнування. У країні, якою править армія покійників, король лежить, очікуючи смерті, нікому немає діла до його скарбниці, а неподалік пес догризає мерця. На задньому фоні ми бачимо двох повішених на шибениці, чотирьох розчавлених колесами і ще одного з відтятою головою. Армії вступають у зіткнення, будинки палають, кораблі тонуть. На передньому плані чоловіки й жінки, молоді й старі, вояки й цивільні рухаються разом до вузького квадратного тунелю. Нікого не помилують. Навіть трубадур, який співає своїй дамі, приречений. Сам митець помер, коли йому виповнилося трохи більше сорока років — він був молодшим за автора цих рядків.

Століття по тому італійський митець Сальватор Роза намалював, мабуть, найзворушливіше з усіх *memento mori*, давши йому просту назву «Крихкість людини» (*L'umana fragilita*). Його надихнула чума, що прокотилася рідним Неаполем 1655 року, забравши життя маленького сина Розальво, брата, сестри, її чоловіка та п'яťох їхніх дітей. Моторошно посміхаючись, янгол смерті

проступає із темряви до дружини митця, вимагаючи їхнього сина попри те, що малюк робить першу спробу щось написати. Настрій приголомшеного художника назавжди підсумовано вісьмома латинськими словами, написаними на полотні:

Conceptio culpa
Nasci pena
Labor vita
Necesse mori

«Зачаття — гріх, народження — біль, життя — тяжка праця, смерть — неминучість». Який опис лаконічніше розкриє життя у тогочасній Європі?

Євнух і єдиноріг

Як нам збагнути перевагу Сходу? По-перше, азійське сільське господарство було значно продуктивнішим за європейське. У Східній Азії акра (приблизно 0,4 гектара) землі вистачало для утримання родини (такою високою була родючість рису), а в Англії для цього знадобилося б 20 акрів (трохи більше 8 гектарів). Це допомагає пояснити, чому Східна Азія завжди чисельно переважала Західну Європу. Складніша східна система вирощування рису могла прогодувати значно більше людей. Безперечно, Чжоу Шисю, поет династії Мін, дивився на село крізь рожеві окуляри. Він зображує картину вдоволеного селянства:

Темна стежка окреслює обриси скромних вхідних дверей, кривий провулок веде до затоки. Тут десять сімей... жили пліч-о-пліч протягом кількох поколінь. Дим від вогнищ змішується куди не поглянь, так щодня люди працюють разом. Чийсь син головує в домі на заході села, чиясь дочка одружена з його сусідом. Холодний осінній вітер дме на землю капища; поросят і рисове пиво приносять у жертву Предку полів, для якого старий шаман спалює паперові гроші, а хлопчачки вистукують на бронзовому барабані. Туман тихо спадає на цукрову плантацію, і дощ дріботить на полях таро, коли люди повертаються додому після виконання обряду, розстеляють килимки і розмовляють між собою вже напідпитку⁵⁵...

Але такі сцени гармонії розповідають лише частину історії. Пізніші покоління західних вчених, як правило, вважали імперський Китай статичним суспільством, неприхильним до нововведень.

У «Конфуціанстві й даосизмі» (1915) німецький соціолог Макс Вебер визначив конфуціанський раціоналізм як «раціональне пристосування до світу», протилежне західному поняттю «раціонального оволодіння світом». Цей погляд багато в чому схвалювали китайський філософ Фен Юлань в «Історії китайської філософії» (1934) та кембриджський вчений Джозеф Нідхем у багатотомній історії «Науки й цивілізації в Китаї». Такі культурні пояснення завжди прийнятні для симпатиків Мао Цзедуна, якими після 1949 року стали Фен та Нідхем. Але їх складно пов'язати з доказами на користь того, що задовго до епохи Мін китайська цивілізація спробувала оволодіти світом за допомогою технічних інновацій.

Ми не знаємо напевне, хто спроектував перший водяний годинник. Можливо, єгиптяни, вавилоняни чи китайці. Але 1086 року Су Сун додав зубчастий спуск для першого у світі механічного годинника, 12 метрів заввишки, який повідомляв не лише час, а й позначав рух Сонця, Місяця та планет. Марко Поло під час відвідин Даду на півночі Китаю, невдовзі після спорудження там в 1272 році дзвіниці, спостерігав за тим, як подібний годинник керував боєм дзвонів. Нічого такого у Англії не існувало аж до наступного століття, коли на соборах у Норіджі, Сент-Олбані та Солсбері повісили перші астрономічні годинники.

Друкарський верстат із «рухливим» (набірним) шрифтом традиційно приписують Німеччині XV століття. Насправді, його винайшли ще в XI столітті у Китаї. Папір теж з'явився в Китаї задовго до його появи на Заході, як і паперові гроші, шпалери та туалетний папір⁵⁶.

Часто кажуть, що піонер англійського землеробства Джетро Талл винайшов сівалку 1701 року. Насправді, її винайшли в Китаї за дві тисячі років до цього. Ротерамський плуг із вигнутим залізним відвалом, який став головним знаряддям англійської сільськогосподарської революції XVIII століття, був ще однією інновацією, що запізнилася за аналогічним винаходом китайців⁵⁷. «Трактат про землеробство» Ван Чженя (1313) рясніє згадками про інструменти, на той час узагалі невідомі на Заході⁵⁸. Крім того, у Китаю був свій аналог промислової революції. Першу доменну піч для виплавки залізної руди виготовили не в Колбрукдейлі

1709 року, а в Китаї за 200 років до нашої ери. Найдавніший у світі залізний підвісний міст є не британським, а китайським. Починаючи вже з 65 року нашої ери, його залишки можна було побачити неподалік Чентуна в провінції Юньнань⁵⁹. Навіть на кінець 1788 року рівень британського виробництва заліза не перевищував відповідний рівень, досягнутий Китаєм у 1078 році. Китайці першими запровадили такі революційні інновації у виробництві текстилю, як прядка та шовкомотальна рамка, яку до Італії завезли в XIII столітті⁶⁰. І не зовсім правдою є те, що китайці використовували свій найвідоміший винахід, чорний порох, лише для феєрверків. Книга Цзяо Ю та Лю Цзі «Холунцзін», видана наприкінці XIV століття, описує сухопутні й морські міни, ракети й порожнисті гарматні ядра, заповнені вибухівкою.

Також до китайських винаходів належать хімічна отрута від шкідників, рибальська катушка, сірники, магнітний компас, гральні карти, зубна щітка та тачка. Усім відомо, що гольф винайшли в Шотландії. Однак ще «Книга Дунсюань» династії Сун (960–1279) описує гру під назвою «чуйвань». У неї грали за допомогою десяти палиць, таких як цуаньбан, пубан і шаобан, які віддалено нагадують наші ключки, з пласкою (two-wood) та товстою (three-wood) голівками. Палиці інкрустували нефритом і золотом, адже гольф, як тоді, так і зараз, є грою для заможних.

Та це ще не все. Із початком нового століття, 1400 року, Китай був готовий зробити ще один технологічний прорив, який зробив би Чжу Ді володарем не лише Піднебесної, а й усього світу, буквально «Всенебесної».

Сьогодні в Нанкіні можна побачити точну копію корабля зі скарбами адмірала Чжен Хе, найвидатнішого китайського мореплавця. Його довжина — близько 122 метрів, майже вп'ятеро більша за «Санта Марію», на якій Христофор Колумб перетнув Атлантику 1492 року. І це була лише частина флоту, що складався із 300 величезних океанських кораблів. Маючи декілька щогл і окремі повітряні ящики, які запобігали затопленню корабля в разі пробоїни нижче ватерлінії, кораблі були значно більшими за побудовані в Європі у XV столітті. З екіпажем із 28 тисяч матросів флот Чжен Хе переважав усі морські ескадри Заходу до Першої

світової війни.

Командир цього флоту сам був надзвичайною людиною. Коли йому виповнилося одинадцять років, Чжен Хе потрапив на полі бою у полон до засновника династії Мін Чжу Юаньчжана. За звичаєм, бранця кастрували. Згодом його зробили слугою четвертого сина імператора, Чжу Ді, який пізніше посів трон імператора. В обмін на вірну службу Чжу Ді доручив Чжен Хе завдання, що вимагало вивчення Світового океану. В шести епічних подорожах у 1405–1424 роках його флот проплив усі моря й океани¹⁵. Адмірал досяг Таїланду, Суматри, Яви та колись великого порту Калікут (зараз Кожикодє в індійському штаті Керала), Темасеку (Сингапур), Малакки, Цейлону, Каттака в Оріссі, Ормуза, Адена й доплив по Червоному морю до Джидди⁶¹. Формально, ці подорожі мали на меті розшукати попередника Чжу Ді, що таємно зник разом з імператорською печаткою. (Чого прагнув Чжу Ді: спокутувати провину за захоплення трону чи приховати сам факт свого вчинку?) Та пошуки зниклого імператора не були його справжньою метою.

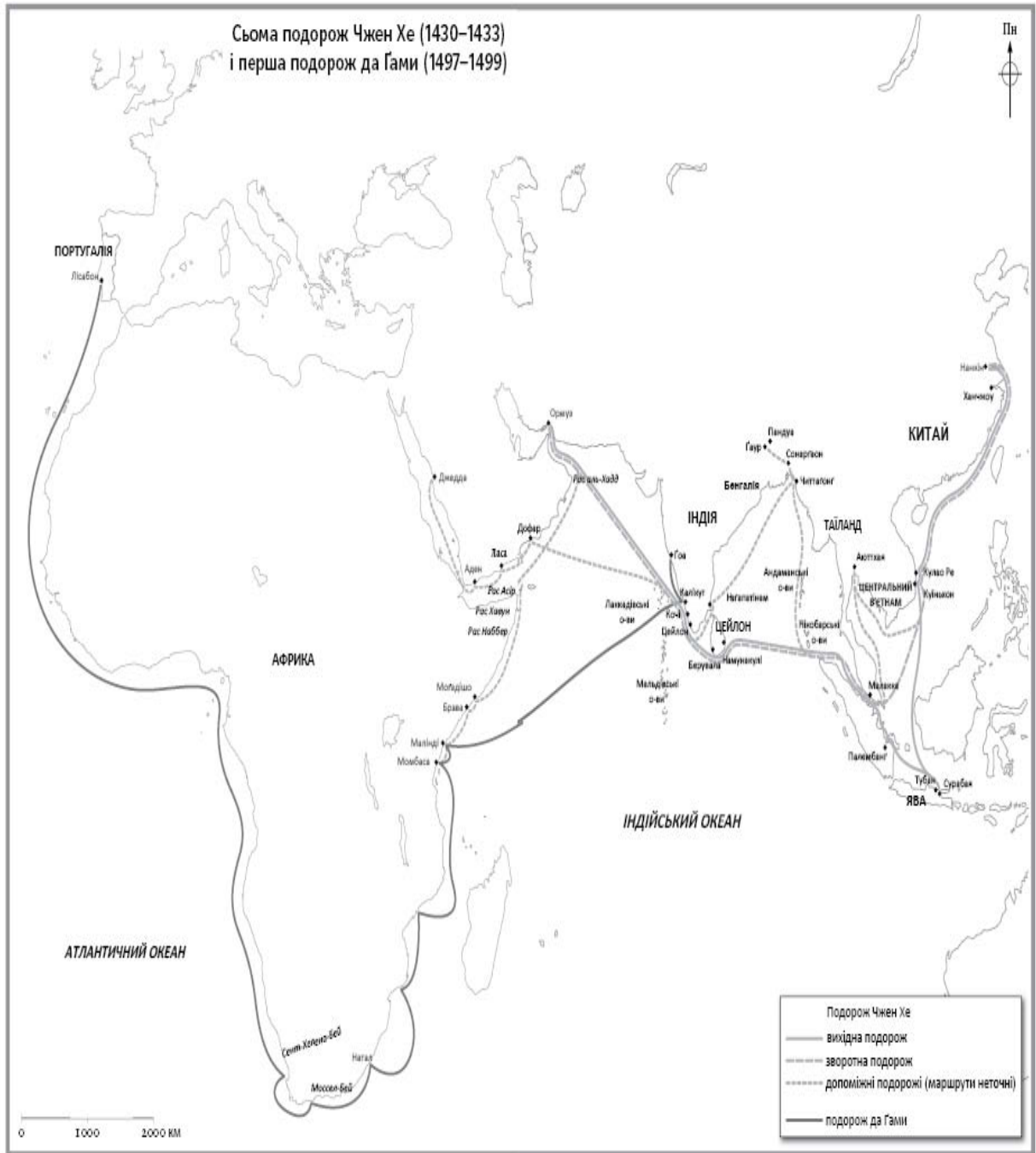
Напередодні своєї останньої подорожі Чжен Хе отримав імператорський наказ «прямувати до Ормуза та інших країн із кораблями різних розмірів у кількості шістдесят одного... і [перевезти] фарбований шовк... [і] придбати конопляний шовк». Його офіцери також отримали розпорядження «купувати порцеляну, залізні котли, подарунки та зброю, папір, нафту, віск тощо»⁶². Це дає змогу припустити комерційний мотив подорожі, адже, дійсно, китайці мали товари, які цікавили купців Індійського океану (порцеляна, шовк і мускус), а також товари, які збиралися привезти до Китаю (перець, перли, коштовності, слонову кістку і начебто цілющі роги носорога)⁶³. Проте, насправді, імператор не настільки захоплювався торгівлею, що згодом зрозумів Адам Сміт.

Сучасний напис повідомляє, що флот мав «піти до [варварських] країн і принести їм дарунки з метою змусити їх визнати нашу владу...». Натомість Чжу Ді хотів, щоб іноземні правителі заплатили йому данину, як це робили близькі азійські сусіди Китаю, і визнали його владу. А хто ж відмовиться схилитися перед імператором, чий флот є наймогутнішим у світі⁶⁴?

Під час трьох подорожей кораблі флоту Чжен Хе дійшли до східного узбережжя Африки, хоча надовго там не затрималися. Посланці від майже тридцяти африканських правителів отримали запрошення піднятися на борт для визнання «всеосяжної влади» імператора династії Мін. Султан держави Малінді (сучасна Кенія) надіслав делегацію з екзотичними подарунками, серед яких була жирафа. Чжу Ді особисто прийняв тварину біля брами імператорського палацу в Нанкіні. Жирафу проголосили містичним цилінем, єдинорогом, — «символом досконалої чесноти, досконалого уряду та досконалої гармонії в імперії та всесвіті»⁶⁵.

Проте згодом, 1424 року, цю гармонію було порушено. Чжу Ді помер і заморські плани Китаю були поховані разом із ним. Подорожі Чжен Хе були миттєво призупинені, і лише на короткий час відновилися останньою експедицією до Індійського океану в 1432–1433 роках. Указ «хайцзін» (Заборона морської торгівлі) остаточно заборонив океанічні подорожі. З 1500 року кожного, кого викривали в будівництві корабля із більш ніж двома щоглами, засуджували до смертної кари. 1551 року злочинцем став просто вихід у море на такому кораблі⁶⁶. Подорожні записи Чжен Хе знищили. Сам він помер, а його тіло, найімовірніше, поховане на дні моря.

Що стояло за цим знаменним указом? Чи був він наслідком фінансових проблем та політичних інтриг при імператорському дворі? Чи його спричинили несподівано високі витрати на війну в Аннамі (сучасний В'єтнам)⁶⁷? Чи, може, причина полягала в простій підозрі конфуціанських учених до «дивних речей», які привозив із собою Чжен Хе, зокрема жирафи? Ми ніколи цього не дізнаємося. Але наслідки самоізоляції Китаю очевидні.

Як і місії «Аполлона» на Місяць, подорожі Чжен Хе стали грізною демонстрацією багатства та технологічного випередження Китаю. Висадка китайського євнуха на східноафриканське узбережжя 1416 року була досягненням, яке багато чим нагадує висадку американського астронавта на Місяць 1969 року. Однак раптово скасувавши океанічні розвідки, нащадки Чжу Ді були певні, що

економічні вигоди від них незначні.

Цього не можна сказати про подорожі, які готували різні мореплавці із крихітного європейського королівства на іншому боці Євразійського континенту.

Гонитва за прянощами

У замку святого Георгія (Каштель-де-Сан-Хорхе), на відкритій вітрам гавані Лісабона, нещодавно коронований португальський король Мануель I звелів Васко да Гамі очолити велику місію із чотирма невеликими кораблями. Усі чотири судна могли повністю поміститися в одному кораблі Чжен Хе, який перевозив скарби. Екіпаж цієї місії налічував усього 170 людей. Але місія — «робити відкриття й вирушити на пошуки прянощів» — мала схилити весь світ на бік Заходу.

Цими прянощами були кориця, гвоздика, мускатний горіх та мускат, які самі європейці не могли вирощувати, але яких потребували для поліпшення смаку їжі. Століттями маршрут завезення прянощів пролягав із Індійського океану через Червоне море або суходолом через Аравію та Анатолію. На середину XV століття останній з указаних шляхів до Європи опинився під жорстким контролем турків та венеційців. Португальці розуміли: якщо вони знайдуть альтернативний маршрут до Індійського океану через західне узбережжя Африки і мис Доброї Надії, вони привласнять цей бізнес. Ще один португальський мореплавець Бартоломеу Діаш обігнув цей мис 1488 року, але мусив повернути свою команду назад. Через дев'ять років да Гама мав пройти тим самим шляхом.

Укази короля Мануеля повідомляють нам дещо важливе про спосіб, яким Західна цивілізація поширювала свій вплив за кордоном. Як ми далі побачимо, Захід мав декілька переваг над Рештою світу. Але рушієм, безумовно, стала жорстка конкуренція, якою розпочалася епоха великих географічних відкриттів. Для європейців обігнути Африку не означало віддати символічну шану власній величній й могутній династії. Така подорож давала економічну і політичну перевагу над суперниками. Якби місія да Гама закінчилася успіхом, Лісабон здобув би перемогу над

Венецією. Загалом, морська експедиція стала для Європи XV століття своєрідним аналогом космічної гонитви (space race). Або, радше, її гонитви за прянощами (spice race).

Да Гама вирушив у подорож 8 липня 1497 року. Коли через чотири місяці він зі своїми португальськими побратимами обігнув мис Доброї Надії на південному краю Африки, перед ними не поставало питання, яких екзотичних тварин слід привезти для короля. Вони хотіли знати, чи пощастить їм у тому, в чому інші зазнали невдачі — у відкритті нового маршруту завезення прянощів. Вони прагнули торгівлі, а не данини.

У лютому 1498 року, рівно через вісімдесят два роки після того, як Чжен Хе побував у Малінді, туди прибув да Гама. Китайці лишили по собі трохи порцеляни та ДНК, — тих двадцятьох китайських моряків, які зазнали кораблетроці поблизу острова Пате, впливли на берег і залишилися там жити, побралися із африканками і навчили місцевих жителів плести кошики, а також виробляти шовк, як це робили в Китаї⁶⁸. Португальці, навпаки, одразу ж збагнули, що Малінді має потенціал торгового порту. Да Гама надзвичайно вразила зустріч з індійськими купцями, і, ймовірно за сприяння одного з них він зміг упіймати мусон і дійти до Калікута.

Це прагнення торгувати було не єдиною відмінністю між португальцями й китайцями. Лісабонці виявляли жорстокість і відверту грубість значно частіше за Чжен Хе. Коли цар Калікута косо зиркнув на товари, привезені португальцями з Лісабона, да Гама захопив у заручники шістнадцятьох рибалок. Під час своєї другої подорожі до Індії він на чолі п'ятнадцяти кораблів бомбардував Калікут, а захоплених у полон бранців жадливо покалічив. Під час іншого інциденту він, кажуть, замкнув пасажирів на судні, що мало йти до Мекки, й спалив їх там.

Португальці чинили типове насильство, бо знали: відкриття ними нового маршруту прянощів навколо мису викличе опір. Вони, вочевидь, вірили, що одразу ж отримають відсіч. Другий Губернатор Португальської Індії Афонсу де Альбукеркі гордо в 1513 році повідомляв своєму королю: «Коли почули про прибуття [наших] кораблів, усі позникали і навіть птахи перестали ширяти над водою». Звісно, проти деяких ворогів гармат і шабель

виявилося замало. Півекіпажу з першої експедиції да Гама не пережили подорожі вже тому, що їхній капітан намагався повернутися до Африки назустріч мусону. Тільки два з чотирьох кораблів дісталися Лісабона. Сам да Гама помер від малярії під час третьої подорожі до Індії 1524 року. Його останки повернули до Європи і тепер вони спочивають в ошатній могилі в монастирі святого Ієроніма в Лісабоні. Але інші португальські першовідкривачі пропливли повз Індію весь шлях до Китаю. Колись китайці ставилися до далеких європейських варварів байдуже, якщо не з огидою. Але тепер гонитва за прянощами привела варварів під браму самої Піднебесної. І не забуваймо, що, хоча й португальці мали при собі дорогоцінні товари, які цікавили китайців, вони не привезли срібла, якого Китай династії Мін неабияк потребував для карбування монет, що могли замінити паперові гроші і панщину — основний спосіб оплати.

У 1557 році португальці дісталися Макао, півострова в дельті Сіцзяну. Найперше, що вони зробили, — спорудили браму Porta do Cerco, прикрашену написом: «Тремтять від нашої величі і поважайте нашу добродієність». Уже в 1586 році Макао був важливим торговим форпостом, достатнім для того, щоб португальська корона визнала його Містом імені Божого (Cidade de Nome de Deus). Воно стало першим із багатьох подібних європейських комерційних анклавів у Китаї. Луїс де Камоенс, автор «Лузіад», епічної поеми доби португальської морської експансії, деякий час жив у Макао після того, як його вигнали з Лісабона, покаравши таким чином за вчинений замах. Як сталося, дивувався він, що таке маленьке королівство як Португалія, із населенням менше 1 % населення Китаю, змогло претендувати на контроль над торгівлею між значно чисельнішими азійськими імперіями? І все ж таки його співвітчизники вирушали у море, створюючи дивовижну мережу факторій, що розтягнулися як світове намисто від Лісабона, вздовж берегів Африки, Аравії та Індії, через Малаккську протоку до островів з прянощами, а потім ще далі за Макао. «Якби були світи, які ще слід відкрити, — писав де Камоенс про своїх співвітчизників, — вони їх все одно знайшли б!»⁶⁹

Переваги морської експансії підхопили європейські конкуренти

Португалії. Слідом за Португалією, Іспанія, яка спочатку не квапилася, захопила ініціативу в Новому світі (див. розділ 3), також створюючи азійські форпости на Філіппінах, звідки іспанці могли навантажувати величезну кількість мексиканського срібла для перевезення до Китаю⁷⁰. Протягом багатьох десятиліть після Тордесільяського договору (1494) про поділ світу дві іберійські держави ставилися до своїх імперських здобутків із зарозумілою самовпевненістю. Однак бунтівні й комерційно досвідченіші піддані Іспанської корони — голландці — спробували оцінити можливості створення нового маршруту для ввезення прянощів. І справді, в середині XVII століття вони випередили португальців за кількістю кораблів і тоннажем провезених повз мис Доброї Надії товарів. Французи теж долучилися до учасників гонитви.

А що ж англійці, чиї територіальні амбіції раніше не виходили за межі Франції і чия нова економічна ідея доби Середньовіччя полягала у продажу вовни фламандцям? Як могли вони спокійно залишатися осторонь, дізнаючись про те, що їхні давні вороги — іспанці та французи — роблять собі статки в чужих краях? Звісно, невдовзі англійці долучилися до заморської комерційної гонитви. 1496 року Джон Кабот зробив першу спробу перетнути Атлантику, відчаливши з Бристоля. 1553 року Г'ю Віллоубі та Річард Ченслор вирушили з Дептфорда на пошуки «північно-східного маршруту» до Індії. Під час цієї подорожі Віллоубі загинув від обмороження, а Ченслору вдалося доплисти до Архангельська, а згодом дістатися суходолом до московського двору Івана Грозного. Після повернення до Лондона, Ченслор, не гаючи часу, створив Московську компанію (Muscovy Company) (її повна назва: «Таємна компанія торгових справ для відкриття регіонів, домініонів, островів і невідомих місць»), щоб розвивати торгівлю з Росією. Подібні проекти ширилися за натхненної монаршої підтримки не лише по той бік Атлантики, а й за маршрутом імпорту прянощів. На середину XVII століття англійська торгівля процвітала від Белфаста до Бостона і від Бенгалії до Багамських островів.

Тепер світ гинув у безумстві запеклої конкуренції. Та залишається питання: чому європейці мали більше комерційного запалу, ніж китайці? Чому Васко да Гама так жадібно прагнув

грошей — настільки жадібно, що був готовий заради них на вбивство?

Відповідь можна знайти, якщо уважніше придивитися до карт середньовічної Європи, на яких зображено буквально сотні держав-суперників — від королівств західного узбережжя до численних міст-держав, розташованих від Балтійського до Адріатичного моря, від Любека до Венеції. В Європі XIV століття налічувалося близько тисячі міст-держав, а через 200 років їхня кількість скоротилася наполовину. Чому так? Найпростішу відповідь дає географія. Китаї мав три великі річки: Хуанхе, Янцзи та Сіцзян, які протікали із заходу на схід⁷¹. У Європі було кілька річок, що протікали врізнобіч, не кажучи вже про чимало гірських хребтів, як-от Альпи й Піренеї, густі німецькі та польські ліси й болота. Войовничим монголам легше було вдертися у Китай. Ордам кочовиків було складніше проникнути до Європи, а отже, вона мала менше потреб у згуртуванні. Ми не можемо знати напевне, чому центральноазійська загроза відступила від Європи після смерті Тимура. Можливо, покращилася російська оборона. Можливо, монгольські коні більше любили степові трави.

Щоправда, як ми вже побачили, конфлікт міг стати для Європи руйнівним — поміркуймо лишень про свавілля, викликане Тридцятилітною війною в Німеччині середини XVII століття. Лихо тим, хто жив на рубежі між десятком або й більше великих європейських держав, які у 1550–1650 роки в середньому воювали понад дві третини часу. За весь період від 1500 до 1799 років Іспанія перебувала у стані війни з іноземними ворогами 81 % часу, Англія — 53 %, а Франція — 52 %. Але ця невпинна боротьба мала три побіжні переваги. По-перше, вона стимулювала інновації у військовій техніці. На суші укріплення міцнішали щойно гармати ставали потужнішими й маневренішими. Доля зруйнованого замку «барона-грабіжника» на Танненберзькому пагорбі над Зеєгаймом у південній Німеччині слугувала попередженням: в 1399 році він став першою європейською фортецею, яку зруйнували вибухівкою.

Тим часом на морі розмір кораблів із об'єктивних причин і досі був невеликим. Порівняно із середземноморською галерою, конструкція якої ледь змінилася від римських часів, португальська

каравела кінця XV століття з її квадратними вітрилами й двома щоглами досягла ідеального балансу між швидкістю та вогневою потугою. Їй було легше маневрувати, в неї було поцілити важче, ніж в один із гігантських кораблів Чжен Хе. 1501 року французький прилад для розміщення ряду гармат у спеціальних ложах по обидва боки судна перетворив європейські «бойові кораблі» на плавучі фортеці⁷². Якби коли-небудь відбулося морське зіткнення між Чжен Хе й Васко да Гамою, імовірно, португальці відправили би незграбні китайські кораблі на дно так само, як вони розправилися із меншими, а проте спритнішими арабськими джау в Індійському океані. Щоправда, біля Тамао в 1521 році китайський флот таки затопив португальську каравелу.

Другою перевагою майже безперервної війни в Європі було те, що держави-суперниці накопичували прибутки для фінансування своїх експедицій. Узявши за мірило грам срібла на людину, правителям Англії та Франції вдалося зібрати значно більше податків, ніж їхньому китайському колезі за 1520–1630 роки⁷³. До того ж, починаючи з Італії XIII століття, європейці експериментували з небаченими досі урядовими позиками, заклавши основи сучасних ринків облігацій. Державний борг став інституцією, абсолютно невідомою Китаю династії Мін. До нього вдалися лише наприкінці XIX століття під впливом Європи. Ще одним фінансовим нововведенням, значення якого змінило світ, стала ідея голландців надавати акціонерним компаніям монопольні права на торгівлю в обмін на частку в їхньому прибутку, і усвідомлення того, що ці компанії вестимуть боротьбу на морі проти держав-конкурентів. Заснована 1602 року Голландська Ост-Індська компанія та її однойменний англійський конкурент стали першими справжніми капіталістичними корпораціями, власний капітал яких поділявся на торгові паї, за які дивіденди платили готівкою за рішенням директорів компанії. Нічого, що нагадувало б ці динамічні інституції, на Сході не з'явилося. І хоча компанії збільшили королівський дохід, вони одночасно звузили монарші повноваження, адже у ранньомодерній державі виникли нові постійні акціонери: банкіри, власники облігацій та директори компаній.

Насамперед, десятиліття міжусобних воєн довело, що жоден

європейський монарх ніколи не зміцніє настільки, щоб мати змогу заборонити заморські експедиції. Навіть коли турки дійшли до меж Східної Європи, а вони це неодноразово робили в XVI–XVII століттях, не було загальноєвропейського імператора, який би міг наказати португальцям призупинити свої морські розвідки й зосередитися на східному ворогові⁷⁴. Навпаки, всі європейські монархи заохочували торгівлю, завоювання й колонізацію як продовження взаємної конкуренції.

Релігійна війна стала для європейців покаранням на понад століття після того, як Німеччиною прокотилася лютеранська Реформація (див. розділ 2). Але криваві бої між протестантами й католиками і періодичні переслідування євреїв також побіжно дали корисні наслідки. 1492 року євреїв як релігійних еретиків прогнали з Кастилії та Арагона. Спочатку чимало з них знайшли собі притулок в Османській імперії, але після 1509 року єврейська громада виникла і у Венеції. З початком повстання голландців проти іспанського панування в 1566 році і створенням протестантської республіки Об'єднаних провінцій, Амстердам перетворився на ще одну оазу терпимості. Коли протестантів-гугенотів вигнали з Франції 1685 року, вони змогли переселитися до Англії, Голландії та Швейцарії⁷⁵. І, звичайно, релігійні пристрасті створили додатковий стимул розширити морські подорожі. Португальський принц Енріке Мореплавець закликав своїх моряків розвідати узбережжя Африки, частково сподіваючись, що вони знайдуть міфічне царство зниклого святого пресвітера Іоанна, і той зможе допомогти Європі в боротьбі з турками. Крім вимоги уникнути індійських митних зборів, Васко да Гама нахабно зажадав від царя Калікута вигнати зі свого царства всіх мусульман і розпочав піратську війну проти мусульманського флоту, що прямував до Мекки.

Одне слово, політична роздрібненість, що характеризувала тогочасну Європу, завадила створенню чогось віддалено подібного до китайської імперії. До того ж вона спонукала європейців шукати можливості — економічні, геополітичні й релігійні — у далеких краях. Можна сказати, що тоді діяло правило «розділяй і володарюй», проте, хоч як це парадоксально, розділені між собою європейці спромоглися заволодарювати світом. У Європі невелике

виявилось гарним тому, що означало конкуренцію — не лише між державами, а й усередині держав.

Офіційно Генріх V був королем Англії, Уельсу і, фактично, Франції, на яку він заявив претензії. Та насправді у сільській Англії реальна влада зосередилася в руках великого дворянства, нащадків тих, хто змусив короля Іоанна підписати Велику хартію вольностей, а також тисяч лендлордів, численних церковних і світських корпоративних установ. Церква залишалася непідконтрольною королю аж до правління Генріха VIII. Міста часто були самоврядними. І, головне: найважливіший торговий центр країни був майже цілковито автономним. Європа складалася не лише з держав, вона також складалася зі станів: аристократів, священників і містян.

Корпорація лондонського ситі (City of London Corporation) своїм походженням та структурою сягає углиб XII століття. Показово, що лорд-мер, шерифи, старійшини, муніципальна рада, члени гільдій та почесні громадяни тут існували більш ніж 800 років. Корпорація — один із перших прикладів автономної комерційної організації і, подекуди, предтеча економічних корпорацій, а ще — предтеча самої демократії.

Уже в 1130-х роках Генріх I дарував лондонцям право обирати своїм шерифом та суддею «тих, кого вони бажають зі свого кола», і управляти власними судовими й фінансовими справами без втручання Корони чи інших органів влади⁷⁶. 1191 року, поки Річард I перебував у хрестовому поході на Святу Землю, Сіті отримало право обирати мера — це право король Іоанн підтвердив 1215 року⁷⁷. У результаті воно не знало страху перед Короною. За підтримки повноправних членів корпорації Сіті мер Томас Фітцтомас підтримав Симона де Монфора в його бунті проти Генріха III у 1263–1265 роках. 1319 року настала черга Едуарда II протистояти Сіті, щойно торговці тканинами зажадали урізати привілеї для іноземних купців. Коли Корона відповіла відмовою, «лондонський натовп» допоміг Роджеру Мортімеру усунути короля з трону. За правління Едуарда III ситуація змінилася не на користь Сіті. Італійські та ганзейські купці осіли в Лондоні не в останню чергу завдяки тому, що забезпечували Корону пільговими кредитами — це тривало і протягом регентства Річарда II⁷⁸. Проте

лондонці продовжували випробовувати королівську владу, кволо реагуючи на загрозу Короні під час Селянського повстання (1381) та на небезпеку для правління Річарда з боку лордів-апелянтів. 1392 року король позбавив Лондон привілеїв та вольностей, але через п'ять років щедрий «дар» у десять тисяч фунтів стерлінгів, який мер Віттінгтон передав королю, забезпечив їхнє повернення. Кредити та дари короні виявилися ключем до міської автономії. Що багатшим ставало Сіті, то більше важелів впливу воно здобувало. Віттінгтон дав у позику Генріхові IV щонайменше 24 тисячі фунтів стерлінгів, а його синові Генріху V — близько 7,5 тисячі⁷⁹.

Не тільки Сіті змагалось із Короною за владу. Конкуренція була і в межах самого Сіті. Ліврейні компанії з'явилися за доби Середньовіччя: ткачі — в 1130-му, пекарі — в 1155-му, торговці рибою — в 1272-му, ювеліри, торговці одягом та кушніри — в 1327-му, драпівники — в 1364-му, торговці тканинами — в 1384-му, а бакалійники — в 1428-му. Ці гільдії (misteries) заволоділи значною часткою економіки, і, крім того, мали політичну владу. Едуард III визнав її, коли проголосив себе «братом» гільдії кравців (згодом торговців одягом). До 1607 року почесними членами гільдії торговців одягом вважалися сім королів і одна королева, сімнадцять принців і герцогів, дев'ять графинь, герцогинь і баронес, понад двохсот графів, лордів й інших аристократів та один архієпископ. «Велика двадцятка» компаній — у порядку першості: торговці тканинами, бакалійники, драпівники, торговці рибою, ювеліри, кушніри, торговці одягом, галантерейники, торговці сіллю, торговці виробами із заліза, винороби і кравці — це нагадування про владу, якою колись володіли лондонські ремісники й торговці, хай навіть їхня роль сьогодні, здебільшого, церемоніальна. У розпал взаємної конкуренції вони мусили як боротися, так і домовлятися між собою⁸⁰.

З-поміж іншого, ця багаторівнева конкуренція між державами та всередині них, навіть в окремих містах, допомагає пояснити швидке поширення й розвиток у Європі технології механічних годинників. Уже в 1330-х роках Річард Воллінгфорд установив на стіні південного трансепта абатства Сент-Олбан на диво складний механічний годинник, який показував рух Місяця, припливів

і відливів та деяких небесних тіл. Своїм щогодинним дзвоном (звідси й назви: clock, klokke, Glocke, cloche) механічний годинник і годинник із пружинним приводом, який його витіснив у XV столітті, не просто показували час точніше за китайський водяний годинник. Їх почали виробляти на продаж, а не лише для привласнення астрономами імператора. Отже, якщо на вежі собору якогось міста встановлювали гарний новий годинник, найближчий конкурент незабаром почувався зобов'язаним наслідувати його приклад. Якщо протестантських годинникарів вигнали з Франції після 1685 року, їх радо прийняли швейцарці. І, як і у випадку з військовою технікою, конкуренція призводила до поліпшення: щоразу додаючи до свого виробу невеликі зміни, майстри робили його ще точнішим і елегантнішим. На той час (кінець XVI століття), коли місіонер-єзуїт Маттео Річчі завіз європейські годинники до Китаю, вони настільки перевершували місцеві аналоги, що на них дивилися з острахом⁸¹. 1602 року Річчі на прохання імператора Чжу Їцзюня виготовив із рисового паперу гарну карту світу, яка зображувала Китай у центрі. Однак йому слід було взяти до уваги, що, з погляду технологій, тодішній Китай уже перетворився на світову периферію.

Завдяки збільшенню точності вимірювань і злагодженій дії, роль годинника, а згодом і портативного годинника, зростає одночасно з піднесенням Європи й поширенням Західної цивілізації. Із появою персональних годинників збігали останні хвилини переважання Сходу.

Східна Азія, порівняно з клаптиковою ковдрою Європи, принаймні політично, була розлогою суцільною ковдрою. Головними суперниками Піднебесної на півночі були монголи, а на сході — японські пірати. Від часів Цінь Шихуанді, якого зазвичай вважають «першим імператором» Китаю (221–210 рр. до н. е.), загроза з півночі все більше зростала; загроза, яка змушувала вкладати надзвичайно великі кошти в оборонну споруду імперії — Великий мур. Нічого схожого в Європі не було побудовано від доби Адріана до періоду Еріха Гонеккера. За масштабами Мур можна порівняти хіба що з мережею каналів і ровів — через них зрошували орні землі Китаю, — яку марксистський китаєзнавець Карл Віттфогель вважав найважливішим витвором «гідравлічно-бюрократичного»

східного деспотизму.

1. Сцена Столітньої війни

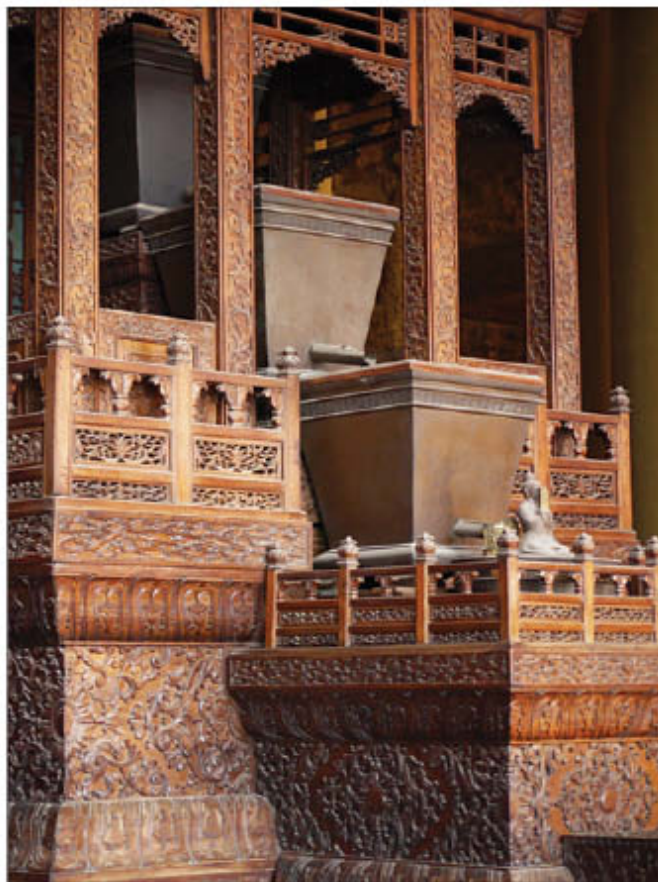
2. «Чотири стани суспільства: Бідність», Жан Бурдішон, бл. 1500

3. «Триумф смерті», Пітер Брейгель-старший, бл. 1562 (Музей Гетті)

4. Імператор Чжу Ді

5. Водяний
годинник Су Суна

6. Гра в китайський гольф

7. Цилінь

8. Китайський іспит на державну службу, з історії китайських імператорів XVII століття

9. Могила Васко да Гами, монастир св. Жеронімуша, Лісабон

10. Посольство графа Макартні до імператора Цянлуна, карикатура Джеймса Гілрея

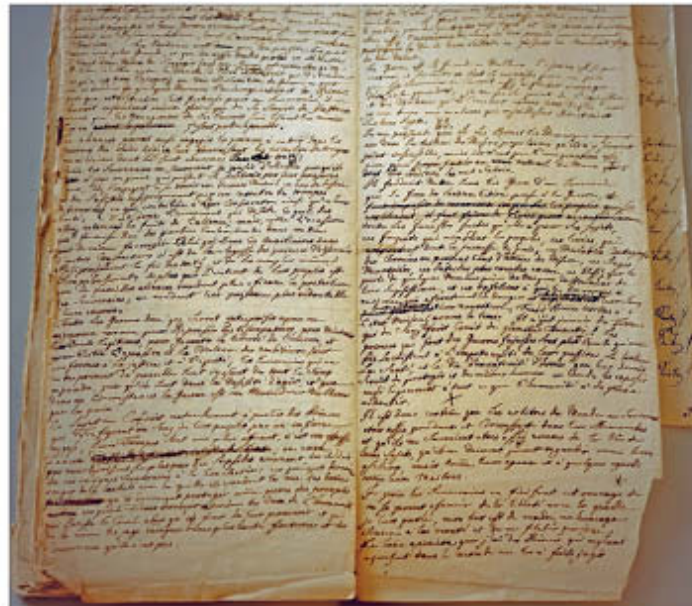
11. Військо Яна Собеського знімає облогу Відня

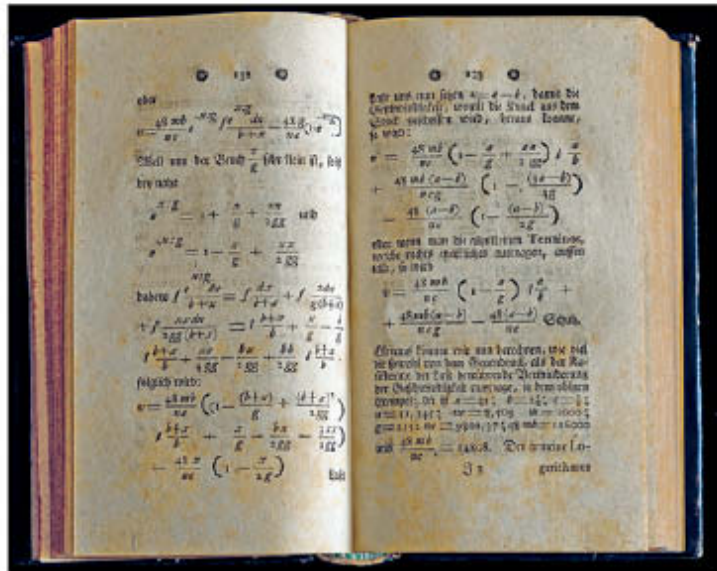
12. Султан
Осман III

13. Приїзд до Берліна Ахмеда Ресмі Ефенді, 1763

14. «Анти-Макиавеллі» Фрідріха Великого з примітками Вольтера

15. Сторінки німецького видання «Нових принципів артилерійської справи» Бенджаміна Робінса

Заборонене місто в Пекіні — ще один пам'ятник монолітній китайській владі. Щоб мати уявлення про його велетенський розмір й особливий етос, відвідувачу потрібно пройти крізь Брану вищої гармонії до Зали вищої гармонії, в якій стоїть сам Трон дракона, далі до Зали центральної гармонії, місця прикінцевого етапу іспиту з імперської державної служби (див. далі). Гармонію, схоже, нерозривно пов'язували з ідеєю неподільності імперської влади⁸².

Як і Великий мур, Заборонене місто просто не мало аналогів на Заході XV століття, особливо в Лондоні, де владу поділяли Корона, духовні та світські лорди, Палата громад, Корпорація лондонського ситі та ліврейні компанії. Вони мали свій палац і залу, але, за східними стандартами, були замалими. У той час як середньовічними європейськими королівствами правили союзи спадкових лендлордів та священнослужителів, обраних (а часто й безжалюно повалених) з милості короля, Китаєм згори донизу правила конфуціанська бюрократія, узята на службу на основі найвимогливішої в історії людства системи іспитів. Ті, хто прагнув зробити кар'єру на службі імператору, мали подолати три етапи виснажливих випробувань, проведених у спеціально збудованих іспитових центрах; один досі можна побачити у Нанкіні —

величезну, оточену стіною споруду, всередині якої розміщені тисячі крихітних келій, трохи більших за туалет у потязі:

Ці крихітні цегляні відсіки [писав європейський мандрівник] були 1,1 метра завдовжки, 1 метра завширшки та 1,7 метра заввишки. Всередині було два кам'яні виступи: один слугував столом, інший — стільцем. Протягом двох днів, поки тривав іспит, за претендентами зі спеціальних веж наглядали солдати... Єдине, що дозволялося — приймати слуг, які приносили їжу й воду, і справляти природні людські потреби. Коли претендент стомлювався, він міг розкласти постіль і відпочити у тісняві. Проте яскраве світло з сусідньої келії, мабуть, спонукало його знову братися за паличку для письма... Внаслідок цього деякі претенденти божеволіли⁸³.

Немає сумнівів у тому, що після двох днів, проведених у такій коробці, лише найздібніші — і, звісно, найрішучіші — претенденти складали іспит. Але через те, що особливу увагу приділяли чотирикнижжю класиків конфуціанства, з якого слід було завчити напам'ять 431 286 знаків, а запроваджене в 1487 році строго визначене письмове завдання належало виконати у вісім послідовних етапів, іспит могли скласти лише слухняні й обачні⁸⁴. Безумовно, то було жорсткий конкурс, але він не сприяв нововведенням, а ще меншою мірою заохочував прагнення змін. В основі китайської цивілізації лежала писемність, яка слугувала формуванню консервативної еліти і вилученню мас за межі освіти. Відмінність стане ще більш різною, якщо додати, що європейські розмовні мови — італійська, французька й кастильська, португальська й англійська — використовувалися для створення елітарної літератури, легкодоступної для широкої публіки завдяки відносно простій та поширеній освіті⁸⁵.

Як казав Конфуцій, «звичайна людина дивується незвичайному. Мудра людина дивується повсякденному». Але в способі життя Китаю династії Мін було забагато повсякденного і замало нового.

Абияке царство

Цивілізації — це складні утворення. Упродовж століть вони можуть розквітати в осерді могутності й процвітання. Та згодом, найчастіше несподівано, їх може поглинути хаос.

Династія Мін у Китаї з'явилася 1368 року, коли воєначальник Юаньчжан узяв собі нове ім'я Чжу, що означає «велика військова

сила». Ми вже зрозуміли, що більшу частину наступних трьохсот років Китай династії Мін був за всіма мірками найвитонченішою цивілізацією світу. Проте згодом, у середині XVII століття, його розвиток припинився. Не слід перебільшувати його попередню стабільність.

Зрештою, Чжу Ді став наступником свого батька Чжу лише після громадянської війни та усунення з престолу законного спадкоємця — сина свого старшого брата. Але криза середини XVII століття, безперечно, виявилася найбільшим крахом. Політичні чвари посилила фінансова криза, а падіння вартості срібла підірвало реальні надходження від податків⁸⁶. Різне похолодання, голод та епідемії спричинили повстання в країні і зовнішні вторгнення⁸⁷. 1644 року Пекін здався на милість ватажка повстанців Лі Цзичена. Рятуючись від сорому, останній імператор династії Мін поліз у зашморг. Цей драматичний перехід від конфуціанської рівноваги до анархії тривав трохи більше десятиліття.

Наслідки краху династії Мін стали руйнівними. У 1580–1650 роках конфлікти та епідемії скоротили китайське населення на 35–40 %. У чому ж причина цього краху? Відповідь криється в тому, що внутрішні зміни були смертельними, надто ж для складного й перенаселеного китайського суспільства. Система Мін створила високу рівновагу, яка зовні вражала, але була внутрішньо хиткою. Село могло прогодувати величезну кількість людей, але лише завдяки глибоко статичному соціальному ладу, що чинив опір нововведенням. Це була своєрідна пастка. І коли відбулися невеличкі зміни, пастка закрилася. Не існувало жодної змоги врятувати становище шляхом втручання. Щоправда, чимало вчених намагалися показати Китай династії Мін як суспільство процвітання з потужною внутрішньою торгівлею та динамічним ринком коштовностей⁸⁸. Однак нещодавне китайське дослідження доводить, що в епоху Мін зростання доходу на душу населення припинилося, а резервний капітал насправді скоротився⁸⁹.

Коефіцієнт ВВП на душу населення у Великій Британії та Китаї (1000–2008)

На противагу цьому, зі зростанням населення Англії наприкінці XVII століття морська експансія відіграла життєво необхідну роль у виході країни з мальтузіанської пастки. Трансатлантична торгівля дала вплив нових поживних речовин, як-от картопля та цукор — один акр (0,4 гектара) цукрової тростини давав стільки ж енергії, скільки й дванадцять акрів (4,8 гектара) пшениці⁹⁰, — а також удосталь тріски й оселедця. Колонізація відкрила можливості для еміграції надлишкового населення. Із часом цей ефект призвів до підвищення продуктивності праці, зростання доходів, покращення якості харчування і навіть до збільшення зросту англійців.

Розгляньмо долю іншого острівного народу, який, як і англійці, жив поза берегами Євразії. Якщо англійці агресивно спрямували свої зусилля за межі країни, заклавши основи процесу, який можна справедливо назвати «англобалізацією», то японці обрали протилежний шлях — політику жорсткої ізоляції (сакоку), запроваджену сьогунатом Токугава після 1640 року. Усі можливі зв'язки із зовнішнім світом були заборонені. В результаті Японія втратила всі переваги, пов'язані зі швидким зростанням рівня світової торгівлі та міграції. Наслідки вражали. До кінця

XVIII століття понад 28 % раціону англійських сільськогосподарських працівників складалося з продуктів тваринного походження, тоді як їхні японські колеги жили на монотонному споживанні 95 % зернових, переважно, рису. Ця харчова розбіжність пояснює помітне відставання, що посилювалося після 1600 року. Середній зріст англійських в'язнів у XVIII столітті досягав 170 сантиметрів. Середній зріст японських вояків у той же період не перевищував 158 сантиметрів⁹¹. У час, коли Схід впритул зіткнувся із Заходом, вони вже не могли подивитися один одному в очі як рівні.

Інакше кажучи, задовго до промислової революції невеличка Англія випередила великі цивілізації Сходу завдяки матеріальним перевагам торгівлі та колонізації. Політичний курс Китаю та Японії — відмова від зовнішньої торгівлі та інтенсивне вирощування рису — означав, що зі збільшенням населення зменшувалися доходи, а отже знижувалася якість харчування, зріст та продуктивність праці. Якщо сільськогосподарські культури занепадали або їх вирощування порушувалося, це спричиняло катастрофу. Проте англійцям пощастило навіть з їхніми «наркотиками»: здавна призвичаєні до алкоголю, у XVII столітті вони відходили від сп'яніння, тонізуючись американським тютюном, арабською кавою й китайським чаєм. Їх стимулювали кав'ярні, які стали частково кафе, частково біржами й клубами⁹². Китайці впали в летаргію опійних кімнат, однак їхні люльки набивав товар, проданий Британською Ост-Індською компанією⁹³.

Не всі європейські оглядачі визнавали, як Адам Сміт, «статичний стан» Китаю. 1697 року німецький філософ і математик Ляйбніц заявив: «Мені доведеться повісити напис на своїх дверях: «Інформаційне бюро відомостей про Китай»». У своїй книжці «Свіжі новини з Китаю» він радив: «необхідно відрядити до нас китайських місіонерів, які навчатимуть цілей і практики природного богослов'я так само, як ми посилали місіонерів до них для наставляння в релігії Одкровення». «Зовсім необов'язково піддаватися омані китайських чеснот, — стверджував 1764 року французький філософ Вольтер, — щоб визнати... що їхня імперія насправді краща за всі відомі в історії». Два роки по тому фізіократ

Франсуа Кене оприлюднив книгу «Китайський деспотизм», яка вихваляла провідне місце сільського господарства в китайській економічній політиці.

Однак торговці й промисловці по той бік Ла-Маншу, несхильні ідеалізувати Китай задля прихованої критики власного уряду, збагнули реальність китайської стагнації. 1793 року перший граф Макартні, керівник місії до імператора Цянлуна, марно намагався переконати китайців відкрити свою імперію для торгівлі. Хоча Макартні демонстративно відмовився плазувати перед імператором, він привіз із собою розкішні дарунки — виготовлений у Німеччині планетарій, «найбільший і з найдосконалішим скляним об'єктивом з усіх досі виготовлених», а також телескопи, теодоліти, повітряні насоси, електричні машини та «великий апарат для пояснення та унаочнення принципів науки». Проте старого імператора (йому було вісімдесят років) і його фаворитів не вразили ці дива Західної цивілізації:

Встановлено, що хист [до наук], якщо він взагалі існував, тепер повністю зник... [Подарунки] були... втрачені, ними не послуговуються невігласи-китайці... яким одразу ж після від'їзду посла [!] наказали згромадити їх у коморі Юаньмінюань [Старого Літнього палацу], де вони припадали пилом. Не кращою була доля різних зразків елегантності й мистецтва, представлених добірними виробами британських мануфактур. Враження, яке справляють ці зразки на уми придворних, приписується винятково заздрості... Таку поведінку можна, ймовірно, приписати тій державній політиці, що перешкоджає введенню нового.

Згодом імператор звернувся до короля Георга III із гордовитим указом: «Не існує нічого такого, в чому ми відчуваємо потребу, — заявив він. — Як ми ніколи не закладали багато крамниць для продажу дивних або геніальних речей, так нам не потрібні й вироби вашої країни»⁹⁴.

Невдале відкриття Китаю Макартні найкраще символізувало зміщення світової влади зі Сходу на Захід, що почалося з 1500 року. Піднебесна, колись батьківщина винаходів, тепер перетворилася на абияке царство, вороже налаштоване до інновацій інших народів. Геніальний китайський виріб, годинник, повернувся в Китай видозміненим і вдосконаленим європейцями, зі значно точнішим механізмом, що складався із пружин і зубців. Сьогодні в Забороненому місті є ціла кімната з величезною імператорською колекцією механічних годинників. На відміну від зневажливого

Цянлуна, його попередники одержимо колекціонували годинники, майже всі вони були виготовлені в Європі або європейськими майстрами, що проживали в Китаї.

Панування Заходу підтвердилося у червні 1842 року, коли канонерки королівського Військово-морського флоту Великої Британії піднялися по Янцзи до Великого каналу, щоб помститися ревному китайському чиновникові за знищення запасів опію. Китай мусив сплатити контрибуцію в розмірі 21 млн срібних доларів, відкрити п'ять портів для британської торгівлі та поступитися островом Гонконг. Слушна іронія полягала в тому, що це був перший із так званих «нерівноправних договорів», підписаних у Нанкіні, у храмі Цзинхай, побудованому на честь адмірала Чжен Хе та морської богині Мацзу, яка оберігала адмірала та його флот понад чотири століття тому.

У Китаї знову будують величезні кораблі, здатні обігнути земну кулю, вивантажити контейнери з виробленими в Китаї товарами і повернутися назад із сировиною, необхідною для забезпечення індустріальної економіки країни, що невпинно зростає. Коли я відвідав найбільшу в Шанхаї корабельню у червні 2010-го, мене глибоко вразила велика кількість кораблів, які там споруджували. Мої спогади про дитинство у Глазго бліднуть порівняно з цим. На фабриках у Венчжоу працівники виробляють костюми сотнями тисяч, а пластикові ручки — мільйонами. По Янцзи постійно курсують незліченні баржі, до верху завантажені вугіллям, цементом і рудою. Китай вже не повертається спиною до конкуренції, ринків, торгівлі. Відтепер це вже не так. Сьогодні адмірал Чжен Хе, надовго забуте втілення китайського експансіонізму, вважається у Китаї героєм. За словами найвидатнішого економіста-реформатора постмаоїстської доби Ден Сяопіна:

Країна, що прагне стати розвиненою, сьогодні не може дотримуватися політики зачинених дверей. Наші предки спробували на собі цей гіркий досвід. На початку династії Мін за правління Чжу Ді, коли Чжен Хе переплив Західній океан, наша країна була відкритою. Після смерті Чжу Ді династія занепала. Китай захопили. Якщо рахувати від середини династії Мін до Опіумних воєн, протягом 300 років ізоляції Китай зубожів, став відсталим і поринув у морок і нещасття. Ізоляція — це не альтернатива.

Це переконливе прочитання історії (схоже на підхід Адама Сміта).

Якби тридцять років тому ви спрогнозували, що через півстоліття китайська економіка стане найбільшою у світі, вас звільнили би з роботи як фантазера. Але якби, повернувшись у 1420 рік, ви спрогнозували, що Західна Європа колись стане виробляти більше за всю Азію, а через 500 років пересічний британець буде удев'ятеро багатшим за пересічного китайця, до вас поставилися б як до божевільного. Такими були динамічні наслідки конкуренції у Західній Європі та гальмівні наслідки політичної монополії у Східній Азії.

¹⁴ Пер. з англ. В. Струтинського. Цит. за: Шекспір Р. Ричард II. Твори в шести томах. — Том 3. — К. : Дніпро, 1985. — С. 102.

¹⁵ Сьома подорож відбулася з 1430 до 1433 року. Гевін Мензіс стверджував, що китайські кораблі обігнули мис Доброї Надії, пропливли вздовж західного узбережжя Африки до островів Зеленого Мису, перетнули Атлантичний океан, а далі продовжили рух до Вогненної Землі та узбережжя Австралії. Один із адміралів Чжен Хе, ймовірно, досягнув Гренландії, повертаючись назад до Китаю уздовж північного узбережжя Сибіру й через Берингову протоку. Докази цих тверджень у найкращому разі є непрямими, а у найгіршому — їх узагалі не існує.

2. Наука

Я вдавав, що надміру захоплений науками, і завдяки цьому справді захопився ними. Я вже не був діловою людиною... Я вирішив покинути батьківщину, а мій відхід від двору дав для цього правдивий привід. Я зачекав короля і повідомив його про своє велике бажання ознайомитися із західною наукою. Я натякнув, що йому з моїх мандрів може бути користь.

Монтеск'є

Було б корисно пояснити, як піщаний Бранденбург досягнув такої могутності, що проти нього спрямували значно більше сил, ніж колись проти Людовика XIV.

Вольтер

Облога

Відтоді, як іслам почав нестримно поширюватися з Аравійської пустелі у VII столітті, між Заходом і Сходом відбувалися постійні сутички. Послідовники пророка Мухаммеда вели джихад проти послідовників Ісуса Христа, а християни віддячили їм хрестовими походами до Святої Землі — загалом їх було дев'ять між 1095 і 1272 роками, — а також відвоюванням Іспанії та Португалії. Найчастіше за останні 300 років, попри раптові тимчасові невдачі, у цьому зіткненні цивілізацій перемагав Захід. Однією з головних причин цього була перевага західної науки. Однак вона існувала не завжди⁹⁵.

Не лише релігійний запал дав можливість нащадкам пророка Мухаммеда створити халіфат, який на середину VIII століття простягався від Іспанії, далі вздовж північної Африки, через його аравійську батьківщину, на північ Сирії, далі до Кавказу, потім на схід через Персію в Афганістан — тобто від Толедо до Кабула. Аббасидський халіфат був піонером у розвитку науки. У «Байт аль-Хікма» (Будинку мудрості), закладеному у Багдаді IX століття халіфом Гаруном аль-Рашидом, арабською мовою перекладали грецькі тексти Аристотеля та інших авторів. У халіфаті, на думку деяких учених, з'явилися перші справжні лікарні, *бімарістани*,

засновані в Дамаску халіфом аль-Валідом ібн Абдул-Маліком 707 року, не тільки для госпіталізації хворих, а й для їхнього лікування. Першим у світі вищим навчальним закладом, на думку деяких учених, став університет Аль-Карауїн у Фесі 859 року. Спираючись на грецькі й особливо індійські засади, мусульманські математики створили алгебру (з арабської «аль-джабр», що означає «відновлення») — дисципліну, відмінну від арифметики й геометрії. Першим підручником із алгебри стала «Коротка книга доповнення й протиставлення» (Hisab al-Jabr W'al-Musqabalah), яку написав арабською мовою перський вчений Мухаммед ібн Муса аль-Хорезмі приблизно 820 року. Першим справді емпіричним дослідником був мусульманин Абу Алі аль-Хасан ібн аль-Хайсам аль-Басрі (965 – бл. 1039), чия семитомна «Книга оптики» спростувала безліч давніх хибних уявлень, зокрема про те, що ми можемо бачити завдяки світлу, яке випромінюють наші очі. Саме ібн аль-Хайсам уперше збагнув, чому снаряд мав здатність пробивати стіну під прямим кутом; зрозумів, що зірки не є твердими тілами і збудував першу камеру-обскуру — камеру з отвором, яку досі використовують для навчання школярів основ оптики. Його дослідження були вдосконалені у праці Камалія аль-Дина аль-Фарісі, перського вченого кінця XIII століття, який у схожий спосіб витлумачив ефект веселки⁹⁶. Захід завдячує середньовічному мусульманському світу як збереженням класичної мудрості, так і новими відкриттями у картографії, медицині й філософії, математиці й оптиці. Англійський мислитель Роджер Бекон визнав цей внесок: «Філософія запозичена від мусульман»⁹⁷.

Отож як мусульманський світ почав відставати від Заходу в царині науки? І як, власне, наукова революція посприяла тому, що Західна цивілізація оволоділа світом і за допомогою зброї, і завдяки знанням? Щоб відповісти на ці запитання, ми маємо повернутися на понад три століття назад, у той час, коли ісламська імперія востаннє серйозно загрожувала безпеці Заходу.

Тоді, 1683-го, як і 1529-го, Османська імперія дійшла до самої брами Відня. На чолі війська стояв Кара Мустафа Кьопрюлю, великий візир султана Мехмеда IV.

Османи, заснувавши державу на уламках Візантійської імперії,

стали взірцевими спадкоємцями ісламу, з часу завоювання Константинополя 1453 року були лідерами мусульманського світу. Хоча їхня імперія не просунулася на схід так, як Аббасидський халіфат¹⁶, їй вдалося поширити іслам на досі питомо християнські землі — не лише на давні візантійські володіння по обидва боки чорноморських проток, а й на Болгарію, Сербію та Угорщину. Белград здався османам 1521 року, Буда — 1541-го. У 1522-му османи захопили острів Родос. Відень зміг вистояти (як і Мальта), але розширивши османське панування від Багдада до Басри, від Вана на Кавказі до Адена у гирлі Червоного моря, і вздовж Берберського узбережжя від Алжира до Тріполі, Сулейман Пишний (1520–1566) мав повне право проголосити: «Я султан над султанами, володар над володарями, господар корон монархів земної кулі, тінь Бога на землі...»¹⁷. Названа на честь Сулеймана, мечеть у Стамбулі є одвічним доказом, що він домагався величі. Мало хто знає про те, що Сулейман також збудував медичну школу (Dâruttib, або Su`leymaniye Tıp Medresesi)⁹⁸. Сулейман, що був законодавцем і обдарованим поетом, тримав у своїх руках релігійну, політичну й економічну владу (а також цінову політику). Він вважав могутнього імператора Священної Римської імперії Карла V всього-на-всього «королем Відня»⁹⁹, а португальських мореплавців — простими піратами. Допоки Сулейман посідав трон, не було певності у тому, що османи не почнуть боротьбу з португальцями в Індійському океані й не здолають їх¹⁰⁰.

На думку дипломата кінця XVI століття Ож'є Гіслена де Бусбека, протистояння Габсбурзької та Османської імперій було надзвичайно тривожним:

Це змушує мене поміркувати про те, яким має бути результат боротьби між настільки різними системами. Одна з них повинна здобути перевагу, а інша — загинути; у всякому разі, мирно співіснувати ми не зможемо. На їхньому боці — величезне багатство імперії, невикористані ресурси, військовий досвід і вміння, загартовані в боях вояки, безперервна низка перемог, готовність витримати труднощі, єдність, порядок, дисципліна, ощадливість і пильність. На нашому боці — порожня скарбниця, марнотратні звички, вичерпані ресурси, зневіра, слабка й невгамовна солдатня і затяті чвари. Немає поваги до дисципліни, поступливість породжує бунт, люди загрузли в пияцтві й розпусті, а найгірше те, що ворог призвичаївся до перемоги, а ми — до поразок. Чи сумніваємося ми в тому, яким буде результат¹⁰¹?

Сімнадцяте століття стало свідком подальших здобутків османів:

Крит було завойовано 1669 року. Володіння султана сягнули аж Західної України. На морі османи також залишалися непереможними¹⁰². Тож подій 1683 року здавна побоювалися на Заході. Даремно імператор Священної Римської імперії Леопольд I¹⁸ хапався за мир, підписаний у Вашварі 1664 року¹⁰³. Марно він переконував себе, що Людовик XIV становив ще більшу загрозу, ніж османи.

Улітку 1682 року султан зробив перший крок, визнавши мадярського повстанця Імре Текелі королем Угорщини в обмін на визнання ним османського сюзеренітету (протекторату). Наступної зими було зібрано величезне військо для походу на Адріанополь, а звідти — на Белград. У червні 1683 року турки увійшли на територію, контрольовану Габсбургами. На початку липня вони захопили Дьйор. Тим часом у Відні Леопольд тремтів від жаху. Оборона міста була вкрай непутящою, а міську залоговину щив нещодавній спалах чуми. Заіржавіле військо Габсбургів під орудою Карла Лотаринзького, здавалося, неспроможне зупинити просування османів. Леопольдів посол у Стамбулі помилково втішив його, запевнивши, що турецьке військо було «абияке»¹⁰⁴.

13 липня 1683 року це нібито абияке військо — 60-тисячна османська армія яничарів та кавалерія сипахів¹⁹, за підтримки 80 тисяч балканських допоміжних загонів і війська грізних татар — підійшло до віденської брами. Загальне командування було покладене на великого візира Кара Мустафу Кьопрюлю, чие ім'я «Кара», або «чорний», промовисто вказувало як на його вдачу, так і на колір шкіри. Це він після захоплення одного з польських міст 1674 року наказав живцем здерти шкіру з бранців. Розбивши табір за 450 кроків від міського муру, Кара Мустафа дав захисникам Відня вибір:

Прийміть іслам — і живіть у мирі під владою султана! Або здайте фортецю — і живіть у мирі під владою султана як християни. А якщо хтось забажає, то нехай лишає місто разом зі своїм скарбом! Але якщо ви вперто чинитимете опір, на вас усіх чекає смерть, грабежі й рабство¹⁰⁵!

Щойно мусульманські завойовники Візантії зійшлися у двобої із християнськими нащадками Риму, по всій Центральній Європі задзвонили дзвони, закликаючи вірян до молитви про боже

заступництво. Фрески на стінах Собору святого Стефана передають настрій, що панував у Відні: «Мухаммеде, клятий пес, забирайся геть!». Однак цим непокора Леопольда вичерпалася. Хоча думка про втечу принижувала його «почуття гідності», Леопольда переконали тікати.

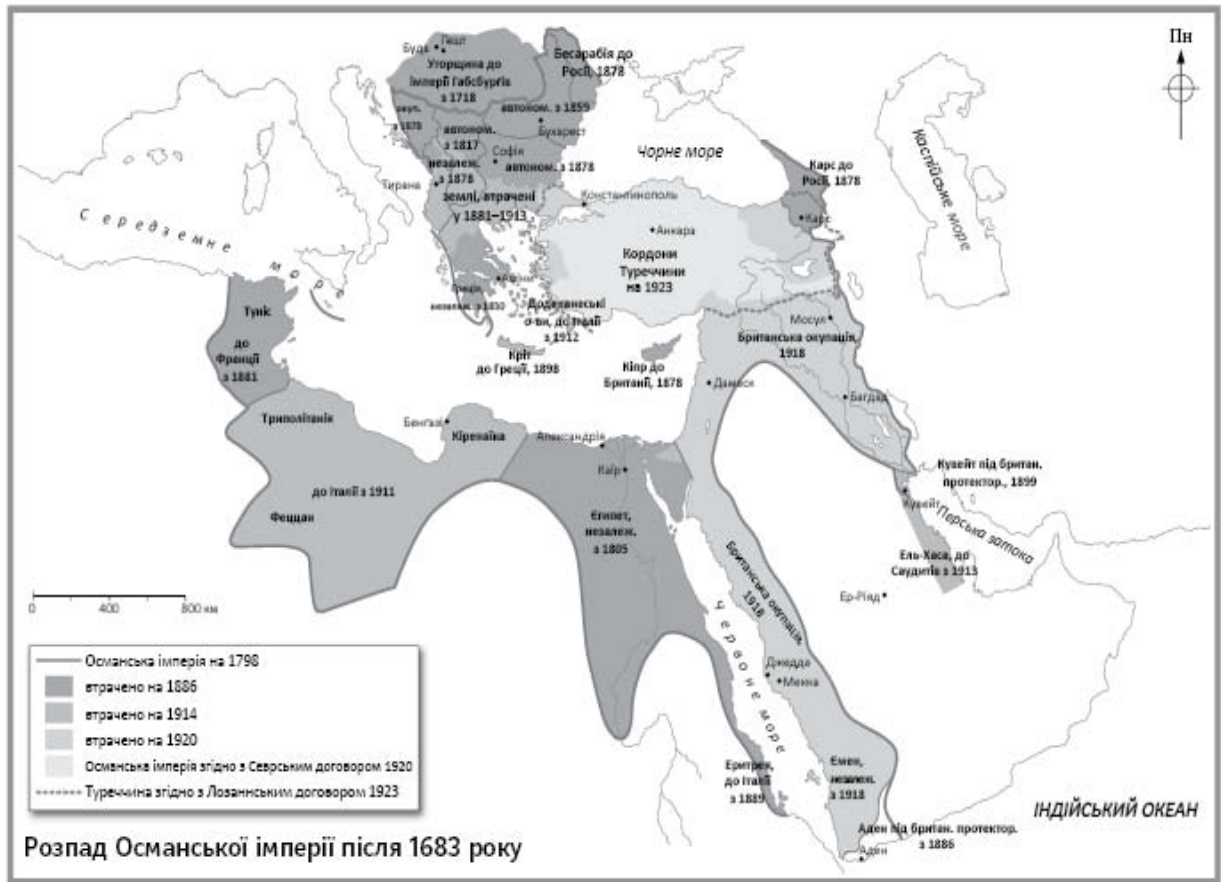
Табір османів був прикладом упевненості в собі. Перед розкішним наметом Кари Мустафи посадили сад¹⁰⁶. Це був зрозумілий сигнал: турки мають час для того, щоб примусити віденців здатися, хай навіть заморять їх голодом. Дивна й погрозна музика котилася від табору уздовж міського муру, коли османи грали на своїх барабанах (кесах). Шум також слугував прикриттям для звуків лопат, за допомогою яких турки рили тунелі й криті траншеї. Вибух величезної міни 25 липня успішно прорвав міський частокіл — першу смугу оборони. Ще один потужний вибух розчистив шлях до австрійських укріплень біля равеліну, захисної споруди трикутної форми. 4 вересня турки майже подужали захисників центральної фортеці.

Та згодом Кара Мустафа фатально завагався. Наставала осінь. Його лінія комунікацій була надміру розтягнута аж до османської території. Його підлеглим бракувало продовольства, а сам він не знав, що робитиме в разі захоплення Відня. Вагання турків дало Леопольду життєво важливий час для гуртування сил порятунку. Напередодні вторгнення османів він уклав угоду про взаємозахист з Польським королівством, тож тепер новообраний польський король Ян III Собеський із 60-тисячним польсько-німецьким військом рушив до Відня. Собеський був немолодим, але прагнув слави. Військо, яке він повів за собою, було дійсно строкате: поляки, баварці, франконці й саксонці, а також війська Габсбургів. Він просувався до Відня повільно, не в останню чергу тому, що погано знався на географії Австрії. Але, зрештою, вранці 12 вересня 1683 року почалася контратака. Сили османів розділилися: деякі вперто намагалися прорватися в місто, інші вже вели ар'єргардні бої з польською піхотою, що вирвалася вперед. Кара Мустафа зробив замало для захисту під'їзних шляхів. О 5-й годині вечора масивним розгорнутим строем Собеський почав кавалерійську атаку з Каленберга, гори, що підносилася над Віднем убік османського табору. Як сказав один турецький свідок

тих подій, польські гусари здавалися «потокком чорної смоли, що котився з гори, проковтуючи все на своєму шляху». Остаточний етап битви був запеклим, але швидкоплинним. Собеський вдерся до намету Кари Мустафи, але той встиг утекти. Облога Відня закінчилася.

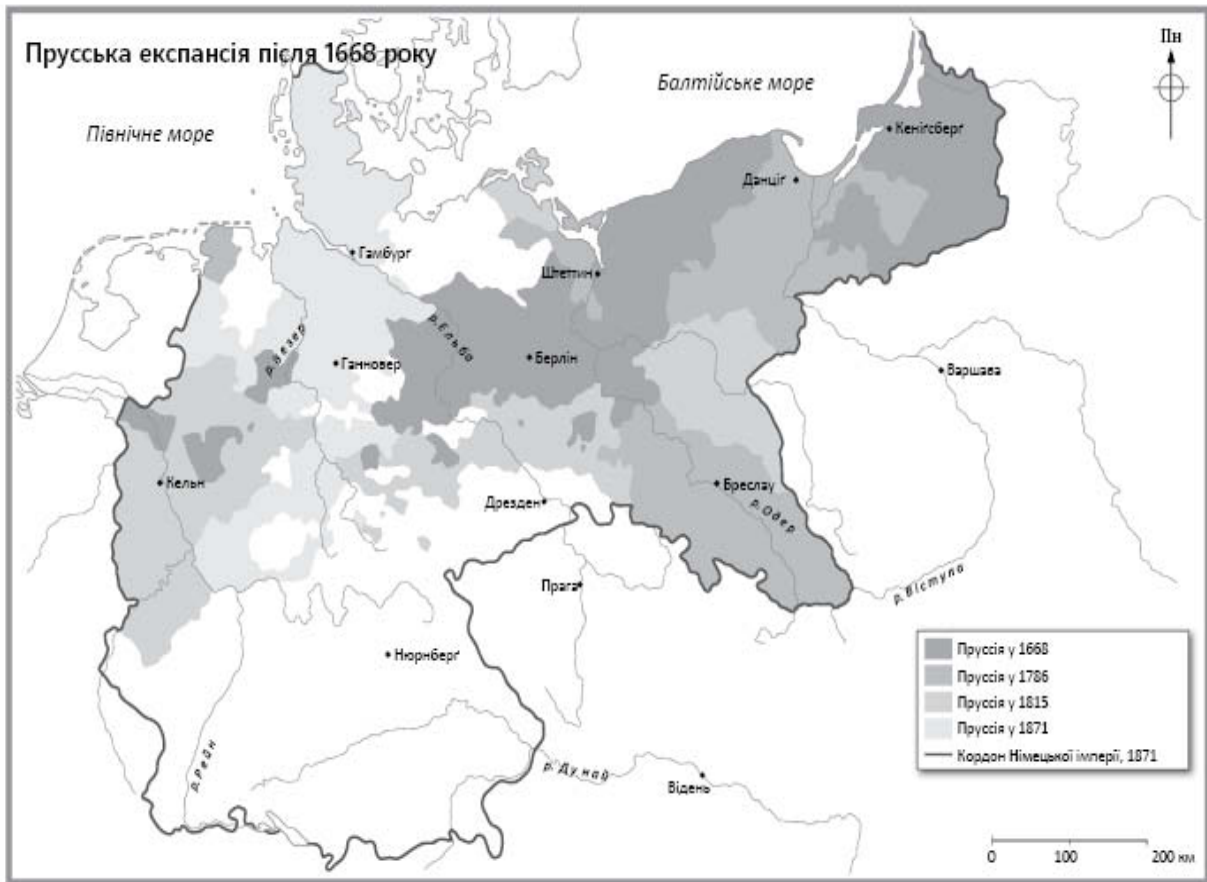
Проголошений віденцями рятівником, Собеський тріумфував, обігравши знамениті слова Цезаря: «Ми прийшли, ми побачили, Бог переміг». Захоплені османські гармати переплавили на новий дзвін для собору святого Стефана, оздобленого зображенням шістьох турків. При відступі Кара Мустафа дорого заплатив за свою поразку: султан наказав негайно стратити його. Кару Мустафу задушили у перевірений часом османський спосіб — шовковою шнурівкою.

Порятунок Відня породив безліч легенд: про те, що півмісяці на турецьких знаменах надихнули на створення круасана²⁰; що покинуту поспіхом османську каву використали для першої віденської кав'ярні і для приготування першого в Європі капучино; що трофейні турецькі ударні інструменти (цимбали, трикутники й барабани) запозичили австрійські воєнні оркестри. Історичне значення цієї перемоги було величезним. Для Османської імперії ця друга невдача під Віднем позначила початок кінця — мить перенапруги імперії, що спричинила довгострокові наслідки. У численних битвах, кульмінацією яких стала перемога принца Євгенія Савойського під Сентою 1697 року, османів вигнали майже з усіх завойованих Сулейманом Пишним європейських земель. Карловицький мир, відповідно до якого султан відмовився від будь-яких претензій на Угорщину й Трансільванію, був для турків принизливим¹⁰⁷.

Зняття облоги Відня стало не лише переломним моментом у багатовіковій боротьбі християнства й ісламу. Це був переломний момент у піднесенні Заходу. Щоправда, в 1683-му на полі бою його учасники здавалися цілком рівними. Справді, комусь із них важко було надати перевагу. Татари воювали по обидва боки. Християнські війська з підконтрольних туркам Молдавії та Валахії були зобов'язані підтримувати османів. Багато картин і офортів тієї війни увиразнюють те, що відмінності між двома арміями були радше стильові, ніж технологічні чи тактичні. Проте тривалість облоги виявилася знаменною, адже кінець XVII століття став періодом прискорених змін в Європі у двох найважливіших сферах: філософії природи (так тоді називали науку) та політичній теорії. Наступні за 1683-м роки показали глибокі зміни в тому, як західний розум тлумачив і природу, і врядування. 1687 року Ісаак Ньютон оприлюднив свої «Начала». Три роки по тому його друг Джон Локк надрукував «Другий

трактат про врядування». Якщо відмінності між Заходом і Сходом зводилися до чогось одного, то нею була значна розбіжність в аналізі й застосуванні нового глибинного знання.

Довгий відступ османів після 1683 року не зумовлювався економічно. Стамбул був не біднішим за інші міста Центральної Європи, а Османська імперія не поступалася багатством регіонам Європи участю у світовій торгівлі, чи, згодом, індустріалізації¹⁰⁸. Дане в попередньому розділі пояснення занепаду імперського Китаю в цьому випадку неприйнятне. В османських землях не бракувало економічної конкуренції та автономних виробничих одиниць на зразок гільдій¹⁰⁹. Існувала достатньо висока конкуренція між османами, сефевідами й моголами. Так само годі пояснити занепад османів простим зростанням воєнної переваги Заходу¹¹⁰. Виявляється, що цю перевагу, власне, здобули завдяки тому, що покращували методи застосування наукових знань у

війні, а раціональності — у врядуванні. У XV столітті, як ми побачили, політична й економічна конкуренція дала Заходу вирішальну перевагу над Китаєм. У XVIII столітті переважання над Сходом стало справою настільки ж мозкової, наскільки й вогневої потужності.

Мікрографія

Шлях Європи до наукової революції і Просвітництва аж ніяк не був прямим і коротким — навпаки, він був довгим і звивистим. Своїми витокami він походить з християнського вчення про те, що церква і держава мають існувати порізно. Заклик «Віддавайте ж кесареви кесареви, а Боже Богові» (Матвея 22:21) був відмінний від засад Корану, що наполягає на неподільності Божого закону, який відкрився Пророку, і єдності будь-якої влади, заснованої на ісламі. Це Христове розрізнення тимчасового й духовного, в загальних рисах описане у V столітті святим Августином у «Градi Божому» (який він протиставив «Градові людському» — Римській імперії), дало можливість поколінням європейських правителів чинити опір політичним домаганням римського папства. І справді, до відродження папської влади через інвеституру (рукопокладення) духовенства Григорієм VII (1073–1085), світська влада погрожувала перетворити Папу на маріонетку.

Європа напередодні 1500 року була юдолю сліз, але не нещастя. Багато класичних учень були заново відкриті за доби Відродження, часто завдяки зв'язкам із мусульманським світом. Були, однак, і важливі нововведення. У XII столітті з'явилася поліфонія, революційний прорив в історії західної музики. Основне значення експериментального методу запропонував Роберт Гроссетест, а слідом за ним — Роджер Бекон у XIII столітті. Близько 1413 року Філіппо Брунелескі винайшов лінійну перспективу в живописі. Першим романом було анонімне «Життя Ласарільйо з Тормеса» (*La vida de Lazarillo de Tormes*, 1500). Але ще вирішальнішим здобутком, ніж Відродження, став початок Реформації та подальше дроблення Західного християнства після 1517 року. Це сталося, значною мірою, внаслідок революційної ролі друкарського верстата — без сумніву, найважливішої технологічної інновації

напередодні промислової революції. Як ми вже побачили, китайці могли претендувати на винайдення друкарського верстата (див. розділ 1), але система набірною металевому шрифту Гутенберга була гнучкішою і варіативнішою за ту, що винайшли в Китаї. Як казав Гутенберг, «чудесна злагожденість, пропорція й гармонія пуансонів і шрифтів» дала змогу надшвидко виготовляти памфлети і книжки. Це була надто потужна технологія, щоб її можна було монополізувати (як на те міг сподіватися Гутенберг). Протягом кількох років після його появи у Майнці, верстат створили наслідувачі Гутенберга — переважно англієць Вільям Кекстон — у Кельні (1464), Базелі (1466), Римі (1467), Венеції (1469), Нюрнбергу, Утрехті, Парижі (1470), Флоренції, Мілані, Неаполі (1471), Аугсбургу (1472), Будапешті, Ліоні, Валенсії (1473), Кракові, Брюгге (1474), Любеку, Бреслау (1475), Вестмінстері, Ростоку (1476), Женеві, Палермо, Мессіні (1478), Лондоні (1480), Антверпені, Ляйпцігу (1481), Оденсе (1482) та Стокгольмі (1483)¹¹¹. Уже 1500 року в самій лише Німеччині існувало понад 200 друкарень. 1518 року німецькою було видано 150 творів, 1519-го — 260, 1520-го — 570, а 1524-го — 990.

Жоден автор не виграв від цього вибуху публікацій більше за Мартіна Лютера, не в останню чергу тому, що він збагнув потенціал книжки, надрукованої народною мовою, а не латиною. Скромно почавши зі вступу до видання «Німецька теологія» (Theologia Deutsch) і Семи покайних псалмів, вони спільно з віттенберзьким друкарем Йоганном Груненбергом скоро наповнили німецький ринок релігійними трактатами, критично спрямованими проти практики римо-католицької церкви. Найвідоміший Лютерів випад, «95 тез» проти продажу Церквою індульгенцій (форми спокутування гріхів), спершу був не надрукований, а прибитий цвяхами до дверей Замкового собору у Віттенберзі. Але дуже швидко тези розтиражували на друкарському верстаті¹¹². Послання Лютера полягало в тому, що «й без діла сама лише віра виправдовує, звільняє і рятує» і що всі люди колись «стануть священиками... гідними постати перед Богом, молитися за інших і взаємно навчати одне одного творінь Божих»¹¹³. Це поняття самовченого «священства усіх вірян» саме по собі було радикальним. На відміну від виклику, раніше кинутого

папській владі Яном Гусом і безжалюбно придушеного, як і всі середньовічні ересі, друкарський верстат зробив новий виклик життєздатним. Протягом усього лише декількох років памфлети Лютера стали доступними по всій Німеччині попри Вормський едикт 1521 року, що наказував їх спалювати. Тридцять проповідей та інших праць, надрукованих Лютером від березня 1517 до літа 1520 року, витримали близько 370 перевидань. Якщо середній наклад одного видання складав тисячу примірників, то 1520 року в обігу перебувала приблизно третина мільйона примірників його праць. Між 1521 та 1545 роками лише Лютерові належала половина всіх публікацій прихильників Реформації¹¹⁴.

Новий засіб комунікації, акцентуючи на індивідуальному читанні Святого Письма та «взаємному навчанні», став справжнім посланням про Реформацію. Однак тут, як і в багатьох інших аспектах панування Заходу, свою роль зіграла економічна конкуренція. Сам Лютер скаржився, що його видавці були «нікчемними торгашами», які дбали більше «про свої прибутки, ніж про читачів»¹¹⁵. По суті, економічні переваги друкарського верстата поширилися на все суспільство. Упродовж XVI століття міста, в яких оселялися друкарі, зростали значно швидше за міста, де їх не було¹¹⁶.

Важливо відзначити, що завдяки друкарському верстату поширилося не лише вчення Лютера. Новий Завіт було вперше надруковано англійською 1526 року у перекладі Метью Тіндейла, що дало змогу освіченим мирянам самотужки читати Святе Письмо. Релігійні консерватори могли засуджувати цей «лиходійський пристрій» (друкарський верстат) і з ностальгією озиратися в минуле, на «щасливі часи, коли все учення було рукописним, і лише небагато достойників... мали ключі від бібліотеки»¹¹⁷. Але ці дні минули безповоротно. Як швидко збагнув Томас Мор, міністр Генріха VIII, навіть ті, хто виступав проти Реформації, не мали іншого вибору, крім як долучитися до друкованого поединку. Єдиним способом для короля Якова VI обмежити в Шотландії та Англії розповсюдження кальвіністської Женевської Біблії (1560) стало доручення підготувати її альтернативну «узаконену» версію — третя й найуспішніша спроба створити офіційний англійський переклад²¹. За допомогою

друкарського верстата було відновлено й розповсюджено твори античних філософів, особливо Аристотеля, чий трактат «Про душу» (De anima) був надрукований у новітньому перекладі 1509 року, і таких дореформаційних гуманістів, як Ніколаус Маршалк та Георг Сібутус. До 1500 року вийшло друком понад тисяча наукових і математичних праць, серед яких: «Про природу речей» (De natura rerum) Лукреція, повторно відкрита 1417 року, «Про медичну справу» (De re medica) Цельса — римська компіляція грецького трактату з медицини, і латинські версії творів Архімеда¹¹⁸. Італійські друкарі відіграли особливо важливу роль у розповсюдженні корисних для комерції арифметичних і обрахункових технік у працях типу «Тревізійської арифметики» (Treviso Arithmetic, 1478) та «Стислого викладу арифметики, геометрії, пропорцій та пропорційності» (Summa de arithmetica, geometria, proportioni et proportionalita, 1494) Луки Пачолі.

Можливо, найвизначнішою подією в Німеччині, де антитурецькі памфлети й антипапські трактати були однаково популярні¹¹⁹, став переклад Корану латиною та його видання у Базелі друкарем Йоганнесом Опорінусом. Коли ж 1542 року базельська міська рада заборонила цей переклад і конфіскувала наявні примірники, Лютер особисто написав лист на захист Опорінуса:

Мене вразило, що людина здатна завдати такої прикрості для Мухаммеда й турків, зробити їм шкоду (більшу, ніж завдає зброя) лише тим, що дає при світлі дня їхній Коран християнам, щоб ті побачили, якою абсолютно мерзенною, огидною й безглуздою книгою він є, сповнений брехні, вигадок і відрази, майстерно прихованих турками... Во славу Христа, на благо християн, на шкоду туркам, на прикрість дияволу, дайте цій книзі нове життя і не чиніть їй перешкод... Відкрийте виразки й рани, щоб вони загоїлися¹²⁰.

Три видання були вчасно оприлюднено 1543 року, а за сім років ще одне. Ніщо краще не проілюструвало відкритості європейського розуму, що йшов слідом за Реформацією.

Звісно, не все надруковане тоді поповнює скарбницю людського знання. Чимало книжок, що вийшли з друкарень XVI та XVII століть, стали відверто руйнівними, приміром, двадцять дев'ять перевидань «Молота відьом» (Malleus maleficarum), що з'явилися у 1487–1669 роки, узаконюючи переслідування відьом, загальноєвропейську манію, яка забрала життя від 12 до 45 тисяч людей, передовсім жінок¹²¹. Для глядачів, що дивилися виставу

«Доктор Фауст» Крістофера Марло, вперше поставлену 1592 року, думка про те, що німецький вчений здатен продати душу Сатані в обмін на двадцять чотири роки безмежної влади й задоволення, була цілком правдоподібною:

Мені pomoже стати він всевладним:
Я перекину міст крізь атмосферу,
Я перетну з ватагою море,
Іспанію і берег африканський
З'єднаю у єдиний континент,
Який додасть моїй короні блиску.
Мені скорятиметься імператор²²...

Однак лише сімдесят років по тому Томас Гук зміг видати свою «Мікрографію» (1665), тріумфальне торжество наукового емпіризму:

Немає нічого настільки віддаленого, що не можна було би наблизити до нашого поля зору за допомогою телескопів; і немає нічого настільки малого, що уникло б вивчення за допомогою мікроскопів; отже, існує новий видимий світ, відкритий для розуму. За допомогою цих приладів відкриваються небеса, і величезна кількість нових зірок, і нових рухів, і нових породжень постають у них, із чим стародавні астрономи були зовсім не знайомі. За допомогою цього сама Земля, яка лежить у нас під ногами, показує нам щось нове... Можливо, нам під силу розкрити всі таємні вигадки природи. Навіщо чекати, якщо за справу можна взятися рішуче? Розмови й дискусії скоро увиразняться у працях; усі чудові снигадки і всесвітня метафізична природа, розкіш якої розділив підступний мозок, скоро позникають і звільняють місце для достовірних Історії, Експериментів і Праць. І, як колись, людство впало в куштування плодів із забороненого Древа Пізнання, ми, його нащадки, можемо, принаймні частково, відродитися тим самим чином, не лише спостерігаючи й споглядаючи, а й спробувавши ті плоди природного знання, що ніколи ще не були заборонені. Отож світу можна допомогти різноманітними винаходами, можна зібрати нові факти для наук, відшліфувати вже відомі, а їхню іржу відчистити до блиску...

Коли Гук ужив термін «клітина» для мікроскопічних елементів органічної речовини, це стало одним із безлічі концептуальних проривів, що дивовижно збіглися у часі й просторі, і посприяли фундаментальному перегляду розуміння людиною світу природи.

Можна сказати, що наукова революція почалася із майже одночасних успіхів у вивченні руху планет та кровообігу. Але мікроскоп Гука, завдяки відкриттю раніше невидимого для людського ока, просунув науку на нові рубежі. «Мікрографія» стала

маніфестом нового емпіризму, світу, що порвав із чарівництвом Фауста. А втім, нова наука стала чимось більшим за уважне спостереження. Від часів Галілея, вона була систематичним експериментуванням та встановленням математичних відношень. Своєю чергою, можливості математики збільшилися, коли Ісаак Ньютон та Готтфрід Ляйбніц ввели, відповідно, нескінченно малі величини й диференційні числення. Нарешті, наукова революція також стала революцією у філософії, адже Рене Декарт і Барух Спіноза відмовилися від традиційних теорій сприйняття й розуму. Без перебільшення, цей каскад інтелектуальних інновацій, можна сказати, породив сучасну анатомію, астрономію, біологію, хімію, геологію, геометрію, математику, механіку й фізику. Його характер найкраще засвідчує перелік найвагоміших проривів у 1530–1789 роки²³.

- 1530 Парацельс першим застосовує хімію до фізіології та патології.
- 1543 У праці «Про обертання небесних сфер» (*De revolutionibus orbium coelestium*) Миколай Коперник викладає геліоцентричну теорію сонячної системи.
«Про будову людського тіла» (*De humani corporis fabrica*) Андреаса Везалія витісняє анатомічний підручник Галена.
- 1546 У роботі «Про природу скам'янілостей» (*De natura fossilium*) Аґрікола класифікує мінерали і впроваджує термін «скам'янілість».
- 1572 Тихо Браге записує перше європейське спостереження над нової зірки.
- 1589 Галілей проводить досліди із падінням тіл «Про рух» (*De motu*) і революціонує методичку експериментального вивчення природи.
- 1600 У праці «Про магніт, магнітні тіла...» (*De magnetibus et magnetisque corporibus*) Вільям Гілберт описує магнітні властивості Землі та електрику.
- 1604 Галілей виявляє, що шлях, який проходить тіло під час вільного падіння, пропорційний до квадрату часу його падіння.

- 1608 Ганс Ліпперсгей і Захарій Янсен незалежно один від одного винаходять телескоп.
- 1609 Галілей здійснює перше спостереження нічного неба за допомогою телескопа.
- 1610 Галілей відкриває чотири Юпітерові супутники й робить висновок, що Земля не розташована у центрі Всесвіту.
- 1614 В «Описі дивовижної таблиці логарифмів» (*Mirifici logarithmorum canonis descriptio*) Джон Непер вводить поняття логарифмів.
- 1628 Вільям Гарвей пише «Анатомічне дослідження про рух серця й крові у тварин» (*Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus*), даючи точний опис кровообігу.
- 1637 «Геометрія» (*La Géométrie*) Рене Декарта, додаток до його книги «Міркування про метод» (*Discours de la méthode*), закладає основи аналітичної геометрії.
- 1638 Галілеєві «Бесіди й математичні докази» (*Discorsi e dimonstrazioni matematiche*) закладають основи сучасної механіки.
- 1640 П'єр де Ферма створює теорію чисел.
- 1654 Ферма й Блез Паскаль закладають основи теорії ймовірності.
- 1661 У праці «Скептичний хімік» (*Skeptical Chymist*) Роберт Бойль дає характеристику елементам і здійснює хімічний аналіз.
- 1662 Бойль відкрив закон (Бойля–Маріотта) про те, що при сталій температурі об'єм сталої кількості газу обернено пропорційний тискові.
- 1669 У праці «Аналіз за допомогою рівнянь із нескінченим числом членів» (*De analysi per aequationes numero terminorum infinitas*) Ісаак Ньютон подає перший систематичний перелік рівнянь, які розвинув незалежно від нього Готтфрід Ляйбніц.
- 1676 Антоні ван Левенгук відкриває мікроорганізми.
- 1687 Ньютонові «Математичні начала натуральної філософії»

(Philosophiae naturalis principia mathematica) викладають закон всесвітнього тяжіння і закони руху.

- 1735 «Система природи» (Systema naturae) Карла Ліннея вводить систематичну класифікацію родів і видів організмів.
- 1738 У «Гідродинаміці» (Hydrodynamica) Даніель Бернуллі формулює принцип Бернуллі і закладає основи математичного дослідження гідродинаміки та кінетичної теорії газів.
- 1746 Жан-Етьєн Геттар готує першу геологічну карту.
- 1755 Джозеф Блек відриває вуглекислий газ.
- 1775 Антуан Лавуазьє точно описує процес згоряння.
- 1785 У книжці Джеймса Гаттона «Про систему Землі» викладено уніфікований погляд на розвиток Землі.
- 1789 У «Навчальному підручнику із хімії» (Traité élémentaire de chimie) Лавуазьє формулює закон збереження матерії.

На середину 1600-х років цей різновид наукового знання поширюється так само швидко, як доктрина протестантських реформаторів за століття до цього. Друкарський верстат і надійніші поштові послуги разом створили незвичайну мережу, невелику за сучасними стандартами, але потужнішу за всі попередні спільноти вчених. Верстату, звісно, чинили великий інтелектуальний опір, як це завжди трапляється, коли змінюється парадигма або сама концептуальна структура¹²². Насправді, опір виник і в середовищі вчених. Сам Ньютон бавився алхімією. Гук мало не згубив себе шахрайськими ліками від розладів травлення. Таким людям було зовсім не просто примирити нову науку з християнською доктриною, відмовитись від якої були здатні лише деякі з них¹²³. Але незаперечним є те, що ця інтелектуальна революція була навіть більш рушійною за релігійну революцію, що їй передувала і мимоволі розпочала. Засадничі правила наукового дослідження, зокрема оприлюднення висновків і завоювання довіри спершу через друк, були вже закладені. «Ваш перший лист [стаття] охрестили мене в ньютонівську релігію, — писав молодий французький філософ і дотепник Франсуа-Марі Аруе (краще знаний за своїм псевдонімом Вольтер) до П'єра-Луї де Мопертюї

після публікації останнім 1732 року “Міркування про різні фігури небесних тіл”, — а Ваш другий лист став для мене конфірмацією. Я вдячний Вам за ці таїнства»¹²⁴. Це була іронія, але, крім того, ще й визнання науки новим Одкровенням.

Хто засуджує «європоцентризм», так наче той є якимось неприємним упередженням, стикається з проблемою: наукова революція була, згідно з будь-яким науковим мірилом, цілковито європоцентричною. Навдивовижу висока частка її ключових діячів — близько 80 % — з'явилася у шестикутнику між Глазго, Копенгагеном, Краковом, Неаполем, Марселем і Плімутом, а майже всі інші народилися не далі, ніж за сто шістдесят кілометрів від цього шестикутника¹²⁵. На противагу цьому, османського наукового прогресу в цей період не існувало. Кращим поясненням цієї відмінності є необмежена влада релігії в мусульманському світі. На кінець XI століття впливові ісламські священнослужителі почали доводити, що вивчення грецької філософії несумісне з вивченням Корану¹²⁶. І справді, святотатством було припустити, що людина має спроможність узріти божественне творіння, якому Бог міг на власний розсуд надати якої завгодно форми. За словами Абу Хаміда аль-Газалі, автора «Непоследовності філософів», «лише зрідка хтось поринає в цю [чужоземну] науку, не відмовившись від релігії і не відпустивши в собі віжки благочестя»¹²⁷. Під впливом духовенства вивчення античної філософії припинилося, книжки спалювали, а так звані вільнодумці зазнали переслідувань. Навіть більше, медресе зосередилися винятково на богослов'ї, тоді як європейські університети розширювали сферу своїх досліджень¹²⁸. Друкарство в мусульманському світі теж зазнало опору. Для османів писане від руки вважалось священним: існувало релігійне благословення для пера, перевага для мистецтва каліграфії перед друкарською справою. Казали, що «чорнило вченого святіше за кров мученика»¹²⁹. 1515 року указ султана Селіма I погрожував смертною карою кожному, хто скористається друкарським верстатом¹³⁰. Невдача примирення ісламу з науковим прогресом мала скінчитися катастрофою. Забезпечивши в минулому європейських учених ідеями та натхненням, мусульманські вчені були тепер відрізані від новітніх досліджень. Якщо наукову

революцію породила мережа вчених, то Османська імперія, фактично, опинилася поза нею. Єдиною західною книжкою, перекладеною близькосхідною мовою до кінця XVIII століття, був медичний посібник із лікування сифілісу¹³¹.

Ніщо не ілюструє цієї розбіжності краще, ніж доля обсерваторії, збудованої у Стамбулі в 1570-х роках для видатного ерудита Такіюддина аль-Рашида (Такі аль-Дина). Народившись у Сирії 1521 року і здобувши освіту в Дамаску й Каїрі, Такіюддин був обдарованим ученим, автором численних трактатів з астрономії, математики й оптики. Він сконструював власний точний астрономічний годинник і навіть експериментував із паровою тягою. У середині 1570-х як головний астроном султана він вдало лобював спорудження обсерваторії. Судячи з усього, Дім нових спостережень (Darü'r-Rasadü'l-Cedid) був складним об'єктом, як і значно відоміша обсерваторія Ураніборгу данця Тихо Браге. Але 11 вересня 1577 року поява комети над Стамбулом вимагала астрологічної інтерпретації цієї події. За деякими припущеннями, Такіюддин помилково витлумачив комету як провісницю османської воєнної перемоги. Однак головний імам Шейх уль-Іслам Кадизаде переконав султана, що Такіюдинове намагання розкрити таємниці небес таке ж святотатство, як і створення таблиць планет самаркандським астрономом Улугбеком, якого за подібну нерозважливість скарали на горло. У січні 1580 року, всього через п'ять років після спорудження обсерваторії, султан наказав її знести¹³². До 1868 року у Стамбулі не існувало жодної обсерваторії. Схожими методами мусульманський клір вдало гальмував можливість османського наукового прогресу тоді, коли християнські церкви Європи ослаблювали контроль за вільними дослідженнями. Успіхами Європи в Стамбулі знехтували як звичайними «марнотами»¹³³. Спадок колись знаменитого ісламського Будинку мудрості вищезнув у хмарі благочестя. Ще на початку XIX століття можна було почути як Хусейн Ріфкі Тамані, директор Mühendishane-i Cedide, пояснює учням: «На вигляд Всесвіт — це сфера, в центрі якої розташована Земля... Сонце й Місяць обертаються навколо земної кулі, рухаючись згідно знаків зодіаку»¹³⁴.

До другої половини XVII століття, поки нащадки Османа «дрімали»,

правителі всієї Європи активно стимулювали розвиток науки, здебільшого всупереч обуренню церкви. В липні 1662 року, через два роки після заснування Грешем-коледжу, лондонське Королівське товариство з розвитку знань про природу отримало від Карла II королівську хартію. Метою товариства стало заснувати установу, яка б «сприяла фізико-математичному експериментальному пізнанню». Важливо, що за словами першого історика товариства, засновники

безперешкодно допускали в коло своїх членів людей різних релігій, країн і світоглядів. Вони так мусили чинити, бо інакше б значно віддалилися від проголошених ними ж намірів, адже вони відкрито сповідують закладення основ не англійської, шотландської, ірландської, папської чи протестантської філософії, а філософії всього людства... Вони поклали початок багатьом великим перевагам у майбутньому. Адже завдяки цьому вони матимуть змогу підтримувати розум у всіх громадянських націях і зроблять Королівське товариство спільним берегом і вільним портом цілого світу¹³⁵.

Чотири роки по тому в Парижі створили французьку Королівську академію наук (Académie Royale des Sciences), від початку як новаторський центр картографії¹³⁶. Ці дві спільноти слугували моделями для подібних інституцій у решті Європи. Одним із засновників Королівського товариства був Крістофер Рен, архітектор, математик, учений та астроном. Коли 1675 року Карл II доручив Рену спроектувати Королівську обсерваторію у Гринвічі, він, безперечно, не очікував, що та пророкуватиме йому результати битв. Король чудово розумів, що справжня наука є частиною національних інтересів.

Королівське товариство стало важливою справою не так завдяки монаршій підтримці, як завдяки прихильності частини нової наукової спільноти, що дало можливість поширювати ідеї та колективно обговорювати наукові проблеми в процесі відкритої конкуренції. Класичним прикладом є закон тяжіння, який Ньютон не зміг би сформулювати без попередніх спроб Гука. В результаті товариство, президентом якого Ньютон став 1703 року, стало центром нової наукової мережі. Це не означає, що новочасна наука була чи є повністю колективною. Як і тепер, тоді окремими вченими рухали як амбіції, так і альтруїзм. Та завдяки зобов'язанню оприлюднювати нові відкриття, наукове знання могло сукупно зростати, хоча й подеколи завдяки заздрощам.

Ньютон і Гук затято сперечалися про те, хто перший відкрив обернено пропорційний закон тяжіння або справжню природу світла¹³⁷. Ньютон вів не менш запальну полеміку з Ляйбніцем, який заперечував тяжіння як «містичну властивість»¹³⁸. Тут справді зіграла важливу роль інтелектуальна тяглість між метафізичними теоріями на континенті й емпіричною практикою у Британії. Ніколи не викликало сумніву те, що британці, з властивою їм своєрідною культурою експериментального дошукування і уважного спостереження, спромоглися зробити технологічні досягнення, без яких не відбулася б промислова революція (див. розділ 5)¹³⁹. Ланцюжок, що протягнувся від законів Ньютона до парового двигуна Томаса Ньюкомена, вперше використаного для висушування вугільних шахт у Вайтхевені 1715 року, виявився коротким і прямим, хоча Ньюкомен і був скромним дартмутським торговцем залізним крамом¹⁴⁰. Не випадково три найважливіші технологічні інновації у світі — вдосконалена парова машина Джеймса Ватта (1764), хронометр Джона Гаррісона для визначення довготи (1761) і прядильна машина з водяним приводом Річарда Аркрайта (1769) — винайшли в одній країні впродовж усього лише десятиліття.

Коли в березні 1727 року Ньютон помер, його тіло у пишному вбранні пролежало чотири дні у Вестмінстерському абатстві, а на похоронах труну несли два герцоги, три графи й лорд-канцлер. За похованням спостерігав Вольтер, якого вразила пошана, віддана науковцеві, що не мав шляхетного походження. «Я бачив, — писав видатний філософ після повернення до Франції, — що професора математики тільки тому, що він досягнув величі у своєму покликанні, ховали як короля, який турбувався про своїх підданих». На Заході наука і влада стали партнерами. І ніхто не засвідчив вигод від цього партнерства краще за Вольтерового друга — пруського короля Фрідріха Великого.

Осман і Фріц

Через сімдесят років після облоги Відня щораз глибша прірва між Західною цивілізацією та її мусульманським суперником на Близькому Сході найкраще втілилася в особі двох державців.

У Стамбулі султан Осман III поволі керував занепадницькою Османською імперією, а в Потсдамі Фрідріх Великий проводив реформи, які зробили Пруське королівство символом військової потуги та управлінської раціональності.

На перший погляд, Османська імперія, як і в часи Сулеймана Пишного, здавалася вражаючим самодержавним ладом. Насправді ж від середини XVII століття імперія потерпала від глибоких структурних проблем. Відбулася важка фінансова криза, витрати перевищували надходження від податків, тривали валютна криза та інфляція, завезені з Нового світу й обтяжені падінням вартості карбованої монети, а також (як і в Європі) зростанням цін¹⁴¹. За часів візира Мехмеда Кьопрюлю, його сина Ахмеда та його невдатного пасинка Кари Мустафи тривала безперервна боротьба за покриття витрат величезного султанського двору, утримання яничарів (османської піхоти, які колись дали обітницю безшлюбності, а тепер стали своєрідною спадковою самовладною кастою) і за контроль над віддаленими провінціями імперії. Корупція стала всюдисущою, зростав сепаратизм, а могутність класу землевласників, сипахів, занепадала. Повстанці, як-от джелалі в Анатолії, перестали визнавати центральну владу. Не вщухав релігійний конфлікт між радикальним духовенством на зразок Кади-задé Мехмеда, який пов'язував невдачі османів із ухилянням від дотримання слів Пророка,¹⁴² та суфійськими містиками на зразок Сіваші Ефенді¹⁴³. Османську бюрократію раніше формували з невільників (згідно з системою «девшірме»), зазвичай юнаків із балканських бранців-християн. Однак тепер відбір претендентів на державну службу, схоже, більше залежав від хабара та протекції, а не від особистих здібностей. Отже, з огляду на боротьбу за службові привілеї, швидкість плину кадрів стала дивовижною¹⁴⁴. Погіршення управлінських стандартів можна помітити в османських урядових документах. Наприклад, перепис 1458 року було складено прискіпливо, однак аналогічний документ 1694 року є вже безнадійно недбалим, рясніє скороченнями й закресленнями¹⁴⁵. Османські чиновники чудово знали про ці погіршення, але єдиним рятівним засобом, на їхню думку, могло бути повернення до старих добрих часів Сулеймана Пишного¹⁴⁶.

Та, мабуть, найсерйознішою проблемою стало падіння рівня

управлінських можливостей самих султанів. Метушня на верхівці влади не знижувалася: між 1566-м, коли помер Сулейман Пишний, та 1648-м роками, коли престол успадкував Мехмед IV, країною правили аж дев'ять султанів, з яких п'ятьох повалили внаслідок переворотів, а двох убили. Існування багатоженства означало, що османські султани не знали клопотів, які мали християнські монархи на зразок Генріха VIII, який, прагнучи народження хлопчика-спадкоємця, мусив шість разів поспіль одружуватися, та ще й двох своїх дружин він стратив, а ще з двома розірвав шлюб. У Стамбулі бути султановим сином вважалося небезпечним. Тільки один з багатьох спадкоємців міг успадкувати владу батька-султана, а решту синів до 1607 року неодмінно душили, щоб уникнути проблем престолонаслідування. Навряд чи це заохочувало синівську любов. Доля талановитого і найстаршого Сулейманового сина Мустафи була типовою. Його вбили у наметі батька-султана після вдалих інтриг його мачухи, другої султанової дружини. Так само задушили і його брата Баязида. Зі сходженням на престол Мехмеда III дев'ятнадцятьох його братів стратили. Після 1607 року від цієї практики відмовилися на користь права первородства. З цього часу молодших синів віддавали в гарем, тобто «заборонене місце», де перебували султанові дружини, наложниці і діти¹⁴⁷.

Для того, щоб описати атмосферу гарему, не слід остерігатися перебільшень. Осман III став султаном у п'ятдесят сім років, провівши попередні п'ятдесят фактично в'язнем гарему. До сходження на престол він узагалі погано уявляв особливості царства, яким йому належало правити, і виплекав у собі таку ненависть до жінок, що заповзвся взувати черевики на залізній підшві. Почувши його важкі кроки, мешканки гарему мали тікати подалі від його очей. Півстоліття уникнення наложниць навряд чи стало найкращою підготовкою до влади. Хоча на північ від Балкан життя монархів було іншим.

«Правитель є найпершою особою в державі, — писав Фрідріх Великий 1752 року в першому з двох своїх політичних заповітів для нащадків. — Йому добре платять, тож він у змозі утримувати себе на достойному рівні. Натомість від нього вимагають трудитися на благо держави»¹⁴⁸. Схожі настрої висловив за століття до цього його прадід курфюрст Фрідріх Вільгельм, головним

досягненням якого стало перетворення землі Бранденбург із розореної війною пустки на ядро держави, яка в Центральній Європі розвивалася найстрімкіше. Її фінанси базувалися на ефективному управлінні значними королівськими володіннями, соціальний лад спирався на клас землевласників, що вірно служили і на полі бою, і як чиновники, а її безпека залежала від добре вимуштруваного селянського війська. До того часу, як його сина 1701 року визнали «королем Пруссії», володіння Фрідріха Вільгельма наблизилися до ідеалу абсолютної монархії (за визначенням англійського політичного мислителя Томаса Гоббса), що гарантує подолання анархії. На трон зійшов молодий і хударлявий Левіафан.

Відмінність від османської системи ілюструвала улюблена королівська резиденція Фрідріха Великого у Потсдамі. Створена за його власним проектом, резиденція була радше віллою, ніж палацом, і хоча король назвав її Сан-Сусі («безтурботна»), її власник був ким завгодно, але не безтурботною людиною. Він проголосив: «Я не можу мати інтересів, протилежних інтересам мого народу. Якщо вони несумісні, перевагу слід завжди надавати благу й користі країни».

Просто спроектований палац Сан-Сусі слугував за взірець для пруської бюрократії, чиїм гаслом мали стати суворі самодисципліна, залізний порядок і демонстративна непідкупність. У Сан-Сусі Фрідріх утримував невелику свиту: шість постійних і п'ять звичайних лакеїв, а також двоє пажів, але без камердинера, оскільки носив простий одяг, майже затертий мундир, заплямований тютюном. З погляду Фрідріха, церемоніальне вбрання було зовсім непрактичним, а корона була всього-на-всього «капелюхом, який намокав під дощем»¹⁴⁹. Порівняно зі своїм колегою-султаном, власником палацу Топкапи, король жив, немов чернець. Замість гарему він мав дружину Єлизавету Христину Брауншвейзьку, яку зневажав. Після тривалих розлук він вітався з нею словами: «Мадам потовстішала»¹⁵⁰. Відмінність простежувалася і в документах. Протокол пруського королівського уряду — сторінка за сторінкою ретельно записані королівські рішення — це повна протилежність османським документам XVIII століття.

Поет лорд Байрон якось написав своєму другові: «В Англії типовими пороками є блуд і пияцтво, в Туреччині — содомія і куріння, ми ж надаємо перевагу дівиці та пляшці, а турки — люльці та хлопчикові...». Хоч як дивно, Фрідріх Великий, родоначальник освіченого абсолютизму, в молодості міг би стати щасливим при султановому дворі. Як інтелектуал і, ймовірно, гомосексуал, від свого запального і схибленого на військових парадах батька Фрідріха Вільгельма I він отримав суворий, інколи навіть садистський, вишкіл.

У той час, як Фрідріх Вільгельм разом із хамовитими почарківцями вікував у своєму «Міністерстві тютюну», його син шукав розради в історії, музиці та філософії. Для свого батька-солдафона Фрідріх був «жінкоподібним хлопчаком, який не мав жодного чоловічого нахилу, не вмів ані їздити верхи, ані стріляти, і який, крім усього, був брудним, ніколи не стригся і ходив кучерявий, як ідіот»¹⁵¹. Коли Фрідріха спіймали за спробу втекти з Пруссії, батько запроторив його до буцигарні в замку Кюстрін і примусив спостерігати за стратою друга, який допоміг спланувати втечу, Ганса Германа фон Катте. Його тіло й відрубану голову поклали біля камери кронцпринца¹⁵². У Кюстріні його протримали два роки.

Проте Фрідріх не міг дозволити собі відмовитися від батькової пристрасті до пруської армії. Як командир полку Гольца (яким його призначили після звільнення з тюрми), він хотів відшліфувати свої військові навички. Він мав намір компенсувати вразливе географічне розташування Пруссії, витягнутої майже по всій діагоналі Центральної Європи. За час свого правління Фрідріх збільшив військо з 80 до 195 тисяч осіб, зробивши його третім за чисельністю в Європі. Насправді, в 1786 році, наприкінці правління Фрідріха, Пруссія, маючи одного солдата на 29 підданих, стала найвоєнізованішою країною світу¹⁵³. Та, на відміну від свого батька, у гонитві за новими територіями Фрідріх був ладен розгорнути своє військо не лише на парадному плацу. Через кілька місяців після сходження на трон у 1740 році він приголомшив Європу тим, що вдерся у заможну австрійську провінцію Сілезію і окупував її. Чутливий естет, який ледве в сідлі тримався і для якого звуки флейти були милішими за ляскіт підков, перетворився

на митця, що вправляється у володарюванні — на der alte Fritz (старого Фріца).

Як пояснити це перевтілення? Один із ключів до відповіді можна знайти в ранній політичній праці Фрідріха «Анти-Макіавеллі», одній із численних спростувань ідей флорентійця Нікколо Макіавеллі, автора відомого цинічного poradnika для правителів «Державець». У своїй праці Фрідріх стає на захист права монарха вести превентивну війну тоді, «коли надмірна велич найбільших європейських держав, здається, переповнить їхні межі й поглине весь світ», інакше кажучи, задля утримання балансу сил, «цієї розумної рівноваги, за допомогою якої надмірна сила деяких державців урівноважується об'єднаними військами інших держав»: «Краще взяти участь у наступальній війні, коли маєш змогу вибрати між оливковою гілкою й лавровим вінком, ніж чекати тих розпачливих часів, коли оголошення війни може на якусь лише мить відтермінувати рабство і руїну»¹⁵⁴. Пізніше Фрідріх описував сусідню Польщу як «артишок, готовий до вжитку листок за листком» — і його належно спожили, коли Австрія, Пруссія та Росія розділили Польщу між собою¹⁵⁵. Отож захоплення Фрідріхом Сілезії не було спонтанним. Експансія Пруссії стала ніби дзеркальним відображенням скорочення Османської імперії — досягненням держави нового типу, заснованої на безжальному раціоналізмі.

Фрідріх Вільгельм I заощаджував гроші, витискаючи кожную копійчину зі своїх великих королівських володінь, і заповівши своєму спадкоємцеві скарбницю з вісьмома мільйонами талерів. Його син рішуче заповзявся витратити цей скарб, не лише збільшуючи свої володіння, а й зводячи столицю, яка мала стати гідною першокласного королівства. Однією з перших грандіозних споруд на запланованій ним пишній площі в центрі Берліна стала Державна опера. Поруч із нею збудували величний Собор святої Гедвіги (Ядвіги). З погляду неухважного сучасного туриста, ці будівлі опери й собору мало чим відрізняються від аналогічних споруд в інших європейських столицях. Та вони варті більшої уваги. Нетипова для північної Європи будівля Берлінської державної опери ніколи не примикала до королівського палацу. Вона існувала не для особистої втіхи монарха, а для насолоди

широкої публіки. Фрідріхів Собор був таким само нетиповим, як католицька церква у лютеранському місті — споруджений небоговірним королем не абияк, не на околиці, а в центрі найбільшої міської площі. Портик собору навмисно змодельовали на взірець Пантеону, храму всіх богів стародавнього Риму¹⁵⁶. Він досі залишається пам'ятником релігійній толерантності Фрідріха Великого.

Лібералізм виданих за правління Фрідріха указів вражає навіть сьогодні: не лише цілковита релігійна терпимість, а й необмежена свобода друку та відкритість до прийняття іммігрантів. 1700 року приблизно один із п'яти берлінців був фактично французьким гугенотом, який мешкав у французькій «колонії». Крім того, там проживали зальцбурзькі протестанти, вальденси, меноніти, шотландські пресвітеріани, юдеї, католики та ревні релігійні скептики. «Тут кожен може шукати спасіння, якнайкраще для себе» — проголосив Фрідріх, не забувши навіть про мусульман¹⁵⁷. Щоправда, до юдеїв та християн в Османській імперії ставилися толерантно, в тому сенсі, що вони мали право там жити. Але їхній статус нагадував становище євреїв середньовічної Європи — їх обмежили територіально, професійно та змусили платили значно більші податки¹⁵⁸.

Натхненна поєднанням свободи й іноземців, Пруссія переживала культурний бум, позначений заснуванням нових салонів, дискусійних клубів, книгарень, часописів та наукових товариств. Хоча сам Фрідріх щиро зневажав рідну мову, надавав перевагу писемній французькій і розмовляв німецькою лише зі своїм конем, за його правління відбулося різке збільшення нових публікацій саме німецькою мовою. Якраз у ті часи Іммануїл Кант став, мабуть, найвідомішим філософом XVIII століття, а його «Критика чистого розуму» (1781) дослідила природу й межі людської раціональності. Мешкаючи й працюючи все своє життя в університеті Альбертини в Кенігсберзі, Кант мав ще суворішу натуру, ніж його монарх, і виходив на щоденну прогулянку з такою пунктуальністю, що місцеві жителі звиряли за ним годинники. Для Фрідріха не мало жодного значення, що великий мислитель був онуком шотландського виготівника сідел. Мало значення не походження, а рівень інтелекту. Фрідріх так само не переймався тим, що один із

Кантових колег-інтелектуалів, Мойсей Мендельсон, був євреєм. Християнство, як в'їдливо зауважив король, «набите чудесами, протиріччями й нісенітницями, було породженням хворобливої уяви жителів Сходу, яке потім поширилося нашою Європою, де окремі фанатики підтримали його, деякі інтригани вдавали, що воно їх переконало, а деякі йолопи і справді повірили в нього»¹⁵⁹.

Ця думка виражає сутність руху, відомого як Просвітництво, який багато в чому, хоча й не в усьому, виявився продовженням наукової революції. Відмінностей між ними було дві. По-перше, коло філософів стало ширшим за коло вчених. У Пруссії відбувалося те, що й у всій Європі: видавці книг і періодичних видань наповнили своєю продукцією ринок, який зростав завдяки підвищенню рівня грамотності. У Франції частка чоловіків, які могли написати власне ім'я — цілком достатнє свідчення грамотності — зростає з 29 % у 1680-х роках до 47 % у 1780-х, хоча показники для жінок (зростання від 14 % до 27 %) залишалися помітно низькими. У Парижі на 1789 рік грамотність серед чоловіків сягала 90 %, а серед жінок — 80 %. Конкуренція католицьких і протестантських інституцій, а також збільшення державних надходжень, високі темпи урбанізації й розвиток транспорту — усе сприяло тому, що європейці почали більше читати. Звісно, Просвітництво не передається лише через читання. Публічна сфера XVIII століття також складалася із абонементних концертів (зокрема концертів Вольфганга Амадея Моцарта у Відні 1784 року), нових публічних театрів та мистецьких виставок, що вже й казати про складну мережу культурних товариств і братств на зразок поширених тоді масонських лож. «Я пишу як громадянин світу», — захоплювався німецький поет і драматург Фрідріх Шиллер 1784 року:

Сьогодні публіка для мене — все: і клопіт, і володар, і друг. Віднині я належу тільки їй. Я хочу постати лише перед її судом, а не перед чимось іншим. Вона — єдина, кого я боюся і кого поважаю. Відчуття величі охоплює мене, коли я розумію, що єдині пута, які мене сковують, — це вирок світу, і що єдиний трон, який мене цікавить, — це людська душа¹⁶⁰.

По-друге, принциповою справою просвітників було не природознавство, а соціологія, яку шотландський філософ Девід Г'юм назвав «наукою про людину». Якою мірою Просвітництво

було науковим — питання спірне. Особливо у Франції, де емпіризм ніколи не переважав. Науковці XVII століття цікавилися, чим є природа. Філософи XVIII століття більше переймалися тим, яким має бути людське суспільство. Ми вже знайомі з Монтеस्क'є, який підкреслював роль клімату у формуванні політичної культури Китаю, Кене, замилюваним переважанням сільського господарства у китайській економічній політиці, та Смітом, який доводив, що застій у Китаї став наслідком обмеженої зовнішньої торгівлі. Жоден із них ніколи у Китаї не був. Джон Локк і Клод Адріан Гельвецій погоджувалися з тим, що людський розум нагадує чистий аркуш, який заповнюють виховання і досвід. Проте не існує жодних експериментальних доказів цієї тези. Це та багато чого іншого було результатом роздумів і наполегливого читання.

Найбільший успіх Просвітництва здобуло у спрямуванні розуму проти упереджень, пов'язаних із релігійною вірою та метафізикою. Лаючи християнство, Фрідріх Великий робив доволі грубо те, що Вольтер, Девід Г'юм, Едвард Гіббон та інші у своїх філософських або історичних працях зробили значно витонченіше. Просвітництво завжди було дієвішим, коли іронізувало — у вражаючому розділі Гіббона про раннє християнство (том I, розділ 15 його «Історії занепаду й загибелі Римської імперії») чи в «Кандиді», руйнівному висміюванні Вольтером Ляйбніцевої думки про те, що «все, що з нами відбувається, відбувається у найкращому з можливих світів»²⁴.

Однак, мабуть, найбільшим досягненням цієї доби став аналіз Адамом Смітом взаємопов'язаних інститутів громадянського суспільства («Теорія моральних почуттів») та ринкової економіки («Багатство народів»). Важливо, що порівняно з багатьма написаними у цей період творами, обидві праці спираються на спостереження шотландського буржуазного світу, в якому Сміт провів усе своє життя. Але там, де Смітова «невидима рука» ринку явно включена в мережу звичної практики і взаємної довіри, радикальніші французькі філософи спробували поставити під сумнів не лише встановлені релігійні інститути, а й інститути політичні. «Суспільна угода» (1762) швейцарця Жана-Жака Руссо ставила під сумнів легітимність самої політичної системи, заснованої не на «загальній волі».

Ніколя де Каріта, маркіз де Кондорсе, у своїх «Роздумах про рабство негрів» (1781) сумнівався у законності примусової праці. І якщо прусський король міг посміятися з християнської віри, що могло зупинити паризькі низи від знеславлення їхніх монархів? Просвітництво проявлялося в дуже широкому діапазоні: від кенігсбезьких пагорбів, де гуляв Кант, до смердючого паризького дна, де ходили сатиричні листки Шарля Тевено де Моранда, що називалися «Газетяр у латах». Навіть Вольтера вразили зухвалі напади «Газетяра» на уряд, тож він назвав цей памфлет «однією із тих сатанинських праць, де кожен, від монарха до останнього містянина, отримує свою порцію образ»¹⁶¹.

Іронія мимовільного революційного наслідку Просвітництва полягала в тому, що саме воно стало суто аристократичною справою. Його корифеями були барон де Монтеск'є, маркіз де Мірабо, маркіз де Кондорсе та найбільший атеїст барон де Гольбах. Філософи неблагородного походження більшою чи меншою мірою залежали від королівського або аристократичного заступництва: Вольтер — від маркіза дю Шатле, Сміт — від герцога Баклю, Фрідріх Шиллер — від герцога Вюртемберзького, Дені Дідро — від Катерини Великої.

Як і решта європейських монархів, Фрідріх Великий зробив набагато більше, ніж просто надав інтелектуалам свободу від релігійних та інших обмежень. Його патронаж виходив далеко за межі адресованої Вольтеру пропозиції оселитися у резиденції Сан-Сусі. У червні 1740 року, перебуваючи під враженням від доведення Мопертюї Ньютонової гіпотези про те, що Земля є сферою, сплющеною на двох полюсах, Фрідріх запросив видатного француза відвідати Берлін і допомогти у створенні пруського аналога Британського королівського товариства. Цей проект було відкладено після того, як Мопертюї несподівано й безславно потрапив у полон до австрійців під час Сілезійської війни, проте від проекту не відмовилися¹⁶².

У січні 1744 року Фрідріх створив Прусську академію наук, об'єднавши Королівську академію наук та громадське Літературне товариство, створене за рік до цього. Він переконав Мопертюї повернутися до Берліна і стати її президентом. У листі до Вольтера Фрідріх писав, що це «найблискучіша перемога в моєму житті»¹⁶³.

Безперечно, Фрідріх був серйозним мислителем свого типу. У своєму виразно революційному тексті «Анти-Макіавеллі» він наполягав на тому, що функцією монарха має бути служіння народу:

Істинною мудрістю державців є чинити добро і бути найдосконалішими в цьому з-поміж громадян своєї держави... Для них не достатньо робити видатні вчинки, втілювати свої задуми і здобувати славу... для них має важити щастя усього людства... Великі князі завжди забували себе задля спільного блага... Державця, який розпалив війну заради своїх шалених амбіцій, слід змусити зрозуміти її жахливі наслідки для його підданих — податки, що пригноблюють народ країни, побори, що викрадають у нього молодість, епідемії, від яких страждено гине безліч солдатів, криваві облоги, ще кривавіші бойовиська, каліки, які втрачають єдиний спосіб для прожитку, і сироти, з яких поглумиться ворог... Вони приносять у жертву своїм нестримним пристрастям благо людей, захищати яких — їхній обов'язок... Володарі, які ставляться до свого народу як до рабів, безжально ризикують їхніми життями і без жодного співчуття спостерігають, як ті помирають, а князі, які вважають людей рівними собі і, в певному сенсі, господарями самим собі [comme leurs egaux et a quelques egards... comme leurs maitres], бережуть їх¹⁶⁴.

Не менш достойними були й музичні композиції Фрідріха, зокрема спокійна Соната для флейти до мажор, яка не є простою стилізацією Баха. Інші політичні твори Фрідріха теж не були дилетантськими. Однак між його розумінням Просвітництва та Науковою революцією була важлива відмінність. Королівське товариство стало центром навдивовижу відкритої інтелектуальної мережі. А Пруську Академію створили, навпаки, за зразком абсолютної монархії як ієрархічну установу. «Так само, як Ньютон не зміг би описати свою теорію тяжіння, якби співпрацював з Ляйбніцем чи Декартом, — зауважив Фрідріх у своєму «Політичному заповіті» (1752), — так і політична система не могла би з'явитися й набути підтримки, якщо вона не була б задумана однією людиною»¹⁶⁵. Було чимало схожих прикладів, тому вільний дух Вольтера не зміг би стерпіти такого підходу. Коли Мопертюї зловжив своїм становищем напівкоролівського авторитету, щоб прославити свій принцип найменшої дії, Вольтер написав різко сатиричну «Діатрибу доктора Акакія, папського лікаря» (*Diatribes du Docteur Akakia, médecin du Pape*). Але такої непокірної поведінки вже не міг стерпіти Фрідріх. Він наказав знищити примірники «Діатриби» і дав зрозуміти Вольтеру, що

більше не вважає його бажаним гостем у Берліні¹⁶⁶.

Інші корилися більше. Філософ, а перед цим астроном, Кант уперше опинився в епіцентрі громадської уваги 1754 року, коли переміг у конкурсі Пруської Академії, отримавши нагороду за працю про вплив тертя поверхні на уповільнення обертання Землі. Філософ засвідчив вдячність у чудовому уривку своєї впливової статті «Що таке Просвітництво?», в якій закликав людей «мати мужність користуватися власним розумом» (*Sapere aude!*), але не уникати покори своєму монархові:

Однак лише той, хто сам є просвіченим... і має добре дисципліноване й численне військо для вартування громадської безпеки, може сказати: *розмірковуюйте скільки заманеться і про що заманеться, тільки підкоряйтеся!*.. Республіка не наважилася б сказати це... Здається, що більша міра громадянської свободи має перевагу у свободі духу народу, проте вона ставить перед нею нездоланні перешкоди. Менша міра громадянських свобод дає народному духу можливість розкрити всі свої здатності.¹⁶⁷

Пруське Просвітництво загалом стало свободою думки, а не свободою дії. Навіть більше, ця вільна думка була, передусім, призначена посилити державну владу так само, як іммігранти збагатили прусську економіку, що дало змогу підвищити податки, збільшити витрати на утримання війська, завоювати нові землі, чому стратегічно посприяли й наукові дослідження. Адже нове знання, яке позбавило рух небесних тіл таємничості, могло дати більше, ніж простий опис світу природи. Воно дало потенціал для визначення зростання й занепаду влади на землі.

Сьогодні Потсдам — це всього лиш одне зі старомодних передмість Берліна, куряне влітку, похмуре взимку, його обрії затьмарюють потворні багатоповерхівки, що несуть на собі печатку східнонімецького «реального соціалізму, втіленого в життя». Утім за часів Фрідріха Великого більшість потсдамців були солдатами, а більшість потсдамських будинків тією чи іншою мірою стосувалися військової справи. Сучасний музей кіно створено на місці колишньої оранжереї, яку згодом перетворили на стайні для кавалерії. Прогуляйтеся центром міста — і ви пройдете повз притулок для військових сиріт, плац для парадів і колишню школу верхової їзди. На розі Лінденштрассе й Шарлотенштрассе, де збереглося безліч військових зображень, стоїть колишня вартівня. Навіть будинки споруджували з додатковим верхнім поверхом для

розквартирування вояків.

Потсдам був водночас і карикатурною Пруссією, і Пруссією в мініатюрі. Ад'ютант Фрідріха, Георг Генріх фон Беренгорст, якимось напівжартома зауважив: «Прусська монархія — це не країна, що має військо, а військо, в якого є країна, де воно розташоване»¹⁶⁸. Армія перестала бути лише інструментом династичної влади і стала невід'ємною складовою пруського суспільства. Вважалося, що землевласники мали служити у війську як офіцери, а селяни працездатного віку замінили в ньому іноземних найманців. Пруссія була армією — і армія була Пруссією. Наприкінці правління Фрідріха близько 3 % пруського населення перебували в строю — удвічі більше, ніж у Франції та Австрії.

Акцент на муштрі та дисципліні зазвичай вважають ключем розуміння до військового успіху Пруссії. У цьому сенсі Фрідріх був істинним послідовником Моріса Нассау та шведського короля Густава Адольфа, знавців військової справи XVII століття. Прусська піхота, вбрана у сині мундири, наче годинникові солдатки марширувала дев'яносто кроків за хвилину, сповільнюючись до сімдесяти при наближенні до ворога¹⁶⁹. Битва під Лейтеном відбулася у грудні 1757 року, коли самому існуванню Пруссії загрожував союз трьох великих держав — Франції, Австрії та Росії. Щоправда, пруська піхота зненацька атакувала здивованих австрійців із південного флангу і прорвала його. Та згодом, щойно австрійці спробували перегрупуватися, їх зустріла артилерія, смертоносніша навіть за пруську піхоту на марші. Смертельна точність артилерійського вогню стала не менш важливою для перемоги Пруссії, ніж легендарний «тупий послух» її піхоти¹⁷⁰.

Продуктивність праці військових у французькій армії: показники вдалої стрільби піхотинців (1600–1750)

Приблизна дата	1600 (1620 для рушниць на одного піхотинця)	1700	1750
Вдала стрільба з рушниці (пострілів/хв)	0,50	0,67	2,00
Рушниць на	0,40	1,00	1,00

одного піхотинця
(шт)

Вдала стрільба одного піхотинця (пострілів/хв)	0,20	0,67	2,00
Припущення	1 постріл/хв з рушниці з гнотовим запалом; 0,50 осічки	1 постріл/хв з рушниці з кремнієвим затвором; 0,33 осічки: багнети призвели до заміни пікінерів	3 постріли/хв з рушниці з кремнієвим замком, шомполом і паперовою гільзою; 0,33 осічки

У молодості Фрідріх розпустив артилерію, вважаючи її «ямою видатків»¹⁷¹. Але згодом він оцінив її роль. «Зараз ми воюємо не просто з людьми, — заявив він. — Слід зятимити, що війни, які ми віднині вестимемо, вирішуватимуть артилерійські дуелі...»¹⁷² Під Лейтеном пруссаки мали 63 гармати, 8 гаубиць та 10 дванадцятифунтових гармат, відомих як *Brunner* («буркотуни»), які зловісно гуркотіли під час пострілів. Створені Фрідріхом мобільні артилерійські батареї на гужовій тязі незабаром стали загальноєвропейським стандартом¹⁷³. Їхнє швидке й концентроване розгортання у небаченому досі масштабі є ключем для розуміння подальших перемог Наполеона Бонапарта.

Такі види озброєнь продемонстрували застосування наукових знань до воєнної справи. Це був процес конкуренції, інновації та прогресу, який швидко розкрив зростаючу прірву між Заходом і Сходом. Проте його героїв ми переважно не знаємо.

Бенджамін Робінс не мав шляхетного походження, але мав клепку. Не маючи коштів на навчання в університеті, він самотужки опанував математику і заробляв на життя репетиторством. Уже після обрання в члени Королівського товариства у двадцять один рік, *Ост-Індська* компанія мобілізувала його як артилерійського офіцера й воєнного інженера. На початку 1740-х років Робінс застосував Ньютонову фізику до артилерійської справи, використавши диференціальні рівняння задля першого опису дії опору повітря на траєкторію швидкісних снарядів (Галілей не спромігся розв'язати цю проблему). У «Нових принципах

артилерійської справи», надрукованих в Англії 1742 року, Робінс використав поєднання власних точних розрахунків, закон Бойля і теорему XXXIX (що аналізує вплив доцентрових сил на рух тіла) із Книги I Ньютонових «Начал», щоб обрахувати швидкість польоту снаряда після пострілу з гармати. Далі, скориставшись власним балістичним маятником, він показав ефект опору повітря, який може в 120 разів перевищувати вагу самого снаряда, спотворюючи параболічну траєкторію, яку припускав Галілей. Крім того, Робінс став першим ученим, що показав, як обертання кулі в польоті веде до зміни нею напрямку руху і до відхилення від імовірної лінії вогню. У своїй доповіді «Про природу й перевагу гармати з нарізним стволом», прочитаній перед членами Королівського товариства в 1747-му — в рік, коли його нагородили медаллю Коплі, — він радив виготовляти кулі яйцеподібної форми і гармати з нарізним стволом. Висновок із доповіді свідчив, наскільки точно Робінс оцінив стратегічне й наукове значення власної праці:

так держава ґрунтовно збагне природу й переваги нарізної зброї, спростить і завершить її проектування, запровадить у своїх арміях завдяки спритному управлінню її загальне використання; завдяки цьому вона здобуде панування, яке майже зрівняється з тією досконалістю, якої сягнули решта видів зброї¹⁷⁴.

Адже що точнішою й дієвішою ставала артилерія, то менш цінними стали складні укріплення; і навіть добре вишколені піхотні полки вже не становили великої загрози.

Три роки присвятив Фрідріх Великий підготовці перекладу «Нових принципів артилерійської справи» Робінса німецькою мовою. Перекладач Леонард Ейлер, сам блискучий математик, удосконалив оригінал, додавши до нього розлогіий додаток таблиць, в яких було визначено швидкість, дальність, максимальну висоту й час польоту снаряда порівняно з початковою швидкістю та кутом висоти після пострілу¹⁷⁵. Переклад праці французькою з'явився 1751 року. Тоді були, звісно, й інші військові новатори, особливо австрійський принц Йозеф Венцель фон Ліхтенштайн та французький генерал Грибоваль, але Робінсу належить першість у балістичній революції XVIII століття. «Убивчий застосунок» науки дав Заходу справжню смертельну зброю — точну артилерію. Це стало дивовижним досягненням для такого протестанта-квакера як Робінс.

Османська імперія не помітила Робінсову революцію в балістиці, а ще раніше вона прогавила загальні Ньютонові закони руху. У XVI столітті османська зброя, виготовлена на Імперському державному гарматному заводі, нічим не поступалася європейській артилерії¹⁷⁶. У XVII столітті стан справ змінився. Ще 1664 року Раймунд Монтекукколі, головний стратег Габсбургів, який ущент розгромив османську армію під Сен-Готтардом, зазначив: «Ця величезна [турецька] артилерія завдає великих збитків, коли б'є в ціль, але їй незручно рухатися, і знадобиться чимало часу, щоб переналаштувати її... Наша артилерія зручніша при перевезенні й ефективніша; у цьому полягає наша перевага над гарматами турків»¹⁷⁷. Протягом наступних двох століть ця прірва збільшилася, коли Західні держави відточили свої знання та озброєння на таких інституціях, як заснована 1741 року Академія військової інженерії та артилерії у Вуліджі. Коли ескадра сера Джона Дакворта форсувала Дарданелли 1807 року, турки ще послуговувалися стародавньою гарматою, яка випускала проти атакуювальних кораблів велику кількість кам'яних кульок.

Подорож у Танзимат

Епістолярний роман Монтеск'є «Перські листи» змальовує двох мусульман, які збираються у мандрівку до Франції через Туреччину. «Я з подивом відзначив слабкість імперії османів, — пише на зворотному шляху Узбек. — Ці варвари заперечують будь-яке мистецтво, навіть мистецтво ведення війни. У той час як народи Європи з кожним днем стають шляхетнішими, ці народи, як і раніше, перебувають у стані первісного невігластва і зрідка думають про використання нововведень у війні, аж поки тисячу разів їх не використають проти них самих»¹⁷⁸.

Проте мандрівки для дослідження причин, завдяки яким виразно зросло військове переважання Заходу, все таки відбувалися. Коли 1721 року Ірмісекіша Челебі Мехмеда відрядили до Парижа, йому доручили «відвідувати фортеці, фабрики і загалом витвори французької цивілізації, а тоді звітувати про ті з них, які можна застосувати у нас». У відповідь він ретельно писав про французькі військові школи та навчальні полігони.

На той час османи знали, чого їм треба навчитися у Заході. 1732 року Ібрагім Мутеферріка, османський чиновник, який народився християнином у Трансільванії, подарував султанові Махмуду I свою книжку «Раціональні основи політики народів», що поставила питання, яким і досі переймаються мусульмани: «Чому християнські народи, в минулому такі слабкі порівняно з мусульманськими народами, тепер починають панувати над багатьма землями і навіть завдають поразок колись непереможним османським арміям?». Відповідь Мутеферріки була неоднозначною. Він вказував на парламентську систему в Англії та Голландії, на християнську експансію в Америці й на Далекому Сході, і навіть згадав, що в той час, як Османська імперія дотримувалася шаріатського права (шаріату), європейці мали «закони й правила, винайдені з розумом». Та, передовсім, османам слід було подолати військову відсталість:

Нехай мусульмани діють обачно й ближче ознайомляться із новими європейськими методами, організацією, стратегією, тактикою й веденням війни... Усі мудреці світу сходяться на тому, що народ Туреччини переважає решту народів своїм умінням запозичувати правила й порядок. Якщо він навчиться нових воєнних наук і зуміє їх застосувати, жоден ворог не зможе встояти перед такою державою¹⁷⁹.

Послання було зрозумілим: якщо Османська імперія претендує на статус великої держави, вона повинна долучитися до наукової революції і до Просвітництва. Не випадково саме Мутеферріка 1727 року нарешті запровадив книгодрукування в Османській імперії, а рік по тому надрукував першу книжку за допомогою набірною арабського шрифту — словник Ван Кулу. 1732 року він оприлюднив компіляцію із кількох англійських та латинських праць — «Просвітництво зачарування» (Fuyuzat-ı miknatisiye)¹⁸⁰.

2 грудня 1757 року османський цивільний чиновник і дипломат Ахмед Ресмі Ефенді виїхав зі Стамбула до Відня, щоб повідомити про сходження на трон нового султана — Мустафи III. Ця османська подорож дуже відрізнялася від тієї, яку 1683 року здійснив Кара Мустафа. Ресмі супроводжувало не військо, а понад сотня воєнних та цивільних чиновників. Його місія полягала не в облозі столиці Габсбургів, а в тому, щоб чогось навчитися там. Після 153 днів перебування він написав розлогий і захопливий звіт

на 245-ти рукописних аркушах¹⁸¹. 1763 року Ресмі відправили з іншою дипломатичною місією до Берліна. До слова, Пруссія його вразила навіть більше за Австрію. Попри невелике спантеличення, викликане вбранням Фрідріха («прокурений повсякденний одяг»), його потішило долучення короля до урядових справ, відмова від релігійних упереджень та численні факти пруського економічного розвитку¹⁸².

Минулі оцінки Європи османськими дипломатами рясніли насмішками. Насправді ж, хронічний комплекс величі був іще однією перешкодою для османських реформ. Натхненні оцінки Ресмі ознаменували різке й болісне зрушення. Проте не всі у Стамбулі сприйняли їх. Пряма і прихована критика з боку Ресмі системи османської державної та військової служби, ймовірно, стала причиною того, що цей талановитий чиновник так і не став великим візиром. Для опису величі європейських урядів потрібно було одне, а для впровадження реформ в Османській імперії — зовсім інше.

Західних експертів запрошували до Стамбула як радників султана. Клод Александр граф де Бонваль керував реформою османського Корпусу мінерів та артилерійського транспорту і Корпусу бомбардирів. Французького офіцера угорського походження барона Франсуа де Тотта запросили керувати спорудженням нових надійних засобів оборони османської столиці. Перепливаючи у човні через Босфор, де Тотт із подивом зрозумів, що багато фортифікаційних споруд були не просто застарілі, а й неправильно розміщені, тож будь-які ворожі кораблі могли взагалі уникнути обстрілу навіть із сучасних гармат. У своїх спогадах він описує їх як «радше руїни після облоги, а не підготовчі оборонні споруди». Тотт створив Корпус швидкої артилерії за зразком французького Корпусу швидкого реагування, і Воєнну академію, в якій шотландець Кемпбелл Мустафа навчав кадетів математики. Де Тотт також побудував новий ливарний цех для виготовлення гармат і підготував створення мобільних артилерійських підрозділів¹⁸³.

Однак, як і раніше, спроби змін наражалися на опір політичної опозиції, не в останню чергу, яничарів, яким 1807 року вдалося взагалі припинити формування Армії нового зразка (Nizam-1

Cedid), розробленої під керівництвом ще одного французького експерта, генерала Альбера Дюбаї. Тоді здавалося, що османська армія існує тільки для збагачення та користі її офіцерів. Щоразу вразливіша в бою, вона вже не була спроможна навіть придушувати повстання всередині країни¹⁸⁴. Так тривало до епохи Танзимат (упорядкування), за правління султанів-реформаторів Махмуда II й Абдул-Меджида I, коли султани набралися сил для придушення опозиції.

11 червня 1826 року на великій парадній площі поблизу головних казарм яничарів було вишикувано 200 солдатів у нових європейських мундирах. Через два дні 20 тисяч яничарів, що зібралися на протест проти цього, вигукували: «Не хочемо військового вишколу у невірних!». Вони символічно перекинули свої казани для плову і погрожували рушити маршем на палац Топкапи. Махмуд II скористався моментом. Або яничари будуть перебиті, сказав він, або в зруйнованому Стамбулі вціліють лише коти. Султан добре приготувався, забезпечивши вірність головних військових підрозділів, зокрема корпусу артилеристів. Коли їхні гармати повернули убік казарм яничарів, війська заколотників кинулися навтьоки. Кількасот було вбито. 17 червня підрозділи яничарів були скасовані¹⁸⁵.

Європеїзували не лише армійську уніформу. Після призначення генеральним інструктором імперської османської музики Джузеппе Доніцетті, брата більш знаного Гаetano Доніцетті, автора «Лючії ді Ламмермур», турецькі солдати отримали наказ марширувати під нову мелодію. Доніцетті написав для свого замовника два національні гімни на італійський штиб, а також керував створенням військового оркестру на взірць європейських, навчаючи музикантів грати увертюри Россіні. Минув час бойових барабанів, які колись наганяли Божого страху на захисників Відня. Французький журнал «Менестрель» (Menestrel), у грудні 1836 року повідомляв:

У Стамбулі стара турецька музика доживає останні дні. Султан Махмуд полюбляє італійську музику, а тому запровадив її у війську... Особливо він полюбляє фортепіано, тож для своїх дам замовив багато інструментів із Відня. Не знаю, як вони збираються вчитися грати на них, адже нікому з їхньої свити досі не вдавалося це зробити¹⁸⁶.

Найстійкіший символ епохи реформ збудував султан Абдул-Меджид I. Споруджений у 1843–1856 роках палац Долмабахче мав не менше двохсот вісімдесяти п'яти кімнат, сорока чотирьох зал, шістдесяти восьми туалетів і шести хамамів (турецьких бань). Чотирнадцять тон золотих листів було використано для позолоти палацових стель, з яких звисали загалом тридцять шість люстр. У верхній частині сліпучих Кришталевих сходів найбільша кімната палацу — Церемоніальна зала — могла похизуватися суцільним килимом у 396 квадратних метрів і люстрою, вагою понад чотири тони. Ця зала була чимось середнім між Центральним вокзалом Нью-Йорка і сценою Паризької опери.

Залишилося лише здійснити наукову революцію через 200 років після її початку. Оприлюднений 1838 року звіт уряду підтверджував важливість Західного знання: «Релігійне знання слугує спасінню у прийдешньому світі, а наука — вдосконаленню людини в цьому світі». А втім, лише 1851-го за взірцем французької Академії наук було створено Асамблею знань (Encümen-i Daniş) (її члени мали «добре знатися на навчаннях і науці, мали досконало володіти однією з європейських мов»), а через десять років — Османське наукове товариство (Cemiyet-i İlmîye-i Osmaniye)¹⁸⁷. Разом зі створенням промислового парку на заході Стамбула були спроби побудувати фабрики з виробництва військової уніформи й озброєння. Здавалося, що османи нарешті щиро відкриваються Заходу¹⁸⁸. Сходознавець Джеймс Редгауз, якого першим запросили викладати в Османській військово-морській інженерній школі після того, як він сімнадцятирічним юнаком ступив на борт корабля, упродовж десятиліть перекладав англomовні праці турецькою і укладав словники, граматики й розмовники, щоб зробити європейське знання доступнішим для османських читачів і поліпшити розуміння сумнозвісних турків на Заході. 1878 року Ахмед Мідхат заснував газету «Глумач істини», в якій видав чимало власних праць, наприклад «Мандрівку Європою» (Avrupa'da Bir Sevelan, 1889), в якій йшлося про відвідання Всесвітньої виставки у Парижі і, зокрема, його враження від Палацу машин¹⁸⁹.

Однак попри щирі зусилля великих візирів на зразок Решид-паші, Фуада, Алі-паші й Мідхат-паші, жодну з цих змін не

доповнила реформа османської системи управління, яка дала би змогу забезпечити надійне підґрунтя для підтримки цього чудового фасаду¹⁹⁰. Нові армії, нові уніформи, нові гімни й нові палаци були прегарними. Але без ефективної системи оподаткування, що дала б можливість фінансувати їх утілення, зростання витрат могли побороти лише новими позиками у Франції та Британії. І що більшою ставала частка доходів, яка йшла на погашення боргів перед європейськими кредиторами, то менше коштів вкладали в оборону імперії, яка вже розвалювалася. Після втрати Греції у 1820-х роках і великої частини балканських земель у 1878-му, Османська імперія остаточно занепала, її грошова одиниця знецінилася після появи легко підроблюваних паперових банкнот (кайме)¹⁹¹, зростала частка виплат на покриття процентних ставок європейським кредиторам¹⁹², над провінціями нависла загроза поєднання слов'янського націоналізму та інтриг з боку великих держав. Спроба запровадити конституцію задля обмеження влади султана закінчилася тим, що Мідхат-пашу заслали, а Абдул-Хамід II відновив абсолютну владу.

У кутку однієї з розлогих зал палацу Долмабахче стоїть незвичний годинник — одночасно і термометр, і барометр, і календар. Це подарунок султану від єгипетського хедива. На ньому навіть є напис арабською: «Нехай кожна Ваша хвилина буде варта години, а година — цілого століття». Здається, що це шедевр східної технології, окрім маленької дрібнички — годинник зробив австрієць Вільгельм Кірш. Годинник Кірша чудово підтверджує, що сам лише імпорту західних технологій не міг замінити внутрішньої османської модернізації. Турки потребували не нового палацу, а нової конституції, нової абетки і, насправді, нової держави. Те, що вони зрештою здобули це все, завдячує зусиллям однієї людини, яку звали Кемаль Ататюрк. Його намір полягав у тому, щоб стати турецьким Фрідріхом Великим.

Зі Стамбула до Єрусалима

У мене є серйозні підстави думати, що планета, з якої прилетів маленький принц, це астероїд В-612. Цей астероїд бачили тільки один раз — 1909 року, його помітив у телескоп один турецький астроном. Про своє відкриття астроном доповів тоді, подавши всі докази, на Міжнародному астрономічному конгресі.

Але ніхто йому не повірив тільки тому, що він був одягнений по-турецьки.. На щастя для астероїда В-612, турецький султан велів своєму народові під страхом смертної кари носити європейське вбрання. 1920 року астроном — тепер уже в елегантному костюмі — знову доповів про своє відкриття. І на цей раз усі з ним погодилися.

У своєму творі «Маленький принц» Антуан де Сент-Екзюпері висміяв модернізацію Туреччини. Напевно, після Першої світової війни турки змінили своє вбрання на те, що відповідало західним нормам так само, як японці вчинили після Реставрації Мейдзі (див. розділ 5). Але наскільки зміна моди відобразила в собі глибинні зміни? Чи здатна була нова Туреччина грати у тій самій науковій лізі, що й Західні держави?

Мустафа Кемаль прийшов до влади не через престолонаслідування, як Фрідріх Великий у Пруссії. Затятий пияк і бабій, Кемаль отримав користь від модернізації османської армії, проведеної Кольмаром бароном фон дер Гольцем (Гольц-паші) у 80–90-х роках XIX століття. Гольц був уособленням Пруссії, створеної Фрідріхом Великим: народившись у Східній Пруссії, цей син посереднього вояка і фермера дослужився до фельдмаршала, відомого як хоробрістю, так і розумом. Кемаль навчився німецького воєнного мистецтва і практично застосував його в 1915-му під Галліполі, де відіграв ключову роль в успішному турецькому наступі проти британського десанту. Після війни, коли Османська імперія розпадалася на шматки, а грецьке військо рушило в Анатолію, саме Кемаль організував вирішальну контратаку і проголосив себе батьком (Ататюрком) нової Турецької республіки. Хоча він переніс столицю зі Стамбула до Анкари в центрі Анатолії, Ататюрк не мав сумнівів у тому, що створена ним держава попрямує убік Заходу. Він доводив, що протягом століть турки «рухалися зі Сходу на Захід»¹⁹³. «Чи можна назвати хоча б одну націю, — запитав він французького письменника Моріса Перно, — яка не повернулася убік Заходу в своєму прагненні до цивілізації?»¹⁹⁴

Ключовим елементом Ататюркової переорієнтації Туреччини стала радикальна реформа абетки, яку він презентував особисто. Арабський шрифт був не лише символом панування ісламу, він погано пасував до звуків турецької мови, а отже, заважав більшості населення читати й писати. Ататюрк зробив свій головний хід

у Парку Гюльхане, колишньому саду палацу Топкапи, у серпні 1928-го. Звертаючись до великої кількості запрошених, він попросив одного з тих, хто вмів читати турецькою, зачитати промову з аркуша, який Ататюрк тримав у руці. Коли доброволець здивовано глянув на текст, Ататюрк сказав натовпу: «Цей юнак спантеличений тому, що не знає справжньої турецької абетки». Тож він передав папірець колезі, який голосно зачитав:

Наша багата й гармонійна мова тепер зможе виразитися за допомогою нових турецьких літер. Ми повинні позбутися незрозумілих знаків, які століттями тримали наші уми в залізних лещатах... Ви маєте швидко вивчити нові турецькі літери... Вважайте це своїм патріотичним і національним обов'язком... Соромно, якщо в народі 10–20 % освічених і 80–90 % неписьменних... Ми виправимо ці помилки... Наш народ за допомогою шрифту й свого розуму покаже, що його місце поряд із цивілізованим світом¹⁹⁵.

Вестернізація абетки була малою часткою широкомасштабної культурної революції, спланованої Ататюрком для просування Туреччини у ХХ столітті. Чоловічий і жіночий одяг змінилися на західний взірець, феску і тюрбан замінив західний капелюх, а носіння паранджі вже не заохочувалося. Було прийнято західний календар, зокрема християнську нумерацію років. Але найважливішою справою Ататюрка стало створення світської Туреччини, повністю відокремленої від релігійної влади. Халіфат було скасовано в березні 1924-го, через місяць закрили релігійні суди, а закони шаріату замінили на цивільний кодекс на зразок швейцарського. З погляду Ататюрка, ніщо так не уповільнювало розвиток Османської імперії, як релігійне втручання у науку. В 1932 році після консультацій з Альбером Мальше з університету Женеви, Ататюрк замінив стару Оселю наук (Darülfünun), яку контролювали імами, на створений на західний штиб Стамбульський університет, що згодом відкрив свої двері для близько сотні німецьких учених, які рятувалися від націонал-соціалістичного режиму через своє єврейське походження або ліві політичні погляди. «Для всього у світі — цивілізації, життя, успіху, — заявив він словами, що викарбувані у написі на фронтоні університету Анкари, — істинним дороговказом є знання й наука. Пошук іншого дороговказу означає нерозважливість, неуцтво й оману»¹⁹⁶.

Зруйнувавши Османську імперію та підштовхнувши її осердя — Туреччину — в бік секуляризації, Перша світова війна завдала загальноновизнаного й радше неочікуваного удару по цінностях наукової революції та Просвітництва. Утім для забезпечення перемоги британці намагалися мобілізувати внутрішніх ворогів султана, зокрема арабів та євреїв. Арабам британці обіцяли створити незалежні королівства, а євреям — створити в Палестині нову «батьківщину для всього єврейського народу». Ці обіцянки, як ми знаємо, виявилися несумісними.

Попри те, що Єрусалим є священним місцем для трьох монотеїстичних релігій, сьогодні він, подеколи, виглядає сучасним аналогом Відня 1683 року — фортеці на межі Західної цивілізації. Заснована у травні 1948 року як держава євреїв, створена євреями не лише для євреїв, Держава Ізраїль вважає себе форпостом Заходу. Проте цей форпост перебуває в облозі. Ізраїлю, який визнає Єрусалим своєю столицею²⁵, зусібіч загрожують мусульманські війська, які становлять небезпеку для його існування: ХАМАС на окупованій території Гази (яку він наразі контролює) і на Західному березі річки Йордан, «Хезболла» у сусідньому Лівані та Ірані на сході, що вже й казати про Саудівську Аравію. Ізраїльтяни вважають Єгипет і Сирію ісламістськими країнами, де світські уряди наражаються на рішучу протидію. Навіть традиційно дружня Туреччина зараз, вочевидь, рухається у бік ісламізму та антисіонізму, не кажучи вже про неоосманську зовнішню політику Анкари. Як наслідок, чимало людей в Ізраїлі відчувають загрозу подібно до віденців у 1683 році. Головне питання полягає в тому, чи далеко просунеться наука, щоб стати «вбивчим застосунком», який дасть змогу такому західному суспільству, як ізраїльське, здобути перевагу над своїми ворогами.

Певним чином — і це характерно для такої невеликої країни — Ізраїль перебуває на передовій наукових і технологічних інновацій. У 1980–2000 роках кількість патентів, зареєстрованих в Ізраїлі, становила 7652 порівняно з 367-ма в усіх арабських країнах разом узятих. Лише 2008 року ізраїльські інвестори подали заявку на реєстрацію 9591 нового патенту. Аналогічний показник дорівнював 50 для Ірану і 5657 — для мусульманських країн

загалом¹⁹⁷. В Ізраїлі кількість вчених та інженерів на душу населення, як і кількість виданих ними наукових праць, більша, ніж у будь-якій іншій країні світу. У валовому внутрішньому продукті Ізраїлю частка витрат на суспільні дослідження та розвиток — найвища у світі¹⁹⁸. Німецько-єврейський банкір Зігмунд Варбург не помилявся, коли в період Шестиденної війни порівняв Ізраїль з Пруссією XVIII століття. (Варбурга особливо вразив Інститут науки імені Вейцмана у Реховоті, дослідницький центр, заснований 1933 року визначним хіміком Хаїмом Вейцманом, який, зрештою, став першим президентом Ізраїлю¹⁹⁹.) Як і кожна країна, оточена ворогами, Ізраїль потребує науки для забезпечення свого стратегічного виживання. Сьогодні ніщо краще не демонструє зв'язок між наукою й безпекою, як кімната поліцейного спостереження у центрі Єрусалима. Майже на кожній велелюдній вулиці у Старому місті є камера кругового спостереження, що дає змогу поліції відстежувати, записувати й, за потреби, перешкоджати ймовірним терористам.

Водночас сьогодні наукова прірва між країнами нарешті скорочується. Ісламська республіка Іран проводить два щорічні наукові з'їзди — Міжнародний з'їзд представників фундаментальних наук імені Харазмі та Щорічний з'їзд дослідників медичних наук імені ар-Разі, — які покликані заохочувати високоякісні дослідження як у теоретичних, так і в прикладних галузях знань. Іранський уряд нещодавно спрямував 150 млрд ріалів (приблизно 17,5 млн доларів) на будівництво нової обсерваторії у рамках програми інвестування в астрономію та астрофізику. Такий вчинок гідний подиву, зважаючи на суворість застосування правлячим режимом шаріатського права, адже близько 70 % іранських студентів-інженерів становлять жінки. Заборону жіночої освіти все частіше скасовують у мусульманських країнах від Тегерана до Ер-Ріада, і до фінансованих саудівцями приватних мусульманських шкіл для дівчаток, в одній з яких (розташованій у Західному Лондоні) я побував 2010 року. Це вже позитивний розвиток. Набагато менш позитивним є використання Іраном здобутої наукової грамотності.

11 квітня 2006 року іранський президент Махмуд Ахмадінежад оголосив, що Іран провів успішне збагачення урану. Відтоді, попри

загрозу економічних санкцій, Іран наближається до своєї давньої мрії стати ядерною державою. На перший погляд, ця програма задумана для виробництва ядерної енергії. Насправді ж, ні для кого не таємниця, що Махмуд Ахмадінежад прагне володіти ядерною зброєю. Однак це не зробить Іран єдиною ядерною державою ісламського світу. Завдяки новаторській праці недоброчесного вченого, доктора Абдул Кадира Хана, Пакистан тривалий час був головним джерелом поширення ядерного озброєння. Коли я пишу ці рядки, ще не зрозуміло, чи один лише Ізраїль у змозі дати належну військову відповідь загрози ядерного озброєння Ірану.

Тож сьогодні, через більш ніж три століття після облоги Відня, ключовим питання є те, як довго Захід здатен утримувати наукову першість, на яку, крім всього іншого, спиралося його довготривале військове домінування. Або, можливо, питання слід переформулювати: чи може незахідна держава справді сподіватися на вигоди від упровадження Західного наукового знання, якщо вона, як і раніше, заперечує інший ключовий елемент переможної формули Заходу — три інституційні нововведення: право на приватну власність, верховенство права та дійсно представницький уряд?

16 Важливо те, що османські наміри на халіфат рішуче заперечували шиїтські мусульмани Персії та не такі фанатичні могли в Індії.

17 Повний титул Сулеймана був таким: «Його Імператорська Величність султан Сулейман I, володар імперського дому Османів, Султан над султанами, Хан над ханами, Командувач правовірних і наступник Пророка Всевишнього, Захисник святих міст Мекки, Медини й Єрусалима, Імператор трьох міст Константинополя, Адріанополя й Бурси, і міст Дамаска й Каїра, всієї Вірменії, Маґріса, Барки, Кайруана, Алеппо, арабського Іраку тв Аджіма, Басри, Ель-Хаса, Ділена, Раки, Мосула, Парфії, Діярбакира, Кілікії і вілаєтів Ерзерума, Сиви, Адани, Карамана, Вана, Берберії, Абіссинії, Туніса, Тріполі, Дамаска, Кіпру, Родосу, Кандії, вілаєту Мореа, Мармурового моря, Чорного моря та їхніх берегів, Анатолії, Румелії, Багдада, Курдистану, Греції, Туркістану, Татарії, Черкесії, двох областей Кабарди, Грузії, рівнини Кипчакської, всього краю татарського, Кафи і всіх сусідніх країн, Боснії та залежних від неї земель, міста і фортеці Белграда, вілаєту сербського з усіма його замками, фортами й містами, усїєї Албанії, Валахії та Богданії...».

18 Леопольд утілював як здатність родини Габсбургів набувати території радше шляхом одруження, а не війною, так і побіжні труднощі, що впливали з такого родичання. Його охрестили Леопольдом Ігнацієм Йозефом Бальтазаром Феліціаном фон Габсбургом, а його повна титулатура після обрання імператором Священної Римської імперії звучала як «Леопольд I, милістю Божою обраний імператором Священної Римської імперії, одвічний Август, король Німеччини, король Угорщини, король Богемії,

Далмації, Хорватії, Славонії, Рами, Сербії, Галіції, Лодомерії, Куманії, Болгарії, великий князь австрійський, герцог бургундський, брабантський, штирійський, карінтійський, крайнський, маркграф Моравії, герцог люксембурзький, верхньо- і нижньосілезійський, вюртемберзький та текський, принц швабський, граф габсбурзький, тірольський, кібурзький та горіційський, ландграф ельзаський, маркіз Священної Римської імперії, Бурговії, Енса, Верхнього й Нижнього Ельзасу, повелитель маркізату Славонія [і] порту Наон та острова Салінес». Стурбований надто помітною нижньою щелепою (так звана «габсбурзька губа»), Леопольд одружувався тричі: вперше з іспанкою Маргаритою-Терезою, яка доводилася йому одразу небогою й кузиною, згодом із ерцгерцогинею тірольською Клаудією Фелісітас і, нарешті, з принцесою Елеонорою Нойбурзькою. Він мав загалом шістнадцятеро дітей, з яких лише четверо пережили його.

19 Сипахи — турецька важка кавалерія. — *Прим. ред.*

20 Ця легенда, мабуть, походить від Альфреда Готтшалка, автора першого видання «Гастрономічної енциклопедії» (Larousse Gastronomique, 1938). Спочатку він приписував винайдення круасана облозі Будапешта 1686 року, коли пекар нібито попередив владу про турецький підкоп. У пізнішому виданні Готтшалк змінив версію події, пов'язавши її з Віднем 1683 року.

21 Узаконена версія (як стали називати Біблію короля Якова, видану 1611 року) поряд із п'єсами Вільяма Шекспіра займає місце серед найвидатніших праць англійської літератури. Групу з сорока семи вчених, які працювали над нею, королівські друкарі підвели всього лише раз. У так званій «Лихій Біблії» 1631 року в заповіді «Не чини перелюбства» була пропущена частка «не».

22 Пер. Є. Крижевича.

23 Із найважливіших світових наукових досягнень — 369 подій, згаданих буквально в усіх довідниках з історії науки — напрочуд висока частка (38 %) відбулася від початку Реформації до початку Французької революції. Роль свободи думки, як релігійної, так і політичної, є ключовою змінною у знаменній, хоча й забутій, теорії людських успіхів Чарльза Мюррея. Мюррей також визначив позитивний внесок урбанізації і, як не парадоксально, військового конфлікту. Як ми побачимо далі, стосунок між війною та науковим прогресом був насправді досить тісним.

24 Під час своїх мандрівок Кандид, Кунігунда, ляйбніціанець доктор Панглос та Какамбо страждають або спостерігають за биттям різками, війною, сифілісом, кораблетрощею, повішанням, землетрусом, поневоленням, розбещеністю, хворобою і розстрілом.

25 У 1948 році, після важких боїв, що спричинили вигнання єврейського населення і знищення старих синагог у місті, арабські війська тимчасово захопили Єрусалим. Проте у січні 1949-го, на момент припинення вогню, Ізраїль висунув претензії на нове місто (Західний Єрусалим) та старий єврейський квартал. Трансйорданія заявила претензії на Східний Єрусалим та Західний берег річки Йордан. Майже два десятиліття місто було поділене навпіл, як Берлін у 1961–1989 роках, хоча й без міжнародного визнання статус-кво. Але згодом, під час Шестиденної війни 1967 року, Східний Єрусалим було «звільнено» Армією оборони Ізраїлю, знову з порушенням норм ООН. Під керівництвом мера Тедді Коллека великі райони арабського Єрусалима були зруйновані разом із Магрібським кварталом. Політику спорудження єврейських поселень у Східному Єрусалимі спланували ще й для створення постійного контролю Ізраїлю над містом. Утім періодичні спалахи насильства, зокрема в ході очолюваних молоддю арабських *інтифад*, мали на меті відновити поділ міста і переконати більшість ізраїльтян, що повернення до кордонів 1967 року мусить стати частиною надійного мирного врегулювання. Водночас

ізраїльське законодавство досі стверджує, що «Єрусалим, цілий і неподільний, є столицею Ізраїлю». 1988 року палестинці проголосили місто (яке вони називають аль-Кудс аль-Шариф) своєю столицею. На момент написання цих рядків важко уявити, що компроміс з цього питання буде досягнуто.

3. Власність

Адже свобода... є свободою людини розпоряджатися на свій розсуд власною персоною, діями, статками та всією своєю власністю – у межах тих законів, яким вона підлягає, – й, таким чином не бути підлеглою деспотичній волі іншого... Тому першочерговою і *головною метою* об'єднання людей у суспільність... є *збереження власності*²⁶.

Джон Локк

Ми – огидні нащадки хижих іспанців, які прийшли в Америку, щоб зробити її білою і змішатися зі своїми жертвами. Згодом байстрюки від цих союзів приєдналися до нащадків рабів, завезених з Африки. Чи в змозі ми, за такої расової мішанини й морального стану, поставити закони вище за вождів, а принципи – вище за людей?

Сімон Болівар

Нові світи

То був новий світ. Але він мав стати світом Заходу. Європейці відправилися через Атлантичний океан, щоб захопити величезною територією, якої до появи «Загальної космографії» (*Universalis cosmographia*, 1507) Мартіна Вальдземюллера просто не існувало на картах — Америку, названою іменем дослідника Америкго Веспуччі²⁷. Монархії Європи, передусім Іспанія та Англія, які претендували на душі, золото й землю, були готові перетнути океан і підкорити собі цілі континенти. На думку багатьох істориків, відкриття обох Америк (куди відносять і острови Карибського басейну) є *визначальною* причиною піднесення Заходу. Без Нового світу, стверджують вони, «Західна Європа залишилася б невеликим, відсталим регіоном Євразії, залежним від Сходу у запозиченні технологій, привнесенні культури та переміщенні багатств»²⁰⁰. Без американських земель та африканських рабів, що на них працювали, не відбулося б ані «європейського дива», ані промислової революції²⁰¹. Зважаючи на прогрес, якого досягла Західна Європа і в економіці, і в науці ще до масштабного розвитку Нового світу, ці твердження видаються перебільшеними. Справжнє значення завоювання й колонізації

Америку полягає в тому, що це був один із найбільших в історії природних експериментів: узяти дві європейські культури, експортувати їх і нав'язати великій кількості різних народів і країн — британську на півночі Америки, іспанську й португальську на півдні. А далі подивитися, яка з них впорається краще.

Це не було суперництвом. Дивлячись на сьогоднішній світ, чотири століття по тому, ніхто не має сумнівів, що доміантною силою Західної цивілізації є Сполучені Штати Америки. Донедавна Латинська Америка дуже відставала від англомовної Америки. Як і чому це сталося? Можна припустити, що причиною цього була краща родючість північного ґрунту, або в надрах на Півночі були більші запаси золота й нафти, або кращі кліматичні умови чи сприятливіше розташування річок на Півночі, або Європа була географічно ближче. Проте не це було ключем до успіху Північної Америки. Так само нам бракує підстав стверджувати, що Іспанська чи Португальська імперії страждали на недоліки великих Східних імперій. На відміну від Китаю, іспанці були одними з перших учасників світового торгового буму після 1500 року. На відміну від османів, вони були одними з перших учасників наукової революції²⁰². Натомість, одна ідея породила важливу відмінність між Британською й Іберійською Америкою — ідея того, яким чином народів належить керувати собою. Поміляються ті, хто називає цю ідею «демократією» й вважає, що будь-яка країна може засвоїти її простим шляхом проведення виборів. Насправді, демократія стала черепицею для будівлі, фундамент якої склали верховенство права, точніше, святість індивідуальної свободи та безпека права приватної власності, гарантованих представницьким, конституційним урядуванням.

«Є лише кілька слів, які вживають ще легковажніше, ніж слово “цивілізація”, — заявив найвидатніший з англо-американців у часи, коли цивілізація в його розумінні постала перед смертельною небезпекою. — Що означає це слово?» Його відповідь є найкращою з коли-небудь даних визначень політичної відмінності між Заходом і Рештою світу:

[Цивілізація] означає суспільство, засноване на думці громадян. Це означає, що насильство, правління військових та деспотичних вождів, табірні умови і війна, повстання й тиранія поступаються місцем парламентам, у яких ухвалюють

закони, і незалежним судам, які протягом тривалого часу ці закони захищають. Це і є цивілізація, а на її ґрунті поступово зростають свобода, затишок і культура. Коли цивілізація панує у якій-небудь країні, більшість людей можуть дозволити собі безтурботніше життя. Традиції минулого плекають, а заповідана мудрішими й мужнішими спадщина стає спільним надбанням й ужитком для всіх. Головним принципом цивілізації є підпорядкування правлячого класу усталеним звичаям народу та його волі, вираженій Конституцією²⁰³...

Так у 1938 році висловився Вінстон Черчилль, син англійського аристократа й американської магнатки. Але звідки походить це особливе англо-американське визначення цивілізації як свободи й миру, заснованих на верховенстві права й конституційному врядуванні? І що завадило їй укорінитися в Америці на південь від Ріо-Гранде?

Почнемо свою розповідь з мандрівки двох кораблів. На одному з них, який причалив у північному Еквадорі 1532 року, було близько двохсот іспанців на чолі з людиною, яку вже призначили «губернатором Перу». Їхнім наміром було завоювати для свого короля Імперію інків і прибрати собі більшу частку її славетного багатства, яке становили коштовні метали. Інший корабель, «Кароліна», пристав до Нового світу через 138 років, 1670 року, поблизу одного з островів на узбережжі того краю, який сьогодні зветься Південна Кароліна. На борту судна перебували сервенти, чиї скромні амбіції полягали в тому, щоб знайти для себе життя, краще за злидні, які вони полишили в Англії.

Ці два кораблі символізують історію двох Америк. На одному — конкістадори, на іншому — наймані слуги. На одному кораблі мріяли про миттєвий грабунок і цілі гори золота майя. На іншому знали, що попереду на них чекають роки важкої праці, але винагородою за неї стане найпривабливіша в світі власність: найперше — землі Північної Америки, а крім того — участь у законотворенні. Справжня власність та представництво — ось що було північноамериканською мрією.

Проте на початку краще влаштованими здавалися не бідні англійські мігранти на Півночі, а конкістадори на Півдні. Зрештою, іспанці прибули туди першими. Протягом XVI століття Америку колонізували майже виключно вихідці з Іберійського півострова. Поки англійці мріяли лише про захват французького порту Кале, іспанські авантюристи підкорювали американські

імперії. У Мексиці кровожерливих ацтеків у 1519–1521 роках переміг Ернан Кортес, а в Перу, лише через десять років, високогірну Андську імперію інків підкорив Франсиско Пісарро.

Пісарро не мав ілюзій про зв'язок між ризиками й винагородами за завоювання. Щоб виявити місце розташування Імперії інків, знадобилися дві експедиції — 1524 та 1526 років. Під час другої, коли не надто завзяті учасники його ватаги завагалися, Пісарро окреслив це відношення, намалювавши на піску лінію:

Побратими й друзі, *на тому боці* панує смерть, страждання, голод, беззахисність, дощі й свавілля; а по цей бік панує затишок. Тут ви зможете повернутися до Панамі, щоб і далі злидарювати. Прямуючи далі в Перу, ви зможете зажити собі багатства. Оберіть, що вам, як гарним іспанцям, пасує краще²⁰⁴.

Його третя експедиція, в яку він вирушив з Панамі 1530 року, налічувала 180 людей, серед яких були брати і приятелі з його рідного міста Трухільйо. Коли вони дісталися перуанського високогір'я, під орудою в Пісарро було лише шістдесят вершників і дев'яносто піхотинців. Відважність, з якою вони зробили цей перехід, захоплює навіть через п'ятсот років по тому. Населення імперії, яку вони збиралися підкорити, складало від п'яти до десяти мільйонів осіб.

Однак на боці конкістадорів був невидимий союзник: європейські хвороби, проти яких південні американці виявилися беззахисними — віспа, грип, кір і тиф. Водночас іспанські коні, гармати й арбалети значно перевершували зброю інків. Останні сприймали завойовників як неземних істот. Окрім того, інки не мали поміж собою єдності. Після смерті верховного інка Уайна Капака його сини Атауальпа й Уаскар ворогували за володіння тронем, у той час як підкорені племена зробили спробу скинути ярмо інків. Битву під Кахамаркою (14 листопада 1532 року) навряд чи можна назвати битвою. З опису брата Пісарро Ернандо виходить, що Атауальпа, прийнявши запрошення іспанців на вечерю, потрапив у пастку:

Коли Атауальпа вийшов на відкритий простір, він зупинився, а домініканський ченець, який був поруч із губернатором [Пісарро], ступив уперед, щоб від імені губернатора повідомити, що той чекає на вождя у своєму житлі і що самого ченця відправили поговорити з ним. Потім ченець сказав Атауальпі, що він — священик, якого спорядили сюди навчати віри тих, хто захоче стати християнином. Тримаючи в руках книгу, він показав їй [Біблію] Атауальпі

і сказав, що вона містить в собі творіння Божі. Атауальпа попросив книгу, а потім кинув її дотолу зі словами: «Я не піду звідси, доки ви не повернете все, що забрали на моїй землі. Я добре знаю, хто ви і навіщо прийшли». Відтак він підвівся зі свого паланкіна і звернувся до чоловіків, з якими говорив пошепки, а потім до своїх воїнів. Ченець повернувся до губернатора і переповів про зроблене, додавши, що не слід марнувати часу. Губернатор прислав за мною, тож я домовився з капітаном артилерії після умовного сигналу почати обстріл і рушити одразу всіма силами. Це було виконано, а оскільки індіанці не мали зброї, вони зазнали поразки, не завдавши християнам жодної небезпеки²⁰⁵.

За словами андського хронікера XVI століття Вамана Поми, іспанці вбивали охоплених панікою індіанців як «мурах»²⁰⁶.

Перу завойовували не в одній битві. Відбувалися повстання на чолі з Манко Капаком 1535 року, а потім, у значно більшому масштабі, вони тривали протягом 1536–1539 років. Індіанці швидко переймали європейські способи ведення війни. Вони виявилися вправними партизанами. Водночас іспанці достатньо сварилися між собою, щоб поставити своє панування під загрозу — та так, що ворожнеча з побратимами 1541 року позбавила Пісарро життя. Опір інків не вщухав ще 30 років — аж до страти Тупака Амару у вересні 1572 року.

Серед іспанців був один молодий капітан із Сеговії на ім'я Херонімо де Альяга. Для нього Перу, хоч як це дивно, виявився чудовим краєм. Його вразила масштабність і вишуканість архітектури інків, особливо викладений досконало поєднаними 200-тонними каменями величезний мур фортеці Саксайуаман у столиці інків Куско. Багато з того, що згодом іспанці побудували в Куско, вони звели на місці інкських мурів і фундаментів, усвідомлюючи їхню неабияку сейсмічну опірність²⁰⁷. Сьогодні велич досягнень інків у доконкістадорський період можна краще за все збагнути у Мачу-Пікчу, легендарному «втраченому місті інків», яке, здається, пливе посеред андських хмар — місті, яке іспанці ніколи не знайшли, а тому не пограбували й не перебудували. Високо над річкою Урубамба Мачу-Пікчу спорудили, ймовірно, у середині XV століття. Незважаючи на, здавалося б, незручне розташування, зачеплене за круті гористі схили заввишки близько 2,5 тисяч метрів над рівнем моря, то було самодостатнє поселення, в якому не бракувало засобів постачання джерельної води, луків для вирощування сільськогосподарських культур і випасання худоби. Зовсім невідоме Західному світу до

1911 року, коли його відкрив американський вчений і дослідник Хайрам Бінгем²⁰⁸, місто слугує попередженням про те, що будь-яку цивілізацію — байдуже, могутню чи слабку — можна знищити. Нам досі не відомо, якій меті слугувало це місто, як точно не відомо й те, коли й чому інки покинули його. Найімовірніше, сюди могла проникнути епідемія з острова Еспаньйола (тепер його розділено між Домініканською республікою та Гаїті), що йдучи попереду конкістадорів, убивала населення й перетворила Мачу-Пікчу на місто-примару.

Приводом для першого нападу іспанців на Кахамарку була відмова інків прийняти християнство. Проте Пісарро, насправді, цікавив не Бог, а золото. Захоплений у полон Атауальпа марно спробував повернути свободу, наповнивши темницю, по-перше, золотом, а по-друге, сріблом, чим лише збільшив апетити конкістадорів до коштовного металу. 5 тонн 22-каратного золота і 9,6 тонни чистого срібла, звалені разом, умиць зробили кожного члена експедиції багатим. Але золота й срібла було ще більше — значно більше²⁰⁹. Іспанці також знайшли золото на Еспаньйолі і великі родовища срібла поблизу Сакатекаса у Центральній Мексиці. Тепер вони знайшли серро гісо (багату гору) біля Потосі — срібну копальню, рівних якій нема у світі. Скрізь, куди іспанці зводили очі у Перу, їм ввижалися родовища. Як головний бухгалтер Пісарро, Херонімо де Альяга чудово збагнув усю силу цього новознайденого багатства. До 1550 року з Перу вивезли золота на суму близько 10 млн песо, половину з якого розікрали, а решту закопали²¹⁰. З часом видобуток зі срібних копалень неухильно зростав від майже 50 тонн на рік на початку 1500-х років до більш ніж 900 тонн на 1780 рік²¹¹. Загалом, протягом 1500–1800 років з Нового світу до Європи або через Тихий океан до Азії перевезли коштовного металу вартістю близько 109 млрд фунтів стерлінгів за сьогоднішніми цінами, значну частку — з перуанських копалень. Такі як Альяга стали казково багатими. Він зміг побудувати для себе в новій перуанській столиці Ліма, на місці храму інків, чудовий будинок з внутрішнім двориком. Відтоді в будинку мешкають його нащадки. Теперішній власник Гонсало де Альяга безсоромно пишається своїм предком-конкістадором.

Здавалося, що іспанці закладали підґрунтя цілковито нової,

вражаючої цивілізації, яка має працювати на жменьку заможної еліти іспанського походження, що розселилася у кількох прекрасних містах. А вони зростали швидко. Мехіко 1692 року населяло сто тисяч осіб. Тоді ж у Бостоні мешкало заледве шість тисяч. Були засновані двадцять п'ять іспано-американських університетів, наприклад, у Санта-Домінго університет виник за століття до заснування Гарварду²¹². Бурхливо розвивалися картографія та металургія²¹³. Іспанці навчилися використовувати принаймні деякі продукти мезоамериканської кухні — чилійський перець, арахіс, картоплю та індика (пізніше завезених північними американцями)²¹⁴. Було зведено сотні щедро оздоблених церков і декілька найвишуканіших соборів у світі на зразок собору в Куско, спроектованого архітектором Франсіско Бесеррою і завершеного 1669 року фламандським єзуїтом Хуаном Батістою Егідіано. Францисканці разом із єзуїтами тисячами стікалися до Південної Америки, щоб навертати у християнство решту індіанського населення. Але попри вплив церкви, вся верховна влада зосередилася в руках іспанської Корони. І найголовніше, Корона володіла всіма землями. Історія набуття власності в Північній Америці була достоту іншою.

Країна вільних

У 1670 році молода англійська пара без копійки за душею зійшла з першого корабля, що прибув до берегів Південної Кароліни після виснажливої подорожі Атлантикою. Як і її супутник Абрахам Сміт, Міллісент Хау записалася на службу за стандартним наймом у вересні 1669 року:

Нехай усі знають, що я, Міллісент Хау, з Лондона, незаміжня, від цього дня твердо зобов'язуюся, згідно з цією угодою, бути вірною й покірною служницею в усьому, служити й мешкати разом із капітаном Джозефом Вестом із південного Лондона, торговцем, на плантації або в провінції Кароліна²¹⁵.

Так вчинило від 65 до 80 % усіх британців, які прибули до Чесапіка протягом XVII століття²¹⁶. Це й не дивно: три чверті усіх європейських мігрантів до Британської Америки в колоніальний період були найманими слугами²¹⁷.

Ця міграція суттєво відрізнялася від тієї, участь в якій взяв

Херонімо де Альяга. Іспанці знаходили в Мексиці та Перу буквально гори срібла. А на берегах Кароліни виднілися лише звалища викорчуваних дерев. То було зовсім не Ельдорадо. Поселенці Північної Америки мусили вирощувати кукурудзу для поживи і тютюн на продаж²¹⁸. Довгий час колонії у Британській Америці залишалися клаптиковою ковдрою з ферм і селищ, із кількома містечками і майже без великих міст. Корінних жителів, хоча ті були й не такі численні, підкорити виявилось нелегко. Навіть 1670 року вам могли пробачити думку про те, що Америка Херонімо де Альяги була краєм майбутнього, а Америці Міллісент Хау судилося залишитися безпросвітною Руританією.

А що, якби все відбулося навпаки? Що, якби де Альяга опинився у Південній Кароліні, а Хау і Сміт — у Британському Перу? Колись історик Джордж Еліот напівжартома міркував:

Якби Генріх VII [Англійський] зажадав оплатити першу Колумбову подорож, а експедиційні війська [англійців] завоювали для Генріха VII Мексику, можна уявити... значне збільшення багатства англійської корони і те, як зростальний обсяг американського срібла потоком хлинув до королівської скарбниці; розвиток злагодженої імперської стратегії використання ресурсів Нового світу; створення імперської бюрократії для управління громадами колоністів і поневоленими народами; падіння впливу парламенту в національному житті і заснування абсолютної монархії Англії, оплачене американським сріблом²¹⁹.

Інакше кажучи, зовсім не очевидно, що британські колонії стали би такими, якими є зараз, якби їх заснували в Південній, а не в Північній Америці.

А якби Нова Англія опинилася в Мексиці, а Нова Іспанія — в Массачусетсі? Якщо можливо уявити Англію, а не Кастилію, спокушену всевладдям срібла з перуанських копалень, чому не можна так само уявити замість Англії Кастилію, що закладає засади республіканських чеснот в інших широтах? Чи змогли б кортеси — які в ранньомодерній Іспанії приблизно нагадували парламент — зосередити достатньо влади для створення першої конституційної монархії в Західній Європі? І чи могли би Estados Unidos²⁸ постати з кризи іспанської, а не британської імперської влади, розмовляючи іспанською мовою з часу свого створення? Ця зміна ролей не така вже й неправдоподібна. Зрештою, Об'єднані провінції [Нідерландів] виникли після голландського повстання

проти іспанського панування. Можливо, то лише випадковість — відсутність чи наявність золота й срібла з Нового світу — повела Англію дорогою вгору до парламентаризму, а Іспанію спустила вниз блідою стежкою до абсолютизму. За допомогою додаткового джерела прибутків, непідконтрольного парламенту, Карл I зміг би нав'язати своє «особисте правління» і уникнути фатальної конфронтації, що призвела до Громадянської війни у Британії. На 1640 рік його пуританські опоненти в Палаті громад були літніми людьми. Ще кілька років — і небезпека з їхнього боку зникла б²²⁰. Так само не було жодних гарантій того, що Британія вдруге ухилиться від абсолютизму, коли відбулося голландське вторгнення і державний переворот, вчинений королем Вільгельмом Оранським²²¹. Ланцюжок подій, що вів від фінансових поневірянь Якова I до зміщення Якова II, міг бути легко порушений багатьма випадковостями. Немає тенденційнішого нарративу, ніж вігівське тлумачення історії²², що починається з припущення про те, що Славетна революція 1688 року стала божественно освяченим компромісом між монархом і законодавчою владою. Навіть після 1688 року панування аристократів-вігів, які найбільше скористалися з повалення Стюартів, періодично підважували спроби контрпереворотів із боку якобітів з великою підтримкою їхніх дій на кельтській периферії³⁰.

Річ у тому, що в історичному процесі відносно важливими є, з одного боку, первинний ресурсний потенціал колонізованих територій Нового світу, а з другого, інституційні проекти, які завезли колонізатори з Європи. Якщо первинні умови були визначальними, тоді байдуже, хто опинився в Перу — англійці чи іспанці; результат виявився б тим самим, і англійці легко спокусилися б на грабунок інків і поступилися «клятій нагоді» дешевого золота й срібла²²². Ймовірно, іспанські поселенці теж стали б новаторами, якби не виявили родовищ золота в затоці Чесапек. Але якщо визнати, що ключовою змінною були привнесені поселенцями інституції, тоді нам вимальовуються зовсім інші альтернативи.

Хай де вона починалася, британська колонізація загалом спричинила кращі економічні наслідки, ніж іспанська чи

португальська. Не існує надійного критерію для цього судження, адже немає двох однакових колоній, а Аризона багатша за Мексику так само, як Гонконг багатший за Манілу. Отож, мабуть, наслідки британської колонізації Мексики й Перу виявилися б кращими за іспанську і закінчилися б створенням чогось на зразок Сполучених Штатів Центральної і Південної Америки. А іспанська колонізація Північної Америки, мабуть, залишила б цей регіон у відносних злиднях, поділеним на ворожі республіки: декілька національних держав як Колумбія, а не один округ Колумбія з осідком федерального уряду, та нескінчену ворожнечу між Вісконсином та Міннесотою, а не між Колумбією та Венесуелою.

Від Іспанії Англія відрізнялася ще 1670 року, задовго до початку індустріалізації. Насильство, тобто показник рівня убивств, неухильно знижувався в Англії від 1300-х років. Славетна революція 1688 року завершила епоху періодичних громадянських воєн, хоча для наведення ладу на кельтській периферії, особливо в Північній Шотландії та Південній Ірландії, ще доводилося вести важкі битви. Починаючи приблизно з 1640 року, рівень народжуваності в Англії стабільно зростає від 26 на 1000 осіб до свого апогею — 40 на 1000 людей на початку 1800-х років. Проте мальтузіанська пастка не закрилася, як колись, і продовжувала дошкуляти. Реальна зарплатня зростала, орендна плата, навпаки, знизилася, а рівень грамотності помітно зріс²²³. Вирішальною зміною стала можливість перебраться за океан для тих, хто був готовий ризикувати. Уже в 1640-х роках частка еміграції перевищила 100 тисяч осіб і що десять років аж до 1790-х років коливалася у межах 30–70 тисяч людей за рік²²⁴. Ті, кого лякало, що подібні авантюристи були втрачені для рідної землі, не могли збагнути зворотних переваг трансатлантичної міграції — розквіт торгівлі між американськими колоніями та Європою. Вивезена праця просто стала продуктивнішою в багатій на землю і бідній на робочу силу Америці. Виїхавши, емігранти також непрямо посприяли своїм не схильним до ризику землякам, що залишилися на батьківщині, піднявши вартість їхньої праці.

Ті, хто як Міллісент Хау та Абрахам Сміт, вирушили з Англії до Америки близько 1670 року, узяли з собою дуже мало. Навіть за свій проїзд вони сплатили в борг майбутньої роботи. Але ними

рухала низка ідей, що справили глибокий вплив на майбутнє Америки. Першою була ідея майнових прав³¹, які від XII століття помітно вдосконалилися в судах загальної юрисдикції (і Канцлерському суді)²²⁵. Другою ідеєю став войовничий протестантизм (хоча важливо пам'ятати, що квакери, католики та юдеї теж відіграли свою роль у заселенні Східного узбережжя)²²⁶. Третьою ідеєю було те, що оподаткування залежало від легітимності його схвалення парламентом; Короні надавали «утримання» в обмін на згоду законодавчого урегулювання скарг громадян. Це були докорінні питання минулої громадянської війни у Британії.

Неприйняття одноманітності англіканського богослужіння, якого домагався архієпископ Вільям Лод, у поєднанні з ворожістю до податкових нововведень Карла I, додали кризі середини XVII століття типово британських ознак. Уже 1628 року в Петиції про право критики короля в парламенті вимагали: «відтепер жодна людина не повинна робити або давати будь-який дарунок, кредит, добровільний внесок, податок або щось подібне без спільної згоди парламенту, скріпленої відповідним актом». Коли невдала спроба нав'язати пресвітеріанській Шотландії Лодову «Книгу спільних молитов» закінчилася війною, Карл був змушений повернутися в парламент із простягнутою рукою. Але замість того, щоб прийняти порушення так званим Довгим парламентом його королівських прерогатив, Карл у серпні 1642 року підняв королівський стяг, зануривши країну у вир війни. За це він заплатив головою 30 січня 1649 року. Після страти монарха настала республіка, слідом за якою, своєю чергою, постала, як і передбачено класичною політичною теорією, тиранія в особі лорда-протектора Олівера Кромвеля. Після смерті Кромвеля монархію було відновлено, але старі проблеми невдовзі повернулися. Карла II та його брата запідозрили у прихильності до римо-католиків, і тому він мусив передати владу парламенту. Зміщення Якова II 1688 року стало державним переворотом, здійсненим голландцями на прохання парламенту. Декларація (Біль) про права рішуче завершила суперечку про фінансову владу: «Стягування грошей для або на розсуд Корони, начебто на підставі прерогативи, без згоди парламенту на довгий час, або у

спосіб, що відрізняється від чинного або відрізнятиметься новим установленням, є незаконним». Поклавши край загрозі довільного оподаткування і передавши доходи уряду, а витрати й запозичення під наглядний контроль органу, в якому власники отримали непропорційно широке представництво, Славетна революція заклала міцні підвалини подальшого розвитку так званої британської «морської податкової системи» (maritime-fiscal complex)²²⁷. Навіть якби Стюарти відновили свою владу 1714 чи 1745 року, малоймовірно, що вони скасували б це положення.

Однак найглибша зміна, що спіткала Англію XVII століття, була пов'язана з самою природою політики. Тоді точилася полеміка між двома оксфордцями (один навчався в коледжі Магдален Холл, інший — у Крайст Черч), які отримали прихильність аристократів (перший — графа Девоншира, другий — графа Шефтсбері) і черпали натхнення за кордоном (відповідно у Франції та Нідерландах). Для Томаса Гоббса, автора «Левіафана» (1651), урок першої половини XVII століття був зрозумілим: «Упродовж того часу, коли люди живуть без загальної влади, яка б усіх тримала у страху, вони перебувають у... війні... всіх проти всіх»²²⁸. Гоббс стверджував, що люди виконують свої обов'язки лише під впливом страху, отож влада має бути делегована сильному суверенові, відповідальному за безпеку, освіту, законодавство й правосуддя. Вирішальним Гоббсовим положенням була його віра в те, що суверена слід убезпечити від будь-якого повстання. Його не мала зв'язувати жодна «угода» (конституція), його влада не повинна була «ділитися», а його самого «не можна справедливо стратити»²²⁹. Це не було (як іноді вважають) обґрунтуванням абсолютної монархії. Навпаки, своїм похмурих поглядом на недосконалість людини та прагматичними аргументами на користь сильного суверена, які викладені в «Левіафані», Гоббс поривав свої зв'язки зі Стюартами. На думку Гоббса, сувереном може бути або монарх, або парламент («особа чи зібрання людей»)²³⁰. Таким чином, його концепція далеко відійшла від божественного права абсолютної монархії таких прибічників Стюартів, як сер Роберт Філмер, автор праці «Patriarcha»³².

Джон Локк у першому «Трактаті про врядування» (1690) спростовував Філмера, а в другому — проникливо й оригінально

заперечував Гоббса. На відміну від уявлення про сильного суверена як того, хто кладе край природному стану війни, Локк доводив, що справжній природний стан — це гармонія, і саме той, хто прагне абсолютної влади, «відкидаючи свободу», розв'язує війну проти суспільства²³¹. Люди не обирають собі владу винятково через почуття страху. Як «суспільство розумних істот», вони входять у «спільноту заради взаємного блага». Локк припускав, що у створеній на цій основі співдружності влада лише делегована «громадянським суспільством» «законодавчій владі», більшість рішень якої базуються на неявному погодженню усіх громадян. На відміну від Гоббсової віри в те, що суверен мусить бути єдиним і неподільним, Локк надавав очевидну перевагу відокремленню «виконавчої» та так званої «федеративної» гілок від законодавчої влади, хоча і вбачав у законодавчій владі переважний інститут, відповідальний за призначення суддів і творення законів. Між теорією свободи Гоббса й Локка відмінність ще більша. Згідно з Гоббсом, «свобода людини полягає... лише в тих справах, якими... суверен знехтував [тобто відкрито поступився]» — у випадках, коли «закон мовчить», перевага має надаватися суверену. На це питання Локк дивився зовсім інакше:

...Де немає закону, немає й свободи... Законодавча влада... зобов'язана вершити правосуддя... через проголошені постійні закони і відомих, уповноважених на це суддів... для блага народу і ні для якої іншої кінцевої мети²³².

Свобода, з погляду Локка, є протилежністю цьому, адже є «свободою людини розпоряджатися на свій розсуд власною персоною, діями, статками та всією своєю власністю — у межах тих законів, яким вона підлягає, — і таким чином не бути підлеглою деспотичній волі іншого...»²³³. Суть полягала ось у чому: «Першочерговою і головною метою об'єднання людей у суспільність... є збереження власності»²³⁴. А законодавча влада не може «відібрати в будь-якої людини без її згоди будь-яку частину її власності»³³, при цьому мається на увазі згода більшості парламентарів на накладення стягнень. Ця ідея породила справді революційні наслідки, що добре розумів сам Локк, коли невдовзі після подій 1688 року писав:

законодавча влада — це лише довірена влада, що покликана діяти заради визначеної мети; ось чому, коли народ бачить, що законодавча влада діє

всупереч виявленій до неї довіри, *верховна влада* має право усувати чи змінювати законодавчий орган²³⁵...

Хоча до 1776 року світ побачило лише одне американське, погано відредаговане видання «Двох трактатів», ідеї Локка справили продуктивний вплив на розвиток суспільства й політики у Північній Америці. Політика Латинської Америки після здобуття нею незалежності, навпаки, опинилася між Гоббсовим анархічним природним станом і грубою карикатурою на його авторитарного суверена.

Новий світ був великим додатком до територій, якими володіли західноєвропейські монархії. Ключове питання, з яким стикнулися нові поселенці в Америці — іспанці на Півдні, британці на Півночі, — полягало в тому, як розділити нові землі. Їхні відповіді на це питання мали визначити майбутнього лідера Західної цивілізації. Ці відповіді навряд чи могли бути схожими.

Коли капітан першого корабля, що рухався до Кароліни, ступив на берег, він мав із собою інституційну заготовку для Нового світу, в основі якої лежало питання землі. «Основні закони Кароліни» були складені в березні 1669 року самим Локком, на той час секретарем графа Шефтсбері, одного з восьми каролінських лордів-власників (Lord Proprietor). Цей документ цікавий як тими багатьма ідеями, які колоністи не схвалили, так і тими, яких вони дотримувалися. Покірний до свого аристократичного покровителя, який переймався «уникненням численних демократій», Локк узагальнив схему, що могла би встановити спадкову аристократію й ієрархічне суспільство в Америці на чолі з верховним лордом-управителем, ландграфами, баронами і всякого роду диваками на зразок касиків³⁴ і достойників, а також суворі обмеження на відчуження і розподіл землі з їхніх великих помість. Він також прагнув заборонити фахових правників, доводячи, що «вони стануть огидною основою корупції й служництва». І попри власне збентеження, Локк мусив згадати в одній статті (№ 96) свого шляхетного патрона, назвавши англіканську церкву засновницею церкви Кароліни²³⁶. Колоністи розважливо знехтували більшістю цих пропозицій, проте залишили одне з ключових припущень Локка: має існувати зв'язок між політичним представництвом та володінням власністю.

Стаття 4 уточнювала, що три п'ятих землі слід розділити «серед людей». Статті 71 і 72 твердили про необхідність парламенту, який мав збиратися двічі на рік, і що

Не повинен бути обраний членом парламенту той, хто має менше, ніж 500 акрів у безумовній власності в межах округу, від якого він обраний; не повинен мати право голосу той, хто володіє менш як 50 акрами в безумовній власності в межах вказаного округу.

Отже, багато чого залежало від того, як буде розподілена земля в Кароліні.

Певний час існував страх, що перші поселенці, відправлені до Кароліни, загинули в океані. Коли ж з'ясувалося, що вони безпечно дісталися вказаного місця, для регулювання розподілу землі видали так звану Барбадоську прокламацію. Важливо, що вона давала гарантований мінімум: «Кожній вільній людині, що прибуде сюди до 25 березня 1672 року для занять землеробством і проживання, у вічне володіння надається сто акрів землі особисто та її нащадкам...». А якщо таких вільних людей виявиться недостатньо, щоб скористатися цією пропозицією? Очевидна відповідь полягала в тому, що після закінчення терміну своєї служби, зазвичай п'яти чи шести років, наймані слуги теж отримають землю.

Для Міллісент Хау та Абрахама Сміта життя в Англії було тяжким, а перетин Атлантики — ризикованим, адже вони, безумовно, знали, що значна кількість іммігрантів не виживала у перші два роки через суворі умови північноамериканських колоній. Та існував стимул іти на такий ризик. В Англії майнові права були гарантовані, але власників було обмаль. (1436 року від 6 до 10 тисяч родин спадкових і нетитулованих дворян, джентрі, володіли близько 45 % землі; 20 % мала церква, а Корона — 5 %.) Проте в Америці навіть найзлиденніші мали шанс зробити перший крок по щаблях власності. В цьому полягала суть системи хедрайт (headright), запровадженої у Вірджинії, Меріленді, Нью-Джерсі та Пенсильванії. Вона досягла досконалості в колоніях, де землі було вдосталь, а робочих рук — обмаль²³⁷. Як зауважив Локк у «Міркуваннях про наслідки зниження відсотка і підвищення вартості грошей», «більшість народів у цивілізованих частинах світу є більш-менш заможними або бідними пропорційно до

нечисленності або перенаселеності, а зовсім не внаслідок родючості їхніх земель». Такі аграрні імперії, як Іспанська і Голландська, «не внесли покращень у сільське господарство; все, чим вони займалися в Ост-Індії, це війна, торгівля і спорудження міст-фортець та прибережних фортець для забезпечення комерції у завойованих краях та народах, а не здійснювані англійцями розчищення, меліорація ґрунту та засівання різних культур»²³⁸. Активне засівання землі було не лише економічно вищою формою імперіалізму. Воно також узаконювало експропріацію землі у корінних мисливців-збирачів. За словами Локка, «людина має стільки землі у своїй власності, скільки вона може зорати, засіяти, удобрити, обробити й ужити з неї продукту. Людина своєю працею ніби відгороджує цю землю від тієї, що перебуває у спільній власності»²³⁹. Згідно з цим визначенням приватної власності, індіанські мисливські угіддя були нічийною землею (*terra nullius*), що дозріла для розвитку. А це був дозвіл на експропріацію.

Кожну земельну угоду від часу прибуття перших поселенців записували у Нотаріальному бюро Північного Чарльстона, включно з невеличкими ділянками, наданими тим, чий термін найму добіг кінця. Міллісент Хау й Абрахаму Сміту в певний час надали відповідно 100 і 270 акрів землі на володіння або продаж — на їхній розсуд. Вони дійсно приїхали сюди не лише з економічних, а й з політичних причин. Адже у своїх «Основних законах» Локк ясно показав, що в Кароліні з'являться землевласники, наділені політичною владою. Якщо ви були чоловіком, як Абрахам Сміт, а не жінкою, як Міллісент Хау, і володіли хоча б п'ятдесятьма акрами землі, тоді ви могли голосувати на виборах і бути обраним до суду присяжних. Маючи п'ятсот акрів, ви могли стати членом каролінської асамблеї або суддею. І найголовніше — як виборець, присяжний або член парламенту, у вас був лише один голос незалежно від того, мали ви мінімальну кількість акрів чи у сто разів більшу.

Початок «демократії власників» був дуже непоказний. Перші члени парламенту Кароліни спочатку засідали на другому поверсі скромного будинку у Чарльстоні на Черч-стріт, 13. Водночас, подібні інституції стали революційними у врядуванні. Англійська Корона заклала основи своєї американської імперії, просто

надавши права торговельним компаніям. Хоча губернаторів призначав монарх, існувало припущення, що колоністам потрібні власні представницькі асамблеї, а це логічно впливало з їхньої участі в привілейованих компаніях. І звісно, вони не марнували часу, створюючи такі органи. Асамблея Вірджинії вперше зібралася 1619 року. Станом на 1640 рік у британських колоніях існувало вісім таких асамблей у затоці Массачусетс, Меріленді, Коннектикуті, Плімуті, Нью-Гейвені та Барбадосі²⁴⁰. У Латинській Америці таких інституцій не було.

Отже, розгадка полягала у соціальній мобільності — у тому факті, що чоловік на зразок Абрахама Сміта, міг приїхати до пустелі майже без нічого, а протягом декількох років міг стати власником і виборцем. У семи з тринадцяти штатів напередодні Американської революції право голосу стало похідним від земельної власності або сплати податку на майно — правила, що в поодиноких випадках збереглося аж до 1850-х років.

В іспанських колоніях на Півдні землю виділяли у цілком протилежний спосіб.

У цедулі (указі) від 11 серпня 1534 року Франсіско Пісарро надавав Херонімо де Альяга та ще одному конкістадорові Себастьяну де Торресу велике помістя, енком'єнду³⁵ за назвою Рурінгуайлас, у мальовничій долині Каехон-де-Уайлас у перуанських Андах, яка була багатою на родючі ґрунти та чималі поклади дорогоцінних металів. Перед де Альяга постало питання, як використати ці ресурси. Відповідь була абсолютно протилежною тій, яку для Північної Америки підготував Джон Локк.

По-перше, надана де Альяга та Торресу земля була не їхньою; з формального погляду, вона вважалася надбанням приблизно шести тисяч індіанців, які проживали там. На відміну від британської колонії Кароліна, де землі розділили, в іспанській Америці право експлуатувати корінних жителів надавалося лише вузькій еліті. Раніше, згідно з системою міта, вони мусили працювати на імператора Інків, тепер — на іспанців. Це була система данини у вигляді рабської праці. Де Альяга направляв індіанців куди йому заманеться: орати землю, видобувати в горах золото чи срібло. Цю систему трохи змінило введення 1542 року

системи репартім'єнто, що встановлювала королівський контроль за розподілом праці у відповідь на повідомлення про жорстоке поводження з боку енком'єндерів. (Один із індіанських працівників Торреса вбив його за жорстокість.) Енком'єнди не надавали пожиттєво. За кастильським законодавством, земля, на якій вони перебували, залишалася власністю Корони. Її не дозволяли навіть обносити парканом. На спадкові асьєнди³⁶ вони перетворилися лише поступово²⁴¹. Але найважливішим наслідком було те, що клас конкістадорів став найбагатшим в Америці. Більшості людей дали невеличкі шматки землі. Навіть серед іспанських іммігрантів енком'єндери були меншістю і становили не більше 5 % іспанськомовного населення Перу²⁴². Це відбулося тому, що іспанці не мали потреби завозити з Європи великі обсяги найманої робочої сили — попри лютування хвороб, місцевих робочих рук залишалось забагато; щільність населення в 1700 році у трьох найбільших іспанських колоніях у кілька разів перевищувала відповідні показники у британських колоніях. І справді, від початку XVI століття іспанський уряд намагався щосили обмежити міграцію до своїх американських колоній²⁴³. Як наслідок, під владою Іспанії не виникло нічого подібного до вертикальної мобільності, властивої Британській Америці.

Іспанське правління також означало римський католицизм, який був не такий уже й лихим — домініканський місіонер Фрай Педро де Кордова першим викрив жахливі зловживання стосовно корінних народів із боку системи енком'єнди. То була іншого роду монополія. З іншого боку, Північна Америка стала домівкою для численних протестантських сект. Інакодумство та розмаїтість належали до структурних засад британської системи поселень. Вона мала й тіньовий бік (спадають на думку суди над салемськими відьмами), але очевидною перевагою стало створення суспільства торговців і фермерів, зацікавлених як у релігійній, так і в політичній свободі. У статті 97 своїх «Основних законів Кароліни» Джон Локк прояснив масштаб британської зацікавленості у віротерпимості:

Оскільки уродженці того місця, які будуть задіяні на нашій плантації, геть чужі християнству, їхнє ідолопоклонство, неуцтво чи помилки не дають нам права виганяти їх або погано до них ставитися; а ті, хто прибув із інших країв для занять землеробством, неминуче інакше дивитимуться на релігію

і очікуватимуть від нас свободи в цьому питанні, тож для нас буде нерозумно перешкоджати їм. Розмаїття думок може підтримувати громадянський мир, а наша злагода і взаємна домовленість можуть бути належно і сумлінно дотримані. Порушення того, що встановлене не нами, буде великим злочином проти Всемогутнього Бога і великим скандалом в істинній релігії, яку ми сповідуємо. Також юдеїв, язичників та інших відступників від чистоти християнської релігії не можна залякувати та ізолювати від неї, а даючи їм змогу ознайомитися з істиною та розумністю доктрин християнства, миролюбністю і добросесністю його вірян, вони можуть (за гарного ставлення й переконання, а також переконливих методів лагідності та незлобивості, відповідно до правил і задумів Євангелія) переможно впасти в обійми істини і прихильно сприйняти її. Тож нехай кожні сім чи більше осіб, які дотримуються однієї релігії, творять церкву чи віросповідання, яким вони дадуть назву для відрізнення від інших вірян (курсив мій. — Н. Ф.).

Дивовижна самовпевненість після стількох років релігійного протиборства в Європі дала змогу передбачити виникнення суспільства, в якому сімох людей достатньо, щоб створити нову церкву. Ці глибинні відмінності між громадянськими суспільствами Північної та Південної Америки матимуть негативні наслідки, коли настане час узяти врядування у свої руки.

Американські революції

У 1775 році попри глибинні економічні й соціальні відмінності, Північна та Південна Америка ще склалися з колоній, якими управляли далекі королі. Однак ця ситуація мала змінитися.

2 липня 1776 року великий натовп зібрався на сходах старої біржі у Чарльстоні, щоб послухати проголошення урядом колонії Південна Кароліна незалежності від Британії. То був перший подібний прецедент. За якихось сорок років у Латинській Америці закінчилося іспанське правління. Однак якщо одна революція зміцнила демократичні права власників і призвела до створення федеративної республіки, якій через сто років судилося стати найбагатшою у світі, то південноамериканські революції прирекли всю Америку на південь від Ріо-Гранде на два століття розділеності, нестабільності та відставання. Чому?

І Іспанська, і Британська імперії наприкінці XVIII століття переживали кризу. Зростання регуляції трансатлантичної торгівлі з боку імперської влади і великі витрати на Семилітню війну

(1756–1763) підготували ґрунт для повстань у колоніях. Ті, що спалахнули в американських колоніях Британії у 1770-х роках, продовжили аналогічні повстання в іспанських колоніях: Андське повстання під керівництвом Тупака Амару II (1780–1783) і повстання Комуnero в Новій Гренаді (тепер Колумбія) 1781 року. Але коли тринадцять північноамериканських колоній Британії проголосили незалежність, це стало реакцією свідомого лібертаріанського суспільства торговців і фермерів на зловживання з боку метрополії. Йшлося не лише про давнє питання податків і представництва, яке викликало законне продовження британської Громадянської війни 1640-х років²⁴⁴. Важливо те, що в Американській революції істотного значення набула земля. Спроба британського уряду обмежити просування поселенців на захід Аппалачів стало ударом у серце експансіоністській мрії колоністів про майбутнє²⁴⁵, мрії про відверту крадіжку, яка так тішила торговців власністю на зразок Джорджа Вашингтона³⁷. Коли під час Семилітньої війни лондонський уряд уклав угоди з індіанськими племенами, Вашингтон припустив, що вони — лише тимчасові союзники уряду. Його вразило, коли в королівській прокламації 1763 року індіанцям дійсно підтвердили права на землю:

Я (між нами кажучи) ніколи не вважав цю прокламацію чимось іншим, як тимчасовим засобом утихомирення індіанських умів [писав він 1767 року своєму майбутньому партнерові Вільяму Кроуфорду]. Звісно, за кілька років її скасують, особливо після того, як індіанці дадуть згоду на захоплення нами цих земель. Той... хто нехтує теперішньою можливістю відшукати гарні землі і до певної міри закріпити їх за собою, щоб унеможливити їхнє захоплення іншими, скоро її втратить. Якщо вам не поталанить у пошуку землі, я частково візьму на себе цю справу, щойно з'явиться така можливість, і, крім того, покрию всі витрати на її обстеження та оформлення на неї права власності... Досі ви могли легко збагнути, що мій план полягає в гарантуванні успішного земельного бізнесу. Тож вам перепаде із цього добра частка... [Проте] тримайте це в таємниці, або ж довіртеся лише тим... хто сприятиме вам у пошуку земель²⁴⁶.

1768 року Вашингтон придбав понад вісімнадцять тисяч гектарів землі в теперішніх графствах Мейсон, Патнем та Канава, які є наразі штатом Західна Вірджинія. Надалі він отримав пряму користь від насильницького вигнання племен делавер, шоні та мінго з їхніх земель на південь від річки Огайо. Але, на його думку, Акт про Квебек 1774 року погіршив становище не тільки тим, що

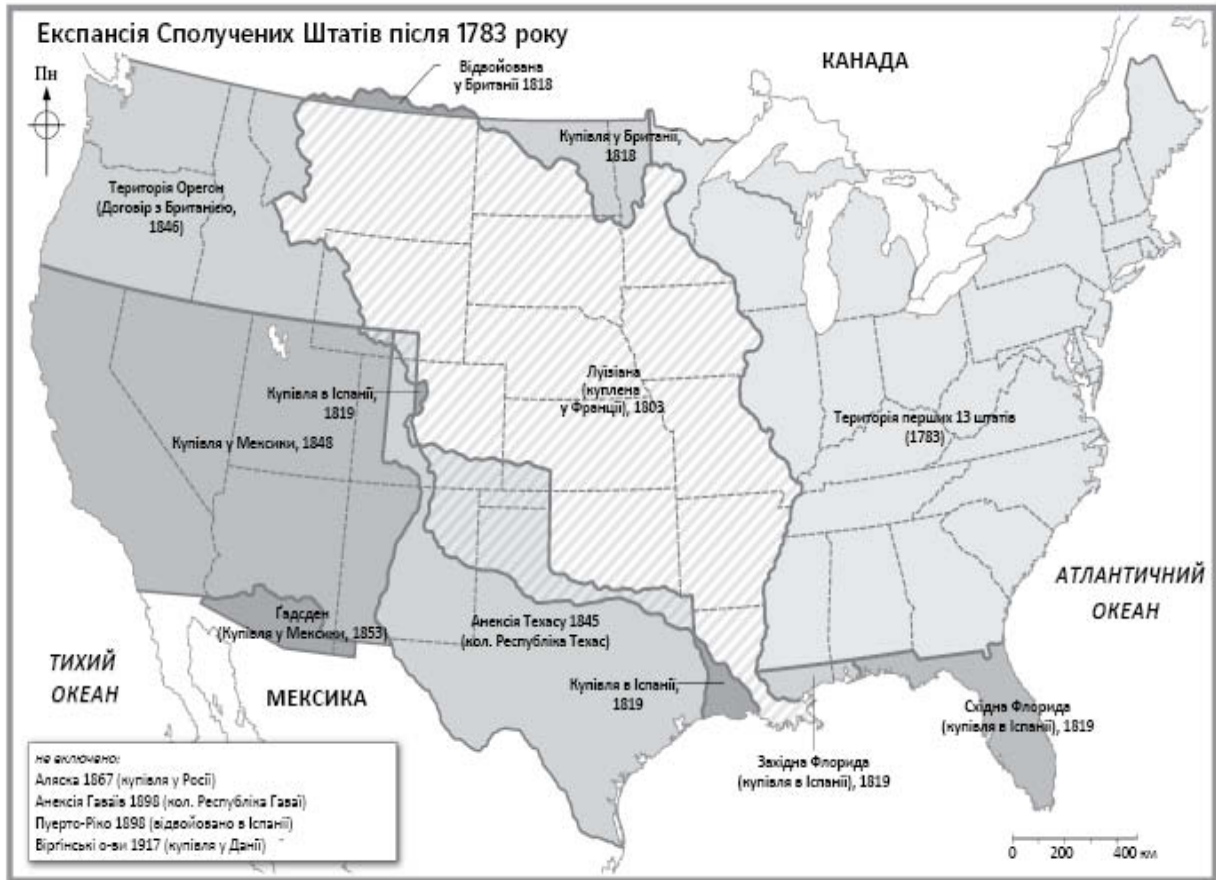
розширював колишню Французьку Канаду до теперішнього Іллінойса, Мічигана, Огайо, Вісконсина та частково Міннесоти, а й тим, що гарантував свободу віросповідання франкомовним католикам. Не дивно, що бунтівні жителі Нової Англії вважали цей Акт, разом із чотирма каральними заходами, що були прийняті після Бостонського чаювання, як один із «неприйнятних актів».

Війни можна було уникнути, якби Лондон зробив своєчасні поступки в головних питаннях оподаткування та представництва. І війна могла бути інакшою, якби британські генерали Хау і Бергойн краще виконували свої обов'язки. Напевно, більш уміла дипломатія змогла би запобігти фатальній ізоляції Британії, яка досягла кульмінації після перемоги французів (бо це і справді була перемога) під Йорктауном 1781 року. Можна навіть уявити, що тринадцять колоній набули б незалежності не разом, а нарізно. Економічні проблеми воєнного й повоєнного періодів були важкими: інфляція наближалася до 400 % на рік, досягнувши апогею 1779 року; спад, що знизив доходи на душу населення в 1774–1790 роках; загальний борг у 1790-му сягав 62 % ВВП; введення податків для фізичних осіб і, найгірше, після того, як їхню власність конфіскували за несплату податків та боргів, масачусетські фермери на зразок Деніела Шейса підняли повстання. Якби революція не вийшла за межі Статей Конфедерації, тоді, можливо, доля Північної Америки більше нагадувала б Південну Америку — історію роздрібненості, а не об'єднання. Знадобилася Конституція 1787 року — найбільш вражаючий елемент будівництва політичних інститутів в історії, — щоб створити життєздатну федеративну структуру для нової республіки на основі не лише Локкового квартету влад (виконавча, двопалатний парламент і верховний суд), а й на основі єдиного ринку, єдиної торгової політики, єдиної валюти, єдиного війська та (що особливо важливо) єдиного закону про банкрутство для тих, чиї борги перевищували вартість їхнього майна, не кажучи вже про четверту поправку до Конституції, що захищала особу від «необґрунтованих обшуків та вилучень».

По суті, все це стосувалося власності. І за цих умов Вашингтон став одним із тих прагматичних людей, які добре заробили на Війні за незалежність. В його заповіті (1800) було згадано загалом

двадцять одну тисячу гектарів землі у Вірджинії, Пенсильванії, Меріленді, штаті Нью-Йорк, Кентукі та долині Огайо, а також безліч ділянок у вірджинських містах Александрія, Вінчестер, Бат (наразі Берклі Спрингс, штат Західна Вірджинія) і щойно заснованому на його честь місті. Це найкраща ілюстрація тісного зв'язку між землею та свободою в ранній історії Сполучених Штатів. Якщо в Південній Америці індіанці працювали на землі, то в Північній Америці вони її втратили.

Сімон Болівар міг стати південноамериканським Вашингтоном. Він теж повалив імперію — іспанську. Але йому не вдалося створити Сполучені Штати Південної Америки. Американська революція не лише добилася єдності колишніх британських колоній (хоча, звісно, канадські, карибські колонії та чимало американських роялістів залишилися вірними імперії — останні вирішили покинути свіжоспечену республіку)²⁴⁷. Крім того, незалежність відкрила Сполученим Штатам шлях до ще не здійсненого процвітання й могутності. Проте незалежність від Іспанії залишила Південну Америку з тривким спадком конфліктів, злиднів і нерівності. Чому капіталізм і демократія не прижилися в Латинській Америці? Чому мій гарвардський колега завагався, коли я запитав, чи вважає він Латинську Америку частиною Заходу? Чому, кажучи простіше, Болівар не став латиноамериканським Вашингтоном?

Народившись у липні 1783 року в родині заможного венесуельського плантатора какао і ставши ще до десяти років сиротою, а в чотирнадцять — солдатом, Болівар навчався в Іспанії та Франції, гаяв час у Парижі, відколи 1804 року всіх іноземців, зокрема й південноамериканських креолів, депортували з Мадрида через брак продовольства. Він повернувся до Венесуели 1807-го, натхнений наполеонівським етапом Французької революції (див. розділ 4) і обурений іспанським правлінням. Уже тоді Болівар мріяв про аналогічні зміни на своїй батьківщині. Але коли в Південній Америці розпочалася революція, вона виявилася не задалегідь спланованою, а стихійною реакцією на раптовий вакуум влади, що прийшов слідом за нападом Наполеона на Іспанію у 1808 році. Два роки по тому Болівара відрядили до Лондона по британську підтримку проти французького вторгнення до американських колоній Іспанії. Підтримки він не знайшов, але познайомився і потоваришував із Франсіско Мірандою, ветераном

війни за незалежність Венесуели. Після повернення на батьківщину у липні 1811 року вони разом проголосили Першу венесуельську республіку.

Республіка закінчилася невдачею. Конституція 1811 року виразно обмежувала виборче право на користь власників, хоча, як ми побачимо далі, вона виключала значно більшу частку населення, ніж аналогічні приписи в Північній Америці. Наслідком стало те, що незаможні, а серед них чимало звільнених рабів (пардос), пристали до роялістів²⁴⁸. Після того, як роялісти відвоювали Пуерто Кабельйо, Болівар розчарувався у Міранді і перейшов на бік іспанців. Шукаючи порятунку у Новій Гранаді, Болівар намагався згуртувати тамтешніх креолів для нової спроби вибороти незалежність.

Проголосивши Другу республіку і перебравши на себе роль диктатора, Болівар провів так звану блискавичну війну (*сапраїа admirable*), завдяки якій вигнав роялістів із Меріди, Боготи, Каракаса і Трухільйо, і здобув прізвисько Визволитель (*el Libertador*). Його Указ про війну до останньої краплі крові (1813) показує жахливість цього конфлікту: «Кожен іспанець, який усіма силами й засобами не бореться проти тиранії заради спільної справедливої справи, вважатиметься ворогом і буде страчений. Як зрадника нації, його негайно має стратити розстрільна команда»²⁴⁹. В'язнів постійно вбивали — якимось одразу 800 осіб. Болівар припинив цю політику лише тоді, коли один із його соратників на прізвисько Диявол (*el Diablo*) надіслав йому голову літнього іспанця. Та попри терор, до якого вдавався Болівар, небілі жителі продовжували переходити на бік роялістів. Руйнівний землетрус в Каракасі у березні 1812 року, який забрав життя 10 тисяч людей, схоже, підтвердив засудження церквою руху за незалежність³⁸. Характерно, що Болівар зухвало заявив: «Якщо природа проти нас, ми будемо боротися з нею і примусимо скоритися»²⁵⁰. Його найбільшою проблемою була не природа, а Хосе Томас Бовес, іспанський ренегат, чие військо іланерос — набрид із індіанців, рабів-утікачів і дезертирів, більше зацікавлених не у свободі, а в мародерстві — неможливо було втримати під контролем²⁵¹. Його послідовні військові невдачі вкотре змусили Болівара тікати, цього разу на Ямаїку. Коротке перебування на

Гаїті лише підтвердило його в переконанні, що звільнення венесуельських рабів тепер має стати частиною його стратегії. Тільки залучивши не лише білих креолів, а й чорношкірих до боротьби за незалежність, Болівар міг сподіватися на успіх²⁵². Віднині він направив свої заклики до усіх південних американців, зокрема й до хенте де колор («чорношкірих»)²⁵³.

Це спрацювало, принаймні на якийсь час. Спокусившись пропозицією політичного представництва, багато пардос записувалися до армії Болівара. Символічним втіленням їхніх прагнень став Мануель Карлос Піар, син іспанського торговця і напівголландської, напівафриканської мулатки з Кюрасао. Для такої касты (представників змішаної раси) як Піар добитися звання генерала-аншефа, схоже, означало довести, що Болівар щиро хоче стати визволителем усіх південних американців, не зважаючи на їхній колір шкіри. Тим часом підтримка іспанцями спроб відновити королівську владу слабшала. 1820 року в Кадисі стався великий заколот серед 14 тисяч чоловіків, яких мали відправити через Атлантику на «повторну колонізацію Америки»²⁵⁴. Він став жорстоким ударом для командувача роялістів Пабло Морільйо, чия невдячна справа полягала у зміцненні Іспанської імперії, що тріщала по швах.

Болівар переломив хід війни на свою користь. Проте чимало битв ще мали відбутися. Щоб дедалі більше зміцнити вірні йому сили, він почав шукати підтримки за кордоном²⁵⁵. Неймовірно, але він таки знайшов її в Британії.

Браун, Макгрегор і навіть Фергюсон, не кажучи вже про О'Лірі й Робертсона — досить незвичні імена, які можна побачити на грандіозному пам'ятнику батькам-засновникам Венесуели у центрі Каракаса. Але це лише декілька британських та ірландських солдатів, що боролися й загинули за справу латиноамериканської свободи в 1810–1825 роках.

Загалом близько семи тисяч британських та ірландських добровольців зголосилися допомогти звільнити Південну Америку від іспанського панування. Деякі з них були ветеранами Наполеонівських воєн, які з часу битви під Ватерлоо заскучали за зброєю. Але більшість (загалом дві третини) були новобранцями. Декого, безперечно, надихала піднесена справа, яку втілював

Болівар: вільна та об'єднана Південна Америка. Після 1815 року дух свободи витав у повітрі, а тому ідеалісти, найвідомішим із яких був Байрон, вирушили допомагати грекам у відвоюванні незалежності від османів. Та більшість прибулих до Венесуели, як і перших британських мігрантів до Північної Америки, притягували обіцянки надати землі у винагороду за воєнну службу (*haberes militares*). Одним із таких був молодий капітан із Манчестера Томас Фер'є, якого невдовзі призначили командувачем Британського легіону Болівара.

Перше, що Фер'є побачив у новій боліварівській Америці, було місто Ангостура (батьківщина настоянки³⁹) на похмурих берегах річки Оріноко, де Болівар улаштував свою базу. Чотири роки солдати легіону Фер'є воювали від Атлантичного до Тихого океану. У серпні 1819 року після битви біля міста Бояка вони допомогли захопити Тунху і Боготу, де Болівар проголосив Республіку Колумбія²⁵⁶. Потім вони знову повернули на північ, до Венесуели. Нарешті, 24 червня 1821 року військо підійшло до Карабобо, південніше Пуерто-Кабельйо, де мала відбутися вирішальна битва венесуельського походу Болівара. Близько шести з половиною тисяч республіканців вступили в сутичку із п'ятьма тисячами вірних Іспанії роялістів. Якби війська Болівара того дня перемогли, східний шлях на Каракас було б відкрито.

Болівар наказав шестистам воякам під орудою Фер'є обійти фланг іспанців, які для керування боєм отаборилися на пагорбі. Добре прихованими ярами вони могли прокрастися непоміченими. Але щойно їх помітили, іспанці відкрили вогонь принаймні з двох гармат і трьох тисяч рушниць. У виснажливу спеку Фер'є даремно чекав на підкріплення від Болівара. Зрештою, надійшов наказ відступити. Багнетна атака, що почалася після цього, стала однією з найбільших воєнних подвигів за всю історію битв у Південній Америці. Одне джерело описує її як «завдання, що вимагало не лише героїчної мужності, а й титанічної витримки та твердого самовладання, щоб триматися, коли тебе полишає остання іскра життя та сили». На той час, коли ворожі позиції були захоплені, поранений Фер'є стікав кров'ю. Екзальтований Болівар назвав британських солдатів *Salvadores de mi Patria!* — «Рятівники моєї Батьківщини».

Тепер Болівар став володарем так званої «Великої Колумбії», яка включала Нову Гранаду, Венесуелу й Кіто (сучасний Еквадор). Хосе де Сан-Мартін, визволитель Аргентини й Чилі, поступився йому політичним лідерством. На квітень 1825 року загони Болівара вигнали з Перу останні іспанські війська; Верхнє Перу на його честь перейменували на «Болівію». Наступним кроком стало створення Андської конфедерації Великої Колумбії, Перу й Болівії.

Чому Боліваровій Великій Колумбії не вдалося стати ядром Сполучених Штатів Латинської Америки? Перша-ліпша відповідь полягає у прагненні Болівара централізувати владу й чинити спротив регіональним каудильйо (воєнним ватажкам), які заповнили вакуум влади після відходу іспанців²⁵⁷. Але ця відповідь не враховує трьох суттєвих проблем²⁵⁸.

Перша полягає в тому, що південні американці фактично не мали досвіду демократичного ухвалення рішень, що від самого початку було звичним для колоніальних асамблей у Північній Америці. Справді, оскільки влада була сконцентрована в руках пенінсуларес⁴⁰ іспанського походження, креоли майже не мали досвіду управлінської відповідальності. Як висловився в 1815 році сам Болівар,

Ми не... індіанці і не європейці, а щось середнє між законними власниками цієї країни та іспанськими загарбниками... Нас відрізали від світу і відсторонили від науки врядування та державного управління. Ми ніколи не були намісниками чи губернаторами, нас брали на службу вкрай рідко, іноді архієпископами та єпископами, але не дипломатами. Як люди військові, ми тільки підкорялися; як дворяни, не мали королівських привілеїв. Коротше кажучи, ми не були ані суддями, ані фінансистами і вкрай рідко були торговцями²⁵⁹.

Він переймався внутрішніми чварами, свідком яких став у креольській асамблеї Нової Гранади²⁶⁰. У своєму Картахенському маніфесті 1812 року Болівар висміяв «фатальну... систему терпимості... систему, яку вже давно засудили як слабку й неадекватну для кожного, хто має здоровий глузд» та «злочинну поблажливість» «благих провидців, які, витворюючи у своїх мареннях фантастичні республіки, прагнули добитися політичної досконалості, припускаючи невпинне вдосконалення роду людського». Також він засудив федералістський експеримент Першої венесуельської республіки, який «через дозволене самоврядування руйнує суспільні угоди і веде народи до анархії»²⁶¹.

Під час свого другого вигнання на Ямайці Болівар переконався, що «повністю представницькі інститути не підходять нашому характеру, звичаям та знанням, які ми зараз маємо»²⁶². За два роки до битви під Карабобо він у тому ж дусі звернувся до недавно сформованого Конгресу в Ангостурі:

Попри те, що народ був виплеканий свободою, возвеличений свободою й заохочений лише свободою... дивує те... що таке слабке й ускладнене врядування, як федерація, зуміло управляти ним за важких і суворих обставин минувшини...

На його думку, конституція Сполучених Штатів потребувала «республіки святих»²⁶³. Така система не може спрацювати в Південній Америці:

Незалежно від ефективності цієї форми правління в Північній Америці, мушу сказати, що мені ні на мить не спадало на думку порівняти становище і характер двох настільки несхожих між собою держав — англо-американської та іспано-американської.

Тож мрією Болівара була не демократія, а диктатура, не федералізм, а централізація влади, «оскільки», як він висловився у Картахенському маніфесті, «наші співгромадяни ще не здатні самотужки реалізувати свої права повною мірою, адже їм бракує політичних чеснот, властивих справжнім республіканцям»²⁶⁴. За вигаданою ним конституцією — яка, крім іншого, вирізнялася трипалатним парламентом — Болівар мав стати позитивним диктатором, наділеним правом призначати свого наступника. «Я переконаний аж до самих кісток, — заявив він, — що Америкою може керувати лише вміль деспотизм... [Ми не можемо] дозволити собі поставити закони вище за вождів, а принципи — вище за людей»²⁶⁵. Його «Органічний указ про диктатуру» 1828 року давав зрозуміти, що демократії власників, як і верховенству права, немає місця в боліварівській Південній Америці.

Друга проблема була пов'язана з нерівним розподілом власності. Зрештою, родина самого Болівара володіла п'ятьма великими маєтками загальною площею майже 50 тисяч гектарів. Після здобуття незалежності Венесуелою нечисельна креольська еліта, що налічувала 10 тисяч осіб (1,1 % від усього населення), привласнила майже всю землю. Це особливо різкий контраст зі

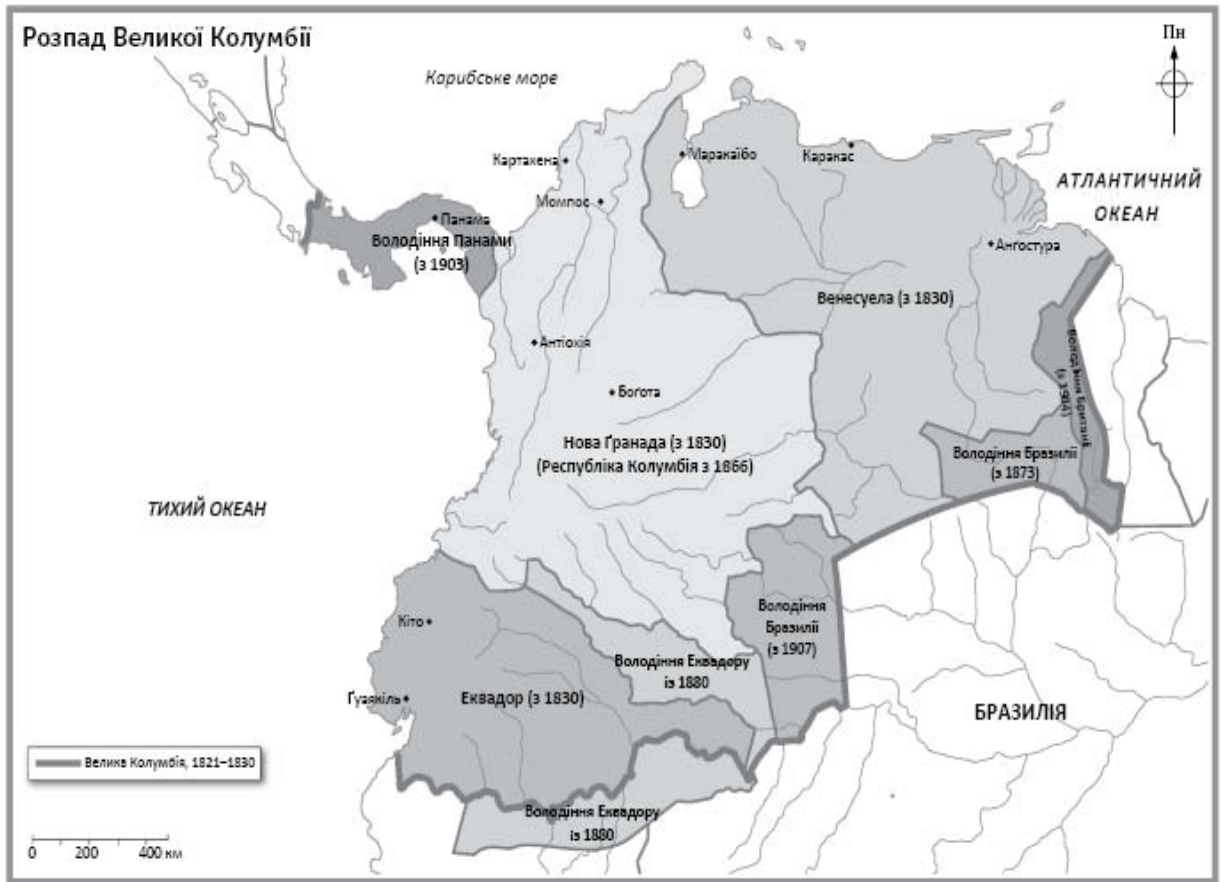
Сполученими Штатами. Після Північноамериканської революції поселенцям стало ще легше купувати землю завдяки державним кредитам (за різними постановами 1787–1804 років), або завдяки таким законам, як Акт про переважне право на купівлю 1841 року, який узаконив скватерство, і Акт про гомстеди 1861 року, який дав змогу безоплатно набувати невеликі ділянки землі у прикордонних територіях. Через наявність ворогуючих груп, що намагалися втримати в своїх руках великі маєтки в сільській місцевості та дешеву робочу силу в перенаселених прибережних містах, нічого подібного в Латинській Америці зроблено не було. Наприклад, у Мексиці в 1878–1908 роках більше десятої частини всієї національної території перетворили на великі ділянки компаній з меліорації. 1910 року, напередодні Мексиканської революції, лише 2,4 % власників домогосподарств у сільських регіонах взагалі володіли принаймні якоюсь землею. Частка власників у Аргентині була вищою і коливалася від 10 % у провінції Ла-Пампа до 35 % у Чубуті, але ніде не наближалася до показників Північної Америки. Частка землевласників у Сполучених Штатах в 1900 році досягала 75 %²⁶⁶.

Слід підкреслити, що такий стан справ не був лише феноменом США. Частка землевласників у Канаді була ще вищою (87 %), так само, як в Австралії, Новій Зеландії та деяких частинах Британської Африки, підтверджуючи те, що ідея широкого розподілу земельної власності (білими) в своїй основі була специфічно британською, а не лише американською. Досі вона залишається однією з найбільших відмінностей між Північною та Південною Америкою. У Перу ще 1958 року 2 % землевласників контролювали 69 % усіх орних земель; 83 % володіли 6 % ділянками землі, розмір якої не перевищував 4,8 гектара. Отже, британські добровольці, що прибули битися за Болівара, сподіваючись зажити собі *haberes militares*, розчарувалися. Із семи тисяч тих, хто вирушив до Венесуели, лише півтисячі людей вирішили залишитися. Три тисячі загинули в боях і від хвороб, а решта повернулися до Британії²⁶⁷.

Третя, тісно пов'язана з попередніми, проблема полягала в тому, що в Південній Америці ступінь расової неоднорідності й поділу був набагато вищим. Такі креоли, як Болівар, відчували люту

ненависть до пенінсуларес, навіть більшу, ніж «патріоти» до «червоних мундирів» у Массачусетсі. Але ставлення пардос і рабів до креолів було не кращим. Ставка Болівара на підтримку чорношкірих не впливала зі щирої віри в расову рівність. Це було питання політичної доцільності. Коли він запідозрив Піара у гуртуванні своїх каст проти білих, то заарештував його і віддав під суд за дезертирство, непокору і змову проти уряду. 15 жовтня 1817 року Піара розстріляли біля стіни ангостурського собору, і постріли чули в неподалік розташованій резиденції Болівара²⁶⁸. Так само Болівар не був зацікавлений у наданні політичних прав корінному населенню. Конституційна вимога про обов'язкову грамотність усіх виборців вилучала їх зі складу політичної нації.

Щоб зрозуміти, чому в Південній Америці расовий поділ був іще складнішим, ніж у Північній, вкрай важливо зважати на глибокі відмінності, що виникли в часи Болівара. 1650 року американські індіанці становили близько 80 % населення обох Америк, включно з Бразилією. Проте на 1825 рік співвідношення змінилося. В Іспанській Америці корінні жителі ще становили близько 59 % населення, в Бразилії цей показник знизився до 21 %, а в Північній Америці — до менш ніж 4 %. У Сполучених Штатах і Канаді вже почалася масова імміграція з Європи, а завдяки військовій силі відносно легко була проведена експропріація земель індіанців, а їх самих перемістили до «резервацій» на периферійних територіях. В Іспанській Америці індіанці були не лише численнішою, але й — за відсутності порівняно потужної імміграції — незамінною робочою силою в системі енком'єнда. Крім того, як ми побачимо далі, інститут африканського рабства мав досить різні демографічні наслідки в тих регіонах, де проживали європейські поселенці²⁶⁹.

Нарешті, Боліварову концепцію південноамериканської єдності виявилось неможливо втілити. Після повстань у Новій Гранаді, Венесуелі та Еквадорі від запропонованої Андської конфедерації відмовилися, а сама Велика Колумбія після відокремлення Венесуели та Кіто розпалася на частини. Переможцем став колишній спільник Болівара, каудильйо Хосе Антоніо Паес, що вирізнявся прихильністю до ідеї венесуельської національної держави²⁷⁰. За місяць до своєї смерті від туберкульозу у грудні 1830 року, після добровільної відставки з посад президента та головнокомандувача, Болівар написав останній відчайдушний лист:

...Я правив двадцять років, і за цей час упевнився у кількох речах: 1) Ми не можемо керувати [Південною] Америкою; 2) Слуги революції намагаються виорати море; 3) Єдине, що можна зробити в Америці — емігрувати; 4) Ця країна неминуче потрапить до рук тиранів усіх відтінків шкіри й рас; 5) Щойно нас поглине масова злочинність і затьмарить необмежена жорстокість, європейці перестануть вважати нас навіть гідними завоювання; 6) Якщо якась

частина світу може повернутися до первісного хаосу, нею в свою останню годину стане Америка²⁷¹.

Це був до болю точний прогноз на наступне століття і частину латиноамериканської історії. Нові незалежні держави почали існувати, маючи не традиції представницького врядування, а глибоко нерівний розподіл землі й расові розбіжності, що вели до економічної нерівності. Наслідком цього став цикл революцій і контрреволюцій, державних переворотів і контрпереворотів, оскільки незаможні боролися за декілька гектарів землі, а креольські еліти прагнули втримати свої асьєнди. Раз по раз демократичні експерименти зазнавали невдачі, адже за першої-ліпшої нагоди асьєнди могли експропріювати, тож заможна еліта зверталася до воєнного каудильйо, щоб поновити статус-кво за допомогою сили. Так не досягнеш стрімкого економічного зростання.

Не випадково 47-й президент Венесуели, команданте Уго Чавес уявляв себе сучасним Боліваром — і справді настільки шанував Визволителя, що 2010 року відкрив могилу Болівара для спілкування (у присутності телекамер) з його духом. Колишній вояк зі здібностями політичного актора, Чавес любив розповідати про свою «боліварівську революцію». По всьому Каракасі на плакатах і графіті можна було часто побачити видовжені й елегантно зачесані бакенбарди на обличчі Болівара поруч із пухким і грубим обличчям Чавеса. Однак реальністю режиму Чавеса було те, що це вдавана демократія, в якій поліцію та ЗМІ використовували як зброю проти політичних опонентів, а прибутки потужних видобувних компаній використовувалися для купівлі прихильності населення у вигляді субсидованих цін на імпорт, продовольчих пакетів та хабарів. Право приватної власності, священне для правового й політичного ладу Сполучених Штатів, постійно порушувалося. Чавес більш-менш довільно націоналізував бізнес — від цементних заводів до телестанцій та банків. І як чимало нікчемних латиноамериканських диктаторів, він перетворював верховенство права на посміховисько, змінюючи на свій лад конституцію — спершу 1999 року, невдовзі після першої перемоги на виборах, а тоді 2009 року, коли він скасував обмеження, щоб забезпечити собі нескінченне

переобрання.

Різницю між двома американськими революціями найкраще ілюструє ось що: одна незмінна, хоч і з поправками, конституція Сполучених Штатів — і 26 конституцій Венесуели, більш-менш короткострокових. Більше конституцій від часу здобуття незалежності мала лише Домініканська республіка (32), Гаїті та Еквадор посідають третє й четверте місце із відповідно 24-ма та 20-ма конституціями²⁷². На відміну від Сполучених Штатів, де конституцію розробляли для того, щоб закласти основу для «врядування законів, а не людей», у Латинській Америці конституції використовували як знаряддя підризу верховенства права.

Перш ніж ми відсвяткуємо довготривалий успіх британської моделі колонізації Північної Америки, потрібно визнати, що в одному вона поступалася Латинській Америці. Особливо після Американської революції расова відмінність між білими та чорношкірими зміцніла. Конституція США, не зважаючи на всі її чесноти, інституціоналізувала цю відмінність через узаконення рабства — первородний гріх нової республіки. На сходах старої біржі у Чарльстоні, де було зачитано Декларацію про незалежність, рабів продавали аж до 1808 року завдяки статті 1 розділу 9 Конституції, що дозволила работоргівлю ще на двадцять років. А представники Південної Кароліни в Конгресі керувалися тим правилом, що раба (мовою конституції, «інших осіб») слід було вважати на три чверті людиною.

Тож як розв'язати парадокс, що лежить в основі Західної цивілізації — що найуспішніша революція, здійснена в ім'я свободи, була, значною мірою, революцією рабовласників, тоді як рух за скасування рабства вже на повну вирував по обидва боки Атлантики?

Доля креолів Галла

А ось ще розповідь про два кораблі, які везли до Америки інших іммігрантів. Вони вирушили з маленького острова Горé біля Сенегалу. Один прямував до Баїї на півночі Бразилії, інший — до Чарльстона в Південній Кароліні. Обидва везли африканських

рабів — децицію з восьми мільйонів тих, яких у 1450–1820 роках перевезли через Атлантику. Майже дві третини мігрантів до Американського континенту у 1500–1760 роках були рабами, кількість яких зросла з однієї п'ятої частини в 1580 році до трьох четвертих в 1700–1760 роках, на zenіті работоргівлі²⁷³.

На перший погляд, рабство було одним із небагатьох спільних для Північної та Південної Америки інститутів. Південні тютюнові фабрики і бразильські енжену (engenho)⁴¹ почали покладатися на ввезення африканських рабів, коли стало зрозуміло, що вони коштують дешевше і можуть виконувати тяжчу роботу, ніж європейці на півночі Америки і корінні американці на Півдні. Починаючи від короля Дагомеї, торговці рабами не гребували нічим. Вони були раді прислужитися і британським покупцям рабів, і португальським, і своїм традиційним арабським клієнтам. Зрештою, работоргівлю в регіоні Сахара можна датувати II століттям нашої ери. Коли португальці 1500 року дісталися Беніна, вони виявили повноцінні ринки рабів²⁷⁴. З погляду вигоди африканського бранця, якого утримували в будинку рабів у Горé, не було суттєвої різниці між тим, в яке судно його посадять — у те, що прямує до Північної Америки чи до Південної. Ймовірність смерті під час перевезення (приблизно 1:6, адже ми знаємо, що 16 % помирало в дорозі) існувала в тому і в іншому.

Однак існували важливі відмінності між формами рабства, звичними для Нового світу. Рабство було невід'ємною частиною середземноморської економіки ще з давніх часів і знову відродилося в добу Хрестових походів, тоді як в Англії воно фактично зникло. Статус рабської залежності зменшився в загальному праві відколи португальці відкрили нові морські маршрути із західноафриканських ринків рабів до Середземного моря і з'явилися перші на Атлантичному узбережжі цукрові плантації, найперше на Мадейрі (1455), а згодом на Сан-Томе у Гвінейській затоці (1500)²⁷⁵. Перші африканські раби прибули до Бразилії ще 1538 року. У майбутніх Сполучених Штатах їх не було до 1619 року, коли до Джеймстауна завезли 350 рабів, захоплених як трофеї з іспанського корабля, що прямував до Веракруса²⁷⁶. На той час у Північній Америці не існувало цукрових плантацій, а ті, що були в Баїї та Пернамбуко, з огляду на занадто трудомісткі

характеристики доіндустріального виробництва цукру⁴², мали славу місць, що вирізнялися суворими умовами праці рабів. Золоті копальні Південної Бразилії, як Мінас-Жерайс, були не кращими за кавові плантації початку XIX століття. Більшість африканців завезли до Бразилії, а не на південь Сполучених Штатів. І справді, Бразилія швидко перегнала Карибські острови у змаганні за світову першість з виробництва цукру, виробляючи близько 16 тисяч тонн за рік уже в 1600-му. (Пізніше схожих рівнів досягло виробництво цукру в Санто-Домінго та на Кубі²⁷⁷.) Хоча економіка з часом диверсифікувалася (виробництво цукру, видобування корисних копалин, вирощування кави), рабів продовжували завозити більше, ніж вільних мігрантів, і рабство стало нормальною формою праці ледь не в усіх сферах економіки²⁷⁸. Рабство стало для Бразилії таким важливим, що на 1825 рік населення африканського походження налічувало до 56 % порівняно з 22 % в іспанській Америці та 17 % у Північній Америці. Тривалий час після скасування в англomовному світі работоргівлі та власне рабства бразильці у 1808–1888 роках продовжували завозити нових рабів (понад мільйон) у супереч Англо-бразильському договору 1826 року, що мав покласти край цьому. До середини XIX століття, коли британське військово-морське втручання стало серйозно заважати трансатлантичним перевезенням, рабське населення Бразилії порівняно з рівнем 1793 року подвоїлося.

Життя багатьох рабів у дореволюційній Латинській Америці не було аж таким жалюгідним. Королівська і церковна влада могли втрутитися (і втручалися), щоб пом'якшити умови життя рабів, аж до обмеження майнових прав їхніх власників. Римо-католицька церква вважала рабство у кращому разі неминучим лихом (довелося визнати, що душа є і в африканців). Рабам на латиноамериканських плантаціях було значно простіше забезпечити собі лист про звільнення, ніж тим рабам, які працювали на тютюнових фермах у Вірджинії. У Баїї раби самотужки придбали половину всіх листів про звільнення²⁷⁹. На 1872 рік три чверті чорношкірих і мулатів у Бразилії здобули волю²⁸⁰. На Кубі та в Мексиці раб знав заявлену ціну, за яку він міг купити собі свободу в кредит²⁸¹. Ходили чутки про бразильських

рабів, які мають більше вихідних (кожну неділю, а ще 35 святкових днів), ніж їхні колеги у британській Вест-Індії²⁸². Починаючи з Бразилії, загальною нормою для рабів Латинської Америки стало володіння земельними ділянками.

Та, звісно, не слід додавати цій картині рожевих відтінків. Коли експорт зростав, на деяких бразильських цукрових плантаціях працювали 24 години на добу, 7 днів на тиждень, а раби в буквальному сенсі працювали до смерті. Один бразильський плантатор казав, що «він придбав раба з явним наміром використовувати його цілий рік (мало хто міг прожити довше) і що завдяки його праці він не тільки міг повернути вкладені гроші, а й заробити на ньому»²⁸³. Як і на Карибських островах, плантатори жили в постійному страху перед повстаннями рабів і для підтримки дисципліни поклалися на виняткову жорстокість. Звичним покаранням на деяких бразильських плантаціях було новенас — шмагання протягом дев'яти ночей поспіль, під час яких рани жертви натирали сіллю та сечею²⁸⁴. У XVIII столітті у Мінас-Жерайс уже не знали про відрубані голови рабів-утікачів, виставлені вздовж дороги. Не дивно, що середня тривалість життя бразильського раба наприкінці 1850-х років становила 23 роки. Власник мав тримати раба всього п'ять років, щоб заробити на ньому вдвічі більше за заплачену ціну²⁸⁵. З іншого боку, бразильські раби хоча б мали право одружуватися, чого не могли робити раби під британською (і голландською) юрисдикцією. І португальські, і іспанські Кодекси про рабство з часом стали менш драконівськими.

У Північній Америці рабовласники вважали, що можуть розпоряджатися своєю власністю так, як забажають, незалежно від того, були це люди чи земельні ділянки. Оскільки чисельність рабів зростала, досягнувши на 1760 рік приблизно третини британсько-американського населення, влада вперше провела чітке розрізнення між білими найманими працівниками, чий період служби зазвичай обмежувався п'ятьма-шістьма роками, та чорношкірими рабами, що мусили служити все життя. Схвалене 1663 року в штаті Меріленд законодавство було однозначним: «Усі негри або інші раби у провінції... повинні служити протягом життя; а всі діти, що народилися від будь-якого негра чи іншого

раба, повинні бути рабами, як і їхні батьки»²⁸⁶. Із часом північноамериканське рабство стало суворішим. Закон штату Вірджинія 1669 року не вважав злочином убивство господарем свого раба. Закон Південної Кароліни 1726 року прямо стверджував, що раби є «рухомим майном» (згодом — «особистим рухомим майном»). Тілесне покарання було не лише дозволено, а й юридично оформлено²⁸⁷. Воно сягнуло такого рівня, що раби-втікачі з Кароліни почали переходити кордон іспанської Флориди, де губернатор давав їм дозвіл засновувати автономні поселення, якщо ті повернуться до католицизму²⁸⁸. Як ми вже побачили, характерний розвиток полягав у тому, що рабство як рухома власність зникло в Англії за декілька століть до цього, доводячи те, наскільки європейські інституції могли змінитися на американській землі. Суддя з Вірджинії точно висвітлив напругу в цьому «специфічному інституті», коли заявив: «Раби є не лише майном, а й розумними істотами, наділеними правом звертатися до суду, якщо це *не порушує прав власності*»²⁸⁹. Работорговці ставали жертвами атак аболіціоністів лише тоді, коли переступали через заборони, як-от капітан ліверпульського судна «Зонг», який 1782 року через брак води на кораблі викинув за борт скутих кайданами 133 рабів. Показово, що вперше його притягли до відповідальності за підробку страховки, перш ніж Олауда Еквіано повідомив аболіціоніста Гренвіла Шарпа про справжній мотив скоєного злочину²⁹⁰.

Особливо яскравою відмінністю між Північчю та Півднем було північноамериканське табу на міжрасові шлюби — «змішування рас», як його колись називали. Латинська Америка від початку прийняла реальність міжрасових союзів, класифікувавши їхніх дітей (метиси — діти іспанських чоловіків та індіанських жінок; мулати — діти від шлюбів креолів і чорношкірих; самби — діти індіанців і чорношкірих) в ієрархіях, що дедалі ускладнювалися. Сам Пісарро побрався із жінкою з племені інків Інес Хуайлас Юпанкі, яка народила йому доньку Донью Франсіску²⁹¹. До 1811 року ці різноманітні «полукровки» — англійський термін випромінював зневагу — становили більш як третину населення іспанської Америки, частку, що зрівнялася з корінним населенням і перевищувала кількість креолів чисто іспанського походження,

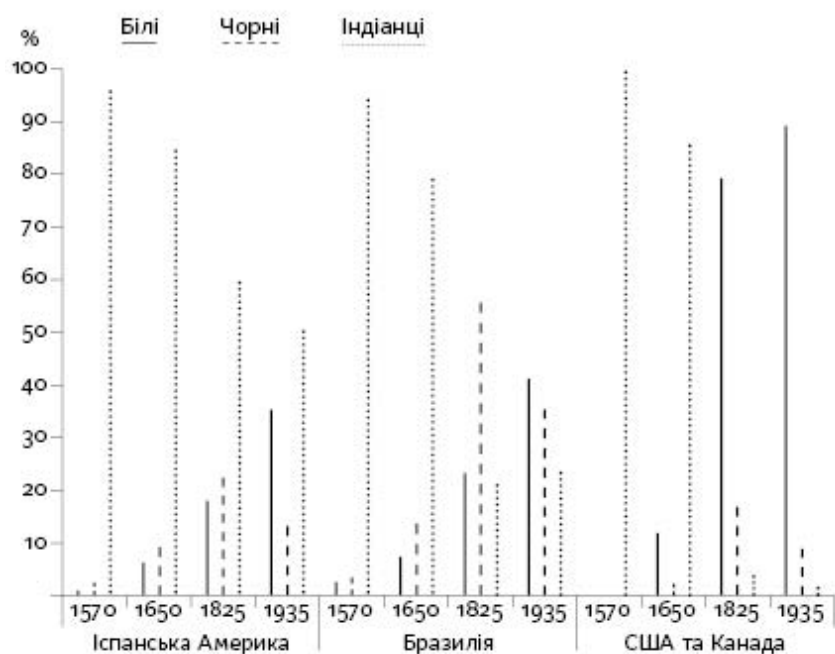
яких налічувалося не більше однієї п'ятої частини. У XVIII столітті бразильські мулати становили всього 6 % працівників плантацій, на яких переважали чорношкірі, але 20 % досвідчених управлінців. Вони були нижчою частиною правлячого класу Португальської імперії.

У Сполучених Штатах, навпаки, докладали зусиль для заборони, чи принаймні законодавчого заперечення подібних союзів. Частково це стало практичним наслідком ще однієї відмінності. Коли британці емігрували до Америки, вони часто брали з собою жінок. Коли ж іспанці та португальці перетинали Атлантику, вони переважно мандрували без дружин. Наприклад, із 15 тисяч осіб, записаних у «Каталозі мандрівників до Індій» (*Catálogo de Pasajeros a Indias*) — переліку іспанських пасажирів, що вирушили до Нового світу в 1509–1559 роках, — було тільки 10 % жінок. Наслідки цього не важко було передбачити. Вчені на чолі з Андресом Руїс-Лінаресом дослідили зразки індивідуальних мітохондріальних ДНК тринадцяти латиноамериканських метисів у семи країнах від Чилі до Мексики. Результати чітко показують, що по всій Латинській Америці європейські чоловіки обирали собі в дружини індіанок або африканок²⁹². Тематичні дослідження таких міст, як Медельїн у Колумбії, де населення часто вважають «напівіспанським», підтверджують це відкриття. В одній вибірці було встановлено, що нащадок Y-хромосоми (успадкованої від батька) є на 94 % європейцем, на 5 % африканцем і лише на 1 % індіанцем, тоді як нащадок мітохондріальної ДНК (успадковується від матері) був на 90 % індіанцем, на 8 % африканцем і на 2 % європейцем²⁹³.

Це не значить, що в Північній Америці раси не змішувалися. Змішувалися. Навіть найвідоміший американець Томас Джефферсон став батьком дитини своєї рабині. На кінець колоніальної епохи у Британській Америці проживало близько 60 тисяч мулатів. Сьогодні п'ята-четверта частина ДНК більшості афроамериканців у Сполучених Штатах вказує на їхнє європейське походження. Але модель, укорінена в колоніальний період, була, фактично, подвійною. Особу навіть із «краплиною» афроамериканської крові — приміром, вона мала чорношкіру бабусю у Вірджинії — класифікували як чорношкіру, незважаючи

на блідий колір її шкіри та європеїдне обличчя. Міжрасовий шлюб у Вірджинії вважали карним злочином уже з 1630 року, а офіційно заборонили 1662 року. Колонія Меріленд за рік до цього ухвалила схожий закон. Такі закони були прийняті п'ятьма іншими північноамериканськими колоніями. Через сто років після заснування Сполучених Штатів щонайменше 38 штатів заборонили міжрасові шлюби. Ще 1915 року 28 штатів дотримувалися цих статутів, десять із них пішли ще далі, запропонувавши заборонити змішування рас у Конституції США. У грудні 1912 року відбулася невдала спроба внести цю поправку до Конституції США, щоб заборонити змішування «назавжди»²⁹⁴.

Расова структура Нового Світу (1570–1935)

Надалі ситуацію суттєво змінила поява африканських рабів. Ті, хто вирушив до Латинської Америки, опинялися у такому собі расовому плавильному казані, в якому раб мав усі шанси здобути свободу, якщо йому вдавалося вижити після перших кількох років тяжкої праці, а рабиня — якщо їй вдавалося народити дитину змішаного походження. Ті ж, кого везли до Сполучених Штатів, опинялися в суспільстві, де різниця між білим і чорношкірим була значно суворішою і непереборною.

Як ми побачили, саме Джон Локк зробив приватну власність основою політичного життя у Кароліні. Але він мав на увазі не лише земельну власність. У статті 110 своїх «Основних законів» він чітко стверджував: «Кожний вільний чоловік Кароліни повинен мати абсолютну владу і авторитет над своїми неграми-рабами, хай який світогляд чи віросповідання були в них».

Для Локка власність на людей була такою ж частиною колоніального проекту, як і власність на землю. І ці люди не мали стати ані землевласниками, ані виборцями. Подальші законодавці посилили це розрізнення. Розділ X Рабського кодексу Південної Кароліни (1740) надавав білій людині право затримати й допитати будь-якого раба, знайденого поза оселею чи плантацією, якщо його не супроводжував білий. Розділ XXXVI забороняв рабам залишати плантацію, особливо суботніми вечорами, в неділю і на свята. Раби, що порушили цей закон, могли зазнати «помірного биття різками». Розділ XLV забороняв білим навчати рабів читати й писати.

Глибокі наслідки таких законів помітні в окремих регіонах Сполучених Штатів навіть сьогодні. Узбережжя Галла тягнеться від Сенді-Айленд у Південній Кароліні до Амелія-Айленд у Флориді. У місцевих жителів є своя особлива говірка, кухня та музика²⁹⁵.

Деякі антропологи переконані, що «галла» — це спотворене «Ангола», звідки могли походити їхні предки. Можливо. Починаючи з середини XVII століття досить велика частка всіх завезених на Американський континент рабів, можливо аж 44 %, походили з тієї частини Африки, яку тоді називали Анголою (сучасна Ангола та регіон між Камеруном і північним берегом річки Конго)²⁹⁶. Кожен третій раб, який пройшов через Чарльстон, був родом із Анголи²⁹⁷. Більшість захоплених у рабство належали до племені мбунду в королівстві Ндонго, правитель якого — нгола — дав ім'я сучасній країні. Їхні нащадки опинилися в обох частинах Америки — від Бразилії до Багамів і штатів Північна й Південна Кароліна.

Те, що відлуння Анголи досі відчутне в Південній Кароліні, разом із залишками мови кімбунду, саме по собі є важливим. Тутешні жителі ведуть свій родовід від ангольських рабів і зберегти свій генофонд їм не просто. Виживання культури галла свідчить про

помітну витривалість чорношкірих у штатах на зразок Південної Кароліни. На противагу цьому, завезені до Південної Америки ангольці мали більше шансів втекти з в'язниці для рабів, як у випадку втікачів із Пернамбуко. Вони заснували свою незалежну колонію Кіломбо, більше відому як Мала Ангола, у Пальмарас, глибоко в джунглях північно-східного бразильського штату Алагоас. У часи свого розквіту це невеличке королівство налічувало понад 10 тисяч жителів і мало виборного ватажка на ім'я Ганга Зумба. Засноване на початку XVII століття, воно не було завойоване португальським військом аж до 1694 року. Доля «галли» Джека Прічарда, ангольського раба, який 1822 року планував підняти повстання у Чарльстоні проти букра (білих), виявилася іншою — його повісили. Хоч як дивно, Земля вільних на майже п'яту частину свого населення складалася із постійних рабів. На північ від Ріо-Гранде рабство стало спадковим.

Зрештою, ненормальний стан рабства у нібито вільному суспільстві могла розв'язати лише війна між південними штатами, що підтримували рабство, і північними, що виступали проти нього. Тільки британське військово-морське втручання на боці Конфедерації могло завдати поразки прибічникам Союзу, та воно було малоімовірним. Проте хоча Громадянська війна й скасувала рабство, чимало американців ще понад століття вірили, що вони зобов'язані своїм процвітанню відмежуванню білих від чорношкірих. Ще в 1820-х роках Едвард Еверетт писав у «Норт Америкен ревью» (North American Review):

Ми не маємо жодного стосунку до Південної Америки. Ми не відчуваємо до них прихильності, ми не можемо мати добре обґрунтованого політичного співчуття до них. *Ми походимо з різних племен...* Жоден договір, який ми могли б укласти, жоден уповноважений, якого ми могли б відрядити до них, жодна копійка, яку ми могли б їм позичити, не перетворили би їхніх... Боліварів на наших Вашингтонів²⁹⁸.

Для пізнішого покоління білих расистів сегрегація була ключем до розуміння того, чому Сполучені Штати домоглися процвітання, а «змішані» народи Латинської Америки загрузли у злиднях (не кажучи вже про окремі випадки комунізму).

Із бойовим закликком «Сегрегація сьогодні! Сегрегація завтра! Сегрегація завжди!» губернатор Алабами Джордж Воллес ще зовсім

недавно, 1963 року, у своїй інавгураційній губернаторській промові поклав расове відокремлення в основу історії американського успіху:

Цей народ ніколи не розуміли як одне ціле... а лише як об'єднання багатьох... Це точна причина, чому наші волелюбні батьки-засновники утворили штати, щоб розділити поміж ними права й повноваження, гарантуючи те, що центральна влада не матиме повного урядового контролю...

Так само розуміли і наш расовий побут... кожна раса у своїх власних рамках має свободу вчити... повчати... розвивати... просити й одержувати належну допомогу від інших окремих расових груп. Це велика свобода наших батьків-засновників... але якщо ми поєднаємось в одне ціле, як пропонують нам комуністичні філософи... тоді багатство нашого життя... свобода нашого розвитку... зникнуть назавжди. Тим самим ми станемо змішаним цілим під владою одного могутнього уряду... тоді ми станемо всім... і нічим водночас.

У той час подібні аргументи важко було заперечити: 10 млн виборців (13,5 % від загалу) проголосували на президентських виборах 1968 року за Воллеса та його Американську незалежну партію.

Однак думка про те, що успіх Сполучених Штатів спирався на расову сегрегацію, це нонсенс. Помилково, як Воллес, вірити в те, що Сполучені Штати стали більш процвітаючими й стійкішими за Венесуелу чи Бразилію тільки завдяки сегрегаційним законам і низці расових перешкод, які роз'єднали білих і чорних американців на вулиці, у шпиталях, школах, університетах, на робочому місці, у парках, басейнах, ресторанах і навіть на цвинтарях. Якраз навпаки, Північна Америка стала заможнішою за Південну Америку лише тому, що британська модель широко розподілених прав на приватну власність і демократія спрацювали краще, ніж іспанська модель концентрованого багатства й авторитаризму. Не будучи обов'язковою складовою її успіху, рабство і сегрегація виявилися недоліками американського розвитку, а їхній спадок досі болісно проявляється у соціальних проблемах — підлітковій вагітності, низькій успішності навчання, наркоманії та непропорційному ув'язненню — на які наразі страждає чимало афроамериканських громад.

Сорок четвертим президентом Сполучених Штатів був чоловік — чий батько — чорношкірий, а мати — біла; той, кого в часи Сімона Болівара назвали б кастою, — переміг у рекламній війні (навіть у штаті Вірджинія) героя з класичним шотландсько-

ірландським походженням. Це виглядало недосяжним ще якихось тридцять років тому, коли я вперше побував на американському Півдні. Мало хто пам'ятає, що, приміром, 1967 року у шістнадцяти штатах ще діяли закони про заборону міжрасових шлюбів. Тільки після рішення Верховного Суду у справі «Лавінг проти штату Вірджинія» юридичні заборони міжрасових шлюбів визнали неконституційними для решти штатів країни. Та навіть тоді штат Теннессі формально не скасовував відповідну статтю у своїй конституції аж до березня 1978 року, а штат Міссісіпі відкладав це рішення до березня 1987 року. Відтоді американські расові настрої глибоко змінилися. Увесь перевірений часом комплекс слів і думок більше не можна публічно висловлювати.

Водночас люди на вулицях багатьох американських міст більше нагадують південних американців. Міграція, що триває з Латинської Америки, особливо з Мексики, означає, що за сорок років неіспаномовні білі, ймовірно, стануть меншістю у складі населення США²⁹⁹. До того часу країна може стати практично, якщо не юридично, двомовною. І американське суспільство стане расово змішаним, як ніколи. Перепис США розрізняє чотири категорії населення: «чорношкірі», «білі», «корінні американці» та «азіати, або тихоокеанці». На цій основі кожна двадцята дитина у Сполучених Штатах має змішане походження при тому, що її батьки належать до різних расових категорій. Чисельність таких змішаних подружніх пар від 1990 до 2000 року зросла вчетверо — до приблизно 1,5 млн. З огляду на це, обрання 2008 року Барака Обама президентом є не таким уже й дивним.

Тим часом економіка різнобарвної Бразилії є однією з найдинамічніших у світі. Ключем до успіху Бразилії, яка й досі залишається одним із найбільш нерівних суспільств світу, стала давно назріла реформа, що давала би змогу більшості населення здобувати власність і кращий заробіток. Після більш ніж столітньої залежності від протекціонізму, заміщення імпорту й інших форм державного втручання, більшість країн Латинської Америки, за прикритим винятком Венесуели, досягали (з 1980-х років) високого зростання, що супроводжувалося приватизацією, іноземними інвестиціями й орієнтацією на експорт³⁰⁰. Період, коли економіки регіону коливалися між гіперінфляцією та кредитним дефолтом,

судячи з усього, відходить у минуле. 1950 року валовий внутрішній продукт Латинської Америки був меншим за п'яту частину ВВП США. Сьогодні він наближається до його третини.

Минуло 500 років, відколи почався процес завоювання й колонізації, інакше кажучи, розрив між Англо-Америкою та Латинською Америкою, схоже, нарешті зменшується. На всій Західній півкулі відбувається становлення єдиної Американської цивілізації — запізніла реалізація початкової панамериканської мрії Сімона Болівара.

Однак велика справа ще попереду. Адже поява безлічі теорій расових відмінностей припала не на XIX століття, а на першу половину XX. Для того, щоб зрозуміти, чому поняття раси посіло таку значну роль у взаємодії Заходу з іншими цивілізаціями, нам треба знову повернутися до Африки, яка на той час мала стати епіцентром європейської імперської експансії. У промові, з якої ми розпочали цей розділ, Черчилль, чия імперська кар'єра починалася в Судані та Південній Африці, поставив питання, яке багато в чому було головним для життя цілого покоління будівничих імперії: «Чому одні принципи, які витворюють вільну, упорядковану, толерантну цивілізацію Великої Британії та Британської імперії, не можуть так само прислужитися і для організації решти неспокойного світу?». Цивілізація в його сенсі успішно вкоренилася у Північній Америці, зокрема в тих її частинах, як-от Сполучені Штати, що колись перебували під управлінням Британії. Процвітала вона і в посушливій Австралії. Але чому не в Африці?

В Америці чотири європейські держави спробували, з різною часткою успіху, пересадити на чужий ґрунт власні цивілізації (точніше, п'ять, якщо враховувати голландців у Гвіані та «Новому Амстердамі»; шість, якщо додати до них шведів у Санкт-Бартелемі; сім — разом із данцями на Віргінських островах, або й вісім — із російськими поселеннями на Алясці та в Каліфорнії). До гонитви за тим, щоб втілити цивілізацію в Африці, долучилося ще більше учасників. У ній найбільшим суперником Британії виявилася країна, яку вона так блискавично обійшла в Америці — Франція.

²⁶ Цит. за: Локк Дж. Два трактати про врядування. — К. : Основи, 2001. — С. 159.

²⁷ Він міг так само вдало назвати цей континент «Колумбією», проте видана 1504 року книжка Веспуччі «Новий світ» (Mundus novus) вкрала у Колумба гучну славу.

²⁸ Букв.: Сполучені Штати (исп.). — Прим. пер.

29 Йдеться про поняття, вперше введене в науковий обіг англійським істориком Баттерфілдом в однойменній монографії (*The Whig Interpretation of History*, 1931). Баттерфілд назвав «вігівським» таке тлумачення історичного процесу, який розглядався як лінійна і безальтернативна модель удосконалення суспільних інститутів, кульмінацією якої є чинні механізми влади. Згідно з нею, успіх (чи поразка) революцій, реформ та економічних інновацій були головним критерієм їхньої історичної неминучості. Так у Британії партія вігів, панівна у парламенті XVIII століття, зловживала історичними конструктами задля утвердження легітимності власного політичного панування. Отже, вігівська модель приписує подіям минулого характер закономірних і в непрямому сенсі означає будь-яку історію, виписану переможцями. — *Прим. пер.*

30 Маються на увазі Шотландія та Ірландія, в яких національна ідентичність, переважно католицькі релігійні уявлення та економічна відсталість, сприяли формуванню опозиційних настроїв стосовно політики Лондона ще до початку Громадянської війни. Як відомо, Карл I та військо роялістів використовували ці «кельтські околиці» як свої опорні бази, тож закономірно, що походи Кромвелля (1649–1651) в Ірландію та Шотландію супроводжувалися неабиякою жорстокістю до тамтешнього населення. Наслідком цього стало зміцнення опозиційності цих регіонів, зокрема і до нової династії в період реставрації монархії у Британії. — *Прим. пер.*

31 Наприклад, переважне право чоловіків-спадкоємців успадковувати батькову землю; поняттєва різниця між просто платнею і винагородою в питанні відчужуваності; поняттєва різниця між безумовним володінням і орендним володінням в питанні безпеки володіння; виявлення навмисного замаху на власність і правовий характер виселення для визначення типу й законності «використання» й «довіри» як способу ухилення від феодалських повинностей чи інших стягнень.

32 Йдеться про працю «Патріарх, або Природна влада королів» (1680), в якій Філмер обстоював дві взаємопов'язані тези. По-перше, влада короля є видозміненим продовженням влади старозавітних патріархів. Оскільки ж владу над людьми Бог уперше дарував Адамові, то всі законні правителі ведуть свій родовід від цього «першого короля». Звідси випливає друга теза Філмера — непокоря монархічному режиму є запереченням божественної природи світового ладу. — *Прим. пер.*

33 Локк... Там само. — С. 204. — *Прим. пер.*

34 Тут: глав місцевих самоврядних громад. Термін походить від назви ватажків деяких індіанських племен. — *Прим. пер.*

35 Букв.: покровительство (*исп.*). Форма управління корінним населенням, згідно з якою колонізатори-енком'єндери (покровителі) зобов'язували тубільців працювати на плантаціях чи копальнях і сплачувати податок в обмін на захист від сусідніх племен, правосуддя, навчання іспанської мови та християнської віри, а також розбудову інфраструктури. Ця система, насправді, швидко перетворилася на рабство, жорстокість якого відлякувала навіть католицьких місіонерів. Унаслідок численних повстань місцевих жителів і неможливості з Мадрида повноцінно контролювати дії колонізаторів, цю систему в XVII столітті було замінено на м'якшу — репартім'єнто. — *Прим. пер.*

36 Тобто: маєток (*исп.*). — *Прим. пер.*

37 У сімнадцять років Вашингтона призначили інспектором графства в новоствореному прикордонному графстві Калпепер. Ці навички добре йому згодилися, коли він був офіцером під час війни з французами та індіанцями, як колоністи називали Семилітню війну. 1752 року Вашингтон почав свою кар'єру торговця землею, купивши 590 гектарів уздовж Балскін Крік у графстві Фредерік, штат Вірджинія. Після перемоги у Війні за незалежність разом зі своїми бойовими товаришами він захопив землі на захід

від річки Огайо як законні воєнні трофеї.

38 Проте деякі священники підтримували рух за незалежність, зокрема в Новій Гранаді, де існувало значне невдоволення іспанською системою оподаткування південноамериканської церкви. Проти цих священників-дисидентів роялісти спрямували Картаженську інквізицію.

39 Ангостурську гірку настоянку насправді винайшов німець на службі Болівара, доктор Йоганн Зігерт, який 1824 року першим добув алкогольний концентрат за невідомим досі рецептом. Коктейль «Піско сур» (*ісп.* Піско кислий) без додавання кількох крапель суміші Зігерта не вартий своєї назви.

40 Чиновники, відряджені з Іспанії для управління заморськими колоніями. — *Прим. пер.*

41 Млини для виробництва цукру з цукрової тростини. — *Прим. пер.*

42 Кожна стадія цього процесу — зрізання, перевезення, мелення, кип'ятіння і просушування — вимагала фізичної сили і неперервності процесу.

4. Медицина

Розгляньмо, передусім, що описує слово «цивілізація». Її істинним критерієм є той факт, що люди, які живуть у цивілізованому світі, метою свого життя вважають фізичний добробут.. Європейці живуть сьогодні в будинках, побудованих краще, ніж сто років тому.. Раніше вони вбиралися у шкури і використовували списи як зброю. Тепер вони носять довгі штани... а замість списів використовують револьвери... Раніше люди подорожували на візках. Тепер вони мчать у потягах зі швидкістю шістсот і більше кілометрів за день... Раніше, коли люди воювали між собою, вони мірялися своєю фізичною силою; зараз одна людина, стріляючи з гармати на пагорбі, може відібрати життя у тисяч людей... Зараз існують хвороби, про які люди ніколи й гадки не мали, і ціла армія лікарів зайнята тим, щоб знайти засоби для лікування, тому зростає кількість лікарень. Це мірило цивілізації... Що я можу додати до цього?..

Ця цивілізація є такою, яка сама себе поховає, треба лише набратися терпіння. Згідно з ученням Мухаммеда, її слід вважати сатанинською цивілізацією. Індуїзм називає її «чорним віком»... Її слід остерігатися.

Магатма Ганді

Це народ, чії сини (Робесп'єр, Декарт та інші) багато зробили для людства.
Я не маю права бажати йому зла.

Сенегальський студент

Пророцтво Берка

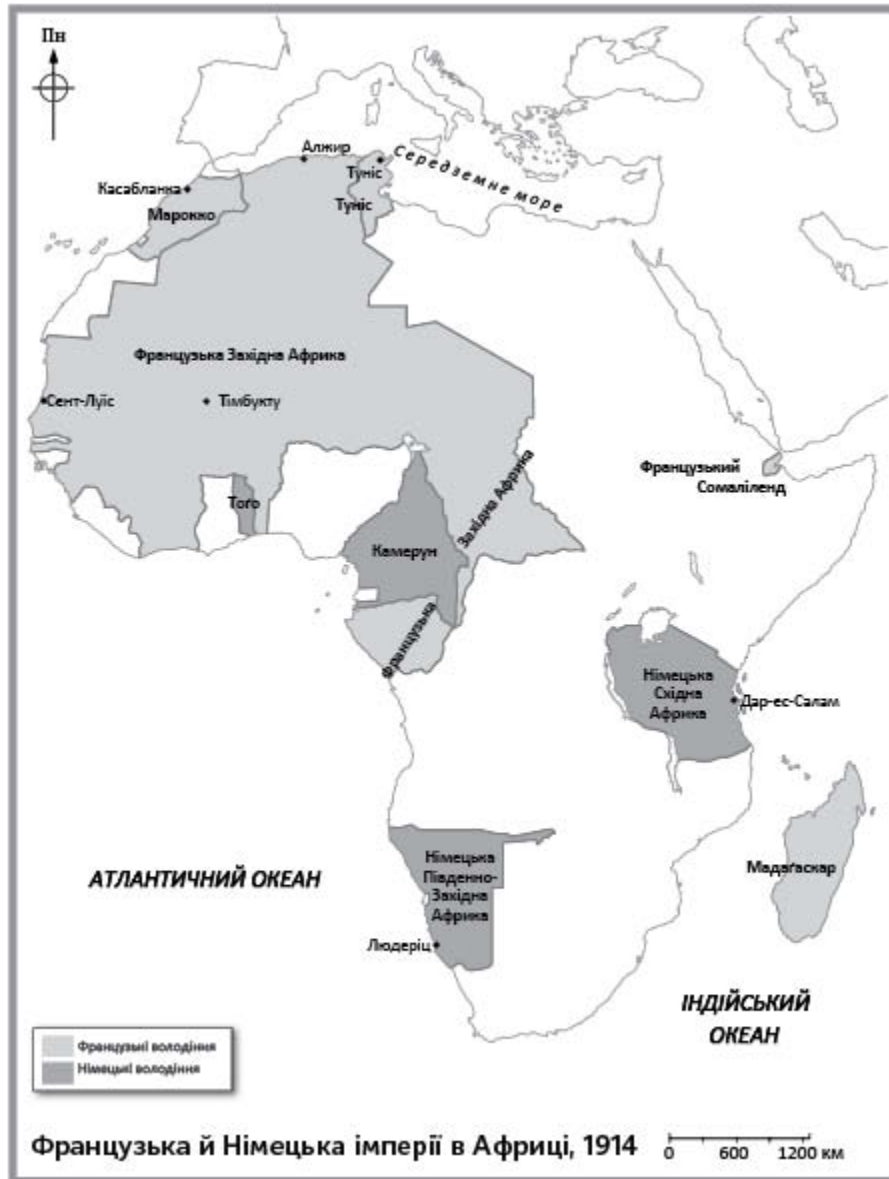
Від середини XIX до середини XX століття Захід правив Рештою світу. Це була доба не імперій, а імперіалізму, теорії заморської експансії, яка обґрунтовувала формальне й неформальне домінування над неєвропейськими народами як на егоїстичних, так і на альтруїстичних засадах. Імперія означала «життєвий простір» для надлишкового населення. Вона означала гарантовані експортні ринки, які держава-конкурент не могла обійти без мит. Вона означала більший прибуток інвестицій, ніж у самій метрополії³⁰¹. Імперія також могла виконувати політичну функцію, перетворюючи соціальні конфлікти індустріальної доби в наївний настрій патріотичної гордості або породжуючи заспокійливі вигоди для груп, що перебували при владі. Але

імперія також означала поширення цивілізації, термін, що дедалі частіше вживають для опису всього комплексу специфічно Західних інституцій, з якими ми вже стикалися у попередніх розділах: ринкової економіки, наукової революції, зв'язку майнових прав та представницького урядування. Вона також означала поширення християнства, адже в процесі розбудови імперії місіонери були не менш важливі за торговців і вояків (див. розділ 6).

З усіх Західних імперій найбільшою була Британська. Вона простяглася від Землі Гранта, найпівнічнішої точки Канади, до задущливих берегів Джорджтауна у Гвіані та аж до Землі Греяма в Антарктиці; вниз по Нілу до Ньянзи і через Замбезі до мису Доброї Надії; від Перської затоки через Індію до Бенгальської затоки, і далі до Бірми та Борнео; від Сингапура до Сіднея — на величезну смугу карти світу з незліченними острівцями під тропічним сонцем, що надавало шкірі шотландців яскраво-рожевого відтінку. Напередодні Першої світової війни Британська імперія охоплювала майже чверть світового суходолу і стільки ж населення. Крім того, вона володіла абсолютним контролем над світовими морськими шляхами та міжнародною телеграфною мережею. Утім Британія зовсім не була єдиною імперіалістичною державою. Попри страхітливу ціну людського життя, заплачену під час революційних та наполеонівських воєн, Франція поновила імперську експансію вже через п'ятнадцять років після своєї поразки під Ватерлоо. Поєднуючи такі здавна відомі острови-виробники цукру, як Реюньйон, Гваделупа і Мартиніка, і такі торгові порти, як Сент-Луїс та Горé з новими володіннями на півночі, заході та в центрі Африки, в Індійському океані, Індокитаї та Полінезії, Французька імперія станом на 1913 рік охоплювала 9 % поверхні землі. Бельгійці, німці та італійці теж набули заморських колоній, а португальці та іспанці зберегли істотні уламки своїх ранніх імперій. Тим часом більше сушею, ніж морем, росіяни поширили свою імперію на Кавказ, Сибір та Центральну Азію. Австрійці теж відхопили нові землі: після того, як жителі Пруссії виштовхали їх із Німеччини 1866 року, Габсбургі повернули на південь — до Балкан. Навіть колишні колонії ставали колонізаторами. Так Сполучені Штати захопили Пуерто-

Ріко та Філіппіни, Гавайї та декілька дрібних островів Тихого океану.

Станом на 1913 рік над світом панували Західні імперії. Одинадцять метрополій, що займали лише 10 % світової суші, керували половиною світу. Підраховано, що 57 % населення світу проживало в цих імперіях, на які припадало майже чотири п'ятих світового виробництва. Навіть у той час поведінка імперій викликала гостру критику. Справді, слово «імперіалізм» є лайливим терміном, який найчастіше вживали націоналісти, ліберали та соціалісти. Ці критики глумливо накинулись на твердження про те, що імперії здійснюють цивілізаторську місію. Переповідають, що на запитання про те, що він думає про Західну цивілізацію, лідер індійських націоналістів Магатма Ганді дотепно відповів, що це могло би бути гарною ідеєю. У книжці «Індійське самоврядування» (Hind Swaraj), надрукованій 1908 року, Ганді пішов навіть далі, назвавши Західну цивілізацію «заразою» та «прокляттям»³⁰². Провідний американський антиімперіаліст Марк Твен надавав перевагу іронії. «Для тих, хто вірить, — писав він 1897 року, — що вишуканий продукт під назвою “французька цивілізація” стане покращенням для цивілізації Нової Гвінеї та її подібних, крадіжка Мадагаскару й нав'язання йому французької цивілізації повністю виправдані»³⁰³. Лідер більшовиків Володимир Ілліч Ленін також був іронічним, назвавши імперіалізм «найвищою стадією капіталізму», наслідком боротьби монополістичних банків «за сировинні ресурси, за експорт капіталу, за сфери впливу, тобто сфери вигідних угод, концесій, монопольних прибутків і таке інше». По суті, він вважав імперіалізм «паразитичним», «прогнилим» і «конаючим капіталізмом».³⁰⁴ Ці погляди доби імперій багато людей поділяють досі. Навіть більше, у школах та університетах Західного світу майже загально визнаною є істина, що імперіалізм є докорінною причиною чи не кожної сучасної проблеми, від конфлікту на Близькому Сході до бідності в Африці на південь від Сахари — зручне алібі для жадібних диктаторів на зразок Роберта Мугабе у Зімбабве.

А втім, дедалі важче визнавати сучасний стан «злиденного мільярда» — людей, що живуть у найбідніших країнах світу — наслідком колоніалізму минулого³⁰⁵. Існували й досі залишаються серйозні екологічні й географічні перешкоди для економічного розвитку Африки. За незначним винятком, лідери незалежних країн керують ними не краще за колоніальних лідерів до і після здобуття незалежності, а більшість — ще гірше. І сьогодні зовсім інша місія Західної цивілізації — місія урядових і неурядових агентств допомоги — попри надання величезної фінансової

допомоги, вочевидь, досягнула значно меншого, ніж очікувалося³⁰⁶. Не зважаючи на всі зусилля економістів університетів Ліги плюща та ірландських рок-зірок, Африка залишається бідним родичем інших континентів, залежачи або від милостині Заходу, або від видобутку власних корисних копалин. Щоправда, є проблiski покращення, не в останню чергу завдяки дешевому мобільному зв'язку, який уперше забезпечив африканців ефективними й недорогими банківськими послугами. Також цілком можливо, що чиста вода там стане доступнішою⁴³. Хай там що, але перешкоди на шляху зростання як і раніше викликають занепокоєння, зокрема через жахливе урядування, яке занастило багато африканських держав і втілилося у найгіршому з різновидів соцреалізму — гротескній велетенській статуї сенегальця та сенегалки, що височіє над Дакаром. (Її спорудили за кошт Північної Кореї.) Прихід Китаю, найбільшого інвестора Африки, мало чим зарадить розв'язанню цієї проблеми. Навпаки, китайці залюбки інвестують кошти в інфраструктуру, щоб отримати доступ до природних багатств Африки, байдуже, ведуть вони справу з військовими диктаторами, корумпованими клептократами чи старими автократами (чи з усіма водночас). Щойно Західні урядові та неурядові агентства починають вимагати вдосконалення африканського врядування як умови для надання допомоги, виявляється, що їх уже випередила новопостала китайська імперія.

Поєднання іноземного альтруїзму та іноземної експлуатації — не є новим для африканської історії. У XIX столітті, як ми вже побачили, європейців вели до Африки різні мотиви. Дехто прийшов заради грошей, інші — за славою. Хтось ішов, щоб урятувати душі, інші — щоб викорчувати їх. Та майже всі були певні, як і сучасні агентства допомоги, що «Темному континенту»⁴⁴ можна і навіть необхідно дарувати плоди Західної цивілізації. Перш ніж ми покваліфікуємо визнати Західні імперії злими й експлуаторськими — спроможними лише на поведінку, не притаманну цивілізованим людям, — слід зрозуміти, що їхні претензії на цивілізаторську місію були не лише балачками.

Візьмемо до прикладу найдивовижніший «убивчий застосунок» Заходу — хоча насправді не такий вже і він убивчий, якщо він зміг

подвоїти тривалість людського життя — сучасну медицину. Аскетичний Ганді, якому вклонялися як святому, зневажливо відгукувався про «армію лікарів» Західної цивілізації. У своєму інтерв'ю 1931 року в Лондоні він назвав «подолання хвороб» одним із суто «матеріальних» критеріїв, завдяки яким Західна цивілізація вимірювала свій прогрес³⁰⁷. Проте незліченним мільйонам людей, чие життя подовжила Західна медицина, було не важко обрати між духовною чистотою й виживанням. Середня тривалість життя на Землі в 1800 році становила приблизно 28,5 років. Через два століття, у 2001-му, вона більш ніж подвоїлася — до 66,6 років. Це покращення не обмежувалося лише метрополіями імперій. Історикам, які зазвичай плутають голод та громадянські війни з геноцидами й ГУЛАГами, навмисно намагаючись зобразити колоніальних чиновників як моральних аналогів нацистів або сталіністів, варто було би добре поміркувати про критерій впливу Західної медицини на тривалість життя у колоніальному та постколоніальному світі.

Діапазон «зміни здоров'я», тобто початок стабільного зростання тривалості життя, є досить визначеним. У Західній Європі воно відбулося між 1770-ми та 1890-ми роками найперше в Данії

і найпізніше в Іспанії. Напередодні Першої світової війни завдяки покращенню охорони здоров'я та санітарних умов, тиф і холеру в Європі викоринили, а дифтерію і правець контролювали за допомогою вакцинації. Як показує доступна статистика, у 23-х сучасних країнах Азії, хіба за одним лише винятком, зміна здоров'я відбулася між 1890-ми й 1950-ми роками. В Африці, за винятком лише двох країн із 43-х, вона спостерігалася протягом 1920–1950-х років. Окрім того, майже в усіх азійських та африканських країнах тривалість життя почала покращуватися ще до закінчення європейського колоніального правління. Дійсно, темпи покращення в Африці після здобуття незалежності знизилися, особливо, хоча й не безпосередньо, внаслідок епідемії ВІЛ/СНІДу. Варто також зазначити, що попри здобуту на початку ХІХ століття політичну незалежність, країни Латинської Америки живуть не краще за Африку³⁰⁸. Діапазон збільшення тривалості життя особливо вражає, з огляду на те, що воно відбулося до появи антибіотиків (не в останню чергу завдяки стрептоміцину — ліків проти туберкульозу), інсектициду ДДТ та вакцин, складніших за вакцини проти віспи та жовтої пропасниці, винайдені за імперської доби (див. далі). Факти вказують на стійкі й широкомасштабні зрушення у сфері охорони здоров'я, які знизили смертність від фекальної хвороби, малярії та навіть туберкульозу. Таким був досвід лише однієї британської колонії — Ямайки; схожі історії, ймовірно з більшою або меншою одночасністю, відбувалися і в інших колоніях — на Цейлоні, в Єгипті, Кенії, Родезії, Тринідаді й Уганді³⁰⁹. Як ми побачимо далі, це твердження справедливе і для французьких колоній. Виявляється, низка небезпечних для життя африканських тропічних хвороб вимагала тривалих зусиль з боку західних вчених і працівників медичних установ, а за відсутності імперіалізму ці зусилля були б не такими оперативними. Ірландський драматург та дотепник Джордж Бернард Шоу блискуче відповідає Ганді:

Протягом минулого століття цивілізація позбулася умов, які так полюбила вірусна лихоманка. Колись могутній тиф тепер зник: завдяки санітарній блокаді чуму й холеру зупинили на наших кордонах... Тепер ми найкраще розуміємо небезпеку інфекції та способи її запобігання... У наш час зростають страждання хворих на сухоти, бо їх дедалі частіше вважають прокаженими... Однак паніка

стосовно інфекції, — а їй піддаються навіть лікарі, які твердять, нібито єдиний науковий спосіб вилікувати хворого на пропасницю — це кинути його в найближчу канаву, засипати з безпечної відстані карболовою кислотою і дочекатися, коли він стане придатним для кремації, — призвела до ще більшого піклування про чистоту. А її остаточним результатом стала низка перемог над хворобами³¹⁰.

Ці перемоги не обмежилися імперіалістами — вони дали користь і їхнім колоніальним підданам.

Поворотом у нашій розповіді є те, що навіть у медицині кінця XIX — початку XX століття був свій темний бік. Боротьба з хвороботворними мікробами тривала одночасно з псевдонауковою боротьбою проти примарної загрози расового виродження. Зрештою, 1914 року війна між конкурентними Західними імперіями, проголошена «великою війною за цивілізацію», доведе, що Африка була не єдиним континентом, де панував морок.

Більшість імперій оголосили про свій миролюбний намір нести цивілізацію у відсталі країни. Але в історії ніхто так не любив вислів «цивілізаторська місія», як французи. Щоб зрозуміти чому, необхідно спершу оцінити глибинну різницю між Французькою та Американською революціями. Першим її збагнув член парламенту від партії вігів Едмунд Берк, найвидатніший політичний мислитель, що походив зі Смуги протестантської осілості в Південній Ірландії. Берк підтримав Американську революцію, з великою симпатією поставився до аргументу колоністів про те, що їх обклали податками, не надавши представництва, і справедливо нарікав на міністерство лорда Норта, що не розібралося у причинах кризи оподаткування у Массачусетсі. Але реакція Берка на спалах революції у Франції була діаметрально протилежною. «Чи маю я всерйоз вітати божевільного, — писав він у своїх “Роздумах про революцію у Франції”, — який втік від захисної аскези й благодатної темряви своєї клітки і знову може насолоджуватися світлом і свободою? Чи слід мені вітати розбійника і вбивцю, який зруйнував в'язницю, щоб відновити свої природні права?»³¹¹ Берк сповістив про насильницький характер Французької революції ще на самому її початку. Газети опублікували його слова 1 листопада 1790 року.

Політична ланцюгова реакція, що почалася 1789 року, стала наслідком хронічної фінансової кризи, посиленої французькою участю в Американській революції. З часу травматичної фінансової кризи 1719–1720 років (Міссісіпська бульбашка) французька система оподаткування жахливо відставала від англійської. У Франції взагалі не існувало центрального банку-емітента⁴⁵. Не існувало ліквідного ринку цінних паперів, на якому державний борг можна було би здавати на відкуп. Податкову систему значною мірою приватизували. Замість продажу облігацій французька Корона продавала посади, створюючи роздутий бюджет для паразитів. Низка здібних міністрів, які змінювали один одного, — Шарль де Калон, Ломені де Брієнн та Жак Неккер, — марно намагалися підлатати цю систему. Для Людовіка XVI найпростішим виходом із безладдя стала відмова сплачувати борги монархії, що набули найрізноманітніших форм і ледь не вдвічі перевищували суму, яку британський уряд платив власникам державних облігацій³¹². Натомість король заходився шукати порозуміння. Юристи з парламенту лише додали клопоту. Нарешті, у серпні 1788 року Людовіка вмовили скликати Генеральні Штати (Estates General), які востаннє збиралися 1614 року. Він мав би здогадатися, що інституція XVII століття може спричинити типову для XVII століття кризу.

По-перше, Французька революція була британською громадянською війною, але без пуританства. Скликання Генеральних Штатів дало можливість невдоволеним аристократам на чолі з графом де Мірабо та маркізом де Лафайетом випустити свій гнів. Як і в Англії, нижня палата парламенту діяла на свій розсуд. 17 червня 1789 року третій стан (посполиті) проголосили себе «Національними зборами». Три дні по тому, у знаменитій Залі для гри в теніс члени Зборів запряглися не розходитися до прийняття конституції. У цьому сенсі це був «Довгий парламент» на французький манер. Але коли він перейшов до розробки нових засад політичного життя країни, французькі революціонери перейняли «мову» американської революції. На перший погляд, «Декларація прав людини та громадянина» від 27 серпня 1789 року не мала би викликати подив у Філадельфії⁴⁶:

2. Метою кожного політичного об'єднання є збереження природних і невід'ємних прав людини. Такими є свобода, власність, безпека і опір пригнобленню.

10. Ніхто не може переслідуватися за свої погляди, навіть релігійні...

17. Оскільки власність є недоторканим і священним правом, ніхто не може бути позбавлений її³¹³...

Тож чому, починаючи свою палку промову 1 лютого 1790 року, Едмунд Берк так несамовито відреагував на цю революцію? Ось повний текст його виступу:

Французи повстали проти м'якої й законної монархії з більшим шаленством, гнівом і образою, ніж якби народ повстав проти найбеззаконнішого узурпатора і найкривавішого тирана. Вони чинили опір поступкам... їхні удари спрямувалися проти простягнутої руки, що запропонувала милість, прихильність і привілеї... Своє покарання вони знайшли у своєму успіху: закони були повалені, суди розігнані, промисловість знесилена, торгівля вичахла, податки не платили, народ зубожів, церкви розграбували, а держава виявилася безсилою, громадянська і воєнна анархія стали конституцією королівства, кожне людське й божественне творіння пало жертвою ідола народної довіри, а наслідком цього стало національне банкрутство. І на довершення всього, імперія знайшла підтримку в... паперових грошах нової, хиткої, занепакої влади³¹⁴.

Якби Берк написав це 1793 року, його слова не звучали б так дивно. Але передбачити істинний характер Французької революції за рік після її спалаху — це вимагало надзвичайних здібностей. Що саме він узрів? На це відповів Руссо.

Книжка Жана-Жака Руссо «Про суспільну угоду» (1762) належить до найнебезпечніших книжок, виданих Західною цивілізацією. Людина, стверджував Руссо, це «шляхетний дикун», що дуже неохоче підкоряється владі. Єдиним легітимним органом, перед яким він може скоритися, є суверенітет «народу» і «загальна воля».

Згідно з Руссо, загальна воля має бути верховною волею. Судді й законотворці повинні схилитися перед нею. Не повинно існувати жодних «окремих об'єднань». Не повинно існувати християнства, адже воно, зрештою, передбачає поділ влади (на духовну й світську). Свобода, безумовно, є благом, але для Руссо моральна чеснота важливіша за свободу. Загальна воля має стати дієвою чеснотою³¹⁵. Повернувшись до «Декларації прав людини та громадянина», сучасний читач може углядіти те, що так

приголомшило Берка:

6. Закон є втіленням загальної волі...

10. Ніхто не може переслідуватися за свої погляди, навіть релігійні, якщо їх вираження не порушує громадського порядку, встановленого законом...

17. Оскільки власність є недоторканим і священним правом, ніхто не може бути позбавлений її інакше, ніж у разі очевидної, юридично встановленої суспільної необхідності... (курсив мій. — Н. Ф.).

Самі ці застереження викликали недовіру Берка. Пріоритет, який Руссо надав «громадському порядку» і «суспільній необхідності», здавався йому надзвичайно зловісним. На думку Берка, загальна воля була менш надійним критерієм відбору правителя, ніж принцип спадковості, адже обрані таким чином правителі мали більше поважати «давні свободи», яким Берк надавав перевагу перед новою, єдиною й абстрактною «свободою». Він доводив, що на відміну від аристократії, яка користується незалежністю, наданою приватним багатством, влада (і «фінансовий інтерес») неодмінно зіпсує третій стан. Крім того, Берк збагнув значення одного з перших революційних указів — експропріації церковних земель у листопаді 1789 року, і небезпеку друку паперових грошей (асигнатів), підкріплених вартістю конфіскованих церковних земель. Справжня суспільна угода, доводив він, була не руссоїстським пактом між шляхетним дикуном і загальною волею, а швидше «партнерством» між теперішнім і майбутніми поколіннями. З дивовижним прозрінням Берк застерігав проти утопізму «професорів»: «У кінці кожної алеї, — писав він у великому пророцтві своєї доби, — ви не побачите нічого, крім шибениць»⁴⁷. Вплив на традиційні інститути, попереджав Берк, може закінчитися «спустошливою і ганебною олігархією» і, нарешті, військовою диктатурою³¹⁶. Берк ні в чому не помилився.

Конституція вересня 1791 року лишила в силі недоторканність майнових прав, недоторканність «Короля Франції», недоторканність права на об'єднання у громади і недоторканність свободи віросповідання. За два роки усі чотири положення, починаючи з майнових прав церкви, було порушено. Попри «право вільних об'єднань», настала черга скасувати чернечі ордени, гільдії і профспілки (але не політичні клуби, які процвітали). А в серпні 1792 року було порушено привілейований

статус короля, якого після штурму Тюїльрі взяли під арешт. Звичайно, Людовік XVI сам призвів до цього фатальною поїздкою у Варенн, коли разом із родиною (під виглядом пошту російської баронеси) невдало спробував втекти з Парижа до цитаделі роялістів у Монмеді поблизу північно-східного кордону Франції. З обранням у вересні 1792 року нового демократичного Національного Конвенту ймовірність царевбивства зростає. Проте наслідки страти Людовіка XVI 21 січня 1793 року помітно відрізнялися від наслідків страти Карла I. Під час Англійської революції вбивство короля поклало край громадянській війні, а в період Французької революції воно стало сумною передумовою, поки влада переходила з Якобінського товариства друзів Конституції до Повстанської Комуни і далі до Комітету національної безпеки та Комітету громадського порятунку. Не в останнє в західній історії революціонери озброїлися, готуючи ще більше насильства, озброїлися новою релігією. 10 листопада 1793 року було заборонено поклоніння Богові і засновано культ Розуму, першу політичну релігію сучасної доби, що мала власні ікони, обряди — і своїх мучеників.

Французька революція була насильницькою від початку до кінця³¹⁷. Штурм ненависної Бастильської в'язниці 14 липня 1789 року відсвяткували обезголовленням маркіза де Лоне (коменданта Бастилії) і Жака де Флесселя (прево паризьких торговців). Уже за тиждень вбили королівського державного секретаря Жозефа-Франсуа Фуллона де Дуе та його зятя Берт'є де Совіньї. Коли революційний натовп у жовтні напав у Версалі на монаршу родину, загинуло близько сотні людей. 1791 рік пізнав і День кинджалів, і різанину на Марсовому полі. У вересні 1792 року приблизно 1400 в'язнів-роялістів, після контрреволюційних виступів у Бретані, Вандеї та Дофіне, стратили. Утім для кривавої вакханалії терору — першого в сучасну добу підтвердження сумної істини про те, що революції поглинають власних дітей — потрібно було щось абсолютно нове.

Покоління істориків, зачарованих ідеями Карла Маркса (див. розділ 5), шукали відповідь у класовому конфлікті, пояснюючи революцію неврожайми, зростанням цін на хліб і невдоволенням санкюлотів, які за старого режиму (*ancien régime*) найбільше

нагадували пролетаріат. Але марксистські інтерпретації загрузли у численних доказах того, що буржуазія не вела класової війни проти аристократії. Навпаки, саме еліта «нотаблів», деякі буржуа й аристократи разом почали революцію. Значно витонченішу інтерпретацію запропонував аристократ-інтелектуал Алексіс де Токвіль, головні праці якого «Демократія в Америці» (1835) та «Давній режим і революція» (1856) дають неперевершену відповідь на запитання: чому Франція не стала Америкою? Токвіль доводить, що між двома суспільствами, а отже і між спричиненими ними революціями, існувало п'ять фундаментальних відмінностей. По-перше, Франція була надзвичайно централізованою, а Америка — природно федеративною державою зі жвавим життям провінційних громад та громадянським суспільством. По-друге, Франція намагалася поставити загальну волю вище букви закону, що суперечило потужній вірі американців у закон. По-третє, французькі революціонери нападали на релігію та церкву, тоді як численні секти в Америці спромоглися на відсіч претензіям світської влади. (Токвіль був релігійним скептиком, але раніше за інших збагнув соціальне значення релігії.) По-четверте, французи поступилися значною владою на користь безвідповідальних інтелектуалів, тоді як Америкою керували люди практичні. Останнє, і найважливіше з погляду Токвіля: французи поставили рівність вище за свободу. У підсумку, вони зробили вибір на користь Руссо, а не Локка.

У розділі XIII⁴⁸ «Демократії в Америці» Токвіль влучив прямо в ціль:

З першого дня свого народження житель Сполучених Штатів Америки з'ясовує, що в боротьбі зі злом і в подоланні життєвих труднощів треба покладатися на себе; до влади він ставиться недовірливо й занепокоєно, приймаючи її допомогу тільки в тому разі, коли зовсім не можна без неї обійтися... В Америці свобода створювати політичні організації необмежена... політичні свободи, здатні давати відсіч деспотизму партій або свавілля ватажка, особливо потрібні в країнах з демократичним режимом³¹⁸.

Отже, слабкість французького громадянського суспільства порівняно з американським була основною причиною того, чому французькі республіки тяжіли до порушення індивідуальних свобод і виродились в автократії. Але Токвіль додав шостий пункт,

майже як запізнiле мiркування:

У нас же [французiв] у характерi, до всього iншого, закладений такий бойовий дух, що ми вважаємо за честь померти зi зброєю в руках, беручи участь у будь-якій безглуздiй подiї, аж до такої, яка може сколихнути пiдвалини державної влади³¹⁹.

Це й було, звичайно, найбільшою вiдмiннiстю мiж двома революцiями. Кожна з них вела вiйну за виживання. Але вiйна, яку мусили вести французькi революцiонери, була i масштабнiшою, i тривалiшою. Ось i вся вiдмiннiсть.

Вiдтодi як у липнi 1791 року iмператор Священної Римської iмперiї Леопольд II закликав своїх колег-монархiв прийти на допомогу Людовiковi XVI — на заклик першим вiдповiв спадкоємець Фрiдрiха Великого, Фрiдрiх Вiльгельм II, — Французька революцiя мусила боротися за своє iснування. Оголошення вiйни Австрiї (квiтень 1792-го) та Британiї, Голландiї й Iспанiї (лютий 1793-го) розпалило конфлiкт, значно масштабнiший i тривалiший, нiж американська Вiйна за незалежнiсть. За даними американського мiнiстерства оборони, до закінчення битви пiд Йорктауном 4435 патрiотiв загинули, а 6188 зазнали поранень. Вiдповiднi цифри для Вiйни 1812 року⁴⁹ становили 2260 та 4505 осiб³²⁰. Британськi втрати були дещо меншими. Навiть якщо значна частка поранених загинула, а значна кiлькiсть солдатiв i цивiльних померли вiд хвороб чи викликаних вiйною лих, усе одно то був невеликий конфлiкт. Деякi найвiдомiшi битви, як-от пiд Брендiвайном або тим самим Йорктауном, за європейськими мiрками були простими сутичками: пiд час останньої США загалом втратили 88 людей. Кiлькiсть загиблих пiд час революцiї у Францiї та в наполеонiвських вiйнах була значно бiльшою: за деякими оцiнками, загальна смертнiсть на полi бою з обох сторiн у 1792–1815 роках склала 3,5 мiльйона осiб. Виважений пiдрахунок показує, що кiлькiсть французiв, якi загинули, пiдтримуючи революцiю, удвадцяттеро перевищила вiдповiдну кiлькiсть американцiв. I це без урахування жертв внутрiшнiх репресiй. Орiєнтовно 17 тисяч французiв були страченi за вироками судiв, вiд 12 до 40 тисяч пiшли на гiльйотину чи шибеницю без суду i приблизно 80–300 тисяч загинули в ходi придушення

роялістського повстання у Вандеї³²¹. Крім того, Французька революція стала більш руйнівною за американську і в економічному сенсі. Американці отримали інфляцію, слідом за якою настала стабілізація, натомість французи отримали гіперінфляцію, що призвела до повного краху паперових асигнатів. Усіх чоловіків мобілізували на війну, ціни та заробітна плата потрапили під контроль уряду, отож ринкова економіка обвалилася.

Саме на тлі її радикалізації — втілення пророцтва Берка — і слід зрозуміти Французьку революцію. З квітня 1793 року, коли влада стала зосереджуватися в Комітеті громадського порятунку, Париж перетворився на божевільню. Спочатку арештували членів фракції якобінського клубу, відомих як жирондисти (їхніми найзапеклішими суперниками були монтаньяри), а 31 жовтня їх стратили. Згодом, 6 квітня 1794-го, на ешафот відправили Жоржа Жака Дантона разом з його прибічниками. Нарешті настала черга провідної постаті Комітету громадського порятунку, первосвященника руссоїстського культу республіканської чесноти — Максиміліана Робесп'єра, який гідно зустрів лезо гільйотини. Протягом усього цього танцю смерті (*danse macabre*) під акомпанемент дивовижно кровожерливої Марсельєзи⁵⁰ найбільш убивчим звинуваченням проти «ворога народу» була зрада. Військові невдачі спричинили параноїдальний поворот. Як і пророкував знавець класичної політичної теорії Берк, таку демократію мала неминуче змінити олігархія і, зрештою, військова тиранія. Упродовж одного десятиліття Конвент змінила Директорія (жовтень 1795), Директорію — перший консул (листопад 1799), а титул першого консула було замінено на титул імператора (грудень 1804). Те, що почалося з Руссо, завершилося повторенням падіння Римської республіки.

У битві під Аустерліцем⁵¹ 2 грудня 1805 року 73 200 французьких солдатів розгромили 85 700 росіян та австрійців. Ці цифри варто порівняти зі співвідношенням сил у битві під Йорктауном 1781 року, де 17 600 вояків Вашингтона завдали поразки 8300 «червоним мундирам» Корнволліса. Втрати, заподіяні битвою під Аустерліцем, перевищили її на понад 12 тисяч жертв: кожен третій російський солдат загинув, зазнав

поранень або потрапив у полон. Утім використана у цій битві зброя суттєво не відрізнялася від тієї, яку задіяла за півстоліття до цього армія Фрідріха Великого під Лейтеном — більшість втрат завдала мобільна артилерія. Новим був масштаб наполеонівської війни, а не її технологія. На 1812 рік французька армія налічувала 700 тисяч чоловіків. Загалом від 1800-го до того фатального року до війська мобілізували 1,3 мільйона французів. Близько двох мільйонів загинули за час наполеонівських воєн, майже половина — французи, приблизно кожен п'ятий народився у 1790–1795 роках. Революція по-різному пожирала своїх дітей.

Завдяки чому (як доводив Токвіль) американське громадянське суспільство відрізнялося від французького і що дало йому кращі можливості для встановлення демократії? Чи централізована французька держава була придатнішою за самоврядні Сполучені Штати для виплекання Наполеона? Цього ми не можемо знати напевне. Та є всі підстави запитати, чи надовго вистачило б конституції Сполучених Штатів, якби їх спіткало те військове та економічне напруження, що змело геть французьку конституцію 1791 року.

Колісниця війни

Революція жерла не лише своїх дітей. Чимало з її ворогів були в буквальному сенсі дітьми. Карл фон Клаузевіц, на той час капрал пруської армії, у дванадцять років став свідком битви з французами. Як природжений військовий теоретик, Клаузевіц уцілів у нищівному розгромі прусаків під Єною 1806 року, відмовився долучитися до французького походу проти Росії 1812 року, щоб брати участь у битві під Лін'ї в 1815-му. Саме він найкраще (навіть краще за Наполеона) зрозумів те, як Французька революція змінила похмуре мистецтво війни. Його посмертно надрукований шедевр «Про війну» (1832) залишається єдиною важливою працею на цю тему, написаною західним автором. Хоча в багатьох аспектах це вічна книжка, «Про війну» Клаузевіца, крім того, є незамінним коментарем до наполеонівської епохи, адже пояснює, чому змінився масштаб війни і як це вплинуло на її ведення.

«Війна, — заявляє Клаузевіц, — є... актом насильства, що має на меті змусити противника виконати нашу волю... [Вона] є не тільки політичним актом, а й дійсним знаряддям політики, продовженням політичних відносин, але іншими засобами». Це, мабуть, його найвідоміші і водночас неточно перекладені і не до кінця зрозумілі слова. Та важливі не вони. Клаузевіцеве осяяння полягало в тому, що в результаті Французької революції на полі бою спалахнула нова пристрасть. «Навіть найцивілізованіші народи, — зазначав він, вочевидь натякаючи на французів, — можуть запалати взаємною ненавистю...» Після 1793 року «війна знову стала прибутковою справою народу», а не дозвіллям королів; вона перетворилася на «колісницю», якою керує «дух народу». Клаузевіц відзначив геній Бонапарта — керманича цієї нової бойової колісниці. Його «зухвалість і талан» «змели узвичаєні практики [ведення війни]». За Наполеона війна «набула стану абсолютної досконалості». Дійсно, корсиканський вискочень був ніким іншим, як «самим богом війни... [чия] перевага послідовно призвела до краху його супротивника». Водночас його виняткова військова майстерність була не такою значною, як новий дух народу, що рухав його військом.

Війна, за визначенням Клаузевіца, тепер була «дивовижною трійцею, що складалася зі споконвічних насильства, ненависті й ворожнечі, які слід вважати сліпим природним інстинктом; грою ймовірності та випадку... підпорядкована політиці, завдяки якій вона слугує чистому розуму». Щоправда, «бажання знищувати сили ворога» є надпотужною спонукою — «первородним сином» нової війни між народами. Проте, застерігає Клаузевіц, оборона завжди є «сильнішою формою боротьби, ніж атака», оскільки «сила атаки поступово вичахає...». Але навіть в обороні є труднощі: «Все на війні дуже просто, але ця простота є складною... [вона є] своєрідним тертям... що знижує загальний рівень втілення задуму». З цих причин вправний командир завжди мусить пам'ятати три речі: по-перше, «оцінити ймовірність»⁵²; по-друге, «діяти гранично зосереджено»; по-третє, «діяти гранично швидко»:

Отже, всяка військова діяльність має безпосередньо чи опосередковано стосуватися сутички. Солдата мобілізують, одягають, озброюють, навчають...

тільки для того, щоб він бився у потрібний час у потрібному місці.

Однак ця колісниця, передусім, має бути контрольованою. Саме тому, за словами Клаузевіца, «абсолютна» війна «*потребує примату політики*», інакше кажучи, підпорядкування засобів війни цілям зовнішньої політики. Це і є справжнім посланням праці «Про війну»³²².

Отож якими були цілі політики Наполеона? Подекуди, щоправда, вони набули реакційного нашарування — порівняйте картину Жака-Луї Давіда «Коронація Наполеона I» (1804), де він зображений в імператорській мантиї з горностаєм у Нотр-Дамі, з романтичним героєм іншої картини того ж художника «Наполеон на перевалі Сен-Бернар» (1801) — втіленням «світового духу на коні» (за словами Гегеля). Це перевтілення здалося настільки огидним Людвігу ван Бетховену — музичному духу тієї епохи, — що він у Третій симфонії гнівно закреслив присвяту Бонапарту і змінив її назву на «Героїчна». Коронувавши себе як імператора у грудні 1804 року, Наполеон зобов'язав австрійського імператора Франца II зректися титулу імператора Священної Римської імперії й видати за нього доньку. Тим часом за допомогою Конкордату 1801 року Наполеон уклав мирний договір між Францією та Папою Римським, змитаючи залишки якобінського культу Розуму.

Проте було одне «але», яке заважало Наполеону побудувати в Європі імперію, і воно було дійсно революційним. Він не лише розширив Францію до її «природних кордонів» і вкоротив Пруссію. Він також створив нову Швейцарську Конфедерацію; нову західну Німецьку Рейнську конфедерацію з сорока держав, що простягнулася від Балтики до Альп; нове Королівство (Північної) Італії; нове Князівство Варшавське. Щоправда, ці нові держави залишалися васалами Франції. Він навіть поставив свого молодшого брата Жерома номінальним правителем нового Королівства Вестфалія, а брата дружини, денді Йоахима Мюрата — королем Неаполя. Правда полягала й у тому, що переможені платили важку данину французам-переможцям. Загалом у 1795–1804 роках голландці заплатили французам 229 млн гульденів, тобто більше за річний національний дохід. Наполеонівські війни 1806–1807 років були не лише

самоокупними, а й покривали принаймні третину звичайних витрат французького уряду. А в Італії в 1805–1812 роках половину всіх податків спрямовували до французької скарбниці. Хай там як, наново накреслена Наполеоном карта Європи перетворила стару клаптикову ковдру спадкових земель на нову сітку національних держав. Навіть більше, французьке правління супроводжувалося фундаментальною зміною правового ладу завдяки запровадженню з ініціативи Наполеона нового Цивільного кодексу, — зміна, що надалі призвела до тривалих позитивних наслідків в економіках залежних країн. Французьке правління поховало різноманітні привілеї, що захищали дворянство, духовенство, гільдії та міську олігархію, і встановило принцип правової рівності³²³. Коли пізніше Наполеон казав, що «хотів заснувати європейську систему, європейський кодекс законів, європейське правосуддя», щоб був «у Європі єдиний народ», він не до кінця лицемірив³²⁴. Те, що його імперія виявилася нетривкою, ще не означає, що йому бракувало політичної далекоглядності. Для Наполеона війна була не самоціллю, а, як збагнув Клаузевіц, силовим продовженням політики.

Наполеон не винен у тому, що мети не було досягнуто. Рано чи пізно війська його ворогів переважили б його війська, хоча їхні командири не могли і близько зрівнятися з його майстерністю. Згублена не так російською зимою, як російською стратегією глибокого відступу і виснаження (не кажучи вже про стрімку епідемію тифу), Велика армія (*Grande Armée*) поступилася у чисельності — особливо коней під час битви під Ляйпцігом 1813 року³²⁵. Те саме відбулося, коли пруссаки порушили баланс сил під Ватерлоо 1815 року. Але задовго до цього Франція програла битву на морі. Поблизу затоки Абукір (у битві на Нілі) 1798 року сер Горацио Нельсон здобув собі цей дворянський титул, хитро напавши з обох боків на французький флот і завдавши смертельного удару мрії Наполеона завоювати Єгипет. Сім років по тому під Трафальгаром сили Нельсона, що налічували 27 кораблів, умілим маневром здолали набагато потужнішу франко-іспанську флотилію за допомогою «затиску Нельсона» — тактики прорізання ворожого строю на високій швидкості, коли при наближенні дають залпи з обох бортів, а потім повторно

заходять на атаку.

Поразка Наполеона на морі мала два наслідки. По-перше, Францію поступово відрізали від її заморських володінь. Уже 1791 року, після того як Законодавчі збори в Парижі поширили виборче право на вільних чорношкірих і мулатів (але не на рабів), на надприбутковій цукровій колонії Сан-Домінго (зараз — Гаїті) спалахнула революція під проводом колишнього раба Франсуа-Домініка Туссена «Лувертюра» (буквально: «той, що відкриває»). Скасування Національним Конвентом рабства у 1794 році занурило острів у вир кривавої міжрасової громадянської війни, що перекинулася на сусіднє іспанське Санта-Домінго і вирувала аж до арешту Туссена і його депортації до Франції в 1802 році, та відновлення рабства Наполеоном. Загалом, під час Гаїтянської революції загинули від 160 до 350 тисяч осіб. Роком по тому французи вирішили продати Сполученим Штатам задешево незорну північноамериканську територію, надалі відому як Луїзіана (не плутати із сучасним штатом): майже 2146 тисяч квадратних кілометрів за 15 мільйонів доларів (7 центів за гектар). По-друге, і це, мабуть, найважливіше, Франція програла у фінансовій війні. Попри подовжений продаж церковних земель, введення нової валюти та витискання коштів із голландських та італійських платників податків, Наполеон не зміг одержати позики зі ставкою менше за 6 %. Між битвами при Трафальгарі та під Ватерлоо середні *виплати* французького уряду за *відсотками* вдвічі перевищували британську консолідовану ренту. Ці видатки стали фатальними.

Меркантиліст Бонапарт прагнув послабити економічне становище Британії, закривши для неї торгівлю з континентом. Але британські комерсанти, використовуючи панування Королівського військово-морського флоту на стратегічних морських шляхах, змогли доволі швидко переорієнтуватися на заморські ринки. Іноді помилково припускають, що перевагою над Наполеоном Британія завдячувала раніше проведеній індустріалізації. Насправді, перемога залежала від торгівлі й грошей, а не від заліза та пари. Британія змогла втримати не лише торгівлю, а й спромоглася добитися активного сальдо платіжного балансу в непомітних надходженнях від морських

перевезень, страхування та закордонних інвестицій, а також у прибутках імперії (від работоргівлі та оподаткування індіанців Ост-Індською компанією). Профіцит Британії в торгівлі послугами у 1808–1815 роках складав щороку 14 млн фунтів стерлінгів, значно перевищивши дефіцит зовнішньої торгівлі за той самий період. Це дало змогу Британії здійснювати потужні трансфери за кордон — максимально у розмірі 4,4 % національного щорічного прибутку — у вигляді фінансування армії та субсидій своїм союзникам. За 1793–1815 роки загальна сума, надана Британією континентальним противникам Франції, становила 65,8 млн фунтів стерлінгів. Втіленням нового духу епохи став франкфуртський єврей Натан Ротшильд, фінансовий Бонапарт (Finanzbonaparte), який відіграв ключову роль у забезпеченні грошми та ресурсами герцога Веллінгтона та його союзників³²⁶.

Наполеона розгромили, і тепер Францію обтяжили законом про репарації. Почався період реставрації Бурбонів, який уособлював опасистий Людовик XVIII. Але разом з Наполеоном, який помер, мабуть, від раку шлунку на закинутому в південній Атлантиці острові святої Єлени 1821 року, мрії про революцію та революційну імперію не померли. Революція 1789 року дала Франції політичний сценарій незавершеної драми. Для більшої частини наступного століття зберігалася непереборна спокуса поставити цю п'єсу заново. Це відбувалося 1830-го, 1848-го та вкотре 1871 року. Відзначимо, що щоразу, як барикади перетинали центральні паризькі вулиці, ударна хвиля, хоча щораз із меншою силою, прокотилася всією Європою та європейськими імперіями. Червону революційну обіцянку Декларації прав людини не можна було просто перевдягнути в чорні барви духовенства і забути про неї, — думка, яку з новою силою висловив роман Стендаля «Червоне і чорне» (1830). Зрештою, будь-хто міг перейняти термінологію та іконографію Революції. Поспіхом озброєні цивільні, до поясу оголені воїни, розіп'яті мученики — у цих постатей тривала традиція, як і в приписаних їм кліше⁵³.

Революції 1848 року стали ще масштабнішими. Люди захоплювали вулиці в Берліні, Дрездені, Ганновері, Карлсруе,

Касселі, Мюнхені, Штутгарті та Відні, у Мілані, Неаполі, Турині та Венеції. Цією революцією керували інтелектуали, більше за всіх вільні від обмежень, що їх наклали на свободу слова відновлені в 1815 році монархії. Показово, що композитор Ріхард Вагнер та російський анархіст Михайло Бакунін долучилися до «всесвітньої пожежі», разом по-змовницьки готуючи богохульну оперу⁵⁴. Британія була однією з небагатьох західноєвропейських країн, яка уникла «всесвітньої пожежі», принаймні тому, що поведінку чартистів — прихильників загального виборчого права — загнuzдали вірні владі 35 тисяч солдатів, 85 тисяч спеціальних констеблів, 1200 відставних солдатів та 4 тисячі поліцаїв. Як наслідок, 1848 року в Лондоні справа обійшлася промовами у парках і відсутністю сутичок на вулицях.

Але так звана «Весна народів» не обмежилася лише Європою. Як і безліч інших Західних ідей XIX століття, революція на французький взірець негайно стала світовим явищем. Британську імперію теж охопили заворушення — Цейлон, Гвіана, Ямайка, Новий Південний Уельс, Оранжева вільна держава, Пенджаб та Землі Ван-Дімена⁵⁵³²⁷.

У Французькій Західній Африці відбулися навіть примітніші події. На відміну від британських колоній, тамтешні радикальні політичні зміни підтримав революційний уряд у Парижі.

Усе це висвітлює найспецифічнішу ознаку французького імперіалізму: його тривалу революційність. Інстинктивно Британська імперія була соціально консервативною. Роками її чиновники зміцнювали місцеві еліти, обережно й опосередковано впливаючи на племінних вождів та номінальних магараджів. Проте французи ще плекали надію, що свобода, рівність і братерство — разом із Кодексом Наполеона та консервами (ще один його винахід) — стануть товаром, придатним для експорту по всьому світу³²⁸.

Як і всі європейські імперії, Франція заснувала свою заморську імперію, принаймні частково, на рабстві. Але 1848 року новий республіканський уряд Франції оголосив про його скасування в усій імперії, зокрема і в західноафриканській колонії Сенегал. Британці вчинили так само за п'ятнадцять років до цього. Але

скасування рабства стало лише першим етапом революції у Французькій Африці. Було також оголошено, що на відміну від тубільців британських колоній, звільнені раби отримають право голосу. Із запровадженням загального виборчого права по всій Французькій імперії майже весь африканський і метиський, або расово-змішаний, електорат (білі налічували не більше 1 %) голосував на листопадових виборах 1848 року і обрав першого за всю історію чорношкірого депутата Національних зборів Франції³²⁹. Хоча право відряджати депутата до Парижа було відібрано у Сенегалу імператором Наполеоном III 1852 року і поновлено лише 1879 року, практика обрання рад чотирьох комун (*quatre communes*) — Сент-Луїса, Горé, Рюфіска й Дакара — на основі загального рівного виборчого права не припинялася³³⁰. Перші в африканській історії різнорасові демократичні Збори зібралися у майбутній столиці колонії — Сент-Луїсі.

Сучасники розуміли грандіозність такого зібрання. «Той, хто прийде до Ради, — писав один британський відвідувач Сент-Луїса, — стане частим свідком того, як чорний голова закликатиме європейського депутата до тиші... Чорні депутати нещадно критикують сенегальських чиновників. Жодна британська колонія не стерпіла би критики, яку дозволяють собі тубільці на адресу європейських чиновників у Сенегалі»³³¹. Бо ж Британська імперія залишалася так само ієрархічною, як суспільство у метрополії — класовим. На чолі всіх стояла королева й імператриця Вікторія, а кожен із 400 мільйонів її підданих розташовувався в розгалуженому статусному ланцюжку вниз по щаблях цієї ієрархії, а найнижче стояли індійські махальники віялами. У Французькій імперії все було інакше.

Учасники Революції 1848 року вважали необхідність якнайшвидшого перетворення жителів колоній на французів очевидною. На тогочасному політичному жаргоні це означало, що африканці мали «асимілюватися». Водночас заохочувалися змішані шлюби (метіссаж) між французькими чиновниками та африканками³³². Цей прогресивний імперіалізм втілював у собі Луї Федерб, досвідчений солдат, що 1854 року став губернатором Сенегалу. У Сент-Луїсі Федерб керував спорудженням нових мостів, мощених доріг, шкіл, набережних, підведенням прісної

води та запровадженням регулярних рейсів річкових поромів. Для звільнених рабів по всій колонії заснували «села Свободи». 1857 року Федерб заклав основи сенегальського колоніального війська, *Tirailleurs Senegalais* (сенегальські стрільці)— перетворивши африканського солдата з найманого військового працівника на повноцінного регулярного піхотинця. Для синів місцевих вождів створили школу³³³. Сам Федерб побрався із п'ятнадцятирічною сенегалкою.

«Наші наміри чисті й шляхетні, — проголосив Федерб наприкінці свого губернаторства. — Наша справа — справедлива». Звісно, його місією було не лише цивілізувати. «Метою», як заявив він 1857 року, було «панувати в країні за якнайменших витрат, а завдяки комерції досягти якнайбільших переваг»³³⁴. Йому доручили розширити французький вплив усередині країни і досягти в Сенегалі економічного розвитку (*mise en valeur*), перебравши у тубільців контроль за торгівлею гуміарабіком, зробленим із соку акації та арахісу. Стратегія Федерба полягала у створенні ланцюжка французьких фортів уздовж річки Сенегал, що починається біля Медіна і доходить до водоспаду Фелу. Це неминуче вело до конфлікту з місцевою панівною елітою: королівством Трарца Мурс у Ваало, королівством Кайор на півдні та Ель-Хадж Омаром, мусульманським правителем центрального Нігера, пізніше — засновником Імперії тукулерів у сусідньому Малі³³⁵. Однак поступово й неухильно ці африканські суперники французів мали поступитися. 1857 року французькі війська повалили Республіку Лебу, перетворивши її столицю Ндакару на нове колоніальне місто Дакар. Сьогодні в його центрі стоять пам'ятки французької колоніальної політики — від білого палацу генерал-губернатора до широкої авеню Федерб, від пекарень зі свіжими ароматними багетами до кондитерських, де наливають каву з молоком. У рамках процесу *галліцизації* всю країну розділили на райони, округи й кантони. На той час, коли Федерб пішов у відставку (1865), французи могли прогулюватися Сент-Луїсом, справді пишаючись досягненнями своєї батьківщини. Колишні ринки рабів стали гордими форпостами французької культури. Колишні жертви імперіалізму перетворилися на громадян з правом голосу

й обов'язком служити в армії. Як писав журналіст Габріель Шарм,

Якщо на ці неосяжні простори, де сьогодні править лише фанатизм і грабунок, [Франція] принесе... мир, торгівлю, терпимість, тоді хто зможе сказати, що це було кепське застосування сили?.. Навчання мільйонів людей цивілізації та свободи сповнить їх гордістю великого народу³³⁶.

Звісно, реалії французького імперіалізму не можна виправдати цим піднесеним вихваланням. Найбільшою складністю стало залучення компетентних чиновників із Франції. Тими, хто добровільно записувався на службу в Західну Африку, як щиро вважав з один із наступників Федерба, були переважно «особи, які вдома, якщо не заплямили репутацію, то принаймні не мали змоги заробити собі на життя» — якщо не дрібні злочинці, то пияки й банкрути³³⁷. Як 1894 року сказав один поселенець, колонії були «refugium pessatorum⁵⁶ для всіх невдах, зборищем відходів нашого політичного й соціального організму». Коли хтось вирушав до колоній, згадував директор «Еколь Колоніаль» (Школи для підготовки колоніальних чиновників), друзі запитували його: «Який злочин ти скоїв? Від якого трупа втікаєш?»³³⁸. Чимало колоніальних чиновників уславилися жорстокістю до тубільців: один із них, Еміль Ток, 1903 року відсвяткував День взяття Бастилії, підірвавши в'язня за допомогою чорного пороху³³⁹. Ймовірно, більшість цих чиновників поділяли думку принаймні одного професора з «Еколь», про те, що їхні африканські піддані були розумово відсталими. Закон про індіженат⁵⁷ уповноважував їх у разі доцільності кидати до в'язниці непокірних тубільців на 15–46 днів за різні вчинки, які у Франції не вважали злочинами³⁴⁰. Але механізму оскарження не існувало. У Західній Африці примусова праця (corvée, виряд на роботу) стала складовою системи стягнень — саме так будували залізницю Дакар — Нігер. Для працівника каучукової плантації головним податком у Французькому Конго був відробіток аж у сто трудоднів. Коли села затримувалися із виконанням податків, їхніх жителів брали в заручники. Деякі чиновники — як, наприклад, суданський чиновник, звинувачений у численних убивствах, щонайменше одному згвалтуванні, нанесенні тілесних ушкоджень, судових помилках та розкраданні майна — напевне, слугували прототипами для Курца, героя роману Джозефа Конрада³⁴¹. Такий

собі Брокар «зі співчуття» обезголовив в'язня, який осліп унаслідок тюремної антисанітарії³⁴². Кульмінацією цього безумства стала місія Поля Вуле та Жульєна Шануєна на озеро Чад (1898–1899), які залишали по собі попелища від сіл, повішених тубільців, їхніх засмажених по всьому шляху дітей. Так тривало доти, доки, зрештою, підпорядковані їм африканські солдати не підняли бунт і не вбили обох³⁴³.

Хай там як, рівень французьких колоніальних управлінців помітно покращився, особливо після Першої світової війни, коли «Еколь Колоніаль» почала залучати не лише кращих студентів, а й таких визначних етнологів, як Моріс Делафос та Анрі Лабуре. Директор «Еколь» — гуманіст Жорж Арді — уособлював цивілізаторську місію. Водночас французи докладали великих зусиль, щоб залучити й навчити обдарованих місцевих. Федерб ясно висловив свою думку з цього приводу у промові на врученні звання другого лейтенанта солдатів Аліуну Салю:

Це призначення... показує, що навіть для високих посад у нашій соціальній ієрархії колір шкіри більше не є підставою для обмежень... Тільки найздібніший впорається. Ті, хто вперто надають перевагу неуктву перед цивілізацією, залишаться на нижчих щаблях суспільства, як це заведено повсюди у світі³⁴⁴.

1886 року син короля Порто-Ново (пізніше Дагомея, зараз Бенін) вступив до «Еколь Колоніаль» разом із дванадцятьма азійськими студентами. Щорічно з 1889 до 1914 року «секція тубільців» Школи приймала близько двох десятків студентів нефранцузького походження³⁴⁵. Саме завдяки французькій ідеї цивілізаторської місії такі люди, як Блез Джане, який 1872 року народився у скромному будинку в старому работрговому центрі Горе, зміг вступити до колоніальної митної служби і зробити там кар'єру. У Британській Африці такий майже немислимий злет був узагалі неможливий. 1914 року Джане, як перший (чистокровний) чорношкірий африканець, став депутатом Національних зборів Франції попри те, що був онуком сенегальського раба. Безперечно, порівняно з етосом інших тогочасних імперій Європи, Французька імперія у своїй основі була найліберальнішою. В комунах Дакара пісня мовою волоф, яку співали, святкуючи перемогу Джане, лаконічно підбила підсумок нової політичної ситуації: «Чорні вівці [побили] білих овець»³⁴⁶.

Найбільш неоднозначну віддяку французькому імперіалізму висловив 1922 року такий собі Нгуен Ай Куок у листі до генерал-губернатора іншої французької колонії на протилежному боці світу — Індокитаю. Автор, справжнім іменем якого було Нгуен Шинь Кунг і який добре вивчив французьку завдяки багаторічному навчанню у ліцеї в Хюе, пише:

Ваша Високосте, Ваша прихильність до тубільців добре відома в усіх колоніях і, особливо, серед в'єтнамців. Під Вашим урядуванням в'єтнамський народ пізнав істинне процвітання й справжнє щастя, щастя бачити свою країну всуціль усяною зростаючою кількістю спиртових і опійних крамниць, які разом із розстрільними командами, тюрмами, «демократією» та всім удосконаленим апаратом сучасної цивілізації вони поставили за мету зробити в'єтнамців найпрогресивнішим народом серед азійців і найщасливішим з-поміж смертних. Ці акти доброзичливості рятують нас від неприємності називати решту, як-от: примусову мобілізацію і позичання, криваві репресії, повалення й вигнання монархів, спаскудження святих місць тощо³⁴⁷.

Губернаторового адресанта в школі навчили не лише французької. Під іншим псевдонімом — Хо Ши Мін — він згодом очолює рух за незалежність В'єтнаму, дошкульно цитуючи у Декларації незалежності В'єтнаму Декларацію прав людини (1791) так само добре, як Во Нгуен Зіап, переможець вирішальної битви під Дьєнб'єнфу (і випускник того ж таки ліцею), який навчився воєнного мистецтва, вивчаючи походи Наполеона. Такою була неминуча доля цивілізаторської місії, що експортувала революційну традицію вкупі з грою в буль та багетами³⁴⁸. Не випадково всі президенти незалежних Берегу Слонової Кістки, Нігеру, Дагомеї і Малі та прем'єр-міністр Сенегалу закінчили «Еколь Віллем Понті»³⁴⁹.

Однак усе це, вся французька *mission civilisatrice*, опинилася під загрозою смертельного ворога, що зробив великі африканські простори на південь від Сахари заледве придатними для проживання європейців — хвороби³⁵⁰. Півтора століття тому тривалість життя була досить короткою навіть на Заході. У Британії 1850 року тривалість життя не перевищувала якихось сорока років, а сьогодні вона становить сімдесят п'ять. Але в Африці показники дитячої та передчасної смертності були жахливо високими. У середині XIX століття тривалість життя в Сенегалі не перевищувала 25 років³⁵¹. Тож Африці належало

стати первинним полігоном для застосування четвертого «вбивчого застосунку» Західної цивілізації — спроможності сучасної медицини подовжити людське життя.

Лікарі без кордонів

Недарма Західну Африку називали цвинтаром білої людини: в усій Африці європейський колоніальний проект ризикував сконати ще на початку. Гарною ілюстрацією ризиків, яких зазнали в Африці європейці, є пам'ятник на острові Горé двадцяти одному французькому лікареві, які загинули від спалаху жовтої пропасниці 1878 року. Тропічні хвороби завдавали французькій колоніальній цивільній службі великих втрат. Упродовж 1887–1912 років 135 з 984 призначених на службу (16 %) померли в колоніях. У середньому відставні колоніальні чиновники помирали на сімнадцять років раніше за своїх колег у метрополії. До 1929 року щороку майже третину з 16 тисяч європейців, що проживали у Французькій Західній Африці, госпіталізували в середньому на два тижні³⁵². Трохи краще становище було у Британській Африці. Рівень смертності серед британських вояків у Сьєрра-Леоне був найвищим в імперії, утридцятіро вищим за загальний рівень для вояків у метрополії. Якби така смертність не знизилася, ні про яку колонізацію Африки європейцями не йшлося б.

Як і всі хороші колоніальні адміністрації, французька зберегла бездоганну документацію. У Національному архіві в Дакарі досі можна відшукати подробиці кожного зафіксованого спалаху хвороб, які переслідували Французьку Західну Африку: жовту пропасницю в Сенегалі, малярію у Гвінеї, проказу у Березі Слонової Кістки. Інформаційні медичні бюлетені, закони про охорону здоров'я, лікувальні місії — схоже, здоров'я було для французів нав'язливою ідеєю. А чому би й ні? Потрібно було знайти спосіб контролювати ці хвороби. Як сказав 1910 року сер Вільям Бойс, присутність європейців у тропіках зводилася до дилеми переможця — «москіти або людина». «Майбутнє імперіалізму, — за словами Джона Тодда, — залежало від мікроскопу»³⁵³. Проте вирішальних здобутків досягли не

в бездоганно чистих лабораторіях західних університетів і фармакологічних компаній.

У вересні 1903 року сатиричний журнал «Панч» (Punch) надрукував оду безсонним ночам дослідників тропічних хвороб:

О вчені мужі, ви наважилися
В бруді своєму протистояти мікробу,
Несучи з собою крізь густі джунглі
Африканський вірус сонної хвороби.
Послухайте ж моє прощальне прохання:
Мерщій відправте ви його мені!³⁵⁴

Не було нічого фантастичного в тому, щоб уявити вченого, який продирається крізь джунглі. Дослідники африканських хвороб відкрили лабораторії у найбільших африканських колоніях. Однією з перших була лабораторія, заснована 1896 року в Сент-Луїсі. Там тримали піддослідних тварин, яким вводили пробні вакцини — вісімдесят двох котів заразили дизентерією, одинадцятьох собак — правцем. Інші лабораторії спеціалізувалися на холері, малярії, сказі й віспі. Цим досягненням завдячували піонерській праці Луї Пастера з вірусології 1850–60-х років.

Імперія заохочувала покоління європейських медиків-винахідників. В 1884 році в Александрії німецький бактеріолог Роберт Кох, який тоді вже виділив бацили сибірської виразки й туберкульозу, відкрив *Vibrio cholerae*, бактерію, що передавала холеру, яка лише за рік до цього забрала життя французького конкурента Коха — Луї Тюїлье. Це сталося після того, як під час епідемії у Гонконгу 1894 року ще один француз, Александр Єрсен, виявив бацилу, що переносила бубонну чуму³⁵⁵. Лікар Індійської медичної служби Рональд Росс уперше докладно описав етіологію малярії і роль комарів роду *anopheles* в її поширенні. Сам Росс страждав на цю хворобу. Три голландські науковці на острові Ява — Христіан Ейкман, Адольф Вондерман та Герет Грейнс виявили, що харчова недостатність шліфованого рису (брак вітаміну B1) спричиняє авітаміноз. Італієць Альдо Кастельяні дослідив в Уганді трипаносому у мухи цеце, що переносила сонну хворобу. А група дослідників з Інституту Пастера в Дакарі на чолі

з Жаном Легре вперше вдало виділила вірус жовтої пропасниці та розробила вакцину, яку можна було вводити без стерилізованих шприців і голок, згодом покращену виробництвом так званої дакарської підшкірної вакцини (або вакцини Пельтьє–Дюріо), яка також захищала від віспи³⁵⁶. Ці та інші винаходи, накопичені між 1880-ми та 1920-ми роками, стали вирішальними для того, щоб порятувати у тропіках життя європейців, а отже й сам колоніальний проект. Для Західної медицини Африка та Азія перетворилися на велетенські лабораторії³⁵⁷. І що успішнішим було дослідження, то більше ліків (на зразок хініну, антималярійні властивості якого виявили в Перу) було відкрито і завдяки ним Західні імперії змогли значно далі поширити вирішальну перевагу подовженого людського життя.

Спочатку колонізація Африки обмежувалася прибережними поселеннями. Але з появою ще одного Західного винаходу — механізації пересування — вона розширилася вглиб континенту. Залізниця, зокрема залізниця за маршрутом Дакар (Сенегал) — Бамако (Малі), стали життєво важливими для Західного імперського проекту. «Цивілізація поширюється й укорінюється уздовж шляхів сполучення», — заявив 1880 року французький міністр громадських робіт Шарль де Фрейсіне. «Африка, що простелилася перед нами, найбільше потребує нашої уваги»³⁵⁸. Услід за створенням 1895 року Федерації Французької Західної Африки (Afrique Occidentale Française), що простяглася від Тімбукту до Нігера і поширила французьке правління на понад десять мільйонів африканців, залізниця стали одним із лейтмотивів французького правління. За словами Ернеста Рума, першого губернатора Федерації,

Ми дійсно хочемо відкрити для цивілізації просторі регіони, заповідані нам прозорливістю наших політиків і відважністю наших солдатів та дослідників... Щоб досягнути цієї мети, необхідно створити шляхи проникнення, удосконалити засоби транспортування, які компенсують відсутність природних засобів комунікації, що прирекли цю країну на злидні й варварство... Справжню економічну діяльність годі навіть уявити без залізниць. Тож наш обов'язок... обов'язок цивілізованої нації, полягає в тому, щоб зробити кроки, яких вимагає сама природа і які є єдино ефективними... Більшість поділяє думку, що матеріальний та моральний прогрес в африканських колоніях неможливий без залізниць³⁵⁹.

Залізниці допомогли нав'язати європейське правління внутрішнім районам Африки. Крім того, вони поширили не лише торгівлю арахісом та гумою, а й західні медичні знання. Адже без покращення охорони здоров'я, залізниці поширювали б хвороби, збільшуючи небезпеку епідемії. Тож було закладено умови для появи «Лікарів без кордонів» зразка ХІХ століття. Ці переваги часто недооцінювали такі як Ганді, стверджуючи, що європейські імперії не мають цілющого майбутнього.

Після повалення місцевих владних структур настала черга спробувати побороти забобони тубільців. Сьогодні селище Джаджак відоме тим, що в ньому живе щонайменше три знахарі, зокрема найстаріша в селі жінка Хан Діоп. Люди проходять десятки кілометрів, щоб потрапити до неї на прийом, і, як вона сама сказала мені, коли я завітав до села у 2010-му, їй під силувилікувати все — від астми до імпотенції — за допомогою трав і замовлянь. Цей різновид медицини африканці практикували століттями, а може, тисячоліттями. Це одна з причин того, чому тривалість життя в Африці досі значно нижча, ніж на Заході. Трави й замовляння, що не дивно, неефективні проти більшості тропічних хвороб.

У 1897 році французька колоніальна влада поставила знахарів поза законом. Сім років по тому вона пішла ще далі, підготувавши план першої Африканської національної медичної служби (Assistance Medicale Indigene). Французи не лише поширювали власну систему охорони громадського здоров'я на всю Французьку Західну Африку; у лютому 1895 року генерал-губернатор Рум видав наказ про створення безкоштовної медичної служби для місцевого населення, якої не існувало навіть у Франції. З цього часу завдяки «медпунктам» в селах і містах медицина стала доступною для всіх підвладних французам африканців³⁶⁰. Звертаючись до Національних зборів 1884 року, прем'єр-міністр Жюль Феррі узагальнив нові настрої:

Панове, нам слід говорити голосніше й відвертіше! Ми повинні відкрито заявити, що насправді вищі раси мають право над нижчими... Вкотре кажу — вищі раси мають право, бо вони мають обов'язок. Їхній обов'язок — цивілізувати підкорені раси... В історії попередніх століть ці обов'язки, панове, часто розуміли хибно. І звісно, коли іспанські вояки та першопрохідці запровадили рабство в Центральній Америці, вони не виконали свого обов'язку

вищої раси... Але я стверджую, що в наш час цей найвищий обов'язок цивілізувати виправдовується великодушністю, багатством та щирістю європейських націй³⁶¹.

Ці слова відрізнялися від непрямого стилю управління, що дедалі більше проявлявся у Британській Африці. За словами досвідченого колоніального управлінця і директора «Еколь Колоніаль»⁵⁸ Робера Делавіньєта,

Представник республіканської влади в Дакарі, член французького масонства й Радикально-соціалістичної партії стане в Африці авторитарним губернатором і використає авторитарні методи управління, щоб спрямувати тубільців до прогресу... Чимало управлінців хотіли поводитися з феодалами [тобто з місцевими вождями] так само, як ми поводитися з ними протягом Французької революції. Або перемогти їх, або використати для своїх цілей. Британські управлінці прихильніші до феодалів. Це повага аристократів до аристократів³⁶².

З погляду Віллема Понті, генерал-губернатора Французької Західної Африки в 1908–1915 роках, традиційні африканські інститути були принциповою перешкодою між тубільним народом та цивілізацією, яку він збирався поширювати. Племінні вожді були, як казав Понті, «всього-на-всього паразитами». «Ми не сприймали феодалів всерйоз, — згадував один колоніальний чиновник 1920-х років. — Для нас вони виглядали як посміховисько. Після Французької революції ми не могли чекати на повернення Середньовіччя»³⁶³. Делавіньєт дотримувався такого ж погляду. В революційній імперії, про яку він мріяв, героями були «чорні селяни», як називався його відзначений премією роман 1931 року. За словами першого міністра колоній, соціаліста Маріуса Муте, метою французької політики було «розробити план застосування до заморських країн великих принципів Декларації прав людини й громадянина»³⁶⁴.

Сьогодні легко позбутися таких устремлінь як продуктів нестерпної галльської зарозумілості. Та немає жодних сумнівів, що Західна імперія принесла реальний відчутний прогрес. Після введення обов'язкової вакцинації 1904 року, віспу в Сенегалі було мінімізовано. Всього за чотири роки (1925–1928) кількість заражень не перевищила 400 випадків на рік³⁶⁵. Малярію теж приборкали завдяки тому, що систематично ліквідували

заболочені місця, де скупчувалися москити, ізолювали жертв та безкоштовно роздавали хінін³⁶⁶. Після ефективної вакцинації в Сенегалі теж знизилася кількість епідемій жовтої пропасниці.

Боротьба за Африку стала притчею во язицех через безжальний поділ континенту жадібними європейцями. Її наймовірною кульмінацією став Фашодський інцидент, коли біля східносуданського міста Фашода (тепер Кодок) у провінції Барель-Газаль сталася сутичка між конкурентними французькою та британською експедиціями. Французи на чолі з майором Жаном-Батістом Маршаном мріяли про смугу від Дакара до Джибуті (тодішнє французьке Сомаліленд), що пов'язала б Нігер та Ніл і створила нерозривний ланцюг французького контролю від Сенегалу до узбережжя Червоного моря. Британці на чолі з сером Гербертом (згодом лордом) Кітченером вважали контроль над Суданом ключем до аналогічної смуги британського контролю, що могла би пов'язати північ із півднем — від Каїру до мису Доброї Надії. Вирішальна сутичка відбулася 18 вересня 1898 року в місці, де ці дві уявні смуги перетиналися. Хоча кількість людей була до смішного малою (Маршана супроводжували двадцять французьких офіцерів та сто п'ятдесят стрільців-тубільців), а яблуком розбрату стало цілком спустошене болото з очеретом, мулом і дохлою рибою, під Фашодою Британія та Франція опинилися за крок до війни³⁶⁷.

Але боротьба за Африку була ще й боротьбою за наукове знання, а воно — у співпраці, як і в конкуренції — дало безперечну користь тубільцям не менше, ніж європейцям. Бактеріолог, який зазвичай ризикував життям у пошуках ліків від смертельних недугів, став ще одним героєм імперії, таким же хоробрим, як і солдат-розвідник. Не кожна європейська держава з серйозними імперськими амбіціями відкривала інститут тропічної медицини. Услід за Інститутом Пастера в Парижі, заснованим 1887 року, було створено Лондонську й Ліверпульську школи тропічної медицини (1899), а в Гамбурзі засновано Інститут мореплавства та тропічних хвороб (1901).

Та все ж і для цих досягнень існували межі. На 1914 рік у Сенегалі бюро сільських медпунктів могло розраховувати не більше, ніж на сто лікарів. Навіть 1946 року в усій Французькій

Західній Африці існувало лише 152 медпункти. У французькому Конго медпункт біля Стенлі Пул (зараз Браззавіль) із бюджетом усього 200 франків мав обслуговувати 80 тисяч потенційних пацієнтів. Коли 1927 року його відвідав письменник Андре Жід, він довідався, що якщо «медичну службу просять надати ліки, після тривалої затримки вона зазвичай надсилає хіба йод, сульфат соди і борну кислоту!». Ця «жалюгідна бідність» відкривала шлях «хворобам, які можна легко перевірити... на собі й навіть померти»³⁶⁸. Частково це засвідчило економічну слабкість імперії. Сама Франція досі не мала загальної системи охорони здоров'я. Бракувало ресурсів для того, щоб виряджати лікарів і вакцину до ізольованих сіл углиб Сенегалу чи Конго. Але крім того це свідчило також про пріоритети імперії. Західні дослідницькі інститути були здебільшого стурбовані хворобами, від яких особливо потерпали європейці, передусім малярією та жовтою пропасницею, а не холерою та сонною хворобою, на які найдужче хворіли африканці.

Базова ідея французької цивілізаторської місії впливала з революційної ідеї загального громадянства. Та поки Французька імперія розширювалася, ця ідея занепала. Теоретично, у західноафриканського сюжета (*фр.*: підданого) була можливість стати сітоеном (громадянином). Проте на практиці лише небагатьох визнавали придатними для цього (наприклад, виключали тих, хто практикував полігамію). Навіть 1936 року із загальною чисельністю населення Французької Західної Африки тільки 2136 осіб були французькими громадянами поза чотирма прибережними комунами³⁶⁹. Сегрегація тубільців стала нормою (наприклад, через відокремлення європейського «Плато» від африканської «Медини» у Дакарі) на тій підставі, що африканці залишалися носіями інфекційних хвороб. Освіта теж обмежувалася вузькою групою еліти «посередників»³⁷⁰. Колись французи прагнули до расової асиміляції³⁷¹. Тепер же медична наука радила не змішуватися. Це узгоджувалося з пануванням думки про те, що «асоціація» буде реалістичнішою метою, ніж асиміляція, з огляду на «протиріччя між принципами 1789 року та консерватизмом неєвропейських народів», як висловився колоніальний теоретик Луї Віньйон³⁷².

Битва проти тропічних хвороб тривала не лише в чашках Петрі⁵⁹. Її вели в африканських містах і селах. Коли в Сенегалі спалахнула бубонна чума, реакція французької влади була нещадною. Будинки інфікованих спалили, їхніх мешканців силоміць перевезли й помістили в карантин під озброєною вартою, небіжчиків без дотримання відповідних мусульманських традицій нашвидкуруч поховали в креозоті чи вапні. У Дакарі почалися масові протести, бунти і перший в історії Сенегалу загальний страйк³⁷³.

Веління медицини вимагали рішучих заходів для подолання епідемії. Щоправда, для безжального лікування африканців тодішня наука керувалася також хибними міркуваннями. Згідно з теорією еугеніки, чорношкірі були недолугим видом. Але ніде псевдонаука еугеніка, потворна зведена сестра бактеріології, не набула такого згубного впливу, як у новій і швидко зростаючій Німецькій імперії.

Черепи Акулячого острова

На початку ХХ століття Німеччина стояла в авангарді Західної цивілізації. Саме німецькі професори здобули левову частку Нобелівських премій: 33 % від загальної кількості нагороджених у 1901–1910 роках та 29 % протягом наступного десятиліття. Саме німецькі університети тримали світову першість у хімії та біохімії. Амбіційні випускники з усієї Європи ринули до Гетінгена, Гайдельберга та Тюбінгена, щоб тремтіти від пошани перед титанами німецької науки (Wissenschaft). Після Пастера провідним умом бактеріології вважали Роберта Коха. Інший німець, Еміль фон Берінг, був одним із розробників сироватки проти правця та дифтерії, за що його нагородили Нобелівською премією та Залізним Хрестом. Ще два німецьких науковці, Фріц Шаудін та Еріх Гоффман, знайшли причину сифілісу — бактерію *spirocheta pallida*, а третій німець, Пауль Ерліх, став винахідником сальварсана — першого ефективного препарату проти цієї хвороби.

Проте цей надзвичайний успіх науки мав і протилежний бік. У справжній науці крилася псевдонаука, яка стверджувала, що

людство не було більш-менш єдиним видом, а поділялося на раси: від арійської «панівної раси» до чорної, не вартої назви *Homo sapiens*. А де можна було найкраще перевірити ці теорії, як не в новонадбаних африканських колоніях Німеччини? Африка мала стати ще однією лабораторією. Цього разу — лабораторією расової біології.

Кожна європейська держава вела боротьбу за Африку у власний спосіб. Ми з'ясували, що французи надавали перевагу залізницям і медпунктам. Британці не лише видобували золото й полювали в благодатних долинах — вони також будували місіонерські школи. Бельгійці перетворили Конго на суцільну країну рабів. Португальці заледве докладали зусиль до будь-яких змін. Німці спізналися на цю вечірку. Для них колонізація Африки стала велетенським експериментом, що з-поміж іншого мав перевірити правильність расової теорії. Попередні держави-колонізатори, звісно, були сповнені почуття вродженої вищості. Згідно з теорією «соціального дарвінізму», африканців вважали біологічно відсталими, зайвою перешкодою для розвитку Африки прогресивнішими «арійцями». Але ніхто так безжально не впроваджував цю теорію в колоніальну практику, як німці в Південно-Західній Африці (теперішній Намібії).

Уперше німці проголосили претензії на понурі береги Південно-Західної Африки 1884 року. Через рік Генріха Ернста Герінга, батька відомішого Германа Герінга, призначили райхскомісаром. На той час, коли першим губернатором колонії призначили Теодора Льойтвайна, наміри німців стали зрозумілими — вилучити землі у корінних народів гереро й нама і заселити їх німецькими фермерами. Таку політику відкрито захищав Пауль фон Рорбах у своїй відомій книжці «Німецька колоніальна економіка» (1907)³⁷⁴. Цей проект здавався тоді таким же науково обґрунтованим, як і європейська боротьба з тропічними хворобами.

1851 року Френсіс Гальтон, двоюрідний брат Чарльза Дарвіна, прибув до цього посушливого і водночас прекрасного краю за дорученням Королівського географічного товариства. Повернувшись до Лондона, Гальтон звітував: «Побачив достатньо диких рас, що дало матеріал для роздумів до кінця моїх днів». Ці

спостереження за гереро та нама згодом сформували його думку про еволюцію людини. Саме антропометрична праця Гальтона про спадковість заклала основи для дисципліни, яку він назвав «евгенікою» — використання вибіркового розмноження для покращення людського генофонду⁶⁰. Це було остаточне розв'язання проблеми охорони здоров'я: панівна раса надлюдей виплекана, щоб протистояти нападам виродків. Важливо зазначити, що ще сто років тому праця Гальтона стояла в авангарді науки. Расизм не вважали чимось на зразок відсталої, реакційної ідеології. Освічені люди захоплювалися ним так, як сьогодні теорією глобального потепління, спричиненого людиною. Лише в другій половині ХХ століття евгеніка й суміжне поняття «расової гігієни» були нарешті дискредитовані усвідомленням того, що генетичні відмінності між расами є відносно невеликими, а всередині рас — доволі вагомими.

Ще століття тому майже ніхто на Заході не сумнівався в тому, що біла людина переважає чорну. Точніше, майже ніхто з білих. Расова теорія виправдовувала жахливу нерівність, яку згодом було інституалізовано на американському Півдні у формі сегрегації, а в Південній Африці — у формі апартеїду, політики відокремлення. У Німецькій Південно-Західній Африці чорношкірим забороняли їздити верхи на конях, вони мали салютувати білим, не могли ходити тротуарами, володіти велосипедами чи відвідувати бібліотеки. В рудиментарному колоніальному законодавстві слово одного німця важило більше за слова семи африканців. За такі злочини, як убивство і згвалтування, поселенців штрафували, тоді як африканців — вішали. Як відзначали місіонери, «пересічний німець поглядає зверхньо на тубільців, вважаючи, що вони перебувають на одному рівні з вищими приматами («павіан» — ось улюблений термін, яким вони називають тубільців), і бачить у них тварин»³⁷⁵. Протягом ХІХ століття британці й французи робили спроби скасувати рабство у своїх колоніях. Німці таких спроб не робили³⁷⁶.

Але існувала невелика проблема. Гереро й нама не були невинними створіннями расової теорії. Гереро були жорстокими пастухами, які вправно контролювали худобу на розкиданих пасовиськах, що пролягли між пустелями Наміб та Калахарі. Нама

були такими ж грабіжниками, вмілими вершниками та стрільцями, як і сусідні бури на сході³⁷⁷. Побачивши, що чинять голландці й британці у Південній Африці, вони добре зрозуміли, навіщо прийшли німці. На початку ХХ століття економічне становище гереро було серйозно ослаблене руйнівним спалахом чуми рогатої худоби. Внаслідок цього процес продажу земель німецьким поселенцям уже йшов на повну. До того ж між гереро й німецькими комерсантами зберігалася напруга через притаманні німцям суворі методи вибивання боргів³⁷⁸. Але спалах грабіжництва з боку гереро став протидією низці грубих актів насильства, зокрема вбивства (і спроби зґвалтування) німецьким поселенцем невістки одного з їхніх вождів³⁷⁹.

Сірником на пороховій діжці стада угода з підписами старійшин гереро про згоду на нове розмежування резервацій для тубільців, підроблена молодим окружним лейтенантом Цюрном³⁸⁰. 12 січня 1904 року під керівництвом Самуеля Магареро гереро підняли повстання, вбиваючи кожного дорослого німця, якого вони могли знайти в районі Окаханджа, демонстративно не чіпаючи жінок і дітей. Було вбито понад сто поселенців³⁸¹. У відповідь на це німецький кайзер Вільгельм II відправив генерала Адріана Дітріха Лотара фон Троту з наказом «навести лад... усіма необхідними засобами». А той обрав наймерзенніші засоби.

Німецькі теоретики колонізації вже пішли далі за своїх французьких чи британських колег, заявивши про необхідність «справжнього викорінення» «поганих, культурно відсталих і хижацьких племен [тубільців]». Тепер Трота вирішив застосувати цю теорію на практиці, розв'язавши «абсолютний терор» для «знищення бунтівних племен, проливаючи ріки крові»³⁸². У страхітливому наказі до гереро, він висловив застарілою мовою очігереро те, що передбачала німецька расова теорія:

Я — великий полководець німців. Я промовляю до вас, гереро, які більше не є німецькими гереро [тобто більше не є німецькими підданими]... Ви, гереро, тепер маєте покинути ці землі, вони належать німцям. Якщо ви не зробите цього, я прожену вас силою Groot Rohr [великих гармат]. Гармата вб'є кожного на німецькій землі. Я не чіпатиму жінок і хворих, але гнатимусь за ними, доки ваші вожді чи я сам не вб'ємо їх з гармати.

Ось моє слово до народу гереро.

Великий полководець могутнього німецького кайзера,
Трота³⁸³

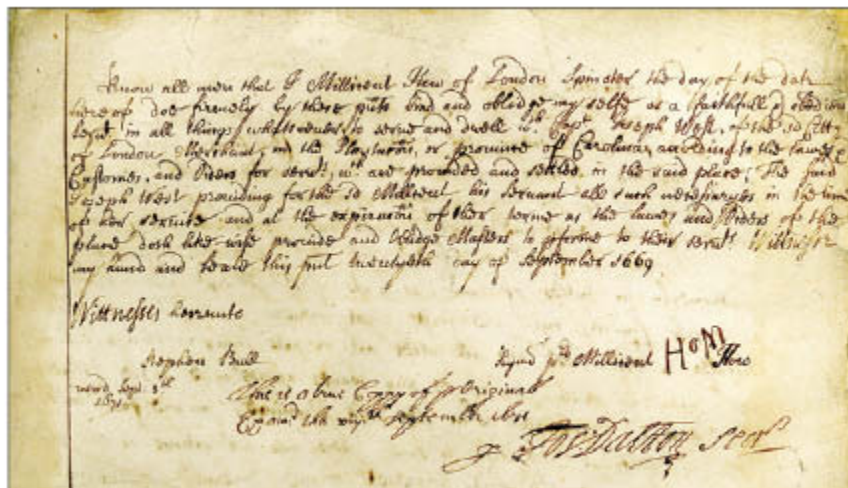
Битву під Хамакарі на Ватерберзькому плато 11 серпня 1904 року навряд чи можна вважати битвою — то була різанина. Гереро зосередилися у великому таборі, де, не помітивши наближення німецьких військ, вони очікували перемовин про мир. Натомість Трота оточив їх у кільце, почавши смертельне бомбардування, яке доповнювалося розстрілом чоловіків, жінок і дітей з кулеметів Максима. Як він і планував, уцілілі повтікали до посушливої пустелі Омахеке, за його словами, «назустріч своїй смерті». Водопої на краю пустелі ретельно охороняли. За офіційним звітом Генерального штабу Південно-Західної Африки, «безводна пустеля Омахеке довершила справу, яку почали німецькі гармати — знищення народу гереро». Трота заявив однозначно і чітко: «Я переконаний, що цей народ зникне назавжди»³⁸⁴.

16. Мачу-Пікчу, Перу

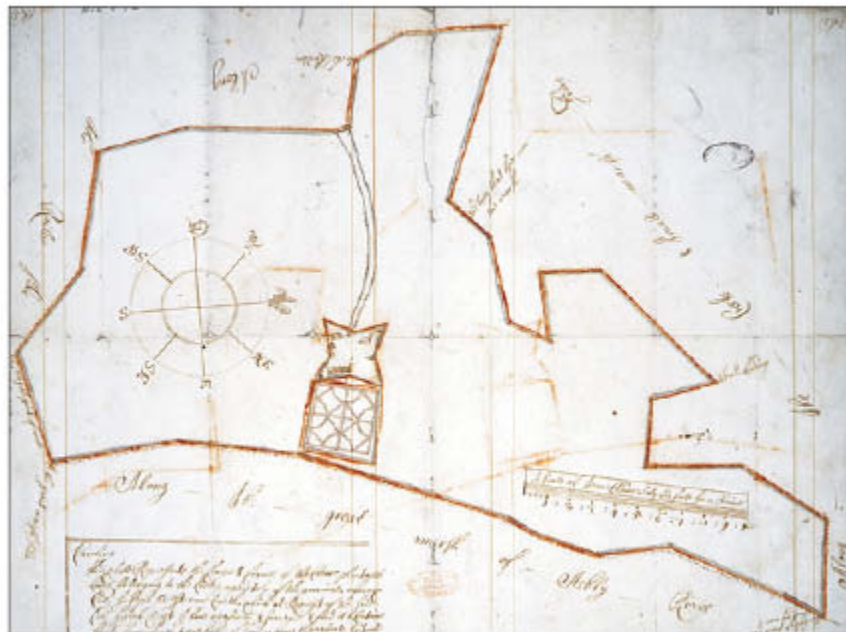
17. Бон'ярд-Біч, Південна Кароліна

18. Документ з печаткою Міллісент Хау

You are hereby to be advised and Lay out for Abraham Smith
 one of the Tracts of 1000 acres one hundred Acres of Land
 in front place not yet Lay out or made to be Lay out for any other
 person or persons of the said County and the said Land one
 hundred acres of being made to be Lay out one fifth part
 of the said Tract by the water side and a Party finally by
 buying the Situation and being of you to be Lay out
 of the said Tract of 1000 Acres one hundred Acres at
 the said City of August-ville Joseph West
 Esq. Clerk of the said County
 Done the 10th day of August 1777
 Joseph West
 Esq. Clerk of the said County
 Done the 10th day of August 1777

19. Дарчий лист Абрахама Сміта на володіння землю

20. Карта Чарльстона

21. Херонімо де Аляга

22. Симон Болівар на графіті у сучасному Каракасі

23. Скалічений раб

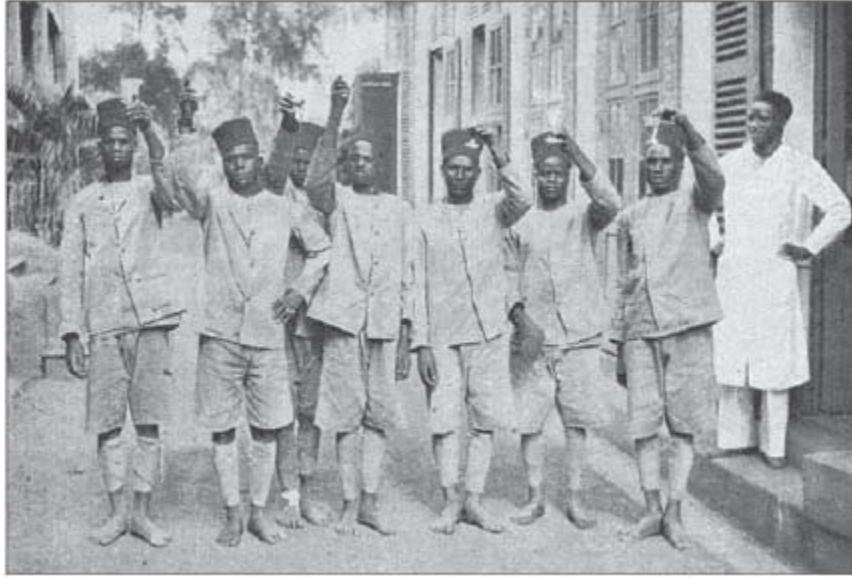
24. Сент-Луїс, Сенегал

25. Блез Джане

26. Луї Федерб

27. Сенегальські стрільці

28. Французькі лікарі в тропіках

29. Три світлини бастерських жінок

30. Сенегальський стрілець
на Західному фронті

31. Людеріц, Намібія

Німці не покладалися лише на пустелю. На гереро, які не брали участі у повстанні, полювали «патрулі зачистки» з-поміж поселенських загонів самооборони (Schutztruppen), що керувалися гаслом «зачистити, повісити, стріляти, доки вони всі не загинуть»³⁸⁵. Тих, хто не загинув одразу, переважно жінок і дітей, кинули до концентраційних таборів. Туди пізніше відправили й клани нама, які припустилися помилки, долучившись до антинімецького повстання, і ще більшої помилки, коли склали зброю в обмін на запевнення, що їм подарують життя. Ці концтабори відрізнялися від заснованих британцями під час Англо-бурської війни, де партизанська війна ще вирувала, а наміром британців було зламати опір бурів; високий рівень смертності там був побіжним наслідком жохливої антисанітарії. У Німецькій Південно-Західній Африці війна завершилася, і концентраційні табори мали перетворитися на табори смерті. Найвідоміший з них знаходився на Акулячому острові поблизу Людеріца.

Табір розташовували на самому кінці острова задля максимальної відкритості вітру. Без належних приміщень, одягу й харчу в'язнів примушували будувати пристані, стоячи по пояс

у крижаній воді. Тих, хто недостатньо швидко працював, безжально лупцювали озброєні шамбоками (батогами) вартіві. Місіонер Август Кульман побував на острові у вересні 1905-го. Він був нажаханий, коли побачив, як геть виснаженій жінці, яка повзала у пошуках води, прострелили стегно і руку. Протягом вересня 1906 — березня 1907 років на Акулячому острові загинуло 1032 в'язні (загалом було 1795 людей). Рівень смертності сягав 80 %. Напередодні повстання гереро налічували 80 тисяч людей, після його придушення вижило заледве 15 тисяч. Із 20 тисяч нама, згідно перепису 1911 року, живими лишилися менше 10 тисяч. Тільки один із десяти в'язнів-нама пережив табори. Згідно з імперським Указом від грудня 1905 року, всі землі гереро й нама конфіскували, тож чисельність німецьких поселенців потроїлася до майже 15 тисяч на 1913 рік. З уцілілими гереро й нама поводитися не краще, ніж з рабами, люто відтинаючи їм голови за найдріб'язковішу непокору³⁸⁶.

Але на цьому страждання народів Південно-Західної Африки не закінчилися. Так, наче винищити таку їхню кількість було недостатньо, німці проводили випробування на людях із племен гереро й нама задля «расової гігієни». Щонайменше один лікар провів смертельні експерименти на в'язнях концентраційних таборів у Південно-Західній Африці. 1906 року на в'язнях було проведено аж 778 розтинів для так званих расово-біологічних досліджень. Після цього зразки черепів відправляли до Німеччини для подальших досліджень. Неймовірно, але ув'язнених жінок змушували очищати ці черепи скляними шкребками³⁸⁷.

Доктор Ойген Фішер був одним із багатьох німецьких учених, яких неабияк зацікавила новомодна царина расології. Заінтригований почутим про рехоботських бастерів⁶¹ — міжрасовий етнос у Південно-Західній Африці, — Фішер провів два місяці, вимірюючи їх у польових умовах від голови до п'ят і ретельно вивчаючи їхні обличчя. 1913 року він оприлюднив свої розвідки, подаючи їх як першу спробу застосувати до людей засади генетичної спадковості, розроблені росіянином⁶² Грегором Менделем. «Бастарди», як він їх називав, були расово вищими за звичайних негрів, але расово нижчими за звичайних білих. Таким чином, людям змішаної раси можна було доручити роль

колоніальних поліціантів чи дрібних чиновників. Але слід було унеможливити подальші расові змішування:

Ми абсолютно впевнені, що всі європейські народи, що увібрали в себе кров менш цінних рас — а лише фанатик заперечуватиме, що чорні, готтентоти й чимало інших є менш цінними [за білих], — сповна заплатили за це поглинення власним духовним [і] культурним занепадом³⁸⁸.

На той час у Німецькій Південно-Західній Африці діяла низка законів проти змішаних шлюбів чорношкірих та білих.

Не всі в Німеччині дотримувалися цих поглядів. Німецькі соціалісти й католики обурювалися тим, що коїла в Африці їхня, на перший погляд цивілізована, батьківщина³⁸⁹. Навіть теоретик колоніальної економіки Пауль Рорбах засудив політику геноциду, яку провадив Трота, вказуючи на те, що Південно-Західна Африка не зможе функціонувати без праці африканців³⁹⁰. Але тривожне питання лишилося: чи була Південно-Західна Африка полігоном для майбутніх, значно більших геноцидів³⁹¹? Чи правда, що європейці не цивілізували Африку, а вона перетворила їх на дикунів, як припускав у своєму романі «Серце пільми» Конрад? Де було справжнє осереддя пільми? В Африці? Чи в європейцях, які вважали її лабораторією расової псевдонауки, що посідає місце поруч із ідеологією комунізму, найсмертоноснішим експортним продуктом Західної цивілізації³⁹²?

Проте за жорстокість, якої завдали африканцям, мала прийти ще жорстокіша відплата, адже расова теорія була надміру отруєна ідеєю, яку годі було втримати на колоніальній периферії. Із початком нового століття вона повернулася до Європи. Західна цивілізація готувалася до сутички з найнебезпечнішим для неї ворогом — із самою собою.

Війна, що почалася 1914 року, не була війною між кількома конкурентними європейськими державами — то була війна світових імперій. Війна всередині Західної цивілізації, і вона стала першим знаком того, що Захід виношував у собі зерна власного саморуйнування. У цій війні більше, ніж у будь-якому попередньому конфлікті, Захід спрямував проти себе власні «убивчі застосунки». Індустріальна економіка надала засоби механічного знищення, а сучасна медицина також зіграла свою роль

у кривавій справі тотальної війни.

На жодному з театрів бойових дій проблеми сполучення не були такими важкими, як в Африці, тож за відсутності протяжних залізниць і надійного гужового транспорту, залишалося єдине рішення — люди.

Понад два мільйони африканців служили у війську під час Першої світової війни, більшість — носіями провіанту, зброї та боєприпасів. І хоча вони були далеко від полів Фландрії, ці забуті іноземні війська пережили не менш пекельний час, ніж солдати на передовій у Європі. Вони не лише недоїдали і тяжко працювали. Вигнані з рідних земель, вони були ще менш стійкими до хвороб, ніж їхні білі господарі. Приблизно кожен п'ятий африканець-носій загинув, більшість від дизентерії, яка косила всі колоніальні армії на полях битв. У Східній Африці під час виконання службових обов'язків загинуло 3156 білих британців, і тільки третина з них від дій супротивника. Але якщо до них додати чорні війська та носіїв, загальні втрати зростуть до понад 100 тисяч³⁹³.

Як ми побачили, звичне обґрунтування управління Африкою білими полягало в тому, що вони дарували блага цивілізації. Війна, яку вели в усіх африканських колоніях Німеччини (Тоголанді, Камеруні, Східній Африці та Південно-Західній Африці), перетворила це твердження на глум. «Перед нами розорені поля, пограбовані крамниці і, в недалекому майбутньому, голод, — писав лікар німецької східно-африканської армії Людвіг Демпе. — Ми більше не провідники культури. Наші сліди позначені смертю, грабунком і виселеними поселеннями, такі ж здобутки мали як наше, так і вороже військо під час Тридцятилітньої війни»³⁹⁴.

Перша світова війна більшу частину часу була в глухому куті. Як оборонці, яких французи та британці так-сяк посували з облаштованих позицій на Західному фронті, німці мали перевагу в найбільшій облозі за всю історію. Схожого глухого кута було досягнуто на фронтах під Трентіно та Ізонцо, де італійці не могли вибити австро-угорців з їхніх позицій. Війна на Сході була мобільнішою, але й тут, попри грубі огріхи своїх Габсбурзьких союзників, німці досягли перемоги. Спроби зрушити з мертвої

точки шляхом відкриття нових фронтів — у Галліполі, під Салоніками та в Месопотамії — дали нікчемний результат. Не з'явилося і такої диво-зброї як атомна бомба. Використовували отруйний газ, жахливий своїми наслідками, але малоефективний. Підводні човни могли тільки перешкодити зовнішній торгівлі Британії, але не повністю зупинити. На весну 1917 року, коли почалася стадія війни на виснаження, для Франції прогноз був похмурим. Заколот і Лютнева революція в Росії відкрили для Німеччини перспективу перемоги на Східному фронті. Сполучені Штати, що офіційно вступили у війну проти Німеччини 6 квітня, не могли відіграти суттєвої ролі на Західному фронті протягом щонайменше шести наступних місяців. А після приголомшливих втрат у Битві під Верденом (1916) французький уряд був глибоко стурбований нестачею чоловіків. Зменшення розміру родин у Франції почалося раніше, ніж деінде, мабуть тому, що французькі жінки краще знали секс, а контрацепція стала доступнішою, тож молодих французів було значно менше за німців. Уже на кінець березня 1917 року близько 1,3 млн французів було вбито або взято у полон. Загалом, французькі військові втрати вдвічі переважали британські. Загинув приблизно кожен восьмий француз віком від 15 до 49 років. Податок кров'ю — *l'impôt du sang* — був дійсно тяжким.

Легко забути, що Франція програла Німеччині дві з трьох воєн у 1870–1940 роки. 1917 року здавалося, що й Першу світову війну вона програє. До кого Франція могла звернутися по допомогу? Відповідь: до Африки. Хоча, як ми побачили, більшості африканських підданих відмовили у французькому громадянстві, однак їх ще вважали придатними для носіння зброї задля захисту вітчизни (*la patrie*). Проте скрізь — у Сенегалі, Французькому Конго, Французькому Судані, Дагомеї та на Березі Слонової кістки — африканці відмовлялися відповісти згодою на заклик вітчизни. Колективний настрій підхопив бланманше однієї матері до французького офіцера: «Ви вже забрали все, що я мала, а тепер забираєте мого єдиного сина». Багато хто припускав, що армія означає «вірну смерть». Єдиною людиною, яка, здавалося, могла розв'язати цю проблему, був Блез Джане, перший африканський депутат французьких Національних зборів. Тож чи збирався він

тепер повернутися до Сенегалу як уславлений сержант-вербувальник?

Джане піймав шанс укласти угоду з прем'єр-міністром Жоржем Клемансо. Він наполягав, щоб кожен африканець, який погодиться воювати, одержав французьке громадянство; щоб у Західній Африці будували більше шкіл і шпиталів; щоб ветеранів війни звільнили від податків і призначили їм гідні пенсії. Джане телеграфував своїм колегам у Дакар, щоб вони перешкождали вербуванню, якщо влада не виконуватиме своїх обіцянок³⁹⁵.

У своїй першій промові на французьких Національних зборах Джане сказав: «Якщо ми можемо прийти сюди для прийняття законів, ми — французькі громадяни, а якщо ми — французькі громадяни, ми вимагаємо права служити [у війську] на рівні з іншими французькими громадянами». То був заклик тубільця до традиції Французької революції з її ідеалом озброєної нації: кожен громадянин має право на свободу, рівність і братерство, але, крім того, і священний обов'язок стати зі зброєю в руках на захист нації. Клемансо визнав поразку: «Ті, хто гинуть під вогнем, гинуть не як білі чи чорношкірі, — заявив він, — вони гинуть як французи за той самий прапор»³⁹⁶.

Як стимул для вербування обіцянка французького громадянства виявилася вражаюче вдалою. Принаймні 63 тисячі західних африканців відгукнулися на заклик Джане — удвічі більше за ту кількість, яку просили французи. Загалом 164 тисячі чоловіків із Французької Західної Африки та Екваторіальної Африки стали ветеранами війни в Європі, значна частка з півмільйонних потужних колоніальних сил, зібраних в усій Французькій імперії. Як згадував один із призовників, Ндематі Мбайє: «Він [Джане] сказав нам, що Франція вступила у війну з німцями. І додав: “Ви — друзі французів. А якщо ваш друг у біді, ви повинні йому допомогти. Тож французи попросили вас допомогти їм у війні”»³⁹⁷. Більшість добровольців були ентузіастами, запевняючи, як вони «раділи» можливості послужити, якими «щасливими» вони були воювати, як «пишаються» вони службою у війську. Демба Мбуп був серед цих охочих воювати за Францію:

Я був дуже щасливий, бо не знав, що таке війна. Отож це була своєрідна допитливість — дізнатися, що таке війна і що значить бути солдатом... Отож

мене тішила [думка], що я скоро відкрию для себе новий досвід, досі мені невідомий³⁹⁸.

Невдовзі він дізнався, що це означає.

Його командир, генерал Шарль Манжен, гадав, що знає африканців. Він був учасником Фашодської експедиції Маршана. 1910 року, будучи молодим і амбіційним підполковником, разом із групою науковців він вирушив до Західної Африки, маючи наказ розширити мобілізацію. Манжен знався на останніх досягненнях расології. Його дослідницька команда, оглянувши призовників за допомогою псевдонаукових методів, зробила висновок, що завдяки слабко розвиненій нервовій системі африканські солдати відчуватимуть менше страху і краще переживатимуть біль, ніж солдати-європейці. Тож під вогнем вони стануть винятково непохитними. 1917 року Манжен отримав змогу перевірити свою теорію на практиці. Під його керівництвом Мбупа та інших стрільців кинули проти, мабуть, найбільш вишколених вояків, яких коли-небудь готував Захід. Цією бойовою машиною була імперська німецька армія.

Чорний сором

У квітні 1917 року Демба Мбуп та його товариші з Французького колоніального корпусу, складової 6-ї армії генерала Шарля Манжена та 10-ї армії генерала Дені Дюшена, побачили ретельно укріплені позиції 7-ї німецької армії. Нею командував генерал Ганс фон Бьон, а розташована армія була на «Дорозі Панянок» (Chemin des Dames), яку так прозвали за те, що нею у XVIII столітті прогулювалися дві доньки Людовіка XV. У березні 1814 року солдати Наполеона при відступі билися поблизу цієї дороги з австрійською та російською арміями, які наступали. Дорога була ключем до оборонної позиції німців на Західному фронті.

Французький командувач, генерал Робер Нівель, був більш ніж упевнений, що саме йому належить добитися довгоочікуваного прориву на Західному фронті. Французи збудували понад 480 кілометрів нових залізничних шляхів, щоб підтримати наступ, постачаючи спорядження у 872-х вагонах. Загалом вздовж 40-

кілометрової ділянки фронту для атаки зосередили понад мільйон чоловіків. Декілька днів вогонь артилерії палив німців. Потім, о шостій годині ранку 16 квітня, колоніальні війська просунулися до пагорбів, що під дощем і мокрим снігом перетворилися на зсуви. Манжен поставив сенегальців у першу хвилю наступу — він мав далекоглядний мотив урятувати життя французів. За словами підполковника Деб'євра, командира 58-го полку колоніальної піхоти, африканці «з-поміж усіх атакувальних військ виділялися, переважно тим, що давали змогу берегти життя білих, які за їхньою спиною користувалися досягнутим успіхом і облаштовували захоплені позиції»³⁹⁹.

Із німецьких траншей за цим з жахом спостерігав капітан Райнгольд Айгакер:

Чорні сенегальці — гарматне м'ясо Франції. Сотні ворожих очей — зосереджених, загрозливих, смертельних. І ось вони рушили в атаку. Спершу поодинці, на великій відстані один від одного, насуваючись, як обійми жажливої каракатиці, жадібно, як гострі кігті чудовиська. Ось вони наближаються, блимаючи й іноді зникаючи у хмарині. Сильні дикі хлопці скалять свої зуби, мов пантери. Їхні неприродно розкриті, палаючі, налиті кров'ю очі жажливі.

Вони сунуть, як тверда чорна стіна, що котиться, підіймається й опускається, погойдується і здіймається, нездоланна, нескінченна.

«Підпустити ближче! Одиночний вогонь! Цілитися ретельніше!» Мої накази лунали різко й чітко.

Перші чорношкірі на ходу впали головою донизу на наші дротяні загородження, перекидаючись, мов циркові клоуни. Вся лава зникла. Пошматовані тіла, липка земля, подрібнене каміння змішалися в дикому хаосі. Чорна хмара спинилася, завагалася, зімкнула свої лави й покотилася все ближче й ближче, нездоланно, руйнівничо, спустошливо!

Раптом стіна свинцю й заліза метнулася в нападників і на загородження прямо перед нашими окопами. Паморочний стукіт і гуркіт, потріскування й биття, бренькіт і тріскотіння збили все на землю в оглушливому, дратівливому гаморі. Наші кулемети оточили чорношкірих із боків!

Як невидима рука, вони змітали людей до землі, калічачи й роздираючи їх на шмаття! Поодинці, групами, лавами й купами чорношкірі падали. Один біля одного, один за одним, один на одного⁴⁰⁰.

За одинадцять днів до битви німці здобули детальні плани наступу від узятого в полон французького підофіцера. Від артилерійських обстрілів французів їх захищав комплекс глибоких ровів, так звана Печера дракона, які використовували як бомбосховища. І коли піхота пішла в наступ, німці вже були наготові з надсучасними переносними кулеметами. Лише за перший день

наступальні сили втратили 40 тисяч осіб.

Станом на 10 травня кожного п'ятого французького солдата було вбито або поранено. Для Демби Мбупа, якого скалічив розрив шрапнелі, це був вияв найбільш нецивілізованої реальності європейського життя у час тотальної війни. Африканці перебували в такому розпачі, що деякі з них долучилися до бунту, який швидко перекинувся на французькі лави і змусив уряд відкликати Нівеля. У серпні 200 чоловіків із 61-го батальйону сенегальських стрільців, відомого за іменем свого командира як «батальйон Малафосса», відмовилися виходити на позиції до «Дороги панянок». Один із них сказав про це стисло: «Батальйону Малафосса бракує сил. Він завжди воює без перепочинку, завжди з найбільшими втратами серед негрів»⁴⁰¹. Кількох заклотників віддали до військово-польового трибуналу, а чотирьох засудили до смерті, проте жоден вирок не було виконано.

Хоча Блез Джане протестував проти неощадливого використання своїх співвітчизників, він невдовзі повернувся до Сенегалу у пошуках новобранців, цього разу озброєний гарантіями того, що участь у війні означає не лише громадянство, а й нагородження Воєнним хрестом. 18 лютого 1918 року Клемансо захищав перед сенаторами відновлення воєнної мобілізації і дав зрозуміти, за кого французи мали сенегальців:

Хоча я безмежно поважаю цих хоробрих чорношкірих, я б радше волів, щоб загинуло десять чорношкірих, ніж один француз, адже я думаю, що французів загинуло вже достатньо і що необхідно жертвувати ними якнайменше⁴⁰².

На тій війні загинули загалом понад 33 тисячі західних африканців — кожен п'ятий.

Порівняльний показник для французьких солдатів був меншим за 17 %. На противагу цьому, рівень смертності серед британських індійських військ був удвічі меншим за солдатів з метрополії⁴⁰³.

Війна — це пекло. Коли співець імперії Редьярд Кіплінг відвідав у 1915 році французький сектор Західного фронту, незадовго до загибелі власного сина в битві під Лосом, він на власні очі побачив, що таке велика війна за цивілізацію:

— Те саме. Завжди те саме! — мовив офіцер. — Можна пройтися цим ровом

звідси і до моря або до Швейцарії — і всюди побачиш те саме. Це не війна.

— Війна краща за все це, — мовив інший. — Це поглинання людей. Вони приходять, заповнюють траншею і гинуть, гинуть; а вони присилають ще, й *ті* гинуть так само. І так само з нами, звичайно, але — поглянь! — він вказав на великі повільні клуби диму, що здійнялися над пожовклим пляжем. — Ось межа цивілізації. Проти них уся цивілізація — там ці паскуди [має на увазі німців]. Нам не потрібні локальні перемоги старих воєн. Вони — варвари, усі вони [!]. Тепер ви побачили всю картину в мініатюрі⁴⁰⁴.

Та все ж війна може бути рушієм прогресу. Ми з'ясували, що вражаючим успіхам наукової революції не завадили, а й навіть допомогли невпинні чвари європейських держав. Те саме справедливо й до сутички між імперіями в 1914–1918 роках. М'ясорубка на Західному фронті була для медицини чимось на зразок величезної жахливої лабораторії, що дала значні успіхи в хірургії, не кажучи вже про психіатрію. Було винайдено трансплант шкіри та антисептичне знезараження ран. Уперше проведено переливання крові. Британським солдатам першим у світі зробили щеплення проти тифу, а пораненим регулярно робили уколи проти правця⁴⁰⁵.

Проте ці досягнення не допомогли африканським стрільцям. Якщо вони не гинули в окопах, то масово помирали від пневмонії. Чому? Як вважали французькі лікарі, у негрів була расова схильність до цієї хвороби.

Європейці прийшли в Африку, стверджуючи, що цивілізують її. Та навіть французам із їхніми благими намірами не вдалося прищепити там чогось більшого за куценьку версію цивілізації. Повсюдно загрози негостинної місцевості та опір племен виявили у європейців найгірші руйнівні сили — найнаочнішим (але зовсім не унікальним) це було у німецьких колоніях. Методи тотальної війни, вперше випробувані на гереро, повернулися до Європи в поєднанні зі спустошливим ефектом чергового покоління технологічної зброї. І, нарешті, африканців заманили в Європу і там принесли в жертву в одному з найбезглуздіших наступів тієї війни.

Спадок Першої світової війни в Африці був таким само глибоким, як і в Європі. Генерал Пауль Еміль фон Леттов-Форбек, який зіграв свою роль у геноциді гереро, пізніше командував операцією проти британських військ у Східній Африці. По

завершенні війни він повернувся до Німеччини, але невдовзі разом зі своїми ветеранами знову повернувся до діла. Коли їхня батьківщина занурилась у вир революції, вони вирушили до Гамбурга, щоб погасити небезпеку Німецької радянської республіки. Громадянська війна лютувала не тільки у великих німецьких містах, а й уздовж східних кордонів Німеччини, де так звані фрайкори (корпуси добровольців) на чолі з колишніми фронтовиками, на зразок Франца Ксавера Ріттера фон Еппа та Германа Ергардта, вели війну проти більшовиків та слов'янських націоналістів, наче ті були африканцями з білою шкірою. Для Еппа та Ергардта це було природно — обоє брали участь у війні проти гереро й нама⁴⁰⁶.

Хоча расовий теоретик Ойген Фішер опинився на боці переможених, Перша світова війна виявилася напрочуд плідною для обраної ним царини. Щойно колоніальні вояки потрапляли до німецьких таборів військовополонених, їх оточували расові експерти на зразок Отто Рехе, які мали зиск від постачання нових зразків⁴⁰⁷. Надрукована 1921 року Фішером (у співавторстві з Ервіном Бауром та Фріцем Ленцом) книжка «Людська спадковість і расова гігієна» швидко стала взірцевою працею у царині евгеніки, її швидко розповсюдили. Адольф Гітлер прочитав її, перебуваючи в ув'язненні після невдалого мюнхенського путчу 1923 року, а потім покликався на неї у «Моїй боротьбі» (Mein Kampf). Для Гітлера мало що було жахливішим за розміщених після війни у Рейнланді сенегальських солдатів, які надули животи німецьким жінкам. Це був горезвісний «чорний сором», що породив «рейнландських виродків» — свіжий доказ змови, що мала на меті забруднити кров арійської раси. З огляду на його посаду директора заснованого в Берліні 1927 року Інституту антропології, людської спадковості та евгеніки імені кайзера Вільгельма, вплив Фішера був далекосяжним, якщо не згубним. Надалі, як один із науковців, він служив у гестапівській спеціальній комісії № 3, яка спланувала й провела примусову стерилізацію «рейнландських виродків». Одним із його студентів був Йозеф Менгеле, відповідальний за нелюдські медичні експерименти над в'язнями Аушвіца (Освенцима)⁴⁰⁸.

Для багатьох постколоніальних вояків, які долучилися до лав

нацистської партії — до їхніх старих мундирів штурмовики додали свої коричневі сорочки, — було цілком природним, що виплекані в концтаборах Африки теорії слід застосувати під час нацистської «колонізації» Східної Європи і кривавої расової політики голокосту. Не було простим збігом те, що райхсмаршал Люфтваффе був сином райхскомісара Південно-Західної Африки. Не було випадковістю і те, що Ганс Грімм, автор «Народу без простору» (1926), провів чотирнадцять років на півдні Африки. Так само не випадково, що Віктор Бетчер, якого Гітлер призначив 1939 року губернатором провінції Познань, був цивільним чиновником у німецькому Камеруні. Він став одним із багатьох нацистських функціонерів, які прагнули «виконати на Сході Райху ту конструктивну роботу, яку було здійснено в Африці». Нацисти розглядали «з колоніального погляду» анексовані у Східній Європі території як такі, що «мають зазнати економічної експлуатації за допомогою колоніальних методів»⁴⁰⁹.

Головна різниця, приголомшлива для сучасників, полягала в тому, що у Східній Європі колонізовані мали однаковий з колонізаторами колір шкіри. «Жодна з націй, що належать до білої раси, ніколи не зазнавала таких нестерпних умов», — писав один із перших дослідників нацистського імперського правління Ежен Ерделі. Проте нацисти не мали з цим проблем завдяки потворній винахідливості своїх расових теорій. Для керівника СС Генріха Гімmlера слов'янські народи були «монголоїдами», яких мали витіснити арійці, щоб створити нову «провінцію білявих» на Сході. Для Гітлера росіяни легко прирівнювалися до «червоношкірих». Якщо Аушвіц позначає кульмінацію державного насильства проти расово чужих народів, тоді війна проти гереро і нама була першим кроком у цьому напрямку.

Деякі імперії гірші за решту імперій. Цією простою думкою майже завжди нехтує критика імперіалізму. Щоб відчутти стиль управління Французької імперії у міжвоєнну добу, варто переглянути документальний фільм «Чорний круїз», знятий у 20-х роках автомобільним концерном «Сітроен» (Citroën). Коли Жорж-Марі Хаардт і Луї Одуен-Дюбрей у жовтні 1924 року вирушили Центральною Африкою на напівгусеничних автомобілях

в «Експедицію Сітроен», вони не лише хотіли продати більше автомобілів. Це була спроба пропаганди добротного французького управління в Африці, що сягало навіть непізнаного екваторіального лісу (l'inconnu de la forêt équatoriale). Щоб відзначити «завоювання цивілізації», у фільмі змонтовано сцени з «білими чаклунами», які викликають подив африканців своєю майстерністю, а також епізоди з «дивними маленькими гномами» (пігмеями) у лісі. Фільм закінчується гордим майорінням триколову над африканським континентом від Алжира до Дакара, від Браззавіля до Мадагаскару. Було важко не потішитися з цього класичного прояву французького імперського поривання⁴¹⁰. Проте воно мало результати. Ми з'ясували, що в Сенегалі колоніальне правління асоціювалося зі стійким зростанням тривалості життя аж на десятиліття — від тридцяти до сорока років.

Відносні покращення були помітні в Алжирі та Тунісі⁴¹¹. Краще медичне обслуговування, зокрема зниження дитячої смертності та раннього безпліддя, стали причиною того, чому населення французької Африки після 1945 року почало так швидко зростати⁴¹². В Індокитаї саме французи побудували 32 тисячі кілометрів доріг та більше 3 тисяч кілометрів залізниць, відкрили родовища вугілля, олова й цинку і заснували каучукові плантації⁴¹³. 1922 року близько 20 тисяч в'єтнамців отримали французьке громадянство — і досі невелика меншість із тримільйонного населення, але й не мізерна кількість⁴¹⁴. У Французькій Західній Африці право голосу дали мільйону африканців 1946 року і більш ніж трьом мільйонам протягом п'яти років⁴¹⁵. Сонна хвороба, яка за німецького правління стала бичем для Камеруну, значною мірою зникла за правління французів⁴¹⁶.

Терміни і темпи зміни здоров'я у Французькій імперії

Країна	Сенегал	Туніс	Алжир	В'єтнам	Франція
Початок зміни	бл. 1945	1935	бл. 1940	бл. 1930	бл. 1795
Збільшення років життя (за рік)	0,63	0,68	0,70	0,67	0,25
Середня тривалість життя на початку	30,2	28,8	31,2	22,5	28,1

Середня тривалість життя на 1960 рік	39,6	45,8	45,2	42,6	69,4
Середня тривалість життя на 2000 рік	52,3	72,1	71,0	69,4	78,6
Збільшення середнього віку до 65-ти років –		бл. 1985	1987	1987	1948

Бельгійці, навпаки, правили у Конго найгірше з усіх африканських імперій⁴¹⁷, а Третій Райх заслуговує на визнання найгіршої з усіх європейських імперій — *reductio ad absurdum* і *ad pauseam*⁶³ посталого у XIX столітті поняття цивілізаторської місії, адже справжнім результатом їхнього нетривалого панування стала варваризація залежних територій. Мета, яку Гімmlер поставив у вересні 1942 року, передбачала, що «германські народи» мали чисельно збільшитися від 83 до 120 мільйонів і розселитися по всій території, яку Німеччина загарбала у Чехословаччини, Польщі та Радянського Союзу. Вони мали розповсюдитися й розмножитися у чудових нових провінціях із такими назвами, як Інгерманляндія. Автобани й швидкісні залізниці мали сполучити «перлові коралі» — укріплені німецькі застави на Дону, Волзі та, зрештою, навіть на Уралі. За словами Гімmlера, німецьке завоювання «Сходу» мало стати «величним прикладом небаченої досі колонізації»⁴¹⁸.

Насправді, нацистська імперія перетворилася на найменш успішний приклад колонізації. Розпочата 1938 року, ця кампанія з розширення за межі кордонів Німеччини 1871 року досягла апогею 1942 року та охопила третину європейського суходолу з майже половиною його населення — 244 мільйонами осіб. Хай там як, у жовтні 1944 року, коли Червона армія ввійшла до Східної Пруссії, ця імперія зазнала краху і стала однією із найнетриваліших і найгірших за всю історію. Такий короткий термін, звісно, можна пояснити військовими причинами. Щойно Третій Райх втягнувся у війну не лише з Британською імперією, а й з Радянським Союзом та Сполученими Штатами, нацистська імперія стала приреченою. Проте існує й інше, внутрішнє пояснення краху Третього Райху саме як імперії.

З погляду звичайної демографії, насправді, не було нічого неймовірного у проекті захоплення вісімдесятьма мільйонами німців усього європейського континенту. Теоретично, Німеччині було би легше керувати Україною, ніж Британії — Уттер-Прадешем. З одного боку, Київ ближче до Берліна, ніж Канпур до

Лондона. З іншого боку, в Україні 1941 року німців радісно вітали як визволителів. І не лише в Україні. Уся західна частина Радянського Союзу складалася з етнічних меншин, до яких Сталін у 30-х роках ставився з підозрою і над якими чинив насильство. Найімовірніше, німецьке правління було б кращим за російське. А втім, німці не зуміли скористатися цією перевагою.

Від «зарозумілих та зухвалих німців Райху», що набундючено ходили у своїй уніформі, відсахнулися навіть етнічні німці завойованих країн, яких вони, здавалося б, звільнили від іноземного гніту. Та найгірше — вони пишалися тим, що виморювали голодом підкорені народи. «Я викачаю з цієї країни останнє, — заявив райхскомісар Ерїх Кох після призначення до України, — я прибув сюди не роздавати блага...». Герінг вихвалявся, що його «найменше хвилює», чи чужородці «пухнуть з голоду»⁴¹⁹. Найчіткішим проявом негуманності було поводження із військовополоненими Червоної армії під час операції «Барбаросса». На лютий 1942 року із захоплених на початку 3,9 мільйона лише 1,1 мільйона людей не загинули. Загнаних гуртом у частокіл із колючого дроту, їх просто залишили гинути від недоїдання та хвороб. Але нацистів не задовольняло те, що переможені мруть з голоду. Їх також втішало знуцання з них, що пройшло еволюцію від стихійних побиттів (які, залежно від уподобань, були наслідком відмови від нацистського вітання або нахабства вдатися до нього) до поставленого на конвеєр геноциду. Це справді був Герероленд із великої літери.

Деякі німці вбачали в цьому безглуздя. За словами гауляйтера Альфреда Фрауенфельда (лютий 1944 року):

Принципи нещадної жорстокості поводження з цим краєм [Україною] були подібними до підходів та методів, застосованих у минулому до чорношкірих рабів. Попри будь-яку розважливу політику, факти зневаги до цього народу втілені не лише в діях проти окремих осіб, а й у повсякчасних образах... Усе це свідчить про повний брак інстинкту поводження з чужими народами, який, враховуючи наслідки, можна назвати лише... катастрофічним⁴²⁰.

Це був, за словами чиновника Міністерства Східних територій, «взірець неправильного поводження... яке за рік перетворило абсолютно пронимецький народ, що радісно вітав нас як визволителів, на партизанів у лісах і болотах»⁴²¹.

До самовпевненості, черствості та жорстокості додавалася просто дурість. Уже 1938 року офіцер штабу Вермахту відмітив «повне» «невміння держави керувати» у щойно приєднаних Судетах. Незабаром Міністерство Східних територій (Ost-Ministerium) Альфреда Розенберга прозвали «Міністерством хаосу» (Cha-Ost-Ministerium). СС прагнули поширити на імперію щось на зразок лещат централізації, але Гіммлер та його лакеї нарobili плутанини навіть у переселенні 800 тисяч етнічних німців. Отто Олендорф, вірний командир айнзацгрупи⁶⁴, відповідальної за масове вбивство десятків тисяч радянських євреїв, скаржився, що Гіммлер спеціалізувався на «організації безладу»⁴²². Однак остаточною відповідальністю за нефункціональний характер нацистської імперії лежала не на Розенбергу чи Гіммлері, а на їхньому господареві. Зрештою, саме Гітлер був відповідальним за Третій Райх. (Із 650 найважливіших нормативних документів, виданих за час війни, лише 72 директиви чи накази були видані не від його імені.) Саме Гітлер невдовзі після вторгнення до Радянського Союзу стверджував, що «зважаючи на величезний розмір завойованих територій на Сході, сил, здатних підтримувати безпеку в цих краях, буде достатньо лише за умови, що замість санкціонованих судами покарань окупаційні війська посіють такий терор, який розчавить у населення будь-яку волю до опору». Улюбленим методом умиротворення окупованої території для Гітлера був «розстріл кожного підозрілого». На думку Вернера Беста (одного з небагатьох у Третньому Райху, хто мав напіврозсудливе уявлення про імперське правління), Гітлер був сучасним Чингізханом — майстром руйнування, чия варварська імперія не мала шансів вижити⁴²³.

Багато в чому нацистська імперія стала останнім огидним утіленням цього поняття, яке після 1945 року застаріло. Впродовж століть здавалося правдоподібним, що шлях до багатства полягає в експлуатації інших народів та їхніх земель. Задовго до того, як вигадали поняття життєвий простір (Lebensraum), європейські імперії боролися за нові землі, щоб заселити їх, нові народи, щоб обкласти їх податками, — а до них те саме робили азійські, американські й африканські імперії. Водночас у ХХ столітті

поступово з'ясувалося, що індустріальна економіка може чудово обходитися й без колоній. Дійсно, колонії можуть обтяжувати. 1942 року економіст Гельмут Шуберт зазначив, що реальним майбутнім Німеччини буде «велика промислова зона», залежна від «постійної і зростаючої наявності іноземних працівників». Германізація Сходу виявиться неможливою, а істернізація (Easternization) Німеччини була ймовірнішою, як результат переміщення трудових ресурсів із сільського господарства до промисловості.

Скрутне становище воєнної економіки виправдовувало цей погляд. На кінець 1944 року близько п'яти мільйонів іноземців були завербовані для роботи в шахтах і на заводах старого Райху. За іронією долі, мрія про расово чисту імперію перетворила саму Німеччину на поліетнічну, хоча й рабовласницьку державу. Повоєнна заміна східноєвропейських рабів на турецьких та югославських «гастарбайтерів» не змінила економічної аргументації. Сучасній Німеччині, насправді, не потрібен «життєвий простір» — їй потрібні живі іммігранти.

Французька імперія ніколи не стала би такою безнадійно варварською, як нацистська імперія. Якби вона нею стала, то, мабуть, не змогла б відродитися після Другої світової війни і навіть відновити старі асиміляціоністські амбіції під новою назвою «Французького Союзу». Навіть десятирічний проміжок між Браззавільською конференцією 1944 року та подвійним ударом від поразки під Дьенб'єнфу та повстанні в Алжирі, загалом, перевищують тривалість Гітлерової винятково німецької імперії. Хай там що, світові війни стали жахливим покаранням за пихату *mission civilisatrice*, оскільки усі європейські імперії застосували один проти одного ті методи, які вони найперше (хоча й з різним ступенем жорстокості) випробували на африканцях. Медицину, що здавалася універсальним рятівником у війні з хворобами, спотворили расовими упередженнями, а псевдонаука евгеніка зробила деяких лікарів убивцями. На 1945 рік «Західна цивілізація», як і казав Ганді, справді стала суперечливим поняттям. Швидке розкладання європейських імперій у повоєнні роки виявилось достатнім покаранням, незалежно від того, була

готова більшість колишніх колоній до самоврядування чи ні⁴²⁴.

Так чи інакше, велика загадка полягає в тому, як із жорстокого віку знищення постала нова модель цивілізації, сфокусована не на колонізації, а на споживанні. У 1945 році для Заходу настав час скласти зброю і взятися за валізи, зняти мундир і одягнути сині джинси.

43 Простий, але ефективний очищувач води Діна Кеймена у Третньому світі можна доволі легко розповсюдити завдяки компанії безалкогольних напоїв «Кока-Кола», бездоганній мережі виробничих потужностей і торгових точок. Враховуючи приголомшливу кількість людей, які щороку гинуть через забруднену питну воду, це дало би змогу назавжди поховати зневажливий термін «кока-колонізація».

44 Ця фраза містить як посилення на колір шкіри жителів континенту, так і на їхню відносну економічну відсталість (типу «темних віків»). Сьогодні Африка досі залишається темним континентом у тому сенсі, що якщо дивитися в нічний час із космосу, то на ній можна побачити відносно мало штучного освітлення, хіба що на крайній півночі та крайньому півдні.

45 Тобто державного банку, наділеного винятковим правом друку національної валюти та інших цінних паперів. — *Прим. пер.*

46 1776 року у Філадельфії було прийнято Декларацію незалежності США. — *Прим. пер.*

47 Берк не зміг передбачити лише те, що гільйотину буде визнано типово раціональним розв'язанням проблеми того, як найефективніше вкоротити людське життя.

48 Насправді цей уривок стосується розділу XII («Про політичні об'єднання в Сполучених Штатах») праці Токвіля. — *Прим. пер.*

49 Війна США й Англії в 1812–1815 роках. У США її іноді називають «другою Війною за незалежність». — *Прим. ред.*

50 Написана Клодом-Жозефом Руже де Лілем у квітні 1792-го: «Проти нас тиранії піднято кривавий стяг /... Чи чуєте серед полів рев тих жахливих вояків? / Вони вже йдуть на нас, / Щоб перерізати горлянки нашим синам і жінкам! / До зброї, громадяни, / Формуйте батальйони, / Марш, марш! / Хай кров брудна напоїть наші борозни! / ... А то криваві деспоти / ... Усі ці тигри безпощадні / Рвуть груди матері своїй! (Ми не залучаємо відомий переклад цієї пісні Миколи Вороного з огляду на значні стилістичні зміни, що неповно передають її дух. — *Прим. пер.*)

51 Аустерліц, а сьогодні Славков у Чехії, став сценою битви, на честь якої Наполеон замовив спорудити Триумфальну арку.

52 У Військовій школі (Ecole Militaire) в Парижі Наполеон складав іспит П'єру-Сімону Лапласу, одному з творців теорії ймовірності.

53 Порівняйте картини «Свобода, що веде народ» (1830) Ежена Делакруа з «Епізодом з Бельгійської революції 1830 року» Егідіуса барона Вапперса (1835) та (з-поміж багатьох прикладів ХХ століття) «Арсенал» мексиканця Дієго Рівєри (1928).

54 Згідно з його автобіографією, Вагнер «задумав план трагедії ідеального майбутнього, назвавши її «Ісус із Назарета». Бакунін попросив мене не розкривати йому подробиць, і коли я кількома натяками спробував заручитися його підтримкою, він побажав мені успіху і почав переконувати, що мені за будь-яку ціну слід зобразити Ісуса

слабким персонажем. Що стосується музики, то на тлі усіх цих змін він порадив скористатися лише одним набором фраз, а саме: для тенора “Відтяти йому голову!”, для сопрано “Повісити його!”, а для баса “Стріляйте! Стріляйте!”. Це свідчення чудово передає розпечений дух 1848 року.

55 Давня назва острова Тасманія. — *Прим. пер.*

56 Пристановище для грішників (*лат.*). — *Прим. ред.*

57 Особливий правовий статус населення французьких колоній у XIX–XX століттях. — *Прим. пер.*

58 Гучно перейменована 1934 року на Національну школу заморської Франції (Ecole Nationale de la France d’Outre Mer).

59 Посуд, у якому мікробіологи вирощували відповідні бактерії. — *Прим. ред.*

60 Пізніше Гальтон написав роман «Кантсейвер» (Kantsaywhere) — евгенічну утопію, в якій індивідуальне право на розмноження залежало від складення іспиту, а «народження хворих дітей стає... злочином проти держави».

61 Змішані нащадки перших білих колоністів та африканців. — *Прим. ред.*

62 Помилка автора, яка впливає, ймовірно, з того, що Мендель частково мав слов’янське походження, а народився на кордоні Австрійської імперії (сучасна Чехія). — *Прим. пер.*

63 Зведення до абсурду та зведення до недоречності — способи логічної аргументації, що полягають у спростуванні певної тези, виявляючи у ній суперечності. — *Прим. пер.*

64 Спеціальні підрозділи, сформовані зі співробітників гестапо, польової жандармерії та військ СС, для здійснення каральних та протипартизанських акцій на окупованих територіях СРСР. Особливо лютували проти єврейського населення. — *Прим. пер.*

5. Споживання

Ми повинні змінити наші імперію й народ: зробити імперію схожою на європейські країни, а народ – схожим на європейців.

Іноуе Каору

Чи зможе Захід, який сприймає свій найвеличніший винахід – демократію – серйозніше за Слово Боже, виступити проти перевороту, що поклав край демократії у Карсі?.. Чи нам слід визнати, що демократія, свобода й права людини не мають значення і що все, чого хоче Захід для Решти світу, це лише його мавпування? Чи може Захід стерпіти демократію, здобуту його ворогами, які у жодному разі не подібні до них?

Орхан Памук

Народження суспільства споживання

Тисяча дев'ятсот дев'ятого року, натхнений візитом до Японії, франко-єврейський банкір та філантроп Альберт Кан⁶⁵ вирішив створити альбом кольорових світлин людей із різних куточків світу. За словами Кана, метою було «здійснити фотографічний опис планети, заселеної та розвинутої Людиною на початку ХХ століття». Створені на основі новітнього процесу автохрому, 72 тисячі світлин та 100 годин кіноматеріалів Канового «архіву планети» показують неймовірне розмаїття костюмів та стилів із понад 50-ти різних країн: замурзаних злиденних селян у Гелтахті (Ірландія), незграбних новобранців у Болгарії, погрозливих бедуїнських вождів в Аравії, до поясу оголених воїнів у Дагомеї, прикрашених вінками магараджів в Індії, звабливих жриць в Індокитаї та навдивовижу флегматичних ковбоїв на Дикому Заході⁴²⁵. Тоді, хоч би як це вражало нас тепер, ми були тим, що вдягали.

Сьогодні, століття по тому, проект Кана навряд чи мав би успіх, адже тепер більшість людей у світі одягаються переважно однаково: однакові джинси, однакові кросівки, однакові футболки. Залишилося не так багато місць, де люди вберегли себе від впливу гігантської кравецької змішувалки. Одне з них —

сільські райони Перу. В Андах жінки племені кечуа досі вбираються в яскраво-барвисті сукні, хустки й невеликі фетрові капелюхи з загнутими чепурними крисами, які прикрашені племінними відзнаками. Щоправда, це не зовсім традиційний одяг кечуа. Сукні, хустки й капелюхи, насправді, є за походженням андалуськими й були нав'язані іспанським віцекоролем Франсіско де Толедо 1572 року після поразки Тупака Амару. Автентичне вбрання андської жінки складалося з блузки (анаку), підперезаної на талії паском (чумпі), на який одягали накидку (лікла), закріплену шпилькою (тупу). А зараз жінки кечуа вдягають поєднання звичного одягу та нав'язаного їм господарями-іспанцями. Популярні серед болівійок капелюхи-боулери з'явилися згодом, коли для будівництва перших залізниць сюди прибули британські робітники⁴²⁶. Нинішня мода андських чоловіків на американський повсякденний одяг є, таким чином, останнім розділом довгої історії кравецької вестернізації.

А як щодо нашого [американського] одягу, якому інші народи, схоже, не можуть протистояти? Чи вдягатися, як ми, означає прагнути *бути* нами? Зрозуміло, що це питання не лише про одяг. Воно стосується всієї популярної культури, поширеної за допомогою музики й кіно, не кажучи вже про безалкогольні напої та фаст-фуд. Ця попкультура несе в собі ледь помітне повідомлення. Повідомлення про свободу — право вдягати чи пити те, що до вподоби (хай навіть це веде до уподібнення іншим). Повідомлення про демократію — адже виробляють тільки ті товари споживання, які до вподоби людям. І, звісно, це повідомлення про капіталізм — адже корпорації повинні збагачуватися від продажу. Одяг є осереддям процесу вестернізації лише з однієї простої причини. Велике економічне перетворення, яке історики економіки давно назвали промисловою революцією, — кількісний стрибок у матеріальних стандартах життя для переважної частини людства, — почався з виробництва тканин. Почасті воно стало дивом масового виробництва, спричиненого хвилею технологічної інновації, яка, своєю чергою, розпочалася ще раніше — за наукової революції (див. розділ 2). Проте промислова революція не почалася б у Британії і не поширилася б на Решту світу без одночасного

розвитку динамічного суспільства споживання, якому був притаманний майже нескінченний гнучкий попит на дешевий одяг. Магія індустріалізації, хоча нею сьогоднішні критики загалом нехтують, полягала в тому, що робітник був одночасно і споживачем. «Раб зарплатні» також ходив за покупками, а найзлиденніший пролетар мав більше однієї сорочки і прагнув мати більше двох.

Суспільство споживання сьогодні таке всепроникне, що легко припустити, ніби воно існувало завжди. Однак, насправді, воно є однією з нещодавніх інновацій, яка штовхнула Захід попереду Решти світу. Найяскравіша його характеристика полягає, очевидно, в його нездоланній привабливості. На відміну від сучасної медицини, яку (ми побачили в попередньому розділі) часто нав'язували західним колоніям, суспільство споживання є «вбивчим застосунком», який Решта світу повсюдно жадала завантажити. Навіть ті соціальні устрої, що виразно намагалися бути антикапіталістичними — найочевидніше, численні варіації вчення Карла Маркса, — виявилися неспроможними усунути його. Наслідком є один із найвизначніших парадоксів сучасної історії: економічна система, задумана як пропозиція нескінченного вибору для індивіда, завершилася однорідним людством.

Промислову революцію часто хибно тлумачать так, ніби широкий діапазон технологічних інновацій одночасно змінив багатоманітну економічну діяльність. Але річ не в цьому. Перша фаза індустріалізації була міцно зосереджена на текстилі. Хрестоматійним типом фабрики була ткацька фабрика «Анкор Міл» у Пейслі, яка досі є пам'яткою розквіту шотландської промисловості⁶⁶.

Але що зрештою відбулося? Проста відповідь полягає в тому, що в якийсь момент XIX століття британський економічний прибуток на душу населення, що почав зростати вже у XVII столітті, піднявся вгору, наче ракета. Через неабияку складність ретроспективного обрахунку застарілих систем мір, таких як валовий внутрішній продукт чи національний дохід, думки вчених про його точний час розходяться. За однією авторитетною

оцінкою, середньорічний темп зростання національного доходу на душу населення збільшився від 0,2 % у 1760–1800 роках до 0,52 % у 1800–1830 роках, і до 1,98 % у 1830–1870 роках⁴²⁷. Ці цифри не витримують порівняння зі стандартами ХХІ століття. Хай там як, ефект був революційним. Ніколи ще не було такого стійкого економічного зростання. З іншого боку, навіть швидше зростання означало, що пересічний британець 1960 року був ушестеро багатшим за свого прадіда, який жив за сто років до нього⁴²⁸. Особливо разючою була швидкість, з якою британська робоча сила покинула сільське господарство заради інших галузей економіки (не лише виробничих, а й сфери послуг). Уже 1850 року трохи менше ніж п'ята частина активного населення Британії займалося сільським господарством, тоді як у Нідерландах — близько 45 %. На 1880 рік лише кожен сьомий британець працював на землі, а на 1910 рік ще менше — кожен одинадцятий⁴²⁹. Сукупні дані маскують драматичну природу цих змін. Хоча вона поширювалася з кожним десятиліттям, промислова революція була дуже локальною. Наприклад, у Глостерширі вона була ледь помітна, а в Ланкаширі давалася взнаки, хоча й була огорнута смогом. Шотландські високогір'я залишилися осторонь цього процесу, тому у вікторіанську добу полюбили те, що вразило покоління доктора Джонсона, — зловісну пустку. Глазго, навпаки, торгівля й промисловість перетворила на «друге місто» Британської імперії; його димові труби могли позмагатися у смороді зі своїм конкурентом — Единбургом.

Промислову революцію можна було б охарактеризувати як «хвилю гаджетів»⁴³⁰. Звичайно, саме технологічними нововведеннями багато в чому пояснюється покращення родючості землі, праці й капіталу (так звані фактори виробництва). Другий і третій з цих факторів кількісно зросли у ХІХ столітті⁶⁷, проте значення мало саме якісне покращення — той факт, що загальний обсяг виробленого перевищував приріст робітників та фабрик. З точки зору забезпечення, промислова революція стала полюванням на ефективність. Прядильна машина «Дженні» Джеймса Гаргрівса (1766), парова машина Річарда Аркرایта (1769), прядильна машина Семюела Кромптона

(1779), ткацький верстат на паровій основі Едмунда Картрайта (1787) та автоматична прядка Річарда Робертса (1830) — це були способи виробити більшу кількість ниток чи тканини за людино-годину. Прядка «Дженні», наприклад, давала змогу одному робітникові одночасно прясти бавовняну пряжу з восьми шпинделів. Завдяки цим інноваціям роздрібна ціна британського бавовняного виробництва знизилася із середини 1790-х до 1830-х років приблизно на 90 %⁴³¹.

Те саме стосується інших провідних винаходів у виробництві чавуну та виробництві за допомогою парової сили. Доменна піч Джеймса Нільсона, запатентована 1828 року, неабияк покращила процес виплавляння коксу, відкритий 1709 року Абрахамом Дербі. Продуктивність виплавки чавуну в печі Дербі у Колбрукдейлі підскочила із 81 тонни на рік 1709 року до 4632 тонн у 1850-му. Так само паровий двигун Томаса Ньюкомена (1705) мав невелику практичну придатність, але коли Джеймс Ватт додав до нього окремий конденсатор, це суттєво покращило його роботу, а версія двигуна з підвищеним тиском Річарда Тревітіка ще більше вдосконалила його. Двигун Ньюкомена спалював 20,4 кілограма вугілля, щоб виробити одну кінську силу за годину. Наприкінці ХІХ століття паровий двигун міг робити те саме із менш ніж 0,45 кілограма вугілля⁴³².

На 1870 рік британські парові двигуни разом виробляли чотири мільйони кінських сил за годину, що дорівнювало праці сорока мільйонів людей. Щоб прогодувати таку кількість працівників, потрібно було б використати утричі більше загального обсягу виробленого Британією збіжжя⁴³³. Жоден із цих винаходів не вирізнявся інтелектуальною глибиною, на відміну від значних наукових проривів ХVІІ століття, хоча те, що Болтон та Ватт були членами бірмінгемського Місячного товариства, до якого, крім інших світил науки і техніки, також належав хімік-відкривач Джозеф Прістлі, засвідчує спорідненість обох цих революцій⁴³⁴. Натомість, то був поступальний, еволюційний процес покращення, який характеризувало аматорське майстрування, яким іноді займалися люди з елементарними знаннями про науку. Дух часу спинив свій кавалерійський наскок і зміг тепер облаштуватися у майстерні фабрики «Болтон енд

Ватт» (Boulton & Watt's) у Сохо (Лондон). Інновація, уособлена суворим Ваттом, а також підприємницька жилка Болтона стали квінтесенцією партнерства в осерді промислової революції.

«Тут я продаю те, сер, — сказав Болтон Джеймсу Босвеллу 1776 року, — що хоче мати весь світ — силу»⁴³⁵. Але навіщо? Промислова революція не мала б мети, якби полягала лише в масовому зростанні кількості одягу, чавуну і механічної сили, вироблених за рік. Не менш важливим був швидкісний розвиток і поширення суспільства споживання, яке дійсно бажало цього всього⁴³⁶. Якщо технологічне нововведення стимулювало пропозицію, то іншою стороною промислової революції — попитом — рухало, здавалося, ненаситне бажання людей мати одяг. Ніщо так не стимулювало це бажання, як великий обсяг імпорту Ост-Індською компанією індійського одягу починаючи від XVII століття. (Імпорт китайської порцеляни мав аналогічний ефект для попиту на посуд⁴³⁷.) Домогосподарки хотіли цих речей і відповідно до цього коригували свою поведінку та бюджет⁴³⁸. Підприємці намагалися використати нові технології для імітації імпортованих товарів та їх заміщення⁴³⁹.

Бавовна стала справжньою королевою британського економічного дива. На текстильний сектор економіки припадало близько десятої частини британського національного доходу, а виробництво бавовни досягло найвищих показників рентабельності. Фабрики Манчестера і майстерні Олдема стали центрами цієї трансформації. Яскравим прикладом є те, що доволі велика частка британського виробництва бавовни не призначалася для внутрішнього споживання. У середині 1780-х років експорт бавовни складав лише 6 % загального британського експорту. На середину 1830-х років ця частка зросла до 48 %, переважно припадаючи на континентальну Європу⁴⁴⁰. Зазвичай історики сперечаються, що в Британії було першим — технологічна хвиля чи суспільство споживання. На континенті переконані в тому, що європейці виробили смак до дешевого фабричного одягу ще задовго до того, як самі навчилися виробляти його.

Чому Британія індустріалізувалася першою? Суспільство споживання ніде не було розвиненіше, ніж у північно-західних

державках Європи. Рівень та передача наукових знань ніде не були настільки досконаліми. Протягом XVIII століття існували вражаючі переваги і в інших секторах британської економіки, приміром, у сільському господарстві, банківській справі та торгівлі, але зовсім не очевидно, чому вони викликали сплеск інвестицій, що підвищували продуктивність виробництва бавовни, чавуну й парового виробництва. Припускали, що пояснення ранньої індустріалізації Британії мало критися в царині політики чи права. Кажуть, наприклад, що загальне право заохочувало створення корпорацій і надавало кредиторам кращий захист, ніж засновані на Цивільному кодексі Наполеона континентальні системи⁴⁴¹. Інституційні переваги, безумовно, допомогли Британії, як ми вже побачили, вирватися вперед інших потенційних імперій у XVII й, особливо, у XVIII столітті. Але не зовсім зрозуміло, чому доктрина суверенного парламенту чи еволюція загального права мали забезпечити Болтону й Ватту потужніші стимули, ніж їхнім невизнаним колегам на континенті.

Можливо, тарифи XVIII століття, підняті проти індійського ситцю, дали певну перевагу британським мануфактурам так само, як пізніше подібна протекціоністська політика Сполучених Штатів захисту своєї молоді промисловості дала їм змогу виграти у конкуренції з Британією⁴⁴². Вчення Девіда Рікардо про порівняну перевагу⁶⁸ було не єдиною причиною того, чому експорт бавовни з Британії виріс у першій половині XIX століття. Крім того, здається непереконливим, що британські (або й американські) політичні та правові інститути стали сприятливішими для промислового розвитку, ніж голландські, французькі чи німецькі⁴⁴³. З погляду сучасників, стан британської політичної та правової систем у ключові десятиліття промислового зростання не сприяв заохоченню нової індустрії. «Стара корупція» — ось як радикальний полеміст Вільям Коббет охрестив спосіб взаємодії між парламентом, Короною та Сіті (City). У «Холодному будинку» (1852–1853) Чарльз Діккенс зобразив Канцлерський суд як гротескно неефективну перешкоду для розв'язання майнових спорів, тоді як у «Крихітці Дорріт» (1855–1857) його сатира була спрямована проти «Міністерства тяганини» — урядового управління, яке ставило палки в колеса економічному процесу.

Акціонерні товариства були незаконними, доки 1824 року не було скасовано Закон мильної бульбашки (Bubble Act)⁶² від 1720 року, тоді як в'язниці для боржників, на зразок Маршелсі, так жваво описані у «Крихітці Дорріт», діяли до прийняття 1869 року Закону про банкрутство. Не слід забувати, що більша частина законодавства про текстильну промисловість, прийнята парламентами вікторіанської доби, була розроблена, щоб обмежити економічну свободу фабрикантів, особливо стосовно захисту дитячої праці.

Британія помітно відрізнялася від інших північно-західних європейських країн двома аспектами, які роблять зрозумілою промислову революцію. Першим було те, що праця у Британії була дорожчою, ніж на континенті чи будь-де, де існувала відповідна статистика. У другій половині XVIII століття реальна зарплатня паризького робітника (у перерахунку на срібло з поправкою на споживчі ціни) не досягала й половини зарплатні лондонського робітника. Реальна зарплатня в Мілані становила 26 % лондонського рівня⁴⁴⁴. Заробітні плати в Китаї та Південній Індії були ще нижчими, і не лише через вищу продуктивність вирощування азійського рису порівняно з виробництвом європейського збіжжя⁴⁴⁵.

Другою причиною було те, що вугілля у Британії було вдосталь, воно було доступне і, таким чином, значно дешевше, ніж на континенті. У 1820–1860-х роках щорічний видобуток на британських вугільних шахтах зріс учетверо, а ціна за тону вугілля на чверть знизилася. Разом узяті, ці відмінності пояснюють, чому британські підприємці були більше вмотивовані до пошуку технологічних інновацій за своїх колег на континенті. У Британії, більше, ніж будь-де, мало сенс замінити витратних людей на машини, що працюють на дешевому вугіллі.

Як і Французька революція до цього, британська промислова революція поширилася Європою. Але тепер це було мирне завоювання⁴⁴⁶. Видатні винахідники були, здебільшого, неспроможними захистити те, що ми зараз назвали б їхніми правами на інтелектуальну власність. Із дивовижною швидкістю нова технологія була скопійована і продубльована на континенті та потойбіч Атлантики. Перша бавовняна фабрика Річарда

Аркрайта була збудована у Кромфордї, графство Дербішир, 1771 року. Через сім років така сама фабрика з'явилася у Франції. Лише за три роки французи скопіювали паровий двигун Ватта 1775 року. На 1784 рік уже існували німецькі версії обох устаткувань, здебільшого завдяки промислому шпіонажу. Американці, що мали перевагу у вирощуванні власної бавовни, як і видобутку власного вугілля, були не набагато повільніші: перша бавовняна фабрика з'явилася у Бас-рівер, штат Массачусетс, 1788 року, а перший паровий двигун — 1803 року⁴⁴⁷. Бельгійці, голландці та швейцарці не відставали від них. Картина була схожою після того, як перший паровий локомотив потягнув вагони по залізниці Стоктон-Дарлінгтон 1825 року, хоча цьому нововведенню знадобилося якихось п'ять років, щоб перетнути Атлантику, дванадцять, щоб дістатися Німеччини, і двадцять два, щоб опинитися у Швейцарії⁴⁴⁸. Ефективність покращеної технології стала економічно привабливою навіть там, де праця була дешевою, а обсяги вугілля — мізерними. У 1820–1913 роках кількість шпинделів у світі збільшувалася у чотири рази швидше за населення світу, хоча темпи зростання і за кордоном були вдвічі швидші, ніж у Британії. Досягнення продуктивності — і зростання попиту — були такими, що валовий випуск світової бавовняної промисловості зростав утричі швидше за сукупну кількість країн, що використовували ткацькі верстати⁴⁴⁹. Як наслідок, у 1820–1870 роках купка північно-західно-європейських та північно-американських країн наздогнала британські темпи зростання, а Бельгія та Сполучені Штати навіть випередили їх.

Тож на кінець XIX століття індустріалізація масштабно розгойдалася у двох широких смугах: одна розтягнулася уздовж американського Північного Сходу з центрами у таких містах, як Лоуелл, штат Массачусетс, інша простягнулася від Глазго до Варшави і навіть далі за Москву. Якщо 1800 року сім із десяти найбільших міст світу ще були азійськими, а Пекін перевищував Лондон за розміром, то на 1900 рік, значною мірою внаслідок промислової революції, серед найбільших міст лише одне було азійським, а решта — європейськими та американськими.

Поширення по всьому світу індустріальних міст, на зразок британських, надихало деяких спостерігачів і непокоїло інших.

Серед натхнених був Чарльз Дарвін, який, як сам зізнавався у книжці «Про походження видів» (1859), був «добре підготовлений для того, щоб оцінити боротьбу за існування» завдяки досвіду життя у період промислової революції. Чимало поглядів Дарвіна на природний добір можна було б застосувати для опису економіки текстильного бізнесу середини XIX століття:

Усі органічні істоти зазнають жорсткої конкуренції... Оскільки народжується більше індивідів, ніж може вижити, у будь-якому разі має відбуватися боротьба за існування або між представниками одного виду, або між представниками різних видів, або ж між представником виду та фізичними умовами його життя. Кожна органічна істота... має боротися за життя... Оскільки природний добір діє винятково шляхом накопичення незначних, послідовних, сприятливих змін, він не може витворити ані великої, ані раптової модифікації⁴⁵⁰ ...

У цьому сенсі історики мали б казати про промислову *еволюцію* у Дарвіновому розумінні цього слова. Як пізніше зауважили економісти Торнстейн Веблен та Йозеф Шумпетер, капіталізм XIX століття був достоту дарвіністською системою з притаманними йому випадковими мутаціями, рідкісними видоутвореннями та різним рівнем виживання, або, якщо вжити вікопомну фразу Шумпетера, «творчим руйнуванням»⁴⁵¹.

Проте непостійність більш-менш нерегульованих ринків, створена промисловою революцією, викликала сум'яття серед багатьох сучасників. До основних винаходів у сфері охорони здоров'я, описаних у попередньому розділі, коефіцієнти смертності у промислових містах були помітно гіршими, ніж у сільській місцевості. Навіть більше, поява нового і нестійкого «економічного циклу», позначеного періодичними кризами промислового перевиробництва та фінансовою панікою, загалом сильніше вплинули на людей, ніж поступове прискорення середнього темпу економічного зростання. Хоча промислова революція помітно покращила життя у довгостроковій перспективі, у короткостроковій перспективі вона його, здавалося, погіршила. Одна з ілюстрацій Вільяма Блейка з його передмови до «Мільтона» змальовує, серед інших похмурих образів, темношкіру постать, яка тримає просякнуту кров'ю бавовняну пряжу⁷⁰. Для композитора Ріхарда Вагнера Лондон був таким: «сон Альберіха збувається — Нібельгайм, світове

панування, діяльність, праця, повсюди гнітюче відчуття пари й туману». Пекельні образи британської фабрики надихнули його на зображення підземного царства гнома у «Золоті Рейну» і на один із лейтмотивів усього циклу «Персня Нібелунгів» — рішучий ритм стакато численних молотків:

Занурений у німецьку літературу й філософію, шотландський філософ Томас Карлайл першим виявив, здавалося б, фатальну ваду промислової економіки — те, що вона зводить усі соціальні стосунки до того, що він у своєму нарисі «Минуле й теперішнє» назвав «путами грошей»:

...Світ із такою запальною поспішністю квапився дістати роботу й виконати її якнайкраще, що не забивав собі голови розподілом платні; і тому полишив її на розсуд закону сильного, закону попиту й пропозиції, закону невтручання та інших марних законів та псевдозаконів. Ми називаємо це суспільством і відкрито сповідуємо абсолютну роз'єднаність, ізоляцію. Наше життя тримається не на взаємній допомозі, а на прихованому законі війни, названому «чесною конкуренцією», і тому подібному; життя є взаємною ворожнечею. Ми геть забули, що *оплата готівкою* не є єдиним ставленням до людей... [Це] не єдиний зв'язок людини з людиною, — аж ніяк! Глибшими, набагато глибшими за закон попиту й пропозиції, є закони й зобов'язання, освячені самим людським життям⁴⁵².

Цей вислів — «пути грошей» — так потішив сина відступника, єврейського адвоката з Рейнланду, що він зі своїм співавтором, спадкоємцем власника Вуппертальської бавовняної фабрики, запозичив його для несамовитого «маніфесту», який вони оприлюднили напередодні революції 1848 року.

Засновники комунізму Карл Маркс та Фрідріх Енгельс були двома з численних радикальних критиків індустріального суспільства, але саме їхнім досягненням стала розробка першого логічно несуперечливого альтернативного соціального ладу. Оскільки це був початок розколу всередині Західної цивілізації, що тривав близько півтора століття, зупинимося, щоб

поміркувати над витокami цієї теорії. Як суміш філософії Гегеля, що зображувала історичний процес як діалектичний, та політекономії Рікардо, яка стверджувала зниження віддачі капіталу та «залізний» закон низьких заробітних плат, марксизм спрямував обурення Карлайла проти індустріальної економіки, замінивши ностальгію на утопію.

Сам Маркс був одіозною особою. Кошлатий утриманець і дикуватий полеміст, він любляв вихвалитися, що його дружина була «уродженою баронесою фон Вестфален», проте сам мав позашлюбного сина від служниці. Коли один-єдиний раз він подався влаштуватися на роботу (клерком на залізниці), йому відмовили через жахливо нерозбірливий почерк. Він хотів грати на біржі, але зазнав невдачі, тож більшість свого життя залежав від позичок Енгельса, для якого соціалізм був вечірнім хобі поряд із полюванням на лисиць і залицянням до жінок. Удень він працював на бавовняній фабриці батька в Манчестері (запатентовані вироби якої були відомі під маркою «Алмазна нитка»). Жодна людина в історії не кусала руку, яка її годувала, з більшим смаком, ніж Маркс кусав руку Королеви-Бавовни.

Сутність марксизму полягала в переконанні, що індустріальна економіка приречена на створення суспільства з нестерпною нерівністю, розділеного на буржуазних власників капіталу та незаможний пролетаріат. Капіталізм неминуче потребує концентрації капіталу в руках небагатьох, а для решти створить зарплатне рабство, тобто платитиме лише «ту частку засобів існування, які необхідні тільки для того, щоб підтримувати животіння робітника лише як робітника». У розділі 32 першого тому свого важкочитабельного «Капіталу» (1867) Маркс віщував неминучий розв'язок:

Разом з постійно зменшуваним числом магнатів капіталу, які узурпують і монополізують усі вигоди цього процесу накопичення, зростає й маса злиднів, гноблення, рабства, виродження, експлуатації, але водночас зростає й обурення робітничого класу...

Централізація засобів виробництва й усупільнення праці сягають тієї точки, коли вони стають несумісними з їхньою капіталістичною оболонкою. Вона вибухає. Б'є година капіталістичної приватної власності. Експропріаторів експропріують⁷¹.

Не без наміру, у цього уривку є вагнерівський відтінок — частково

«Загибелі богів», частково «Парцифалья». Але на той час, коли книжка побачила світ, великий композитор давно позбувся духу 1848 року. Натомість гімном марксизму стала пісня Ежена Потье «Інтернаціонал». Покладений на музику П'єром Дегейтером, він заповзято кликав «рабські маси» позбутися їхнього релігійного «марновірства» і національної вірності, і розпочати війну проти «злодіїв» та їхніх поплічників — тиранів, генералів, князів і дворян.

Перш ніж з'ясувати, чому вони помилялися, нам потрібно визнати, в чому Маркс та його послідовники мали рацію. Нерівність дійсно зростала внаслідок промислової революції. У 1780–1830 роках товарне виробництво на одного робітника у Сполученому Королівстві зросло на 25 %, а заробітна платня майже на 5 %. Частка національного доходу, що належала найвищому прошарку населення, збільшилася з 25 % 1801 року до 35 % 1848 року. У Парижі 1820 року близько 9 % населення можна було визнати «власниками та рантьє» (які живуть із прибутку від своїх інвестицій), що володіли 41 % задекларованого багатства. На 1911 рік їхня частка зросла до 52 %. У Пруссії частка доходу, що належала найвищим 5 % населення, зросла від 21 % у 1854-му, до 27 % у 1896-му та до 43 % у 1913 році⁴⁵³. Здається очевидним, що індустріальні суспільства зростали нерівномірніше протягом ХІХ століття, але цей процес мав передбачувані наслідки. У Гамбургу 1892 року під час епідемії холери, наприклад, коефіцієнт смертності для осіб із доходом, меншим за 800 марок на рік, був у 13 разів вищим, ніж для осіб, які заробляли більш ніж 50 тисяч марок⁴⁵⁴. Не потрібно бути марксистом, щоб жахнутися нерівності індустріального суспільства. Валієць за походженням, фабрикант Роберт Оуен, який 1817 року вигадав термін «соціалізм», розробив альтернативну економічну модель, що базувалася на кооперативному виробництві та утопічних селищах — такі селища він заснував в Орбістоні в Шотландії та Новій Гармонії у штаті Індіана⁴⁵⁵. Навіть ірландський естет та дотепник Оскар Вайлд усвідомлював основу соціальних злиднів, на яких тримався вишуканий світ художньої літератури:

Це — бідарі, і серед них не знайти витончених манер, вишуканої мови чи цивілізованості... Завдяки їхній колективній силі людство набуває значного

матеріального добробуту, але лише матеріальний результат беруть до уваги — до бідаря нікому немає діла. Він є безмежно дрібним атомом цієї сили, яка, не задумуючись про його існування, тисне на нього або ж бажає розтоптати тоді, коли він недостатньо слухняний... Агітатори — це люди, які у все втручаються, усім набридають, проникають у вдоволену частину суспільства і сіють там зерна невдоволення. Ось чому агітатори цілком потрібні. Без них у нашому неповноцінному суспільстві не було б поступального руху до цивілізації... [Але] річ у тім, що цивілізація потребує рабів. Давні греки мали рацію: допоки немає рабів, які виконують неприємну, втомливу, нецікаву працю, заняття культурою чи наукою майже неможливі. Людське рабство є порочним, ненадійним і принизливим. Майбутнє світу залежить від механічного рабства — рабства машин⁴⁵⁶.

Однак революція, якої боявся Вайлд і з нетерпінням чекав Маркс, ніколи не була втілена, принаймні не там, де її очікували. Потрясіння в 1830-му і 1848 роках стали результатами короткострокового закручування гайок — підвищення продовольчих цін та фінансової кризи, а не соціальної поляризації⁴⁵⁷. Щойно сільськогосподарське виробництво в Європі покращилося, збільшилася зайнятість у промисловості і зменшилася амплітуда економічного циклу, ризик революції зник. Замість злиття у злиденну масу, пролетаріат внутрішньо розділювався на кваліфіковану «робітничу аристократію» та пропаший люмпен-пролетаріат. Перші полюбляли страйки і колективні перемовини замість революції, чим забезпечили собі вищу реальну зарплатню, а другі полюбляли алкоголь. Респектабельний робітничий клас мав свої профспілки і клуби для робітників⁴⁵⁸, а хулігани, яких у Глазго називали «кілі», ходили в кабаре й гамселили один одного на вулицях.

Заклики «Комуністичного маніфесту», у будь-якому разі, були на диво непривабливими для промислових робітників, на яких вони й були розраховані. Маркс і Енгельс закликали скасувати приватну власність, спадкування, централізувати кредит та засоби зв'язку, націоналізувати всі заводи й засоби виробництва, створити «промислові армії для занять землеробством», скасувати відмінність між містом і селом, скасувати родину, «усупільнити жінок» (обмін жінками) та стерти національні відмінності. Тоді як ліберали середини XIX століття прагнули конституційного врядування, свободи слова, друку й зібрань, ширшого політичного представництва шляхом реформи виборчого законодавства,

вільної торгівлі і, там де його бракувало, національного самовизначення (самоуправління). Через півстоліття після 1848 року вони добилися багато з цього — принаймні достатньо, щоб відчайдушні засоби Маркса й Енгельса виявилися зайвими. 1850 року лише Франція, Греція та Швейцарія мали виборчий ценз, за яким голосувало трохи більше п'ятої частини населення. На 1900 рік десять європейських країн домоглися цього, а Британія та Швеція наближалися до цього порогу. Ширше представництво привело малозабезпечені групи до законотворення, вільна торгівля у Британії зробила хліб дешевшим, а здешевлення хліба та зростання номінальних зарплат завдяки профспілковому тиску означало для робітників вагомий реальний приріст. Щоденна платня будівельників у Лондоні за 1848–1913 роки подвоїлася. Ширше представництво також сприяло прогресивнішому оподаткуванню. Британія очолила цей процес, коли 1842 року сер Роберт Піль запровадив податок на прибуток у мирний час, 1913 року стандартна ставка становила 14 пенсів за кожний фунт стерлінгів (6 %). До 1842 року майже всі доходи Британії надходили з непрямого оподаткування споживання за допомогою мит і акцизних зборів, регресивні ж податки займали пропорційно меншу частку доходів людей, що багатшими вони були. На 1913 рік третина доходів надходила від прямого оподаткування порівняно багатих. 1842 року центральний уряд майже нічого не витрачав на освіту, мистецтво та науку. 1913 року ці витрати становили 10 % від загальних витрат. На той час Британія наслідувала Німеччину у запровадженні державної пенсії для літніх людей.

Зрештою, Маркс і Енгельс помилилися у двох питаннях. По-перше, їхній залізний закон заробітної плати був трохи безглуздим. Дійсно, за капіталізму багатство було дуже сконцентрованим і залишалося таким до другої чверті ХХ століття. Але відмінність у доходах почала звужуватися зі зростанням реальної зарплатні та зменшенням регресивного оподаткування. Капіталісти зрозуміли те, що Маркс прогавив — що робітники одночасно були і споживачами. Отож немає сенсу намагатися знизити їм зарплатню до прожиткового рівня. Навпаки, що особливо виразно показав випадок Сполучених Штатів, не було

більшого за потенціалом ринку для більшості капіталістичних операцій, ніж їхні власні працівники. Аж ніяк не прирікаючи маси на «зубожіння», механізація текстильного виробництва збільшила можливості для працевлаштування західних робітників — хай і на збиток індійським прядильникам і ткалям, а падіння ціни на бавовну та інші товари означало, що західні робітники могли купувати більше за свою тижневу платню. Цей вплив найкраще демонструє вибухову різницю між західними й незахідними заробітними платами та життєвими стандартами у цей період. Навіть на самому Заході розрив між промисловим авангардом і відсталим сільським господарством був драматично різким. У Лондоні початку XVII століття реальні зарплати некваліфікованих робітників (тобто з урахуванням вартості життя) не були такими відмінними від платні їхніх колег у Мілані. Проте в 1750–1850-х роках лондонці пішли далеко вперед. У момент кульмінації великої розбіжності в Європі реальні зарплати в Лондоні були у шість разів вищими за зарплати в Мілані. З початком індустріалізації Італії у другій половині XIX століття цей розрив почав звужуватися, тож напередодні Першої світової війни він наближався до співвідношення 3:1. Німецькі й голландські робітники виграли від індустріалізації, хоча навіть 1913 року, як і раніше, відставали від своїх англійських колег⁴⁵⁹. З іншого боку, китайські робітники не демонстрували такого руху навздогін. У великих містах, як Пекін та Кантон, де зарплати були вищими, будівельники отримували в еквіваленті близько трьох грамів срібла на день, без покращення у XVIII столітті і з невеликим покращенням у XIX — на початку XX століть (близько п'яти-шести грамів). Після 1900 року відбулося певне покращення для робітників Кантона, але воно було мінімальним; робітники Сичуані залишалися злидарями. Тим часом лондонські робітники спостерігали за тим, як їхні зарплати у срібному еквіваленті зросли з 18 грамів у 1800–1870 роках до 70 грамів у 1900–1913 роках. Маючи змогу утримувати родини, стандартний рівень життя пересічного китайського робітника все ж падав протягом XIX століття, найстрімкіше під час Тайпінського повстання (див. розділ 6). Щоправда, життя було дешевшим у Китаї, ніж у північно-західній

Європі. Також не слід забувати, що лондонці й берлінці на той час споживали значно різноманітнішу поживу з хліба, молочних продуктів і м'яса, запиваючи це великою кількістю алкоголю, тоді як більшість східних азійців жили на рисовій дієті і злаках. Хай там як, очевидно, що у другому десятилітті ХХ століття розрив між життєвими стандартами Лондона й Пекіна сягав 6:1 порівняно з 2:1 у ХVІІІ столітті⁴⁶⁰.

Друга помилка, якої припустилися Маркс і Енгельс, полягала в тому, що вони недооцінили здатності держави ХІХ століття до адаптації, зокрема, коли вона була легітимована як *національна держава*.

У своєму «Вступі до критики Гегелевої філософії права» Маркс, як відомо, назвав релігію «опіумом для мас». Якщо це так, тоді націоналізм був кокаїном для буржуазії. 17 березня 1846 року венеційський «Театр ла Фініче» (Teatro La Fenice) відкривав прем'єру нової опери знаного італійського композитора Джузеппе Верді. Фактично, Верді був уродженим французом: при народженні його зареєстрували під іменем «Жозеф Фортунен Франсуа Верді», адже село, де він народився, перебувало тоді під контролем наполеонівської влади, а після анексії було приєднане до Франції разом із іншою частиною герцогства Парма та П'яченца. Венецію теж захопила Франція, але 1814 року вона перейшла до Австрії. Непопулярність габсбурзьких військових та бюрократії пояснює бурхливий ентузіазм, із яким переважно італійська публіка зустріла такі рядки опери:

Tardo per gli anni, e tremulo,	Літній і тендітний
E il regnator d'Oriente;	Правитель Східної імперії;
Siede un imbelli giovine	Молодий боягуз сидить
Sul trono d'Occidente;	На троні Західної імперії;
Tutto sara disperso	Усе розсіється,
Quand'io mi unisca a te...	Якщо ми об'єднаємося...
Avrai tu l'universo,	Візьми собі весь світ,
Resti l'Italia a me.	Мені залиш Італію.

Звернені до Атіллі від римського посланця Еціо, що йде слідом за переможцем Риму, ці слова стали завуальованим підбуренням націоналістичних настроїв. Вони чудово ілюструють те, у чому націоналізм завжди переважав соціалізм — у стилі.

Націоналізм теж мав свої маніфести. Ще один Джузеппе — Мадзіні — був, мабуть, найглибшим теоретиком, якого породив націоналізм. Як він проникливо зауважив 1852 року, революція «набула форми двох питань: питання, яке всі в один голос називають соціальним, і питання національностей». Італійські націоналісти доби Рісорджименто

боролися... як боролася Польща, Німеччина й Угорщина, за батьківщину і свободу, за написане на прапорі слово, яке повідомляє світу, що вони теж живуть, думають, кохають і працюють для спільного блага. Вони розмовляють однією мовою, вони несуть на собі відбиток спорідненості, вони стають на коліна перед тими самими могилами, вони пишуться однією традицією, і вони вимагають об'єднання — вільного, безперешкодного, без іноземного панування⁴⁶¹...

Для Мадзіні все було просто: «Карту Європи треба перекраяти». У майбутньому, як він стверджував, її охайно перевлаштують одинадцять національних держав. Однак це було легше сказати, ніж зробити. Саме тому найкращі моделі націоналізму були артистичними чи гімнастичними, а не теоретичними. Націоналізм найкраще працював у народній поезії таких письменників, як грек Рігас Фереос (Καλλίναμιμος ὁ ῥαγ ελευθερῆ ζωῆ παρὰ σαραντα χρ. ἔτη σκλαίει κάμφυλακῆ) — «Краще годину прожити вільним, ніж сорок років у рабстві чи тюрмі») або у зворушливих піснях німецьких студентських братств (Fest steht und treu die Wacht am Rhein — «Варта на Рейні міцна і надійна»), чи навіть на спортивному полі, де шотландці грали на день Святого Андрія 1872 року проти англійців на першому у світі Міжнародному матчі з футболу (рахунок 0:0). Було проблематично, коли політичні, лінгвістичні й релігійні кордони не збігалися, як це вочевидь траплялося в географічному трикутнику між Балтійським морем, Балканами й Чорним морем. У 1830–1905 роках вісім нових держав здобули незалежність або об'єдналися: Греція (1830), Бельгія (1830–1839), Румунія (1856), Італія (1859–1871), Німеччина (1864–1871), Болгарія (1878), Сербія (1867–1878) та Норвегія (1905). Проте південці [конфедерати] у США, так само як і вірмени, хорвати, чехи, ірландці, поляки, словаки, словенці та українці, зазнали невдачі у своїх спробах державотворення. Угорці, як і шотландці,

погодилися на роль молодших партнерів у дуалістичній монархії в імперіях, із яких вони намагалися втекти. Що ж до таких окремих етнолінгвістичних народів, як роми, сінті, кашуби, сорби, венди, валахи, секеї, карпато-русини й ладіни⁷², то ніхто всерйоз не вважав їх спроможними на політичну автономію.

Успіх чи невдача у грі «національне будівництво», зрештою стосувалися реальної політики (*realpolitik*). Вона допомогла Камілло Бенсо, графу Кавуру, перетворити решту Італії на колоніальний придаток П'ємонта-Сардинії так само, як допомогла Отто Едуарду Леопольду фон Бісмарку, графу Бісмарк-Шенгаузену, втримати прерогативи пруської монархії, перетворивши її на найпотужніший інститут федеративного Німецького *Райху* (імперії). Бісмарк писав у своїх «Спогадах»:

Я ніколи не сумнівався, що ключ до німецької політики слід було шукати у князях і династіях, а не в публіцистах, парламенті, пресі чи на барикадах... Гордіїв вузол німецьких обставин... можна було розрубати хіба що мечем: сталося так, що король Пруссії, свідомо чи несвідомо, а разом з ним і пруське військо, мусили виграти національну справу. Як не зважай на гегемонію Пруссії — з «боруського» погляду, а чи з національного, для якого уніфікація Німеччини була головною метою — обидві цілі були рівновіддаленими... Династії в усі часи були сильніші за парламент... Для того, щоб німецький патріотизм став дієвим і ефективним, він зазвичай мав висіти на вішаку залежності від тієї чи іншої династії... Тож пруссак, гановерець, вюртембержець, баварець чи гессенець, а не німець, схилилися надати однозначний доказ на користь патріотизму⁴⁶².

Перетворення 39-державного Німецького Союзу, в якому домінувала Австрія, на 25-державний *Райх*, де домінувала Пруссія, було майстерним ходом Бісмарка. Те, що сталося, коли Пруссія перемогла Австрію та інших членів Німецької Конфедерації 1866 року, краще розглядати не як війну за об'єднання, а як перемогу Півночі над Півднем у німецькій Громадянській війні, з тієї простої причини, що багато німецькомовних були виключені з нової Німеччини. А втім, перемога Бісмарка не була повною, доки він не перехитрив ліберальних опонентів на батьківщині, вперше запровадивши загальне виборче право, яке вартувало їм місьць у новому імперському парламенті (Райхстагу), а потім посваривши їх через питання про вільну торгівлю 1878 року. Ціною стало надання південним німцям двох потужних

блокуючих позицій: католицька Партія Центру здобула ключову роль у нижній палаті (Райхстаг), а Південна Німеччина — право вето у верхній палаті (Бундесраті).

Se vogliamo che tutto rimanga come è, bisogna che tutto cambi — «Якщо ми хочемо, щоб усе залишалося як є, воно неодмінно зміниться». Цей найвідоміший рядок із роману «Леопард» (1958) Джузеппе Томазі ді Лампедуза часто цитують, щоб підсумувати змовницько-консервативний характер об'єднання Італії. Але нові національні держави не просто зберігали виплекані привілеї покривджених землевласницьких еліт Європи. Такі держави, як Італія чи Німеччина, склалися з декількох дрібних держав, що надавало їхнім громадянам низку переваг: єдину систему мірил, мережеві зовнішні ефекти, зменшені витрати при веденні справ і ефективніше надання основних суспільних послуг, як-от права й порядку, інфраструктури й охорони здоров'я. Нові держави могли зробити великі промислові міста Європи, де зазвичай існувало підґрунтя як для холери, так і для революції, урешті безпечними. Очищені нетрі, бульвари, заширокі для барикад, більші церкви, густі парки, спортивні стадіони та, крім усього іншого, більше поліціантів — це все змінило європейські столиці, а не лише Париж, який барон Жорж Осман повністю перебудував для Наполеона III. Усі нові держави закладали фасади; навіть Австрія не гаяла часу для нового перевтілення на «імперсько-королівську» Австро-Угорщину, чий архітектурний стиль увінчувала віденська Рінгштрассе⁴⁶³. Але за фасадами тривало справжнє життя: споруджували школи, щоб краще вдовбувати національні мови молодим умам; зводили казарми, щоб вишколювати випускників середніх шкіл для захисту батьківщини; будували залізниці там, де їхня прибутковість здавалася сумнівною, щоб у разі потреби перевозити війська до кордону. Селяни, залежно від того, де вони народилися, ставали французами або німцями, італійцями, сербами.

Парадокс у тому, що цей вік націоналізму збігся зі стійкою стандартизацією манери вдягатися. Військові ж мундири, як і раніше, лишалися різними, щоб у запалі бою *пуалю* можна було відрізнити від *боша* чи *ростбіфа*⁷³, принаймні їхній силует. Проте військові інновації XIX століття, що значно покращили точність

і потужність артилерії та ввели у вжиток бездимний порох, потребували переходу від яскравих плащів XVIII–XIX століть до загальних мундирів сіро-брудного кольору. Британці після Англо-зулуської війни 1879 року запровадили стиль польового хакі, який незабаром перейняли американці та японці. Росіяни також обрали хакі, щоправда, сірого відтінку, 1908 року. Італійці надали перевагу сіро-зеленому, а німці та австрійці — відповідно блакитно-сірому та синьо-сірому. Якщо армії зростали чисельно, економіка диктувала спрощення. Обличчя битви стало простим.

Цивільні чоловіки також відмовилися від дендізму попередніх поколінь. Костюм у розумінні Красунчика Браммела²⁴ в епоху Регенства був сам по собі спрощенням порівняно з модою XVIII століття. Надалі тенденція невблаганно рухалася вбік буржуазної помірності. Одногудзиковий сертук «ньюмаркет», який зовні нагадував пінгвіна і який зараз можна побачити лише на пишних весіллях, замінив собою фрак Браммела та двобортне пальто з високим комірцем, яке любляв принц Альберт²⁵. Жилети вже не робили з барвистого китайського шовку, а перейшли на чорну чи сіру вовну. Бриджі поступилися довгим штанам, а панчохи взагалі зникли, замінені на нудні чорні шкарпетки. Сорочки стали одноманітно білими. Комірці вкорочували доти, доки не залишилося пари целулоїдних курячих крилець, підв'язаних неодмінно чорною краваткою. Капелюхи теж зменшилися в розмірі, тож лишилися тільки котелки чорного кольору. Так, наче все суспільство зібралось на поминки.

Звісно, у жіночому вбранні вікторіанського періоду було більше розмаїтості та складності. Так само серед загального пролетаріату та голодранців панував інакший тип однаковості. Хай там як, стандартизація одягу у вікторіанський період, охопивши вздовж і впоперек Європу та вийшовши далеко за межі східного узбережжя Сполучених Штатів, залишалася реальністю та загадкою на той час, коли націоналізм був на підйомі. «Інтернаціонал», схоже, існував, але лише на рівні буржуазного дрес-коду. Поясненням цього, як на те й можна було очікувати в індустріальну добу, була механічність.

Швейна машина Зінгера з'явилася 1850 року, коли Ісаак Меррїт

Зінгер перебрався до Бостона, штат Массачусетс, і розібрався з недоліками машини, яку він розробив у майстерні Орсона Фелпса. Голка мала бути прямою, а не вигнутою, слід було переробити човник — і всім цим треба було керувати ногою, а не рукою. Як і Маркс, Зінгер не був хорошою людиною: у нього було загалом 24 дитини від п'яти різних жінок, одна з яких подала на нього позов за двоєженство, змусивши втекти зі Сполучених Штатів. Як і Маркс та й чимала кількість підприємців XIX та XX століть, особливо у сфері одягу й косметичного бізнесу⁷⁶, Зінгер був за походженням євреєм. І так само, як і Маркс, він змінив світ, але, на відміну від Маркса, змінив на краще.

«Ай Ем Зінгер енд компані» (I. M. Singer & Company), а згодом «Зінгер мануфакчурінг компані» (Singer Manufacturing Company), завершила процес механізованого виробництва одягу, який Джеймс Гаргрівс розпочав менш ніж за століття до того. Тепер машина навіть зшивала шматки тканин. Революційною природою цього винаходу легковажить покоління, яке ніколи не пришивало більше кількох гудзиків. Зінгер, безперечно, любив жінок, та чи хтось із чоловіків натомість зробив для них більше? Завдяки Зінгеру копіткі години, які раніше потрібно було витратити на пошиття спідниці, стали хвилинами, а незабаром навіть секундами. Історія швейної машини Зінгера чудово показує еволюційний характер промислової революції, коли один тип ефективності поступився іншому. Після початкового прориву відбувалися безперервні мутації: модель Тортлбека (1856), за якою з'явилася модель Грассхопера (1858), Нью Фемілі (1865) та електрична 99К (1880). На 1900 рік у виробництві перебувало вже сорок різних моделей, а на 1929 рік їхня кількість збільшилася до трьох тисяч.

Небагато винаходів XIX століття мандрували швидше. Зі своєї нью-йоркської штаб-квартири на вулиці Бродвей, 458 (пізніше 149), «Зінгер» неймовірно швидко перетворився на один зі справді найглобальніших брендів, що мав виробничі заводи у Бразилії, Канаді, Німеччині, Росії та Шотландії. У період свого розквіту завод Кілбоуї у Клайдбенку займав площу близько 305 тисяч квадратних метрів із 12 тисячами працівників. 1904 року світові продажі перевищили 13 млн машин щороку,

а на 1914 рік ця цифра подвоїлася. Логотип цього бренду — літера «S», що огортає жінку, яка шие — можна було побачити всюди, навіть (згідно з рекламними плакатами фірми) на вершині гори Еверест. Магатма Ганді пішов на рідкісну поступку сучасності, визнаючи, що «це був один із найкорисніших винаходів в історії» — велика похвала від того, хто зневажав навіть сучасну медицину⁴⁶⁴.

Зінгер став яскравим прикладом переваги Америки. Мало того, що Сполучені Штати, як і раніше, вабили до себе любителів ризику зі всього світу. Тепер вони мали можливість створити дійсно незрівнянний ні з чим внутрішній ринок. У 1870–1913 роках Сполучені Штати обігнали Велику Британію. 1820 року у Британії жило вдвічі більше населення, ніж у США. На 1913 рік це співвідношення стало прямо протилежним. У 1870–1913 роках американські темпи зростання були вищими на 80 %⁴⁶⁵. Вже на 1900 рік на США припадала більша частка світового промислового виробництва — 24 % порівняно з 18 % у Британії⁴⁶⁶. На 1913 рік, навіть у розрахунку на душу населення, Сполучені Штати стали світовою індустріальною економікою номер один⁴⁶⁷. Можливо, ще важливішим було те, що американське виробництво ладне було обігнати британців (хоча фактично це відбулося у 1920-х)⁴⁶⁸. І, як і в сфері індустріалізації, бавовняне й текстильне виробництво теж стало авангардом і ядром «золотої доби» Америки. Напередодні Першої світової війни на бавовну-сирець із Півдня, як і раніше, припадало до 25 % американського експорту⁴⁶⁹. Утім більшість американського одягу виробляли для внутрішнього споживання. Чистий британський експорт бавовняних виробів у 1910 році оцінювали у 453 млн доларів, тоді як американський експорт тих же товарів — у 8,5 млрд доларів. Та, мабуть, найнесподіваніша статистика полягає в тому, що на той час другим за величиною експортером бавовняних виробів була країна незахідного світу — перший представник Решти світу, який показав, як можна успішно конкурувати із Заходом. Цією країною була Японія⁴⁷⁰.

Поворот на Захід

На 1910 рік світ був економічно інтегрованим, як ніколи. Різні типи комунікацій, які пов'язували його воєдино (залізниці, пароплави й телеграфи), були винайдені переважно на Заході або привласнені Заходом. Захід скоротив світ. Якби всі залізниці у Сполучених Штатах були поставлені в один ряд, їх довжини вистачило б для того, щоб тринадцять разів обігнути Землю. Потягом можна було подорожувати від Версаля до Владивостока, а постійні вдосконалення пароплавів — гвинтовий пропелер, залізні корпуси, складні двигуни й поверхневі конденсатори — зробили перетин океанів швидшим і дешевшим, ніж пересування суходолом. Валовий тоннаж лайнера «Мавританії» (1907) був у 43 рази більшим за тоннаж «Сіріуса» (1838), а кінських сил його двигунів було в 219 разів більше, тож він став більш ніж утричі швидшим і перетнув Атлантику зі значно більшою кількістю вантажу за 9,5 днів замість 16-ти⁴⁷¹. Океанічні транспортні витрати знизилися за 1870–1910 роки на понад третину, тож перевезти залізницею тонну бавовняних виробів із Манчестера до Ліверпуля (трохи більше 48 кілометрів) коштувало 8 шилінгів, а відправити той самий вантаж пароплавом до Бомбею (на відстань майже 12 тисяч кілометрів) — 30 шилінгів. Вартість перевезення тканин складала менше, ніж 1 % вартості готових виробів. Відкриття Суецького (1869) та Панамського каналів (1914) зробили світ ще тіснішим, до того ж перший скоротив відстань за маршрутом Лондон — Бомбей на дві п'ятих частини шляху, а другий знизив на третину вартість перевезень зі Сходу на західне узбережжя Сполучених Штатів⁴⁷². На кінець 1860-х років, завдяки введенню в дію гутаперчевих покриттів, можна було прокладати підводні кабелі і надсилати телеграми з Лондона до Бомбея чи Галіфакса⁴⁷³. Якщо 1857 року новина про індійський заколот⁷⁷ дійшла до Лондона за 48 днів, долаючи в середньому 6 кілометрів за годину, то новина про потужний землетрус Нобі в Японії 1891 року дісталася Лондона лише за добу, долаючи 396 кілометрів за годину, тобто у 65 разів швидше⁴⁷⁴.

Праця долала кордони в небаченому масштабі. У 1840–1940 роках близько 58 млн європейців мігрували до обох Американських континентів, 51 млн росіян до Сибіру,

Центральної Азії та Маньчжурії, а 52 млн індійців та китайців до Південно-Східної Азії, Австралії чи межових островів Індійського океану⁴⁷⁵. Крім того, приблизно 2,5 млн мігрантів із Південної та Східної Азії здійснили подорожі до обох Америк. Кожен сьомий мешканець США в 1910 році народився за кордоном — рекорд, який відтоді не було побито⁴⁷⁶. Капітал теж рухався по всьому світу. Світовим банкіром була Британія, експортуючи до Решти світу приголомшливі суми капіталу. Напевно, сучасники мають похвалити англійців за «надлишок заощаджень» замість того, щоб буркотіти про їхній імперіалізм. У період кульмінації закордонних інвестиційних бумів — у 1872-му, 1887-му та 1913-му — британський профіцит перевищував 7 % ВВП⁴⁷⁷. Британські фірми були готові експортувати не лише бавовну, а й техніку для бавовняного виробництва і необхідний для її закупівлі капітал.

Водночас найпоказовішим прикладом цієї першої глобалізації стала кравецька справа. З неймовірною швидкістю мода на винятково західний одяг прокотилася Рештою світу, прирікаючи традиційне вбрання лежати у гардеробному кошику історії. Але це не було щирим наміром «Зінгер мануфекчурінг компанії». Для Всесвітньої «Великої Колумбової» виставки у Чикаго 1892 року, присвяченої 400-літтю відкриття Нового світу, Зінгер увів в обіг колоду з 36 колекційних карт під назвою «Костюми світу», на яких були зображені народи усіх рас у традиційних костюмах, для виготовлення яких усі радісно користувалися машинками Зінгера. Від угорської блузи до японського кімоно²⁸, будь-який тип костюма міг давати прибуток від швидкого шиття характерним металевим повзунком Зінгера. Боснійці та бірманці також отримали вигоду від винахідливості Ісаака Мерріта (Зінгера), як, насправді, кожен від Алжиру до Країни зулусів. Не дивно, що Зінгер став подарунком долі для іноземних володарів, як-от короля Сіаму, бразильського імператора Педру II та японського імператора Хірохіто. Проте тут у своїй розповіді ми маємо повернутися назад. Вдячні власники машинок Зінгера використовували їх не для того, щоб латати традиційні форми одягу, а із цілковито іншою метою — щоб копіювати і носити західний одяг. Кардинально новим вбранням для чоловіків стали сертук, біла сорочка зі стоячим комірцем, фетровий капелюх та

шкіряні черевики, а для жінок — корсет, нижня спідниця та сукня до литок.

1921 року два спадкоємці престолу, королівський та імператорський — кронпринц Хірохіто Японський, майбутній імператор Сьова, та принц Валійський Едуард, майбутній король Едуард VIII — позували для фотографа, стоячи поруч. Престоли, які вони мали успадкувати, були географічно віддаленіші. А втім, тут вони стоять поруч, на сходах «Генрі Пул енд ко» (Henry Pool & Co.) у кравця на Севіл-роу⁷⁹, вдягнені більш-менш однаково. Японський принц був у Лондоні на передвесільному шопінгу. Представник фірми «Генрі Пул» вже побував у Гібралтарі для зняття попередніх мірок, які потім були передані телеграфом до Лондона. Річний grosбух Генрі Пула фіксує величезне замовлення на ім'я Хірохіто: військові мундири, мережані жилети, смокінги, костюми-візитівки. Типовий запис у цьому списку: «модний кашеміровий костюм, костюм синього кольору та смугастий фланелевий костюм»⁴⁷⁸. Хірохіто був далеко не єдиним іноземним сановником на ринку бездоганно скроєних англійських костюмів. У підвальному приміщенні «Генрі Пул» збереглися тисячі викройок для клієнтів, які мали ранг від імператора Ефіопії Хайле Селассіє до останнього російського царя Миколи II. Найвідданішим клієнтом Пула був Джітендра Нараян, магараджа Куч-Бехара, який за все своє життя придбав на замовлення тисячу костюмів. Щоразу мета була одна: вдягатися так само досконало, як англійський джентльмен — і хай будуть прокляті «костюми світу». Показово, що японським словом для позначення костюма є слово «себіро» — «Севіл-роу». Навіть сьогодні найвишуканіші костюми у Токіо мають англійський дизайн, звідси й популярність бренду «Ейкокуя» (Eiko-kuya), що дослівно означає «англійська крамниця». Можна помітити, як англофіли у заможному західнотокійському районі Гіндза досі шукають Іхібанкан, заснований кравцем, який навчався свого ремесла на Севіл-роу.

Японська революція в одязі бере свій початок у 1870-х роках. Заради буммей кайка («цивілізація і просвітництво») та фукоку кьохей («заможна країна, сильна армія») імперська еліта епохи Мейдзі скинула своє самурайське вбрання й кімоно на користь європейських костюмів та суконь. Натхнення для цього

перетворення прийшло з дворічного туру Сполученими Штатами та Європою делегації на чолі з міністром Мейдзі Томомі Івакурою, який визнавав, що після століть самоізоляції «у багатьох відношеннях наша цивілізація поступається їхній»⁴⁷⁹. Навіть відколи у 1853–1854 роках їхня економіка змушена була знову відкритися для торгівлі під тиском «чорних кораблів» американського командора Метью К. Перрі, японці силувалися зрозуміти, що зробило Захід багатшим і сильнішим за інших. Подорож Заходом, така звична практика, що посприяла появі настільної гри сугороку, лише додала запитань. Що саме було перевагою Західних країн: їхня політична система, освітні інститути, їхня культура чи їхній спосіб одягатися? Не маючи певності, японці вирішили не покладатися на випадок і скопіювали одразу все: від прусського взірця конституції 1889 року до прийняття 1897 року британського золотого стандарту. Японські інститути також були видозмінені на західний лад.

Армію вдягли як німців, військово-морський флот — як британців, крім того, запровадили американську систему державних початкових і середніх шкіл. Японці навіть почали їсти досі заборонену яловичину, а деякі реформатори зайшли аж так далеко, що запропонували відмовитися від японської мови на користь англійської.

Проте найпомітнішою зміною став зовнішній вигляд японців. Початком була формальна заборона 1870 року з'являтися в суді з почорнілими зубами й поголеними бровами. Приблизно у той же час міністри почали підстригати волосся на західний взірець. Імперський указ 1871 року велів вищим чиновникам одягати йофуку — європейський сертук зі стоячим коміром білої сорочки, який на 1887 рік уже став стандартним вбранням для держслужбовців⁴⁸⁰. Рік по тому, за порадою своїх радників-реформаторів, досі усамітнений імператор Мейдзі вперше з'явився на публіці у «своєрідному європейському мундирі, що комбінував стилі моряка й посла!» — фраку з великими золотими галунами⁴⁸¹. Збройні сили також повинні були перевдягнутися в європейські мундири. Одяг нових моряків копіював одяг Королівського військово-морського флоту Британії, а однострої

сухопутних військ брали за взірць спершу французькі, а згодом прусські мундири⁴⁸². Жінки японської еліти теж перевдяглися у західні сукні 1884 року, коли вони приймали іноземних гостей у новозбудованому Рокумейкані⁸⁰, хоча кімоно переважав у приватному вжитку. Вестернізували навіть дитячий одяг: хлопчики з елітарних приватних шкіл перейняли форми прусського зразка, а форми для дівчаток були введені у 1920-х (і відтоді не дуже змінилися). Ніхто так ревно не прийняв нові західні взірці, як Окубо Тошімічі, один із провідних архітекторів реформи Мейдзі. Колись він позував перед фотографом, гордо сидячи зі схрещеними ногами у самурайському халаті і з мечем, а тепер сидів на стільці нерухомо, вбраний у чорний фрак із капелюхом у руці. Коли 1872 року делегація, яку він очолював, прибула до Англії, газета «Ньюкасл дейлі кронікл» (Newcastle Daily Chronicle) повідомила, що «джентльмени були вдягнені у звичайні ранкові костюми, і, окрім свого обличчя та виразно східних рис, нічим не відрізнялися від своїх англійських компаньйонів». Через сімнадцять років, у день формального схвалення нової японської Конституції, імператор вдягнув мундир європейського фельдмаршала, його дружина — спокусливу блакитну з рожевим вечірню сукню, а урядовці — чорні військові кителі з золотими еполетами⁴⁸³.

Були й ті, кого відлякувало запозичення європейської моди. Дійсно, деякі західні карикатуристи зображували вестернізованих японців як мавп⁴⁸⁴. Елемент самозневаги також викликав огиду у японських традиціоналістів. 14 травня 1878 року по дорозі на засідання Державної Ради в палаці Акасака у Токію, на Тошімічі Окубо напали семеро самураїв і по-звірячому вбили, завдавши смертельного удару в горло з такою силою, що меч застряг у землі⁴⁸⁵. Омура Масудзіро, який реформував на західний взірць японську армію, став за доби Мейдзі ще однією жертвою убивць-традиціоналістів, які становили періодичну загрозу для прозахідних міністрів аж до 1930-х років. Але повернути назад хід історії було неможливо. Хоча повсюди японці залишалися вірними самурайському кодексу бусідо, найприйнятніший аргумент Окуби полягав у тому, що вестернізація необхідна, якщо Японія прагне досягти паритету з європейськими та

американськими імперіями, починаючи з рівноправ'я торгових угод та загалом міжнародного права⁴⁸⁶. За словами одного західного оглядача, який добре знав цю країну, мотивація японців була абсолютно раціональною:

Вони дуже прагнуть, щоб їх вважали чоловіками, джентльменами й такими самими представниками Заходу, як інших. Вони розуміли, що у своєму застарілому вбранні ні їх самих, ні їхню країну ніколи не сприйматимуть серйозно. Дуже скоро ми помітили зміну одягу не лише серед солдатів та самураїв, а й серед усіх урядовців та навіть в самого Мікадо⁸¹... Ця революція в одязі допомогла всьому світову усвідомити Японію як рівну у братерській сім'ї націй⁴⁸⁷.

Японці збагнули, яким могутнім фактором розвитку є західний одяг, адже йшлося не лише про зовнішній вигляд — одяг став частиною кардинального прориву у світовій історії, щойно Японія стала першим незахідним суспільством, яке відчуло на собі трансформаційну силу промислової революції.

Поширення нового стилю в одязі відбувалося одночасно зі швидким зростанням японської текстильної промисловості. У 1907–1924 роках кількість бавовняних фабрик у Японії подвоїлася зі 118 до 232, кількість шпинделів зросла більш ніж утричі, а кількість ткацьких верстатів збільшилася усемеро⁴⁸⁸. На 1900 рік ткацькі фабрики охоплювали 63 % всіх японських фабричних робітників⁴⁸⁹. Через десять років Японія стала єдиним азійським експортером ниток, пряжі й тканин — її експорт перевищував німецький, французький та італійський. Японські текстильні робітники працювали найпродуктивніше в Азії. Від 1907 до 1924 року японська бавовняна промисловість збільшила обсяг виробництва на працівника на 80 %, навіть попри те, що, як ми бачимо з картини Адачі Гінко «Вишивальниці» (1887), робочою силою були переважно молоді жінки, в середньому сімнадцятирічні⁴⁹⁰. Для таких фірм, як «Канегафуті», роки напередодні Великої депресії стали роками злету, коли прибутки на 44 % перевищували вкладений капітал⁴⁹¹. Не просто запозиченням західного одягу, а й пошиттям Японія зупинила монополію Заходу на сучасне виробництво.

Як і на Заході, тут один промисловий винахід слідував за іншим. Перша спроектована британцями японська залізниця, що

сполучила Токіо та Йокогаму, була збудована на початку 1870-х. Невдовзі, починаючи з кварталу Гіндза у Токіо, різні міста країни розжилися на телеграфні дроти, вуличні ліхтарі, залізничні мости та цегляні стіни замість паперових⁸². В економіці провідними гравцями стали чотири концерни (дзайбацу): Міцуї, Міцубісі, Сумітомо та Ясуда. Навчені британцями, японці швидко перейшли від купівлі локомотивів для паротягів на власне будівництво⁸³. На 1929 рік компанія «Плетт бразерс» (Platt Brothers) з Олдема, упродовж більшої частини століття лідер виробництва ткацьких машин, заплатила гонорар японським винахідникам за автоматичний верстат Тойоди⁴⁹².

Жодна азійська країна не перейняла західний спосіб життя з таким ентузіазмом, як Японія. Після отримання Індією незалежності від Британії частина націоналістів, навпаки, свідомо зберегла індійський тип одягу, від настегенної пов'язки Ганді до безкомірчаних піджаків Неру та сарі Індіри Ганді. Це символічне заперечення західних норм можна було зрозуміти: британський протекціонізм і виробництво розорило традиційну індійську ручну текстильну індустрію. Однак, на відміну від японців, індієць повільно приймали й використовували технологію промислової революції. Це одна з головних загадок історії ХІХ століття. Британці не намагалися монополізувати свою нову технологію, якраз навпаки — вони поширювали її по всій імперії. В Індії текстильна фабрика, паровий двигун та залізниця з'явилися раніше, ніж в Японії. На початок ХХ століття текстильне обладнання, як і вугілля, було не дорожчим, ніж у Європі, витрати на заробітну плату не перевищували 16 % англійських; час праці на азійських заводах не обмежувався законом, як у Британії; бавовна-сирець була доступнішою, ніж в Англії. Проте промисловий розвиток в Індії або, якщо на те пішло, в Китаї (де праця була ще дешевшою), не зростав⁴⁹³. Це можна пояснити тим, що попри низьку вартість праці в Індії та Китаї, вона була гнітюче низькопродуктивною. Американський робітник у середньому виробляв у 6–10 разів більше за індійського, який використовував те саме обладнання⁴⁹⁴. Британські та американські експерти давали цьому різні пояснення, від расової неповноцінності до хронічних прогулів та лінощів. «Повсюди було зрозуміло, що

контроль слабкий, а дисципліна взагалі відсутня, — скаржився один американський відвідувач фабрики в Бомбеї. — Порожні шпинделі, розмотані котушки та бобіни валялися під ногами, відходи виробництва та коробки з котушками скидали в купу, а хлопчики з кошиками і навіть деякі старші робітники збиралися гуртом, щоб пожувати гашиш і чунам. Наглядачі, переважно маратхи, неквапливо вешталися»⁴⁹⁵. Сучасне пояснення вказує на глибоку відмінність в умовах праці: зазвичай погане провітрювання та тривалий робочий день у поєднанні з температурами і хворобами, яких не знали в Ланкаширі або Лоуеллі⁴⁹⁶. Та найважче було пояснити те, чому одна азійська країна (Японія) досягла таких стрімких успіхів у виробництві, що на кінець 1930-х років 15 % бомбейських ткацьких фабрик узагалі були змушені закритися.

Звичайно, британський одяг демонстрував не просто сучасність її економіки. Ні в чому іншому тонкі градації британської класової системи не увиразнилися так чітко, як у ретельно скроєному одязі. То був світ, у якому ви цілком природно розпізнавали соціальний статус людини за кроєм її костюма. На жаль, для Хірохіто і японців загалом світ виявився таким, в якому вважалося нормальним судити про людину за кольором її шкіри та безліччю інших ознак.

Коли Хірохіто повернувся до Японії із замовленими на Заході костюмами, майбутній король Едуард VIII вирушив на костюмований бал зі своїм нерозлучним другом, майором Едвардом Дадлі «Шалапутом» Меткалфом. Вони були вдягнені як «японські чорнороби». Ці костюми були такими ж абсурдними, як західний одяг на японцях. У листі до своєї коханої Едвард назвав Хірохіто «призовою мавпою» і зауважив, що японці «розмножуються, як кролики». Японія, в якій виріс Хірохіто, була країною, де водночас захоплювалися Заходом за його сучасність і обурювалися через його пихатість. Щоб Японію визнали рівною, вона мала засвоїти основний західний аксесуар — імперськість. Та це не забрало багато часу. 1895 року збудований на європейський взірєць японський Військово-морський флот ущент розбив слабо керований китайський Бейянський флот біля

Вейхая. На тогочасних японських зображеннях переможці постають майже як європейці (навіть за виглядом облич), а переможені китайці, зі своїми обвислими рукавами халатів і кісками, вдягнені, як невдахи⁴⁹⁷. Але то був лише початок. Розчаровані тим, що як військові трофеї їх змусили прийняти репарації, а не землі, японці поволи усвідомлювали, що європейці, яких вони так ревно наслідували, не мають бажання надавати їм статусу рівноцінної імперії. Міністр закордонних справ Іноуе Каору сказав про це відверто:

Ми маємо створити на Східному морі нову імперію європейського типу... Як нам вкласти в уми нашого тридцятивосьмимільйонного народу цей рішучий дух і настанову незалежності та самоуправління? На мою думку, єдиний шлях полягає у їхній сутичці з європейцями, щоб вони відчували себе незручно, усвідомили свою слабкість і засвоїли усвідомлення західної непоборності... Я вважаю, що для цього слід дозволити вільну взаємодію між японцями і чужинцями... Тільки так наша Імперія може добитися рівної із західними країнами позиції і поваги до договорів. Тільки так наша Імперія може бути незалежною, процвітаючою та могутньою⁴⁹⁸.

Перше зіткнення із Заходом відбулося якраз 1904 року з початком російсько-японської війни за Маньчжурію. Рішуча перемога Японії на морі та суші стала сигналом для всього світу — не було ніякого божественного провидіння у пануванні Заходу. З правильними інститутами й технологіями, не кажучи вже про правильний одяг, азійська імперія могла перемогти будь-яку європейську країну. Один економічний прогностик ще 1910 року передрікав, що до кінця століття Японія обжене навіть Британію, що вона й зробила: 1980 року японський ВВП на душу населення вперше перевищив британський. Хоч як сумно, з 1910 по 1980 рік британські темпи ВВП залишилися незмінними.

Регтайм до багатства

Перша світова війна, як ми з'ясували, була боротьбою імперій, мотиви й методи яких відточувалися далеко за межами Європи. Вона повалила чотири династії, ущент розбивши їхні імперії. Американський президент Вудро Вільсон, перший з чотирьох президентів-демократів, які вплутали країну у війни за

межами Америки, прагнув перетворити цей конфлікт на війну за національне самовизначення, — намір, до якого несхвально поставилися Британська та Французька імперії, чие воєнне завзяття врятували американські гроші та солдати. Присмак свободи відчули не лише чехи, естонці, грузини, угорці, литовці, латиші, поляки, словаки й українці, а також араби та бенгальці, що вже й казати про католиків-ірландців. Та окрім ірландців, жодна з національних держав, що постали в результаті війни, на кінець 1939 року не вберегла своєї незалежності (окрім хіба що Угорщини). Мадзінівська карта Європи з'явилася, щоб зникнути, як випадковий успіх.

Альтернативний повоєнний світогляд Володимира Ілліча Леніна полягав у створенні Союзу Радянських Соціалістичних Республік, що потенційно поширював свої права на всю Євразію. Його шанси на успіх завдячували надзвичайним економічним умовам війни. Оскільки всі уряди фінансували її ведення шляхом короткострокових позик та їх обміну на готівку в центральних банках, простіше кажучи, друкуючи паперові гроші, упродовж війни інфляція набрала шалених обертів. Але через те, що чимало чоловіків стали до зброї, дефіцит робочих рук змусив робітників «тилового фронту» вимагати підвищення платні. На 1917 рік сотні тисяч робітників страйкували у Франції, Німеччині та Росії. Спершу іспанський грип, а згодом російський більшовизм рознесли по світу. Як і 1848 року, міський лад було зруйновано, але цього разу зараза поширилася навіть на Буенос-Айрес, Бенгалію, Сіетл та Шанхай. Утім пролетарська революція вдалася лише в Російській імперії, яку більшовики заново об'єднали в ході жорстокої громадянської війни. Інші соціалістичні лідери не були такими нещадними, як Ленін в обстоюванні (зовсім не демократичного) «демократичного централізму», заперечуючи парламентаризм і вдаючись до терору проти своїх опонентів. Дещо зі зробленого більшовиками (націоналізація банків, конфіскація землі) було безпосереднім запозиченням з «Маніфесту» Маркса й Енгельса, а дещо («крайня лютість, звірство придушення, ...моря крові»)⁸⁴⁴⁹⁹ завдячувало радше Робесп'єрові. «Диктатура пролетаріату», яка фактично означала диктатуру більшовицької еліти, була оригінальним доробком

Леніна. Та вона виявилася гіршою навіть за воскресіння Базарова, нігіліста з роману «Батьки і діти» (1856) Івана Тургенева. Про неї застерігав Росію його колишній приятель Федір Достоевський в епілозі «Злочину та кари» (1866) — у моторошному сні убивці Раскольнікова про «жахливу, нечувану й небачену досі моровицю», що насувалася з Азії:

Люди, які впускали їх у себе, робилися одразу ж біснуватими й божевільними. Проте ніколи, ніколи люди не вважали себе такими розумними і непохитними в істині, як вважали заражені. Ніколи не вважали непохитнішими свої вироки, свої наукові висновки, свої моральні переконання і вірування. Цілі селища, цілі міста й народи заражалися й божеволіли... Люди вбивали одне одного в якійсь безглуздій злості... армії, вже в поході, раптом самі починали себе терзати, шеренги ламалися, воїни кидалися один на одного, кололися і різалися, кусали і жерли один одного.

На Сході епідемія більшовизму майже не знала упину. На Заході її зупинила на Віслі, а на півдні — на Кавказі тріада ініціативних лідерів, які вважали синтез націоналізму й соціалізму справжнім виявом *духу часу* — Юзеф Пілсудський у Польщі, Кемаль Ататюрк в Туреччині та Беніто Муссоліні в Італії. Поразка Червоної армії поблизу Варшави (серпень 1920 року), вигнання греків з Анатолії (вересень 1922 року) та фашистський Похід на Рим (жовтень 1922 року) позначають появу нової ери — і нового світогляду.

За винятком Муссоліні, який вдягав костюм-трійку з крилатим коміром і гетри, більшість учасників публічного видовища, яким став Похід на Рим, були вбрані в імпровізовані мундири, що комбінували чорні сорочки, бриджі та шкіряні ботфорти для верхової їзди. Ідея полягала в тому, що чоловічі войовничі чесноти Великої війни⁸⁵ тепер мали бути перенесені у мирне життя, починаючи від невеликих сутичок із лівими на вулицях і полях битв. Однорідність стала на порядок денний, але однорідність вбрання підтримувалася без виснажливої дисципліни реального війська. Навіть знаменитий Похід на Рим був швидше прогулянкою, і це підтверджують численні світлини репортерів. Саме італієць Джузеппе Гарібальді вперше використав червоні сорочки як основу для політичного руху. Упродовж 1920-х кольорові мундири стали обов'язковими: італійські фашисти обрали чорний колір, а німецькі націонал-соціалістичні штурмові загони (Sturmabteilungen) перейняли колоніальний коричневий

колір.

Такі рухи могли розчинитися у по-кепському скроєній невиразності, якби не Велика депресія. Після інфляції початку 1920-х, дефляція початку 1930-х років завдала смертельного удару по вілсонівському баченню Європи, заснованому на національній ідентичності та демократії. Криза американського капіталізму показала різкий спад фондового ринку на 89 %, падіння товарного виробництва на третину, споживчих цін — на чверть і зростання безробіття більш ніж на чверть. Не всі європейські країни постраждали так серйозно, але жодна не уникла кризи⁵⁰⁰. Оскільки уряди билися за захист власних індустрій за допомогою підвищення мит — американський закон Смута-Гоулі про мита підняв ефективну ставку *ad valorem*⁸⁶ на імпорتنі бавовняні вироби до 46 %, — глобалізація просто зупинилася. Упродовж 1929–1932 років світова торгівля скоротилася на дві третини. Більшість країн перейняли певну комбінацію боргового дефолту, знецінення валюти, протекціоністських мит, квот і заборон на імпорт, імпорتنі монополії та заохочення експорту. Здавалося, настав час держави національного соціалізму.

Та це була ілюзія. Хоча здавалося, що економіка США вибухає, засадничою причиною була катастрофічна монетарна політика Ради керівників Федерального резервного фонду, які наполовину зруйнували банківську систему⁵⁰¹. Інновації, головний рушій індустріального прогресу, у 30-х роках не послаблювалися. Асортимент нових автомобілів, радіо та інших споживчих товарів тільки збільшувався. Нові компанії розробляли такі товари, як нейлон — «Дюпон» (DuPont), косметика — «Ревлон» (Revlon), пральний порошок «Дрефт» (Dreft) — «Проктер енд Гембл» (Proctor & Gamble), радіо й телебачення — «Ар-Сі-Ей» (RCA) та бухгалтерські машини — «Ай-Бі-Ем» (IBM). Крім того, вони розвивали й поширювали новий стиль менеджменту в бізнесі. Ніде дивовижна креативність капіталізму краще не проявилася, ніж у Голлівуді, домівці кіноіндустрії. 1931 року, коли економіка США була затиснута в лещата паніки, великі студії випустили «Вогні великого міста» Чарлі Чапліна, «Першу шпальту» Говарда Г'юза та «Безглузду роботу» братів Марксів. Експеримент попереднього десятиліття із заборонаю алкоголю зазнав

нищівного провалу, породивши цілу економіку організованої злочинності. Та вона ще більше лила води на млин кінематографу. Крім того, у 1931 році глядачі кинулися до кінотеатрів, щоб побачити Джеймса Кегні та Едварда Робінсона у двох найбільших гангстерських стрічках — «Ворог суспільства» і «Маленький Цезар». Не менш творчим був музичний бізнес — бізнес живої музики, записаної на платівки та переданої по радіо, щойно білі американці з'ясували, що у чорних американців мелодії були ледь не найкращими. Джаз сягнув свого zenіту у свінгових мелодіях великого оркестру Дюка Еллінгтона, який створював хіт за хітом навіть тоді, коли серійний випуск автомобілів майже припинився — «Настрій індиго» (Mood Indigo, 1930), «Креольська рапсодія» (Creole Rhapsody, 1931), «Дарма, / Якщо не буде цього свінгу» (It Don't Mean a Thing (If It Ain't Got That Swing), 1932), «Витончена леді» (Sophisticated Lady, 1933) та «Самотність» (Solitude, 1934). Онук раба, Еллінгтон дістав невідомо звідки духові інструменти, імітуючи все — від негритянських релігійних наспівів (spirituals) до звуків нью-йоркського метро. Тривалий час граючи у клубі «Коттон», його оркестр перебував у самому серці Гарлемського ренесансу⁸⁷. І, звісно, як того вимагало його аристократичне ім'я⁸⁸, Еллінгтон завжди був бездоганно вдягнений завдяки люб'язності фірми «Андерсен енд Шеппард» (Anderson & Sheppard) з Севіл-роу.

Словом, капіталізм занедужав не смертельно, і тим паче він не помер. Він лише став жертвою поганого менеджменту і, як наслідок, невизначеності. Найрозважливіший економіст свого часу Джон Мейнард Кейнс глузував із біржі як «казино», порівнюючи рішення інвесторів із оголошеним в газеті конкурсом краси. Обраний наприкінці Великої депресії президент Франклін Рузвельт люто ганьбив «несумлінних міняйл». Реальними ж винуватцями були головні банкіри, які спершу за допомогою незбалансованої монетарної політики створили фінансову бульбашку, а далі затягували процес (або не спромоглися адекватно його послабити), поки бульбашка не луснула. У 1929–1933 роках близько 15 тисяч американських банків, або дві п'ятих від їхньої загальної кількості, збанкрутіли, і, як наслідок, різко зменшилася обігова грошова маса. З падінням цін на

третину, реальні процентні ставки зросли на понад 10 %, знищуючи всілякі установи або приватні господарства, що заборгували. Кейнс так підсумував негативні наслідки дефляції:

Сучасний бізнес, що в основному покладається на позикові кошти, в результаті цього має обов'язково зупинити свій розвиток. В інтересах усіх бізнесменів тимчасово припинити бізнес, а в інтересах усіх небізнесменів — відкласти свої замовлення у якнайдовший ящик. Мудрим буде той, хто переведе свої активи в готівку, відмовившись від ризиків і незастереженої діяльності, і чекатиме на пенсії в замійському маєтку стійкого зміцнення обіцяної йому вартості готівки. Ймовірний наслідок дефляції буде поганим⁵⁰².

Як вирватися з пастки дефляції? Коли гальмується торгівля, а ввезення капіталу заморожене, порада Кейнса — фінансувати державні витрати на громадські роботи за рахунок запозичень — мала сенс. Вона також допомогла відмовитися від золотого стандарту (таким чином був зафіксований обмінний курс долара), даючи змогу завдяки зниженню вартості стимулювати зростання експорту (хоча найчастіше торгівля обмежувалася регіональними союзами) і спричинити падіння процентних ставок. Проте парламентські системи, які схвалили ці заходи, досягли щонайбільше неповної реверсії. Авторитарні режими, які ухвалили плани розширення промислового виробництва та переозброєння, скоротили безробіття швидше. Здавалося, «соціалізм в окремо взятій країні» — Росії — та «націонал-соціалізм» у Німеччині запропонували рішення, що були кращими за все зроблене у двох найбільших англійських економіках. Уперше в світі Радянський Союз досягнув збільшення промислового виробництва у 1929–1932 роках, але мало хто запитує, скількох людських життів вартувала кожна тонна сталі, виплавлена за часів Сталіна (за підрахунками — 19 життів). Гітлер недовго терпів ідеї, запропоновані для обговорення його міністром економіки Ялмаром Шахтом. Замість того, щоб уповільнити темпи переозброєння і тим самим відновити контроль над платіжним балансом (простіше кажучи, нестачу золота в Райхсбанку для покриття переважання імпорту над експортом), Гітлер підготував Чотирирічний план, мавпуючи сталінські п'ятирічки. Обидва режими тепер стали змагатися, втручаючись у Громадянську війну в Іспанії і зводячи конкурентні

павільйони на Всесвітній виставці у Парижі 1937 року. Уважніше вивчивши мускулясті скульптури велетів, які височіли на двох тоталітарних вежах, можна виявити лише дві значущі відмінності між ними: комуністичними надлюдьми було подружжя, скромно вдягнене у грубі штани та спецівки, а арійськими надлюдьми — двоє оголених чоловіків. Єдине, що дивувало більше за святенницький соцреалізм — відсутність статі в оголених арійців. Голе тіло було невід'ємною частиною західного мистецтва від часів Античності, нагадуванням про те, що часто речі, які ми не вдягаємо, так само важливі, як і те, що ми вдягаємо. Від доби Відродження західні митці з любов'ю зображали жінок у різних оголених позах, створюючи шедеври еротичного живопису на зразок «Сніданку на траві» та «Олімпії» Едуарда Мане (обоє 1863), присвячені відповідно «Бурі» Джорджоне (бл. 1506) та «Венері Урбінській» Тіціана (1538). Але нацистські оголені тіла, навпаки, не викликали збудження — чоловіки неймовірно м'язисті, жінки плоскогруді й без виразних стегон.

І Сталін, і Гітлер обіцяли економічне зростання та працевлаштування завдяки поєднанню націоналізму й соціалізму. Вони добилися і того, й іншого. 1938 року американська економіка виробляла на 6 % більше за докризовий кульмінаційний рівень 1929 року, німецьке виробництво було на 23 % вищим, а радянське, якщо вірити офіційній статистиці «кінцевого матеріального виробництва», ще вищим. Уже в квітні 1937-го безробіття у Німеччині знизилося до рівня менше мільйона, порівняно з шістьма мільйонами за чотири роки до цього. На квітень 1939-го менше 100 тисяч німців сиділи без роботи — майже повна зайнятість. Сполучені Штати залишилися далеко позаду, навіть якщо виключити з показників офіційно зайнятих тих, хто отримав роботу через федеральну надзвичайну службу громадських робіт. За сучасними критеріями, показник безробіття у США в 1938 році все ще складав 12,5 %. Проблема полягала в тому, що зростання при тоталітаризмі не переходило у вищі життєві стандарти. Економічна модель не була дійсно кейнсіанською, вона не використовувала збільшені державні витрати на стимулювання сукупного попиту за допомогою мультиплікаторного впливу на споживчі витрати. До певної міри

планова економіка мобілізувала робочу силу у важку промисловість, інфраструктуру й сферу озброєнь, а це фінансувало підйом завдяки посиленій економії. Як наслідок, споживання завмерло. Люди працювали й отримували платню, але оскільки асортимент товарів у магазинах стабільно зменшувався, вони не мали іншого вибору, як накопичувати гроші на рахунках, звідки їх повторно використовували на фінансування уряду. Нацистську пропаганду переповнювали образи заможних нуклеарних сімей, ситих, модно вдягнених, які кермували новенькими автомобілями Фольксваген «Жук», що мчать автобанами. З посиленням переозброєння у 1934 році текстильне виробництво занепало, а імпорту скоротився. Лише небагато заможних мали власні автомобілі⁵⁰³. І з кожним роком існування Третього Райху ставало все важче отримувати головні товари імпорту, такі як кава. Якщо в 1938 році німецькі чоловіки хотіли бути привабливими, вони мусили вдягати уніформу. На відміну від Радянського Союзу, значну увагу приділяли елегантності воєнного одягу, зокрема чорним мундирам Охоронних загонів СС (Schutzstaffel, SS) з їхнім найбільш лиховісним елегантним костюмом, розробленим Карлом Дібічем та Вальтером Геком і випущеним компанією «Г'юго Босс» (Hugo Boss)⁸². То була вершина фашистської моди.

Сенс існування СС та націонал-соціалізму загалом полягав у руйнуванні, а не у споживанні. Економічна модель Гітлера, як він розтлумачив її в документі «Меморандум Госсбаха», неодмінно тягнула за собою захоплення «життєвого простору», анексію прилеглих територій, як спосіб здобути ту сировину, імпорту якої Німеччині був не по кишені. Прискорений рух до «повної зайнятості» країни у переозброєнні зробив війну питанням часу. А війна в кінці 1930-х років, враховуючи стан воєнних технологій, була виразно руйнівною справою. Вже 1937 року з'ясувалося, наскільки потужними можуть бути авіабомбардування не лише в Герніці, де німецькі та італійські літаки бомбили з піке позиції іспанських республіканців, а й у Шанхаї, який серйозно постраждав від японських авіанальотів. Авіація стала жахливою зброєю, призначеною сіяти паніку серед солдатів і цивільного населення. На землі танки та

інші форми механізованої артилерії розв'язали проблему нерухливості, типову для Першої світової війни на Західному фронті, що, своєю чергою, розкрила переваги позиційної війни. «Блискавична війна» дорого коштувала у плані людських життів — це стосувалося не лише незахищених бійців, а й великою мірою цивільних, які становили більшість жертв Другої світової війни.

На перший погляд, Друга світова війна була протистоянням чотирьох типів Західної цивілізації: національного соціалізму, радянського комунізму, європейського імперіалізму (перейнятого японцями) і американського капіталізму. Спочатку перша й друга версії об'єднали свої сили супроти третьої, а четверта лишалася нейтральною. Після доленосного 1941 року, коли нацисти напали на советів, а японці на американців, держави Осі (Німеччина, Італія та Японія) разом зі своїми нашвидкуруч завойованими імперіями та кількома поплічниками, виступили проти Великої трійки (Радянський Союз, Британська імперія та Сполучені Штати) та решти країн світу (звідси «Об'єднані нації», як любили себе називати союзники). Однак, насправді, помітне зближення відбулося після того, як індустріалізація знищення сягнула свого страхітливого піку. Усі головні сторони конфлікту надзвичайно централізували призначений для розподілу ресурсів державний апарат — особовий склад та матеріальні засоби — за допомогою неринкових механізмів, згідно з упередженими й ускладненими планами. Усі вони підпорядкували індивідуальну свободу цілям тотальної воєнної перемоги та беззастережної капітуляції ворога. Усі вони поставили до зброї безпрецедентну частку власного чоловічого населення. Усі розглядали скупчення цивільного населення як виправдану воєнну ціль. Усі вони дискримінували окремі групи цивільних на підконтрольній території, хоча ні британці, ні американці, ні італійці не перейняли дикунства німців та росіян у ставленні до підозрілих етнічних меншин. Навіть злочини японців проти китайського цивільного населення та полонених союзників бліднуть перед гітлерівським «остаточним розв'язанням єврейського питання» та проведеною раніше Сталіним «ліквідацією куркульства як класу», кожне з яких було евфемізмом для позначення геноциду⁵⁰⁴.

Здавалося, тоді кожен носив уніформу. На 1944 рік шість найбільших країн-учасниць війни поставили до зброї майже всіх чоловіків — понад 43 мільйони осіб. Загальна кількість усіх мобілізованих перевищувала 100 мільйонів. Це була, в кращому разі, п'ята або ж четверта частина населення, проте найбільша частка за всю сучасну історію⁵⁰⁵. У війську служили більше 34 млн радянських громадян, 17 млн німців, 13 млн американців, близько 9 млн вірнопідданих з усієї Британської імперії та 7,5 млн японців. Молоді люди з цих країн, які не потрапили до категорії казенного майна (GI)⁹⁰, були в меншості. У результаті величезну частку світової текстильної промисловості було переведено на виробництво воєнної уніформи. Ці люди в уніформі займалися різними справами. Більшість німців, японців і росіян були залучені до тієї чи іншої форми організованого вбивства. Більшість американців і британців залишалися в тилу, лишивши борню на безталанну меншість. Війну проти Німеччини перемогли завдяки поєднанню британської розвідки, радянського людського ресурсу та американського капіталу: британці зламали німецькі шифри, росіяни вибили німецьку живу силу, а американці зрівняли з землею німецькі міста. Перемога над Японією значною мірою, хоча й не винятково, була досягненням Сполучених Штатів, чий Мангеттенський проект (за іменем Інженерного округу Мангеттену, де його розпочали 1942-го) створив три атомні бомби, що поклали край війні та змінили світ, і були випробувані у штаті Нью-Мексико, а потім скинуті на Хіросіму й Нагасакі у 1945 році.

Атомна бомба — натхненна попередженням Альберта Ейнштейна Рузвельту про те, що німці можуть стати першими у відкритті подібної зброї, підштовхнута вперед британським відкриттям подільних властивостей ізотопу урану-235, значення якого американці не квапилися збагнути, — стала справжнісіньким західним досягненням. Учені, які розробляли її, належали до багатьох національностей — це були австрійці, британці, канадійці, данці, німці, угорці, італійці, швейцарці та американці. Чимало з них (особливо Отто Фріш та Едвард Теллер) були єврейськими біженцями з Європи, що відображає не лише непропорційно високу роль євреїв у всіх сферах інтелектуального

життя від часу емансипації, яка ішла слідом за Французькою революцією⁹¹, а й ціну, яку заплатила німецька воєнна машина за антисемітизм Гітлера. Двоє з цих вчених були радянськими шпигунами⁹². Може здатися дивним означення атомної бомби як одного з найбільших творинь Західної цивілізації. Хоча вона драматично збільшила здатність людини сіяти смерть, наслідком бомби стало зменшення масштабу й руйнівного характеру війни, починаючи від запобігання кривавому десантному вторгненню в Японію. Але вона не поклала край конвенційній війні, як і не зменшила велике й криваве застосування авіації та танків згодом у Корейській війні. Однак атомна бомба і випробувана 1952 року навіть більш руйнівна воднева бомба (а ще через рік советами) обмежили ведення війни і всіх подальших конфліктів, утримуючи Сполучені Штати й Радянський Союз від прямого зіткнення. Усі війни, що їх вели дві наддержави, як їх почали називати, обмежувалися війнами проти, а іноді й за допомогою, третьої сторони. Хоча ризик ядерної війни ніколи не зникав, озираючись у минуле, можна побачити, що доба тотальної війни завершилася разом із капітуляцією Японії.

Якби «холодна війна» колись перетворилася на «гарячу», Радянський Союз, найімовірніше, виграв би її. Маючи політичну систему, здатну набагато краще поглинути важкі воєнні втрати (коефіцієнт смертності за час Другої світової війни у відсотковому співвідношенні до довоєнного населення тут був у 50 разів вищим, ніж у Сполучених Штатах), Радянський Союз також володів економічною системою, яка ідеально пасувала до масового виробництва надсучасного озброєння. Дійсно, на 1974 рік совети мали найбільший арсенал стратегічних бомбардувальників і балістичних ракет. У науковому плані вони не дуже відставали. Крім того, вони мали на озброєнні ідеологію, привабливішу для постколоніальних суспільств «третього світу», ніж ідеологія капіталізму. Там бідне селянство животіло під чоботом корумпованих еліт, що заволоділи всією землею і контролювали збройні сили⁵⁰⁶. Можна стверджувати, що совети дійсно могли виграти «Третю світову війну» — там, де була серйозна класова війна, комунізм перемагав би⁵⁰⁷.

Водночас «холодна війна» виявилася змаганням не за гармати, а за масло, не за бомби, а за забиті голи. Суспільства, що жили в постійному страху Апокаліпсису, водночас мали провадити мирне життя, адже навіть великі армії 1950–1960-х років були незрівнянно меншими за армії 1940-х років. Збройні сили США, досягши свого піку у 8,6 % населення 1945 року, скоротилися до 1 % у 1948 році, і ніколи вже не перевищували 2,2 %, навіть у розпал американських вторгнень у Корею та В'єтнам. СРСР лишався мілітаризованішим, проте частка військових у структурі населення скоротилася від найвищої у 7,4 % на 1945 рік до 2 %, якою й залишалася надалі після 1957 року⁵⁰⁸. Проблема Радянського Союзу була простою: Сполучені Штати пропонували набагато привабливішу, ніж совети, версію цивільного життя, і не лише завдяки перевазі в ресурсному забезпеченні. А якраз тому, що централізоване економічне планування, необхідне для успіху в гонці ядерних озброєнь, було абсолютно нездатне задовольнити потреби споживачів. Планова економіка, щонайбільше, спроможна розробити й доставити виготовлену зброю єдиному клієнтові — державі, але годі сподіватися, що вона враховуватиме бажання мільйонів окремих споживачів, чиї смаки постійно змінюються. Це було одне з численних прозрінь головного опонента Кейнса, австрійського економіста Фрідріха фон Гаєка, чий «Шлях до рабства» (1945) радив Західній Європі чинити опір химері планування у мирний час. Американська ринкова модель, яка ґрунтувалася на розумінні (і творенні) споживчого попиту, а в період війни ожила за допомогою найбільшого за весь час податкового й монетарного стимулювання, і була географічно захищеною від спустошень тотальної війни, виявилася непереможною.

Цю думку ілюструє простий приклад. Напередодні війни більшість одягу виготовляли за мірками кравців. Але потреба виробляти десятки мільйонів воєнних уніформ спонукала до розвитку стандартних розмірів. Насправді, діапазон людських розмірів не такий вже й великий; зріст і ширина людей розподілені типово, а це означає, що більшість із нас потрапляють до середнього розміру. Протягом 1939–1940 років близько 15 тисяч американок взяли участь у національному опитуванні,

проведеному Національним бюро внутрішньої економіки Департаменту сільського господарства США. Воно стало першим в історії масштабним науковим дослідженням жіночих розмірів. Із кожної волонтерки зняли загалом 59 мірок. Результати надрукували 1941 року у «Публікаціях» Департаменту (№ 454) під назвою «Жіночі мірки для виготовлення одягу та викрійок». Стандартизовані розміри дали можливість масово виробляти не лише військовий, а й цивільний одяг, а також налагодити продаж «готового вбрання» («готового для носіння»). Протягом кількох десятиліть лише одяг заможної еліти був викроєний вручну: чоловічі костюми з Севіл-роу та жіночі от-кутюр з Парижа й Мілана.

У повоєнних Сполучених Штатах суспільство споживання стало масовим явищем, суттєво зменшуючи зовнішню відмінність між соціальними класами. Це була складова повоєнного загального вирівнювання. 1928 року верхівка населення (1 %) володіла 20 % доходів, від 1952 до 1982 року цей відсоток поступово упав до менш ніж 9 %, нижче за відповідну частку, що зросла до 1 % у Франції⁵⁰⁹. Кращі освітні можливості для демобілізованих солдатів у поєднанні з хвилею домобудівництва на околицях перетворилися на помітне покращення якості життя. Батьки бебі-бумерів стали першим поколінням, що отримало доступ до споживчих кредитів. Вони купували в кредит будинки, автомобілі та побутову техніку — холодильники, телевізори й пральні машини⁵¹⁰. 1930 року, після початку Великої депресії, більше половини американських родин мали електрику, автомобіль та холодильник. Станом на 1960 рік приблизно 80 % американців мали, крім згаданих вигод, ще й телефони. І швидкість, із якою нові споживчі товари тривалого ужитку поширювалися, лише зростала. Пральну машину, що з'явилася 1926 року, винайшли до Великої депресії. На 1965 рік, тобто через 39 років, її мала кожна друга родина. Кондиціонер винайшли 1945 року, а через 29 років, у 1974 році, кількість його власників перевищила 50 %. Сушка для одягу з'явилася 1949-го; а 1972-го, 23 роки по тому, нею користувалася так само половина американців. (Посудомийна машина, теж винайдена 1949-го, поширювалася повільніше, доки в 1997-му кожен другий не став її власником.) Винайдене

1959 року кольорове телебачення побило всі рекорди: лише через 14 років воно з'явилося у половині домівок. У 1989 році, коли «холодна війна» фактично закінчилася, дві третини американців чи навіть більше володіли всіма цими речами, за винятком хіба що посудомийної машини. Вони також придбали мікрохвильові печі (винайдені 1972 року) та відеомагнітофони (1977). 15 % американців на той час уже мали персональний комп'ютер (1978), а найпрогресивніші 2 % — мобільні телефони. На кінець тисячоліття стільникові телефони, як і інтернет, можна було побачити в кожному другому помешканні⁵¹¹.

На суспільства, для яких ця траєкторія здавалася недосяжною, швидко спустився заклик радянського комунізму. Західна Європа, післявоєнну відбудову якої забезпечила американська допомога, стрімко відновила зростання, що передувало Великій депресії (хоча найбільші одержувачі допомоги за програмою, названою на честь Джорджа Маршалла, насправді зростали не так швидко). Роки фашизму послабили профспілки в Європі, трудові відносини, відповідно, стали менш гострими, ніж до війни, а страйки короткостроковими (хоча кількість учасників помітно збільшилася). Лише у Британії, Франції та Італії страйки робітників почастишали. Корпоративістські колективні угоди, економічне планування, кейнсіанське управління попитом та держави добробуту — завдяки цьому західні європейці отримали численні щеплення проти комуністичної загрози, а з підписанням 1957 року Римського договору ще й транскордонну економічну співпрацю. Дійсно, відтоді загроза з боку Москви поступово відступила. Радянські стягнення, безжалісний акцент на важкій промисловості, колективізація сільського господарства й поява того, що Мілован Джилас назвав «новим класом» партійних функціонерів, — спровокувало повстання у Берліні (1953) та Будапешті (1956). Справжні економічні дива відбулися в Азії, де не лише Японія, а й Гонконг, Індонезія, Малайзія, Сингапур, Південна Корея, Тайвань та Таїланд досягли у повоєнний період стійкого та в більшості випадків прискореного зростання. Азійська частка у світовому ВВП упродовж 1950–1990 років збільшилася від 14 до 34 %. І найголовніше: Азія продовжувала стрімко розвиватися у 70–80-х, коли решта регіонів світу

уповільнили свої темпи або, як Африка та Латинська Америка, страждали від економічного спаду. Особливо вражав підйом Південної Кореї. Країна, що на 1960 рік за критерієм доходу на душу населення відставала від африканської Гани, неймовірно розвинулася і 1997 року долучилася до Організації економічного співробітництва та розвитку, клубу найбагатших країн. Протягом 1973–1990 років південнокорейська економіка стала найдинамічнішою економікою у світі.

Східноазійське економічне диво стало ключем до розуміння «холодної війни». Якби В'єтнам, а не Корея, був взірцем — інакше кажучи, якби військові інтервенції США були переважно невдалими — результат міг бути гіршим. Що створило різницю між ними? По-перше, Сполучені Штати та їхні союзники (особливо Британія та Малайзія) мали можливість забезпечити довіру до гарантій безпеки для урядів, які долучилися до військових інтервенцій. По-друге, реформи після конфлікту створили безпекові інституційні засади для зростання, найкращим прикладом чого є земельна реформа 1946 року в Японії, яка поховала залишки феодалізму і суттєво урівняла майнові володіння (чого не змогли втілити реформатори Мейдзі). По-третє, азійські країни дуже добре скористалися дедалі відкритішим глобальним економічним ладом, який підтримували Сполучені Штати. Нарешті, вони використали різні форми державної підтримки, щоб спрямувати заощадження в експортні галузі, ключовим сектором серед яких стала текстильна промисловість. Суспільство споживання забезпечило не лише рольову модель для Східної Азії, а й ринок для її дешевого одягу.

Слід зауважити, що майже жоден із «азійських тигрів», які наслідували приклад Японії, індустріалізуючись шляхом експорту товарів широкого вжитку на зразок виробів з бавовни, не робив цього за допомогою демократичних інститутів. Південною Кореєю під час її промислової революції керували генерали Пак Чон Хі (1960–1979) та Чон Ду Хван (1980–1987), а Лі Куан Ю в Сингапурі та Сухарто в Індонезії були авторитарними правителями (перший з них ще й просвіченим), тоді як Тайванем та Японією монополюючо керували партії. До 1997 року Гонконг залишався британською колонією. Однак, безперечно, за

економічним успіхом із деяким відставанням ішла демократизація. Загалом Східна Азія вийшла з радянського силового поля тому, що перетворилася на стейкхолдера американського суспільства споживання. Зовсім іншою була історія Ірану, Гватемали, Конго, Бразилії, Домініканської республіки та Чилі, де втручання США було короткостроковим, і навіть гіршим на Кубі, В'єтнамі, Анголі та Ефіопії, де мало успіх радянське втручання або надання допомоги.

Це масове споживацтво, з усією передбаченою ним стандартизацією, яку можна було якимось чином примирити з нестримним індивідуалізмом, стало одним із найкмітливіших хитрощів Західної цивілізації. Але ключ до розуміння її влаштованості лежить в одному слові — «Західна». Про Радянський Союз, напевно, можна забути через його невдалу спробу вигадати й розповсюдити кольорове телебачення чи мікрохвильові печі. Утім не всі визначні товари суспільства споживання були технологічно складними. Найпростішими із них були, по суті, робочі штани, винайдені на західному узбережжі Сполучених Штатів. Мабуть, найбільшою таємницею всієї «холодної війни» є те, чому «Робітничий рай» не зумів налагодити випуск пристойної пари джинсів.

ДЖИНСОВИЙ ДЖИН

Колись давно на Дикому Заході з'явився універсальний одяг. Джинси спочатку сприймалися як штани гірників і ковбоїв, а в 1970-х роках стали найпопулярнішим одягом у світі — і потенційним політичним символом недолугості радянської економічної системи. То чому ж совети не скопіювали «Левіс 501» (Levi's 501) так, як вони скопіювали атомну бомбу?

Джинси, відомі нам сьогодні, були винайдені 1873 року, коли уродженець Баварії, торговець крамом Леві Штраус та кравець із міста Рено Якоб Дейвіс запатентували використання мідних заклепок для зміцнення кишень на гірничих «приталених комбінезонах». Вони використали джинсову тканину денім (початково — «денімська саржа» (serge de Nîmes), а слово «джинс», ймовірно, походить від «Генуя» (Genoa) — назви

італійського міста), виготовлену на фабриці «Еймоскейк» (Amoskeag) у Манчестері, штат Нью-Гемпшир: узяли вирощену американцями бавовну і пофарбували її вирощеним американцями барвником індиго. Перші фабрики «Левіс» були розташовані у Сан-Франциско, де 1886 року вперше було використано впізнаваний шкіряний ярлик із зображенням двох коней, які роздирають пару «левів»; червону етикетку додали 1936 року. Сині джинси дешево виготовити, легко прати, важко порвати і зручно носити. Але такий тип штанів носили і в Британії (найвідоміший приклад — Черчилль у період війни) — дангарі — за назвою одягу з індійського міста Донґрі. Чому ж каліфорнійські джинси, в які зазвичай одягали в'язнів багатьох державних тюрем, визначили світову моду? Відповідь дають дві найуспішніші індустрії ХХ століття — кіно й маркетинг.

Усе почалося з того, що молодий Джон Вейн, одягнувши джинси у фільмі «Диліжанс» (1939), змінив хлопців, які в ранніх ковбойських стрічках носили шкіряний одяг із бахромою. Його змінили Марлон Брандо у джинсах та шкіряній куртці («Дикун», 1953), потім Джеймс Дін у червоному піджаку, білій футболці та синіх джинсах («Бунтівник без причини», 1955) та Елвіс Преслі в чорних джинсах («Тюремний рок», 1957). Маркетологи забезпечили подальше просування нового сильного образу «Мальборомена» — вдягненого у джинси ковбоя, який курить цигарку, — цей образ вигадав Лео Барнетт 1954 року. Мерлін Монро також була ранньою шанувальницею джинсів — в одній зі своїх перших фотосесій вона фігурувала у в'язничній роботі. Від самого початку існувала ключова асоціація між джинсами й аномальною поведінкою молоді. Вже у 1830-х роках лідер мормонів Бригам Янг засуджував штани з ширінкою на гудзиках як «одяг перелюбства». 1944 року часопис «Лайф» (Life) спричинив скандал публікацією світлин двох студенток у джинсах із коледжу Веллеслі⁵¹². Тоді конкурент «Левісу» компанія «Лі» (Lee) почала використовувати «блискавку», і для джинсів репутація сексуального одягу була забезпечена — незвичний наслідок, враховуючи те, що тугі джинси ускладнюють заняття сексом. Джинси були дуже мінливими: вони почали існування серед працівників ранчо та засуджених, під час війни

були обов'язковими для робітників оборонної промисловості, після війни стали модними серед байкерів, їх носили жителі Дикого Заходу і студенти університетів «Ліги плюща», письменники-«бітники», співаки жанру фольк і популярні гурти 60-х, їх навіть одягали на люди всі президенти, починаючи від Річарда Ніксона. 1948 року компанія «Левіс» продала 4 млн пар джинсів, 1959 року — вже 10 млн, а в 1964–1975 роках продажі вирости удесятеро, подолавши межу в 1 млрд пар і 2 млрд в 1979 році. Але «Левіс» був лише одним із багатьох успішних брендів, як і конкуренти «Лі» та «Ренглер» (Wrangler).

Те, що цей американський одяг був дуже привабливим для неамериканців, стало зрозуміло, коли «Левіс» зайнявся експортом у 60-х і 70-х. Для молоді в усьому світі джинси символізували повстання покоління проти нудних умовностей одягу повоєнної доби. Джинсового джина випустили з пляшки, а ця пляшка була, найімовірніше, скляним посудом, що містив безалкогольну «Кока-Колу». Схоже, намір компанії «Леві Страус енд компани» (Levi Strauss & Co.) вдягнути увесь світ був лише питанням часу. Часопис «Лайф» у 1972 році стверджував: «Тепер світ — це країна синіх джинсів»⁵¹³. В експортній стратегії «Левіс» дослухалися порад компанії «Кока-Кола». Газованій рідині коричневого кольору (винайдений 1886 року Джоном Пембертоном), в якій змішали кокаїн із листя коки та кофеїн із соку горіха кола, вдалося перевершити навіть глобальний бренд Зінгера. «Кока-Кола» вже 1929 року називалася «міжнародним напоєм» і продавалася у 78 країнах, зокрема в Бірмі, де можна було побачити її спенсерівський логотип, що викликало обурення при вході в пагоду Шведагон у Янгоні⁵¹⁴. Під час Другої світової війни «Кока-Кола» спромоглася керувати 64-ма заводами на різних театрах бойових дій. А в 1973-му, у розпал В'єтнамської війни, їй навіть вдалося відкрити свій завод у Лаосі.

Проте і для «Левіс», і для «Кока-Кола» не було більшої перешкоди, ніж «залізна завіса» над Європою часів «холодної війни». Президент «Кока-Кола» Роберт Вудруфф принципово відмовився брати участь в Американській національній виставці у Москві в липні 1959-го — він особисто дорікнув віце-президентові Річарду Ніксону за те, що той на відкритті пригостив радянського

лідера Микиту Хрущова склянкою його конкурента — «Пепсі»⁵¹⁵. Цю розмову двох лідерів показали по телебаченню.

Риторика «холодної війни» завжди давала зрозуміти, де «Захід», а де «Схід». Схід починався на Ельбі, де пролягав кордон між Федеративною Республікою Німеччина і Німецькою Демократичною республікою, а закінчувався кордоном між Кореїською Народно-Демократичною Республікою та Республікою Корея. Та з погляду реального Сходу — від Близького до Далекого, — світ, здавалося, був поділений між двома Заходами, капіталістичним і комуністичним. Багато в чому люди стали виглядали однаково. Дійсно, Радянський Союз намагався наслідувати Сполучені Штати — в будівництві окремих видів озброєнь та у виробництві споживчих товарів. Як чітко показав Хрущов у своїх «кухонних дебатах» із Ніксоном, совети прагнули наздогнати Америку. Між цими двома чоловіками відмінність в одязі теж була невеликою. Вбраний у розкішний чорно-білий костюм, наче для того, щоб збити з пантелику кольорове телебачення, яке він мав би рекламувати, Ніксон здавався старомодним каліфорнійським адвокатом, ким він і був. На його фоні Хрущов у своєму світлому костюмі здавався конгресменом із Півдня, який за ланчем перебрав трохи мартіні.

Як і решта молоді в усьому світі, підлітки у Радянському Союзі та його східноєвропейських країнах-союзниках божеволіли від джінсів. Тож дуже дивно, чому головний суперник Сполучених Штатів у післявоєнному світі не зумів скопіювати цей простий і привабливий одяг. Можна припустити, що західне захоплення джінсовими тканинами спростило би життя для советів. Зрештою, Радянський Союз вважали пролетарським раєм, а джінси були значно простішими у виробництві, ніж, скажімо, штани «ста-прест» (Sta-Prest) (ще один винахід компанії «Левіс» 1964-го) Та чомусь комуністичний блок не збагнув привабливості одягу, який міг так само вдало символізувати чесноти працьовитого радянського робітника. Натомість сині джінси та поп-музика, з якою їх швидко пов'язали, стали головними символами переваги Заходу. Але, на відміну від ядерних боеголовок, джінси були націлені прями́нінько проти советів — покази «Левіс» у Москві відбулися двічі, 1959-го та 1967-го.

Якщо ви були студентом, який у 1960-х жив по той бік «залізної завіси», наприклад, у Східному Берліні, ви не хотіли вдягатися, як провінційний бойскаут — у форму юного піонера. Ви хотіли носити піжонський одяг із Заходу. Штефан Волле, який був тоді східнонімецьким студентом, згадує:

Спочатку [придбати джинси в НДР] було неможливо. Джинси вважалися втіленням англосаксонського культурного імперіалізму, носіння їх суворо не схвалювали, і купити їх ви не мали змоги. [Але] багато-кому їх привозили родичі із Заходу... Вони вдягали джинси, і це викликало гнів учителів, керівництва й полісменів на вулиці. Це призвело до розквіту чорного ринку на західні товари, який для держави став загрозою⁵¹⁶.

Бажання мати цей тип одягу було настільки нестримним, що радянські правоохоронці навіть вигадали поняття «джинсова злочинність», тобто «порушення закону, викликані бажанням у будь-який спосіб використовувати товари з джинсової тканини». У 1986 році лівий філософ і колишній бойовий побратим Че Гевари Режіс Дебре зауважив: «У рок-музиці, відео, синіх джинсах, фаст-фуді, мережах новин і супутниковому телебаченні більше сили, ніж у всій Червоній армії»⁵¹⁷. Це стало особливо зрозумілим у середині 1980-х, але в 1968 році це ще не було очевидністю.

1968-й став роком всеосяжної революції від Парижа до Праги, від Берліна до Берклі, і навіть до Пекіна⁵¹⁸. Але спільним чинником усіх цих вирішальних змін у ході «холодної війни» стала молодь. Рідко коли в новітню добу люди, віком від п'ятнадцяти до двадцяти чотирьох років, настільки чисельно переважали у складі населення, як у 1968-му. Не опускаючись нижче рівня 11 % населення США у середині 50-х років, частка молоді досягла свого піку (17 %) у середині 70-х. У Латинській Америці та Азії вона перевищила 20 %. Водночас доступність вищої освіти, особливо у Сполучених Штатах, означала, що до університетів вступила більша, ніж будь-коли, частка молодих чоловіків і жінок. На 1968 рік студенти університетів становили понад 3 % всього населення Америки, порівняно з менш як 1 % у 1928 році. В Європі їх частка була дещо скромнішою. Покоління повоєнних бебі-бумерів — молодих, численних, освічених і заможних — мало всі підстави бути вдячними своїм батькам, які боролися за

свободу і дали їм можливість користуватися нею. Натомість, вони повстали.

22 березня 1968 року французькі студенти захопили дев'ятиповерхову споруду одного з факультетів університету Париж X Нантер — «божевільного Нантеру», як згодом прозвали цей кампус. У травні десятки тисяч студентів, зокрема з елітарної Сорбонни, взяли участь у сутичках із поліцією на вулицях Парижа⁵¹⁹. Загальний страйк охопив усю країну після того, як профспілки скористалися можливістю змусити слабкий уряд підняти зарплатню. Схожі події відбувалися в університеті Каліфорнії в Берклі, у Вільному університеті Берліна і навіть у Гарварді, де члени організації «Студенти за демократичне суспільство» захопили офіс президента, а члени «Спілки студентів і робітників» узяли штурмом адміністративний корпус (на якийсь час вони перейменували його на честь Че Гевари) і прогнали звідти деканів.

На перший погляд, ця університетська революція була спрямована проти війни Сполучених Штатів у Південному В'єтнамі, і яка на 1969 рік вартувала американцям понад 30 тисяч убитих і втрати політичного реноме. Покоління 1968-го року висловлювало підтримку Руху за громадянські права афроамериканців, цього класичного ліберального пережитку расової нерівності, що продовжувала існувати на американському Півдні. Щоправда, риторика 1968-го року була здебільшого марксистською і відображала антиімперіалістичну боротьбу майже в усіх конфліктах від Ізраїлю до Індокитаю. За словами найбільш доктринальних студентських лідерів на зразок Данієля Кон-Бендіта («рудого Дені») та Руді Дучке, мета полягала в «повстанні у самих центрах капіталізму». «Скажені» проголосили: «Людство не буде щасливим, доки останній капіталіст не повисне на нутрощах останнього чиновника». Ситуаціоністи й анархісти ждали скасування праці як такої, закликаючи своїх студентів-однодумців: «Ne travaillez jamais!» — «Ніколи не працюйте!»⁵²⁰. Утім була одна практична вимога, що голосніше промовляла про справжні революційні цілі, і стосувалася вона права необмеженого доступу хлопців до жіночих гуртожитків — заклик «розстібай свій розум разом із

ширінкою». Як написав один автор графіті, «що більше я хочу кохатися, то більше я жадаю революції. Що більше я жадаю революції, то більше я хочу кохатися»⁵²¹. Студенток заохочували не боятися оголюватися. Від безформних одностроїв хунвейбінів («червоних вартових») Мао до джинсів-кльош гіпі, революція 1998-го знайшла втілення в одязі. Від міні-спідниць до бікіні — сексуальна революція означала зменшення одягу. «Жінки повинні відмовитися від принципової ролі споживачів у капіталістичній державі» — стверджувала австралійська феміністка Жермен Грір, яка полюбляла вечірки більше, ніж Партію⁵²².

Але за іронією долі, покоління 1968-го, яке зухвало звинувачувало американський імперіалізм у В'єтнамі та символічно било вікна офісу «Американ експрес» (American Express), лишалося хронічно залежними від американської попкультури. Сині джинси, які тепер стали вузькими в талії і широкими знизу, залишалися уніформою молодих бунтівників. Компанії звукозапису підтримали їх піснями: «Вуличний боєць» «Роллінг стоунз» (The Rolling Stones), випущена фірмою «Дека» (Decca) у грудні 1968-го, та «Революція» «Бітлз» (The Beatles), випущена за чотири місяці до цього компанією «Еппл» (Apple Records), що належала гурту. Обидві пісні відчутно скептичні стосовно революції. Джинси й вінілові платівки — ось найуспішніші товари капіталізму кінця ХХ століття. Як і в 20-х, політика заборон, цього разу на наркотики, породила нову сферу можливостей для організованої злочинності. Французькі ситуаціоністи могли засуджувати суспільство споживання, його культуру масового матеріалізму та всюдисущу рекламу (те, що Гі Дебор з огидою назвав «суспільством вистави»), але бунтарі проти капіталізму у Парижі грубо недооцінили вигоди цієї системи, якими вони самі користувалися. За винятком ударів від полісменів, які зневажали «кошлатих» представників привілейованого середнього класу, влада на Заході дала студентам свободу протестів. Справді-бо, більшість університетів поступилися вимогам студентів. Не меншою іронією було й те, що рух молоді, яка жадала «кохання замість війни», опинився у пастці насильства — расові бунти в американських містах, стрибок показників убивств та тероризму у Західній Європі й на

Близькому Сході. Нова ера почалася 23 липня 1968 року, коли бойовики Організації визволення Палестини захопили в заручники пасажирів ізраїльської авіакомпанії «Ель Аль» (El Al), що летіли з Рима до Тель-Авіва. Незадовго до цього хустка-куфія Ясіра Арафата та берет Че Гевари стали останнім писком моди.

Перехід за «залізну завісу» у 1968-му нагадував перехід у Задзеркалля. Гість із Західної Європи бачив чимало знайомого: містобудівники в обох частинах Європи припустилися тієї самої помилки: звільнили середмістя від людей і загнали їх в осоружні й неякісні багатоповерхівки, збудовані в такому милому для післявоєнних архітекторів функціональному стилі «баухауз». Однак деякі знайомі речі могли мати діаметрально протилежне значення. У Празі довгим волоссям і джинсами молодь також захоплювалася більше, ніж нав'язаним комуністичною партією ідеалом коротких зачісок, поліестерових костюмів і червоних краваток. І захоплювалися ними саме тому, що вони нагадували про капіталістичний Захід. Чехи навіть називали джинси техаськими штанами — «техасками»⁵²³. Оскільки планова економіка неохоче виробляла такий одяг, єдиним способом отримати його стала контрабанда. Саме так популярний співак Петр Янда, чий гурт «Олімпік» (Olympic) намагався стати чеським «Бітлз»²³, придбав свою першу пару «Левіс 501»; штани виявилися закороткими, але його друзів все одно роздирала задрість⁵²⁴. І в Парижі, і в Празі університети перетворилися на епіцентри зіткнення поколінь. Поет-бітник Ален Гінзберг відвідав Карлів університет навесні 1965-го, а вже на початку травня його депортували з країни за «непристойний і морально небезпечний» характер його творів. У листопаді 1967-го під час вимкнення світла студенти Карлового університету зібралися на марш до центру Праги, несучи в руках запалені свічки. Одним із протестувальників був Іван Тушка, який згадував:

Тоді часто вимикали електроенергію, і свічки стали доречним символом першого протесту; ми мали свічки, але прагнули електричного освітлення. Проте гасло «Ми хочемо світла» мало, вочевидь, ширший сенс: «світло» проти «мороку» головної політичної інституції того часу — ЦК Компартії Чехословаччини⁵²⁵.

У квітні 1968-го Александер Дубчек розпочав виконання своєї

«програми дій» з економічної та політичної лібералізації. Показово, що його економічна політика передбачала зміщення акценту з важкої промисловості на легку. Проте радянське керівництво у Москві побачило неприпустиму загрозу в «Празькій весні». О четвертій годині ранку 21 серпня 1968 року радянські танки й піхота оточили будівлю ЦК Компартії Чехословаччини. Побоюючись агресивного натовпу, танки відкрили вогонь, у результаті чого загинула одна людина. Близько дев'ятої години ранку війська взяли будівлю штурмом. Дубчека вивезли літаком до Радянського Союзу, звідки йому поталанило повернутися живим. Осердям опору стала площа Вацлава, на якій чехи щодня гуртувалися біля кінної статуї святого Вацлава, богемського князя X століття. Якщо в Парижі повсталі студенти жбурляли в полісменів «коктейлі Молотова», то у Празі 19 січня 1969 року чеський студент Ян Палах, обливши себе гасом, сам став живим смолоскипом. Він помер через три дні. На Заході студенти втішалися марксистською риторикою, хоча насправді їхньою метою було вільне кохання. По інший бік «залізної завіси» ставки були на порядок вищими — на кону була сама свобода.

Після 1968 року поновлений комуністичний режим змусив усіх чеських рок-музикантів складати письмовий іспит з основ марксизму-ленінізму. Авангардистський рок-гурт «Пластик піпл оф зе Юніверс» (Plastic people of the Univers), створений лише через місяць після радянського вторгнення, відповів такими піснями, як «100 пунктів» («Вони бояться свободи. / Вони бояться демократії. / Вони бояться Хартії [ООН] про права людини. / Вони бояться соціалізму. / Тож якого біса ми боїмося їх?») ⁵²⁶. Скоро вони збагнули причини цього страху. У січні 1970 року їм відмовили у подовженні дозволу на виступи, а через два роки заборонили грати у Празі, змусивши виступати на приватних вечірках у сільській Богемії. Після однієї з підпільних подій — Другого музичного фестивалю альтернативної культури в Бояновіце у лютому 1976-го — усіх членів гурту, включно з вокалістом, канадійцем Полом Вілсоном, заарештували. Двох музикантів, Вратислава Брабенеца та Івана Їроуса, звинуватили у «надмірній вульгарності... антисоціалізмі... нігілізмі... та занепадництві» й засудили до відповідно вісімнадцяти й восьми

місяців ув'язнення. Саме цей суд став поштовхом до створення «Хартії-77», дисидентської групи, очоленої Вацлавом Гавелом, драматургом і майбутнім президентом Чехословаччини. Ніколи за свою історію рок-музика не була настільки політизованою, як у Празі в 70-х²⁴.

То чому не можна було дозволити чехословацьким студентам носити джинси й грати рок-н-рол? Відповідь полягає в тому, що суспільство споживання становило смертельну загрозу для самої радянської системи, адже воно було ринковим і відповідало запитам самих споживачів — їхньому вибору на користь джинсів, а не фланелевих штанів, чи вибору на користь рок-музиканта Міка Джагера, а не піаніста Берта Бакарака. Крім того, суспільство споживання постійно наращувало ресурси для задоволення бажань споживачів, а з цим радянська система мала труднощі. Партія знала, чого хочуть громадяни — коричневих поліестерових костюмів, — і віддавала відповідний наказ державним підприємствам. Альтернатива ставала неминуче підривною. Характерно, що влада Східної Німеччини переклала відповідальність за робітниче повстання 1953 року на західних провокаторів «у ковбойських штанях і техаських сорочках»⁵²⁷. Хрущов, можливо, прагнув скопіювати кольорове телебачення, але не «Бітлз». Він заявив, що «молоді Радянського Союзу не потрібні какофонічні дурниці. Від саксофонів [!] до поножовщини — один крок»⁵²⁸. Хай там як, але для того, щоб совети могли змагатися зі значно заможнішою Америкою у гонці озброєнь, потрібно було, щоб танки здобули перевагу над майками, а стратегічні бомбардувальники — над електрогітарами. Один радянський критик поділився щирим бажанням, щоб «енергію, якої не бракує на дискотеках, спрямували на будівництво гідроелектростанцій»⁵²⁹. Це не зупиняло контрабандне проникнення джинсів до Росії, ним займалися фарцовщики, які міняли денім на хутрові шапки й ікру — єдині сувеніри, які цікавили західних туристів у Москві. Пара контрабандних джинсів коштувала 150–250 рублів, а тодішня середньомісячна зарплата не перевищувала 200 рублів, хоча звичайна пара штанів, пошитих на державних підприємствах, коштувала від 10 до 20 рублів.

Після поразки «Празької весни» комуністична система у Східній Європі здавалася непорушною. Поділ Берліна на східну й західну зони здавався одвічним. Але якщо комуністи мали успіх у знищенні політичної опозиції, то у протистоянні суспільству споживання вони продемонстрували слабкість. Впливам західної моди було неможливо протидіяти, особливо коли східні німці змогли дивитися західнонімецьке телебачення (слухати західні радіостанції вони мали змогу вже давно). Такі дизайнери одягу, як Анна Катрін Гендель, почали шити одяг західного зразка в домашніх умовах і продавати його підпільно. Гендель навіть пошила собі джинси:

Ми намагалися шити їх із брезенту, простирадл чи з неджинсових фабричних тканин. Також намагалися фарбувати їх, хоча було важко дістати фарбу... Вони були настільки популярними, що люди виривали їх з рук⁵³⁰.

Вирішальним було те, що успіх західної споживчої промисловості, наче у дзеркалі, відображав гнітючу неефективність радянської промисловості: її зростання після 1973 року не лише не перевищувало річного 1 %, а й поступово падало разом із темпами виробництва.

Як і попереджав Гаєк, за відсутності обґрунтованого ціноутворення, ресурси розподіляються нерівномірно, корумповані чиновники обмежують випуск продукції, прагнучи отримати максимальні незаконні вигоди, робітники вдають, що працюють, а керівництво вдає, що платить їм за роботу. Не лише промисловий, а й людський капітал перестає відтворюватися, внаслідок чого руйнуються атомні електростанції і розквітає алкоголізм. Уже не погрожуючи, як колись Хрущов, перегнати Америку економічно, Радянський Союз спустився до 24 % американського рівня споживання на душу населення, і міг наздогнати хіба Туреччину⁵³¹.

Водночас перехід наддержав до політики «розрядки» і роззброєння знецінив здатність советів масово виробляти ракети. Високі ціни на нафту у 1970-ті роки на якийсь час відтермінували крах системи, а їхнє падіння у 80-х залишило Радянський блок із боргами у твердій валюті — грішми, позиченими у того таки Заходу, який Хрущов обіцяв «поховати».

Обраний у березні 1985 року новий генеральний секретар радянської Комуністичної партії Михайло Горбачов збагнув, що немає альтернативного шляху, окрім реформування економічної й політичної систем, зокрема і Радянської імперії у Східній Європі. З обранням Москвою нових гасел *перебудови* й *гласності*, східнонімецькі прибічники жорсткої лінії сіли на мілину, змушені цензурувати не лише публікації із Заходу, а й із Радянського Союзу.

Як у 1848-му та 1918-му, революції 1989 року поширилися з блискавичною швидкістю. У Варшаві в лютому 1989 року польський уряд погодився на перемовини з профспілкою «Солідарність», невдовзі після чого країна почала готуватися до вільних виборів. У травні в Будапешті угорські комуністи вирішили відкрити кордон із Австрією — «залізна завіса» впала. Близько 15 тисяч східних німців попрямували через Чехословаччину на «свята» до Угорщини, а насправді, в один бік — на Захід. У червні «Солідарність» виграла вибори і сформувала демократичний уряд.

У вересні угорські комуністи наслідували польський приклад, погодившись на проведення вільних виборів. Через місяць, коли Еріх Гонеккер збирався святкувати сорокаріччя утворення НДР, сотні, а невдовзі й сотні тисяч німців вийшли на вулиці Ляйпціга, спершу вигукуючи «Ми — народ» (Wir sind das Volk), а потім змінивши слова на «Ми — єдиний народ» (Wir sind ein Volk). Цього разу, на відміну від подій у Будапешті в 1956-му та у Празі в 1968-му, війська залишилися в казармах. Керівництво східнонімецької компартії, яке зрозуміло неминуче банкрутство НДР, усунуло від влади Гонеккера на користь молодих «реформаторів». Та вже було запізно щось реформувати. Інші, хитріші апаратчики, зокрема в Румунії, прорахувавши всі ризики, навіть зуміли здобути особисті переваги з ринкових реформ.

Дев'ятого листопада збентеженим східноберлінським журналістам повідомили, що «рішення дати змогу громадянам вільно залишати країну через пропускні пункти на державному кордоні... набуває чинності негайно». Ця новина підштовхнула жителів Східного Берліна хвилею рушити до пропускних пунктів, де розгублені прикордонники не чинили опору. Опівночі всі КПП

були відкриті — почалася одна з найграндіозніших вечірок в історії минулого століття, що швидко перетворилася на один із найбільших шопінг-турів.

Із падінням Берлінського муру «холодна війна» закінчилася, хоча її фіналом став невдалий путч у Москві у серпні 1991 року. Однак Радянський Союз розпався тільки після того, як країни Балтії, Україна, Білорусь, три республіки Кавказу та п'ять середньоазійських республік проголосили свою незалежність.

Мало хто передбачав такий розвиток подій²⁵. Для когось він став «кінцем історії», вирішальною перемогою моделі ліберального капіталізму⁵³², для інших це був «тріумф Заходу», політичний здобуток трьох харизматичних лідерів — Рональда Рейгана, Папи Римського Івана Павла II та Маргарет Тетчер⁵³³. Третій погляд пояснював його піднесенням націоналізму, але найкращим аналітиком виявився відомий італійський модельєр, який став випускати лінію обтислих «джинсів перебудови».

Зрештою, Радянський Союз та його союзники зазнали краху як суспільства споживання. Не випадково народні протести 2006 року проти незмінно авторитарного режиму в Білорусі набули вигляду вдягання джинсів — попри те, що Мінськ ще очікує на свою джинсову революцію⁵³⁴.

Піжами й хустки

У результаті комуністичної революції під керівництвом Мао Цзедуну в 1949 році Китай став найодноріднішим суспільством на планеті. Зникли останні залишки шовку епохи Цінь. Зникло західне вбрання, яке полюбили міжвоєнні націоналісти. У гонитві за строгою рівністю кожному видали те, що зовні дуже нагадувало піжаму сірого кольору. Проте якщо сьогодні ви пройдетеся типовою китайською вулицею, то побачите калейдоскоп західних стилів одягу. Рекламні щити у великих містах вихваляють переваги західних брендів від «Армані» (Armani) до «Ерменеджільдо Дзенья» (Ermenegildo Zegna). Як і кожна промислова революція, революція в Китаї почалася з текстильного виробництва. Донедавна більшість одягу, виготовленого у прибережних особливих економічних зонах,

планували експортувати на Захід. Зараз, після падіння попиту у вражених депресією західних економіках, перед політичним керівництвом Пекіна постало основне завдання: знайти спосіб змусити китайського робітника менше заощаджувати і більше споживати, іншими словами, купувати більше одягу. Здається, тріумф західного суспільства споживання близький до завершення. Але чи так це насправді?

Стамбул — космополітичне місто, в якому зовнішні атрибути Західної цивілізації вже давно призвичаїлися на вулицях. Пройдіться головною торговою вулицею Істікляль Кадессі, і ви опинитеся у Середземноморському світі. Але в цьому ж самому місті, наприклад, у районі Фатіх біля мечеті султана Ахмета, все інакше. Для правовірних мусульман західні норми жіночого вбрання є неприйнятними, адже вони відкривають більше, ніж приписує релігія²⁶. І тому в країну, де переважна більшість жителів — мусульмани, знову повертаються хустки, накидки (нікаб або хімар) та широке чорне плаття, що повністю закриває тіло (абая).

Це відображає істотну зміну в напрямі розвитку Туреччини. Як ми побачили у розділі 2, засновник Турецької республіки Кемаль Ататюрк вестернізував турецький одяг, заборонивши носити релігійне вбрання у всіх державних установах. Світський військовий уряд, що прийшов до влади 1982 року, поновив цю політику, заборонивши студенткам носити хустки в університеті. Ця заборона не була недостатньо суворою, аж поки 1997 року Конституційний Суд не ухвалив рішення про те, що носіння хустки в навчальних приміщеннях, зокрема школах та університетах, порушує статтю 2 Конституції, яка гарантує світський характер республіки. (Носіння студентами довгих борід також було визнано неконституційним.) Коли адміністрації університетів і шкіл викликали спецпідрозділи поліції для сприяння втіленню цього рішення, вся країна поринула в кризу. У жовтні 1998-го близько 140 тисяч людей протестували проти цієї заборони, взявшись за руки і створивши живий ланцюг у понад 25-х провінціях. У Стамбулі тисячі дівчаток вирішили, що краще пропускати заняття, ніж зняти свої хустки. Деякі з них щодня пікетували свої школи. В університеті імені Іненю у Східній

Анатолії до демонстрантів, які виступили проти цієї заборони, було застосовано силу й заарештовано 200 активістів. Декілька молодих жінок у східному місті Карс навіть вкоротили собі віку²⁷, а суддю, що ухвалив заборону, застрелили в залі суду у травні 2006-го. Через два роки ісламістський уряд, який від 2003 року очолює Партія справедливості й розвитку Реджепа Таїпа Ердогана, вніс зміни до Конституції, що дозволяли носити хустки в університетах, щоправда, оскаржені Конституційним Судом і засуджені Європейським судом з прав людини.

Ця справа ще раз засвідчує, яке глибоке значення мають зовнішні атрибути. Чи є хустка або накидка лише вираженням індивідуальної віри, яку кожне західне суспільство має поважати, згідно з принципом свободи думки? Чи це застарілий символ статевої нерівності, свято дотримуваний ісламом і заборонений світським суспільством? Своє ставлення до цього питання розкриває ісламістська журналістка Ніхаль Бенгісу Караджа, яка нагадує про свободу особистості та права людини:

Ми хочемо, щоб до нас ставилися так само, як до жінок, які не носять хусток. Ми такі ж самі, між нами немає різниці, ми хочемо однакового ставлення. Ми хочемо рівних із ними прав... Ми просто хочемо демократії між жінками, які не носять хустку, й тими, які її носять⁵³⁵.

Аргумент ісламістів полягає в тому, що закриття тіла є таким само невинним правом, яке деякі жінки хочуть вільно реалізувати. За їхніми словами, чадра — це всього-на-всього один із типів жіночого вбрання, різні кольори і стилі якого можна знайти у стамбульських крамницях. Проте насправді, звісно, просування моди на хустки є частиною більшого задуму, який полягає в обмеженні прав жінок шляхом упровадження в Туреччині шаріату і поступового досягнення того, що відбулося в Ірані після революції 1979 року — різкої відмови від політики «насичення західним впливом» (гарбзадегі), яку аятола Хомейні замінив на радикальну сексистську контрреволюцію⁵³⁶. Уже сьогодні на вулицях Стамбула можна побачити жінок у паранджі — чорній тканині, що закриває їхнє тіло з голови до п'ят, залишаючи вузький проріз для очей. У 2010 році Національні збори Франції проголосували за заборону такого одягу²⁸. Не випадково, зміна фасонів у Туреччині веде до зміни зовнішньої політики. Колись

проамериканський союзник у складі НАТО і кандидат на вступ до Європейського Союзу, теперішня Туреччина намагається посилено просуватися на Схід, змагаючись із ісламською республікою Іран за лідерство в мусульманському світі і відроджуючи славні часи Османської могутності.

Якщо коротко (або, коли хочете, розлого), люди є тим, що вони вдягають. Два найбільші економічні стрибки Заходу — промислова революція та суспільство споживання, стосувалися значною мірою одягу: по-перше, його ефективного виробництва, і, по-друге, манери вдягатися як заманеться. Поширення західного способу вдягатися було невід'ємним від поширення західного способу життя, так само, як відмова від західного одягу в мусульманському світі є одночасно симптомом глобального ісламського відродження. Іранські революціонери зневажливо називали мешканців Заходу фоколі (з французької faux-col, тобто «жорсткий комірцець»), і зараз чоловіки у Тегерані показово уникають краваток⁵³⁷. Чисельність мусульманських громад у Західній Європі збільшується, і жінок у паранджі сьогодні можна побачити на вулицях Лондона так само часто, як уболівальників футбольного клубу «Манчестер юнайтед» (Manchester United Football Club) на вулицях Шанхая. Чи має Британія наслідувати приклад Франції, яка заборонила паранджу? Чи, можливо, західне суспільство споживання має протиотруту, яка надалі успішно замінить накидки, як колись сині джинси замінили піжами маоїстів?

Та після роздумів стає очевидно, що це неправильні запитання. Адже вони передбачають те, що всі досягнення Західної цивілізації — капіталізм, наука, верховенство права і демократія — можна було б звести лише до шопінгу. Споживацька терапія не може бути відповіддю на ці запитання. Можливо, найбільша загроза для Заходу походить не від радикального ісламізму чи інших зовнішніх чинників, а від браку в нас самих розуміння своєї культурної спадщини і недовіри до неї.

⁶⁵ Кан, учень філософа Анрі Бергсона, збанкрутів під час Великої депресії, зупинивши свій грандіозний фотографічний проект. Добірка зображень доступна тут: <http://www.albertkahn.co.uk>.

66 «Кларк» (Clark's), фірму, що її збудувала (і дала Кеннету Кларку гроші для того, щоб він став поважним ученим), було засновано 1812 року. Ту фабрику, про яку ми знаємо зараз, звели 1886 року в утилітарному стилі, яким міг би милуватися Джеремі Бентам. Фірма припинила своє існування 1968 року, як і більшість британських текстильних підприємств, через нездатність прибутково конкурувати з японцями.

67 За 1740–1790-ті роки населення Англії виросло більш ніж на третину. У 1860-ті роки воно збільшилося утричі. Середній вік одруження знизився з 26-ти до 23-х років, менше жінок лишалися незаміжніми, зростає кількість позашлюбних дітей. Грегорі Кларк стверджував, що тенденція до того, що діти багатих батьків живуть довше порівняно з дітьми бідних батьків, пояснюється промисловою революцією, адже «цінності середнього класу та його економічна орієнтація, найімовірніше, поширювалися завдяки репродуктивній перевазі... Ощадливість, обережність, переговори й постійна праця потрапили у громади, де раніше панувало марнотратство, насильство, нестриманість і ледарство» (Clark, Farewell to Alms, pp. 132, 166). Але, імовірно, діти заможних французів та італійців також жили краще за своїх бідних ровесників.

68 Порівняна перевага означає здатність однієї країни виробляти товар або послугу з нижчою альтернативною вартістю / вищою відносною ефективністю, ніж іншої. Відомий приклад Рікардо стосується торгівлі між Англією та Португалією. У Португалії можна виробити вино й одяг простіше й дешевше, ніж у Англії, але в Англії важче, а тому дорожче, виробити вино, ніж одяг. Отже, обидві сторони виграють, якщо Португалія зосередиться на виробництві вина, де його порівняльна перевага є величезною, давши змогу англійцям виробляти лише одяг. Португальці обмінюють свій надлишок вина на надлишок англійського одягу. Португальці отримують більше одягу, ніж якби виробляли його самі, англійці ж отримують дешевше вино. Застосована до Ірландії, ця теорія мала катастрофічні наслідки. Спеціалізація на виробництві м'яса для англійського ринку призвела до надмірної залежності від картоплі, щоб прогодувати сільськогосподарських робітників, і таким чином призвела до гострої вразливості цього овочу до хвороби — фітофторозу, який проявився у середині 1840-х років. На захист принципу Рікардо додамо, що британський уряд відмовився надсилати харчі для допомоги голодуючим. Близько мільйона людей загинули, виправдовуючи не Рікардо, а Томаса Мальтуса, автора «Дослідження принципу народонаселення» (1798), який передбачав подібні лиха. Уцілілим ірландцям довелося експортувати самих себе, переважно до Америки.

69 Прийнятий британським парламентом закон про заборону акціонерних товариств (окрім, Королівської та Лондонської бірж) на всій території імперії, і, зокрема, в колоніях. Приводом до його ухвалення став скандал, спричинений діяльністю Компанії Південних морів (1711–1720) — першої фінансової піраміди, яка пропонувала свої акції в обмін на (одержані корупційним шляхом) державні гарантії виняткового права акціонерів на торгівлю з іспанськими колоніями в Америці. Серед багатьох збанкрутілих вкладників були міністри, зокрема Ньютон (втратив 20 тисяч фунтів стерлінгів), Свіфт та інші. — *Прим. пер.*

70 «Темні сатанинські фабрики» з цього тексту також, можливо, стосуються фабрики Альбїон Флор Міллз, побудованої компанією «Болтон енд Ватт» у Лондоні 1769 року і знищеної пожежею 1791 року.

71 Маркс К. Капітал. Критика політичної економії : у 4 т. Т. 1: Процес циркуляції капіталу / пер. з нім. — К. : Держполітвидав, 1957. — С. 717–718.

72 Роми й синті — два найбільші субетноси у складі циганського народу. Кашуби й

лужицькі сорби — нащадки західних полабських слов'ян, що починаючи від XII століття зазнали потужної германізації. Валахи — народ, етнічно споріднений з кельтськими племенами Нижнього Подунав'я, предок сучасних румунів та молдаван. Секеї — субетнос угорців у Румунії та північній Сербії. Карпато-русини — автор дотримується позиції про автохтонне походження русинів, відмінне від решти українського народу. Ладіни — представники (найімовірніше) романізованих етрусків, сучасна етнічна меншина на півночі Італії, що нараховує близько 30 тисяч осіб.

73 Принизливі прізвиська відповідно французьких, німецьких та британських солдатів. Термін «пуалю» (буквально: кошлатий, нечесаний) вказував на переважно селянське походження більшості французьких піхотинців, що мали бороди. Німців кликали «бошами», ймовірно, через ужиток популярного фразеологізму *alboche* (буквально: німецька капуста, тобто людина з дебілою головою). Неприхована гастрономічна пристрасть англійців до м'ясних страв дала привід і французам, і німцям прозивати їх «ростбіфами». — *Прим. пер.*

74 Джордж Браян Браммел (1778–1840) — англійський денді і законодавець моди, приятель принца Георга (майбутнього короля Георга IV). Частину життя провів у Франції, де отримав прізвисько «Красунчик Браммел» (*Beau Brummell*). Увів у моду (згодом офіційний для вікторіанської доби) чорний чоловічий костюм з краваткою. — *Прим. пер.*

75 Принц Альберт Саксен-Кобург-Готський (1819–1861), засновник досі правлячої Віндзорської династії, був чоловіком королеви Вікторії, яка правила Британською імперією у 1837–1901 роках. — *Прим. пер.*

76 Наступний список імен дуже промовистий: Донна Каран, Келвін Кляйн, Есті Лаудер, Ральф Лорен, Гелена Рубенштейн, Леві Штраус. Так само промовистий і список супермаркетів: *Abraham & Straus*, *Bergdorf Goodman*, *Bloomingdale's*, *Macy's*, *Neiman Marcus*, *Saks and Sears*, не кажучи про британську марку рітейлера одягу *Marks & Spencer*.

77 Мається на увазі велике повстання сипаїв, яке колоніальна влада спромоглася придушити лише за два роки (1859). Внаслідок повстання було скасовано Ост-Індську компанію, а управління індійськими князівствами перейшло безпосередньо до рук англійського уряду. — *Прим. пер.*

78 Насправді кімоно не вимагає жорсткого прострочування за допомогою швейної машини.

79 Джеймс Пул, батько Генрі Пула, почав працювати «кравцем» у Лондоні на початку 1800-х років, відкривши 1828 року майстерню у своєму помешканні на Олд-Берлінгтон-стріт, 4 з додатковим входом із Севіл-стріт, 32. Він почав із пошиття військових мундирів. Зроблений його сином переворот полягав у розробці вишуканих моделей, привабливих як для монарших, так і для цивільних осіб.

80 Саме тут, у Павлийоні крику оленя, спроектованому англійцем Джосаєю Кондером, одягнена у бальні сукні і фраки японська еліта танцювала кадриль, польку і мазурку під популярні європейські мелодії. Хоч як дивно, це оптове запозичення західної культури поєдналося із західною модою на (що загалом виявилася швидкоплинною) японське мистецтво, яким побіжно захопився навіть Вінсент ван Гог.

81 Найдавніший титул для позначення божественної природи імператора Японії. Офіційно скасований 1947 року під тиском американського уряду, який намагався послабити мілітаризм та японський націоналізм, в ідеології якого культ імператора посідає центральне місце. — *Прим. пер.*

82 Зовнішні стіни у японських будинках були дерев'яними, а роль внутрішніх

виконували легкі ширми (седзі), які склалися з дерев'яної рами і паперу певної товщини. — *Прим. ред.*

83 Річард і Френсіс Тревітіки, онуки Річарда Тревітіка, допомогли японцям збудувати перший локомотив у Кобе 1893 року. Вони були серед так званих ятої (живих машин), чий експертні знання японці так жадібно всотували за доби Мейдзі.

84 Характерно, що наводячи вказану цитату, автор не уточнює, що використані Леніним епітети стосуються опису того, як діє капіталістично-бюрократичний механізм буржуазної держави. — *Прим. пер.*

85 Усталене позначення Першої світової війни у країнах Заходу. — *Прим. пер.*

86 Податок на перевезення імпортованих товарів, який стягується у відсотках від їхньої оголошеної вартості. Адвалорний податок найчастіше застосовують за умов високої інфляції у країні. — *Прим. пер.*

87 Період розквіту негритянської культури, що збігся в часі з добою «золотих двадцятих» і тридцятих років ХХ століття, осердям якого був нью-йоркський район Гарлем. Представники цього руху засвідчили піднесення негритянської ідентичності та появу особливого типу «чорношкірого інтелектуала», який знався на музиці, любив літературу, відвідував театр і був фінансово забезпеченим. Особливістю впливу «Гарлемського ренесансу» на масову культуру Америки стали популярність джазової музики (Еллінгтон, Холідей, Фіцджеральд, Армстронг), негритянської прози (Ленгстон Г'юз), робітничого активізму (Оуен). Гарлемський ренесанс був ідеологічною предтечею потужного руху за громадянські права 60-х років. — *Прим. пер.*

88 Duke буквально означає «герцог» (*англ.*). — *Прим. пер.*

89 Розташована у Метцингені, компанія Босса збанкрутіла під час Депресії 1930 року. Вступивши наступного року до нацистської партії, він незабаром став одним із головних постачальників уніформи для «гітлерівського руху».

90 GI, government issue, тобто «казенне (військове) майно» (*англ.*). Зазвичай так називають солдатів американської армії, які перебувають на повному забезпеченні уряду, натомість ніби стаючи «майном» у його розпорядженні. — *Прим. пер.*

91 Роль євреїв в інтелектуальному житті Заходу ХХ століття, особливо в США, була справді непропорційною, позначаючи собою як родову, так і культурну перевагу цієї нації. Складаючи близько 0,2 % населення світу і лише 2 % американського населення, євреї здобули 22 % Нобелівських премій, 20 % Медалей Філдса для математиків та 67 % Медалей Джона Кларка Бейтса для економістів віком до сорока років. Також євреї здобули 38 % перемог у премії «Оскар» у номінації «кращий режисер», 20 % Пулітцерівських премій з нехудожньої літератури та 13 % нагород «Греммі» «За життєві досягнення».

92 Йдеться про так звану «кембриджську п'ятірку» агентів радянської розвідки (Філбі, Блант, Маклейн, Берджес і, ймовірно, Кернкросс), які працювали на Москву, обіймаючи високі посади у військовій розвідці та дипломатичній службі Великої Британії. Автор каже про «двох шпигунів» вочевидь тому, що лише проти Філбі й Маклейна було офіційно порушено кримінальні справи за звинуваченням у «державній зраді» у зв'язку з їхньою втечею до СРСР. — *Прим. пер.*

93 Їхній найвідоміший хіт «Зельва» («Черепашка») засвідчив ліричний вплив пізнього Джона Леннона: «Якщо тобі нема діла до черепах, / Вони тебе ошукають. / Важко переловити черепах, / Коли вони снують у воді».

94 Серед перших офіційних осіб, запрошених Гавелом до Праги після обрання його президентом 29 грудня 1989 року, були Френк Заппа й Лу Рід.

95 Найточніше передбачення зробив американський журналіст Джеймс О'Доннел

у статті «Берлінський потяг-привид», опублікованій у січні 1979-го в журналі «Бесте» (Das Beste) західнонімецького видавництва «Рідерз дайджест» (Readers' Digest). Він передбачив знищення муру через десять років і навіть продаж його уламків на сувеніри. На жаль, винагороди за такі прогнози зазвичай є мізерними, як і штрафи, які слід би було сплатити поколінню безтямних учених-«советологів». Справа політичного прогнозування залишається ринком із підбором малокваліфікованого персоналу.

96 Ідеал покритої жіночої голови (по-арабськи хіджаб) і тіла (джільбаб) походить із Корану, який приписує, щоб жінки «Опускали свої погляди, // І берегли цноту, // І щоб не виставляли на люди свою вроду, // Окрім того, // Що зазвичай мають бачити. // І нехай накинуть на груди накид, // І на людях свою вроду не показують, // Окрім своїх чоловіків, своїх батьків, // Батьків своїх чоловіків, і синів своїх, // І синів своїх чоловіків (від попередніх шлюбів), // Або своїх братів, або небожів своїх, // Своих братів і сестер, // Своих служок, або подруг, // Або тих, ким володіють праві руки, // Або слуг чоловічої статі, // Позбавлених тілесних пожадань, // Або маленьких дітей, // Які ще не пізнали жіночої вроди» (Сура 24 (Світло): 31). Хадис, що розповідає про діяння Мухаммеда, йде далі, вимагаючи покриття шиї, литок і зап'ясть. Ревні мусульмани заохочують носіння бурка (паранджі), як зазвичай називають поєднання нікаба й абаї.

97 Ці події надихнули письменника Орхана Памука на створення впливового роману «Сніг» (Snow) 2002 року. Кожен, хто прагне досягнути психологію ісламського тероризму, має прочитати вигаданий Памуком останній діалог між директором карського педінституту та його вбивцею.

98 У Франції публічне обговорення цього питання триває вже понад десятиліття. Уперше офіційна заборона на носіння хіджабів з'явилася 2004-го після того, як учні-мусульмани в судовому порядку домоглися вилучення неприйнятних для себе християнських символів у приміщеннях середніх шкіл. — *Прим. пер.*

6. Праця

Християнство зникне, зникне і зсохнеться. Мені не треба це доводити. Я маю рацію, і час це доведе. Зараз ми популярніші за Ісуса. Не знаю, що зникне першим – рок-н-рол чи християнство. Ісус був непоганим хлопцем, але його учні були тупими й посередніми. Вони спотворили його [вчення] і цим знищили його для мене.

Джон Леннон

За останні двадцять років ми усвідомили, що осердям вашої культури є ваша релігія – християнство. Саме завдяки їй Захід досягнув такої могутності. Християнські моральні засади соціального й культурного життя уможливили появу капіталізму, а згодом і успішний перехід до демократії. У цьому ми не маємо сумнівів.

Анонімний член Академії суспільних наук КНР

Етика праці та етика слова

Як ми побачили, протягом майже півтисячоліття Західна цивілізація рухалася до небувалого панування у світі. Західні інституційні структури, як-от корпорація, ринок та національна держава, стали світовими стандартами конкурентних економік і політичних підходів — шаблонами для наслідування Рештою світу. Західна наука поєднала ці парадигми, інші ж або долучалися, або лишалися на узбіччі. Західні системи права та похідні від них політичні моделі, зокрема демократія, замінили собою незахідні альтернативи або навіть завдали їм поразки. Західна медицина витіснила знахарів та решту цілителів. Та, передусім, західна модель промислового виробництва і масового споживання довела неспроможність альтернативних моделей економічної організації. Навіть наприкінці 90-х років Захід залишався панівною цивілізацією світу. П'ять провідних західних держав (Сполучені Штати, Німеччина, Сполучене Королівство, Франція та Канада) ділили між собою 44 % сукупного світового виробництва. У науковому світі панували західні університети, співробітники яких виграли левову частку Нобелівських премій та інших нагород. Хвиля демократизації охопила світ, найпомітніше

в результаті революцій 1989 року. Повсюди процвітали західні бренди товарів масового вжитку, такі як «Левіс» та «Кока-Кола», золотисті арки «Макдональдс» (McDonald's) теж можна побачити в усіх містах світу. Розпався не лише Радянський Союз. Японія, яка, як дехто прогнозував, мала випередити Сполучені Штати, спіткнулася і ковзнула у втрачене десятиліття нульового зростання та дефляції. Аналітики міжнародних відносин намагалися дібрати слів, достатніх для опису панування США, провідної держави Західного світу. Чим вона була — імперією, гегемоном чи *наддержавою*?

Коли я писав цю книжку, внаслідок лускання двох фінансових бульбашок, двох раптово затягнутих воєн і однієї великої рецесії, а найперше, унаслідок дивовижного злету Китаю, який замість Японії став другою за величиною світовою економікою, постало питання: невже півтисячолітнє домінування Заходу добігає кінця?

Невже ми живемо в добу занепаду Заходу? Це питання постає не вперше. Ось як Едвард Гіббон описував пограбування Риму ордами готів у серпні 410 року:

...У ті миті дикої розбещеності, коли всі пристрасті розгорілися, все стримуюче зникло... вони безжально вбивали римлян... міські вулиці були устелені мертвими тілами, які ніхто не ховав під час загального переполоху... щоразу як варварів дратував опір, вони вбивали, не розбираючи, і слабких, і невинуватих, і беззахисних... Римські жінки й дівчата піддалися мордуванням, страшнішим для їхньої цноти за саму смерть... Грубі солдати задовольняли свою хіть, не зважаючи на бажання чи повагу до жінок, які потрапляли до їхніх рук... Під час пограбування Риму перевагу надавали золоту й коштовностям... але коли найспритніші грабіжники заволоділи цими похватними скарбами, дійшла черга до розкішного й дорогого начиння римських палаців...

Заволодіння багатством лише розпалювало пожадливість варварів, які вдавалися то до погроз, то до ударів, то до катувань, щоб примусити своїх бранців виказати місця, де вони сховали свої скарби... Було важко визначити число людей, шляхетних і заможних, яких зненацька перетворили на рабів і вигнанців... Лихоліття, якого зазнав Рим, спонукало його жителів шукати для себе найвідлюдніші, найбезпечніші й найвіддаленіші схованки⁵³⁸.

Надрукована у шести томах «Історія занепаду й руйнування Римської імперії» (1776–1788) розповідає про колишню загибель Заходу. Сьогодні багато людей на Заході побоюються, що ми живемо напередодні повторення цього жаху. Якщо поміркувати над тим, що спричинило занепад стародавнього Риму, цей страх

виявиться не таким уже й безпідставним: економічна криза; епідемії, що спустошили населення; небачений наплив мігрантів; піднесення Персії, нової східної імперії; вчинений готами Аларіха та гунами Аттіли терор. Невже після стількох століть панування ми зіткнулися зі схожим збігом обставин? Із економічного погляду, Захід перебуває у стагнації внаслідок найгіршої фінансової кризи з часів Великої депресії, тоді як у багатьох країнах Решти світу економічні показники зростають. Ми живемо у страху перед епідеміями й викликаними людською діяльністю змінами глобального клімату. Існує очевидна загроза того, що деякі емігрантські спільноти в наших суспільствах наворачтаються до ісламістської ідеології та терористичних мереж. Ядерна атака терористів стане для Лондона чи Нью-Йорка більш руйнівною, ніж спустошення готами Риму. Водночас на Сході міцнішає імперія-суперник Заходу — Китай, у якого, судячи з усього, за якихось двадцять років може бути найбільша економіка світу.

Найпровокативнішим доказом Гіббона в «Історії занепаду й руйнування Римської імперії» було те, що християнство стало фатальним могильником першої версії Західної цивілізації. Монотеїзм із його акцентом на потойбіччі докорінно розходився зі строкатим язичництвом імперії періоду її розквіту. Але доволі специфічна форма християнства, що постала у Західній Європі XVI століття, дала сучасній Західній цивілізації шість її ключових переваг над Рештою світу. Цією формою був протестантизм, чи радше, своєрідна етика праці й ощадливості, з якою його відтоді асоціюють. Настав час зрозуміти роль Бога в житті Решти світу і пояснити, чому наприкінці XX століття чимало жителів Заходу відвернулися від Нього.

Якби ви були багатим промисловцем і жили в Європі наприкінці XIX століття, найімовірніше ви були би протестантом. Від часів Реформації, що спонукала багато північноєвропейських держав відмовитися від влади римо-католицької церкви, економічна міць перейшла від таких католицьких країн, як Австрія, Франція, Італія, Португалія та Іспанія, до протестантських (Англія, Голландія, Пруссія, Саксонія та Шотландія). Здавалося, форми віросповідання та особливості ритуального життя якось

узгоджуються із економічним таланом людей. Питання полягало в тому, що особливого в протестантизмі? Як учення Лютера та його послідовників заохотило людей не лише важко працювати, а й накопичувати капітал? Найавторитетнішу відповідь на ці питання дав понурий німецький професор Макс Вебер, батько сучасної соціології та автор слів «протестантська етика».

Вебер був розумним не на свій вік. Зростаючи в Ерфурті, одному з опорних пунктів німецької Реформації, тринадцятирічний Вебер порадував батьків на Різдво своєю статтею «Про напрям німецької історії, з особливою увагою до ролі Імператора й Папи Римського». У чотирнадцять років він писав листи, що рясніли посиланнями на класичних авторів від Цицерона до Вергілія. Уже тоді він добре знався на філософії, зокрема на вченнях Канта та Спінози. У його ранній науковій кар'єрі один тріумф ішов за іншим: у 22 роки він став адвокатом, через три роки захистив докторську дисертацію на тему «Історія середньовічних торгових компаній», а в 27 років габілітаційна робота «Римська аграрна історія та її значення для приватного права» відкрила Веберу шлях до викладання у Берлінському університеті. У тридцять років він здобув посаду професора економіки у Фрайбурзі. Своєю інавгураційною лекцією, що обґрунтовувала зростання німецького імперіалізму, Вебер здобув одночасно і визнання, і сумнівну репутацію.

Ця крива академічного злету болісно перервалася у 1897 році, коли Вебер занедужав на паралітичний нервовий зрив, ускладнений смертю батька, що настала після запальної сварки між ними. У 1899 році він навіть мусив відмовитися від своєї посади. На одужання знадобилося три роки, протягом яких у Вебера зростає цікавість до релігії та її впливу на економіку. Обое його батьків були протестантами, дід по материній лінії був побожним кальвіністом, а інший дід — успішним торговцем лляними тканинами. Мати Вебера була ревною аскетичною кальвіністкою, а батько, навпаки, — гульвісою, що жив повноцінним життям завдяки успадкованому статку. Розкриття зв'язку між релігією та економікою допомогло Веберу розкрити загадку всього його життя: хто з батьків правильно ставився до розкошів світу?

До Реформації християнське релігійне благочестя вважали відмінним від матеріальних справ світу. Позичання грошей під відсотки вважали гріхом, а багатих — не настільки достойними входження у Царство Небесне, як бідних. Винагороди за добродієність сподівалися отримати у потойбічному житті. Усе змінилося у 1520-х роках, принаймні у тих країнах, що прийняли Реформацію. Міркуючи над власним досвідом, Вебер почав замислюватися, чому Реформація зробила Північну Європу прихильнішою до капіталізму, а Південну — ні. Але відповідь на це питання вимагала подорожі за океан.

1904 року Вебер приїхав до Сент-Луїса, штат Міссурі, на Конгрес мистецтв і наук, що відбувся під час Всесвітньої виставки⁵³⁹. Парк, у якому проходила виставка, займав понад 200 гектарів і, здавалося, міг умістити все, що пропонував на продаж американський капіталізм. Вебера засліпили сяючі вогні Палацу електрики. Король постійного струму Томас Едісон був уособленням американського підприємництва. Сент-Луїс переповнювали дива сучасної техніки — від телефонів до кінематографу. Що могло пояснити динаміку цього суспільства, порівняно з яким навіть промислова Німеччина здавалася статичною й повільною? У пошуках відповіді Вебер із майже маніакальною невгамовністю подався до Сполучених Штатів. Нагадуючи неухважного німецького професора, він справив незабутнє враження на своїх американських кузенів Лолу й Меггі Фаленштайн, яких особливо здивував його стриманий коричневий костюм і такі самі коричневі гольфи. Але це враження годі й порівняти з тим, яке на Вебера справила Америка. Подорожуючи потягом від Сент-Луїса до Оклахоми, проїжджаючи такі невеличкі містечка як Бурбон і Куба, він нарешті збагнув:

Цей краєвид справді неймовірний: наметові табори робітників, особливо будівельників численних залізниць; зазвичай «вулиці» щоліта двічі обробляють гасом, щоб запобігти пилюці й смороду; дерев'яні церкви принаймні чотирьох-п'яти конфесій... Додайте до цього звичний клубок телеграфних і телефонних дротів та споруджувані лінії електропередач, і протяжність «міста» сягне безмежності⁵⁴⁰.

Невелике містечко Сент-Джеймс, за 170 кілометрів на захід від Сент-Луїса, типове з-поміж тисяч нових поселень, що виникли

уздовж залізниць, які тягнуться на захід по всій Америці. Коли сто років тому Вебер пройшовся цим містом, його вразила величезна кількість різного ґатунку церков і капличок. Зі свіжими спогадами про промислову екстравагантність Всесвітньої виставки, він почав помічати своєрідний зв'язок між матеріальним успіхом Америки та її пульсуючим релігійним життям.

Повернувшись до наукових студій у Гайдельберзі, Вебер написав другу частину свого видатного дослідження «Протестантська етика і дух капіталізму». У ньому міститься один із найвпливовіших аргументів на користь Західної цивілізації — економічна динаміка була побіжним наслідком протестантської Реформації. Тоді як інші релігії пов'язували святість із відмовою від мирських справ — ченці в монастирях, відлюдники у печерах, — протестантські течії вважали наполегливість і ощадливість вираженнями нового типу трудового благочестя. Інакше кажучи, капіталістичне «гасло» було за своїм походженням релігійним: «Щоб досягти... впевненості [в обраності], рекомендується активна світська діяльність... [Таким чином] християнський аскетизм... увійшов до ринкового способу життя»⁵⁴¹. «Невтомна праця», як називав її Вебер, була найнадійнішим доказом того, що ви належите до обраної Богом невеликої когорти людей, визначених Ним для спасіння. Протестантизм, стверджував він, «звільняв придбання від психологічного гніту традиціоналістської етики; розбивав кайдани, які заковували прагнення до наживи, перетворюючи це заняття не лише на законне, а й бажане Богові». Крім того, протестантська етика забезпечила капіталіста «тверезими, добросовісними, надзвичайно працелюбними працівниками, які дивилися на роботу як на бажану Богові життєву мету»⁵⁴². Більшу частину своєї історії людство працювало, щоб жити; натомість протестанти жили, щоб працювати. Ця етика праці, на думку Вебера, породила сучасний капіталізм, який він охарактеризував як «буржуазний промисловий капіталізм з його раціональною організацією вільної праці»⁵⁴³.

Тезі Вебера не бракувало суперечностей. Він вважав «раціональну життєву поведінку на основі ідеї професійного покликання... одним із конститутивних компонентів духу

сучасного капіталізму»⁵⁴⁴. Але в іншому місці він визнавав ірраціональний характер «християнської аскези»: «Ідеальному типу капіталістичного підприємця... багатство нічого не дає — за винятком ірраціонального відчуття добросовісного виконання свого покликання»; для капіталіста «нажива до такої міри мислиться як самоціль, що стає чимось трансцендентним і навіть просто ірраціональним стосовно “щастя” або “користі” окремої людини»⁵⁴⁵. Ще проблематичнішими стали його різкі випадки в бік євреїв, які були винятком в аргументації Вебера²⁹. «Єврейство», згідно з Вебером, «схилялося на бік політично або спекулятивно орієнтованого “авантюриницького” капіталізму: його етос був... етосом капіталізму паріїв, тоді як пуританізм був носієм етосу раціонального буржуазного підприємництва і раціональної організації праці»⁵⁴⁶. Крім того, Вебер дивним чином проґавив успіх католицьких підприємців у Франції, Бельгії та деінде. Дійсно, вільне поводження з фактами є одним із яскравих недоліків його дослідження. Слова Мартіна Лютера і Вестмінстерське сповідання віри недоречно чергуються з цитатами Бенджаміна Франкліна та деякими відверто сумнівними відомостями про освітню підготовку та прибутки протестантів і католиків на німецькій землі Баден. Пізніше вчені, зокрема економічний історик-фабіанець Тоуні, поставили під сумнів визначальний аргумент Вебера про прямий причиновий зв'язок між релігійною доктриною та економічною поведінкою⁵⁴⁷. З іншого боку, чимало важливих кроків у становленні духу капіталізму сталися ще до Реформації, у містах Ломбардії та Фландрії, а багато провідних реформаторів висловлювали відверто антикапіталістичні погляди. Принаймні одне вагоме емпіричне дослідження 276-ти німецьких міст від 1300 по 1900 рік виявило «відсутність впливу протестантизму на процес економічного зростання», зокрема показників зростання розміру міст⁵⁴⁸. Деякі порівняльні дослідження країн дійшли схожих висновків⁵⁴⁹.

Водночас існують підстави вважати, що Вебер рухався у правильному напрямку попри те, що його аргументи виявилися хибними. Після Реформації, як він і припускав, у протестантських країнах Європи окреслилася чітка тенденція до значно швидшого

зростання, ніж у католицьких, отож на 1700 рік протестанти перегнали католиків у доходах на душу населення, а на 1940 рік рівень життя населення католицьких країн погіршився у середньому на 40 % порівняно з населенням протестантських країн⁵⁵⁰. Колишні протестантські колонії приблизно з 1950 року також стали жити краще, ніж католицькі, попри те, що релігія не є вичерпним поясненням цієї відмінності⁵⁵¹. Через ключове значення думки Лютера про можливість індивідуального вивчення Біблії, протестантизм заохочував грамотність, не кажучи вже про книгодрук, а разом із науковими дослідженнями це, безперечно, сприяло економічному розвитку (накопиченню «людського капіталу»)⁵⁵². Таке твердження справедливе не лише для таких країн, як Шотландія, де витрати на освіту, набір до шкіл та грамотність були доволі високими, а й для всього протестантського світу загалом. Хоч би де з'являлися протестантські місіонери, вони просували освіченість із довгостроковою користю для суспільств, які вони намагалися навчити. Цього не можна сказати про католицьких місіонерів у період від Контрреформації до Другого Ватиканського Собору (1962–1965)⁵⁵³. Саме протестантські місіонери відповідальні за те, що кількість шкіл у британських колоніях була в середньому вчетверо–вп'ятеро вищою за кількість шкіл у колоніях інших країн. У 1941 році понад 55 % населення теперішнього індійського штату Керала були освічені — це більше, ніж у середньому по Індії, і майже стільки ж, скільки у найбідніших європейських країнах на зразок Португалії. Це пояснюється високою активністю протестантських місіонерів у Кералі, де віддавна існувала християнська громада. Там, де протестантських місіонерів не було (наприклад, у мусульманських регіонах чи протекторатах Бутан, Непал і Сіккім), населення британських колоній мало незрівнянно нижчий рівень грамотності⁵⁵⁴. Рівень протестантської місіонерської активності став яскравим показником економічної діяльності та політичної стабільності у цих країнах після здобуття ними незалежності. Нещодавні дослідження моральних настанов свідчать, що серед протестантів панує незвично високий рівень взаємної довіри — важлива передумова для розвитку ефективних кредитних мереж⁵⁵⁵.

Загалом будь-яку релігійну віру, на відміну від формального зобов'язання, зазвичай пов'язують із економічним зростанням, зокрема там, де поняття раю та пекла дають стимул для гарної поведінки у поцейбічному світі. А це означає не лише важку працю і взаємну довіру між людьми, а й ощадливість, чесність, довіру та відкритість до чужинців, тобто всі характеристики економічного успіху⁵⁵⁶.

Релігія справді має значення. У попередніх розділах ми побачили, як конфуціанська «етика стабільності» вплинула на невдачу імператорського Китаю у поширенні конкурентної інституційної структури, яка просувала нововведення у Західній Європі, навіть якщо б Китай був зовсім не статичним суспільством, яке Вебер описав у продовженні «Протестантської етики» — праці «Конфуціанство і даосизм» (1915). Ми з'ясували, як влада імамів і мулл придушувала будь-які спроби наукової революції в ісламському світі. Ми також побачили, як римокатолицька церква гальмувала економічний розвиток Південної Америки. Проте, мабуть, найбільшим внеском релігії в історію Західної цивілізації стало те, що протестантизм спонукав Захід не лише працювати, а й накопичувати та читати. Промислова революція стала справжнім продуктом технологічних інновацій та споживання. Але вона також потребувала збільшення інтенсивності й тривалості праці, поєднаної із накопиченням капіталу завдяки заощадженню й інвестуванню. Насамперед завдяки накопиченню людського капіталу: грамотність, якій сприяв протестантизм, надавала вказаним факторам життєвої сили. А тепер поговорімо про протестантську етику *слова*.

Отже, питання звучить так: чи втратив Захід у наш час релігію та етику, які зробили його могутнім?

Лови кайф!

Сьогодні європейці є світовими дармоїдами. У середньому вони працюють менше за американців і набагато менше за азійців. Завдяки подовженій освіті та ранньому виходу на пенсію, працездатною є лише невелика частка європейців. Наприклад, порівняно з 65 % американців та 74 % китайців, працездатними

вважаються 54 % бельгійців та греків віком від 15 років⁵⁵⁷. Найбільша частка працездатних європейців — це безробітні, а це більше, ніж будь-де в розвинутому світі в середньому за останні три десятиліття (1980–2010). Крім того, європейці найчастіше вдаються до страйків¹⁰⁰. Вони працюють меншу кількість годин, насамперед, завдяки скороченню робочих днів та подовженню свят⁵⁵⁸. У 2000–2009 роках пересічний працевлаштований американець працював близько 1711 годин на рік (під впливом фінансової кризи, яка перевела багатьох працівників на скорочений робочий день, ця цифра знизилася), тоді як пересічний німець лише 1437 годин, тобто на 16 % менше. Така ситуація є наслідком тривалого періоду дивергенції. 1979 року розбіжність у кількості годин праці між американцями й європейцями була меншою, адже на той час середньостатистичний іспанський працівник працював більше годин на рік, ніж американець. Але відтоді кількість годин праці європейця скоротилася більш ніж на одну п'яту. І хоча те саме спостерігалось в Азії, пересічний японець працює стільки ж годин на рік, скільки й американець, а корейський працівник навіть на 39 % більше. У Гонконгу й Сингапурі люди на рік працюють на третину годин більше за американців⁵⁵⁹.

Вражає те, що трансатлантична розбіжність у підходах до праці майже точно збіглася з аналогічною розбіжністю в релігійності. Європейці не лише менше працюють, вони менше моляться і менше вірять у Бога. Були часи, коли Європа могла справедливо вважати себе «християнським світом». Європейці побудували найкрасивіші на континенті культові споруди. Вони запекло сперечалися про відмінності між трансубстанціацією та консубстанціацією¹⁰¹. Як паломники, місіонери та конкістадори пливли в різні сторони світу, маючи намір перетворити невірних на істинних вірян. Тепер самі європейці є невірними. Згідно з нещодавнім (2005–2008) «Дослідженням цінностей у світі», 4 % норвежців та шведів і 8 % французів та німців відвідують богослужіння принаймні раз на тиждень порівняно з 36 % американців, 44 % індійців, 48 % бразильців та 78 % африканців, що мешкають на південь від Сахари. Помітно вищими є показники для таких переважно католицьких країн, як Італія

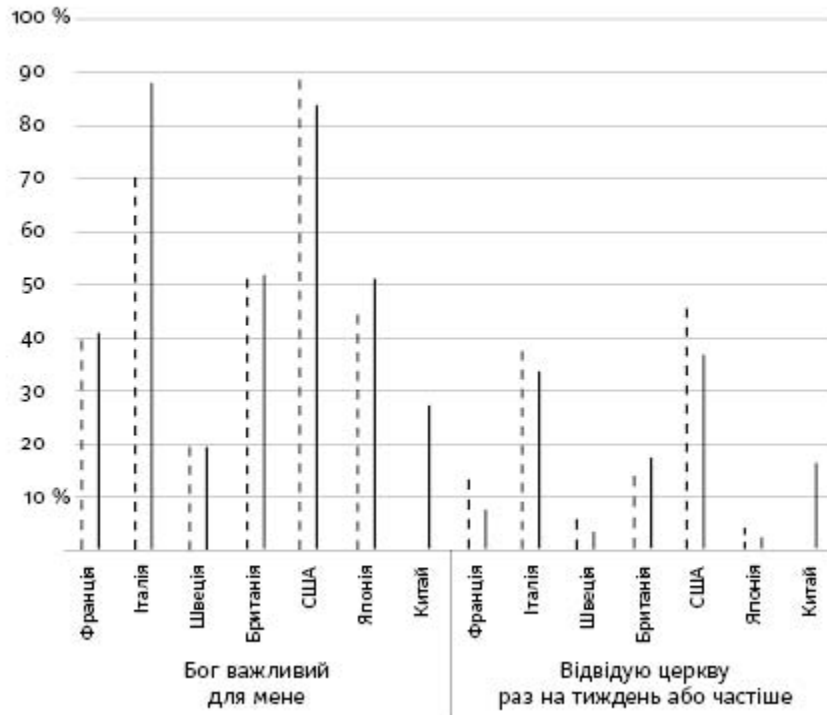
(32 %) та Іспанія (16 %). І є лише дві країни, де рівень виконання релігійних ритуалів є нижчим навіть за протестантські країни, це — Росія та Японія. Бог є «дуже важливим» лише для кожного десятого німця і голландця; частка французів у цьому сенсі трохи вища. Для порівняння: 58 % американців стверджують, що Бог є дуже важливим у їхньому житті. Значущість Бога стабільно висока у Латинській Америці та країнах на південь від Сахари, і найвища в усіх мусульманських країнах Близького Сходу. Тільки в Китаї Бог є важливим для меншої кількості людей, ніж у Європі (менше 5 %). Близько третини американців (порівняно з 4 % норвежців та шведів, 9 % фінів, 11 % німців та іспанців, 12 % італійців) вважають, що політики-атеїсти непридатні для державної служби. Лише половина індійців та бразильців терпимо ставляться до таких політиків⁵⁶⁰. І лише в Японії релігійна віра важить менше для політики, ніж у Західній Європі.

У цьому сенсі особливо цікавою є Британія, зважаючи на ревність, з якою британці намагалися поширити свою релігійну віру у ХІХ столітті. Згідно з «Дослідженням цінностей у світі», сьогодні

17 % британців стверджують, що відвідують богослужіння принаймні раз на тиждень — частіше, ніж у континентальній Європі, але рідше, ніж в Америці. Менше чверті британців заявляють, що Бог є дуже важливим у їхньому житті, що, знову ж таки, удвічі менше за відповідну кількість американців. Щоправда, показники Сполученого Королівства зросли порівняно з 1981 роком (коли лише 14 % заявляло, що відвідують церкву раз на тиждень, а кожен п'ятий вважав Бога важливим для себе). Але ці дослідження не покладають розрізнення між релігіями, тож вони, ймовірно, применшують факт занепаду християнства у Британії. Дослідження 2004 року показало, що в середньому за тиждень більше мусульман відвідують мечеть, ніж англіканці в церкву. І майже всі показники поточного збільшення відвідин церков пояснюються зростанням небілих громад, особливо в евангелістських церквах та церквах п'ятидесятників. Коли компанія «Крістіан ресьорч» (Christian Research) у неділю 8 травня 2005 року збрала дані з 18 720 церков, реальний рівень відвідування становив лише 6,3 % населення, знизившись на 15 % порівняно з 1998 роком. При ретельнішому вивченні з'ясується, що Британія, схоже, уособлює в Західній Європі як крах дотримання ритуалів, так і падіння віри.

Релігійна віра та дотримання ритуалів
(поч. 1980-х – сер. 2000-х)

Дехристиянізація Британії — це відносно нове явище. У своїй «Короткій історії Англії» (1917) Гілберт Кіт Честертон вважав самоочевидним те, що християнство є синонімом цивілізації:

Якщо хочуть знати, що ми маємо на увазі, коли кажемо, що християнський світ був і залишається однією культурою або однією цивілізацією, існує простий спосіб виразити цю думку. Він полягає в тому, щоб запитати, що є спільного... у різних ужитках слова «християнський»... У повсякденному спілкуванні звичайних людей воно довгий час позначало культуру або цивілізацію. Бен Ганн на Острові скарбів не сказав Джиму Гокінсу: «Я почуваюся відірваним від певного типу цивілізації», натомість він сказав йому: «Я давно не куштував християнської їжі»⁵⁶¹.

Британські протестанти ніколи не були по-справжньому ревними вірянами (на відміну від, наприклад, католиків-ірландців), проте до кінця 1950-х якщо не регулярність відвідування церкви, то принаймні членство в ній, було відносно високим і стабільним. Навіть 1960 року майже п'ята частина населення Сполученого Королівства належала до Церкви. Але на 2000 рік ця частка впала до кожного десятого⁵⁶². До 1960-х років більшість шлюбів в Англії

та Уельсі були урочисто проведені у церкві; тому почався різкий спад, що сягнув у 1990-х роках приблизно 40 %. Для більшої половини ХХ століття ті, хто проходив обряд причастя під час англіканської Пасхи, налічували близько 5–6 % населення Англії, і лише з 1960-х років їхня частка різко знизилася до 2 %. Дані для шотландської пресвітеріанської церкви демонструють схожу тенденцію, стабільну до 1960 року, і різкий спад на половину після цього. Особливо вражаючим є зниження кількості обрядів конфірмації (миропомазання). В Англії 1910 року відбулося 227 135 конфірмацій, а 2007 року — лише 27 900, що аж на 16 % менше за показник попередніх п'яти років. Між 1960 та 1979 роками коефіцієнт конфірмацій серед осіб віком від 12 до 20 років знизився наполовину і далі різко знижується. Зараз навіть кожен п'ятий з охрещених не проходить конфірмацію⁵⁶³. Для шотландської пресвітеріанської церкви цей спад виглядає ще стрімкішим⁵⁶⁴. Сьогодні ніхто у Лондоні чи Единбурзі не вживає слово «християнський» у тому сенсі, що й Бен Ганн.

Схоже, ці тенденції зберігаються. Люди, які практикують християнство, старішають: 38 % методистів та членів Об'єднаної реформатської церкви у 1999 році були у віці 65 років і старше, порівняно з, наприклад, 16 % загального населення⁵⁶⁵. Молоді британці помітно менше схильні вірити в Бога та Царство Небесне⁵⁶⁶.

За деякими оцінками, Британія вже є однією із найатеїстичніших країн світу, адже 56 % населення ніколи не бували в церкві. Це найвищий показник у Західній Європі⁵⁶⁷. Дослідження 2000 року «Душа Британії», проведене для документального телесеріалу Майкла Бюрка, показало приголомшливий рівень байдужості до релігії. Лише 9 % опитаних були переконані, що християнська віра є найкращим шляхом до Бога, 32 % вважали, що всі релігії однаковою мірою важливі. Хоча лише 8 % заявили про себе як про атеїстів, 12 % зізналися, що не знають, у що їм вірити. Понад дві третини респондентів сказали, що не визнають жодного чітко сформульованого морального орієнтиру, а серед них аж 85 % були віком до 24 років. (Неймовірно, але 45 % опитаних сказали, що зменшення впливу релігії негативно вплинуло на країну.)

Деякі найвідоміші британські письменники ХХ століття передбачили кризу релігії у Британії. Оксфордський викладач Клайв Стейплз Льюїс (більше відомий сьогодні завдяки своїм фентезі¹⁰²) написав «Листи Баламута» (1942) в надії, що глузування з диявола зможе приборкати нечистого. Івлін Во, як ми дізнаємося з його воєнної трилогії «Меч честі» (1952–1961), знав, що пише епітафію для давнього англійського католицизму. Обидва письменники відчували, що Друга світова війна стала смертельною загрозою для християнської віри. Проте до 1960-х років їхнє передчуття секуляризації не знаходило підтверджень. Чому ж тоді британці втратили свою історичну віру? Як і чимало інших складних запитань, воно, на перший погляд, має просту відповідь. Та перш ніж ми просто звинуватимо в усьому, як поет Філіп Ларкін, «шістдесятників», тобто «Бітлз», протизаплідні пігулки та міні-спідниці, нам слід нагадати собі, що Сполучені Штати також насолоджувалися цими земними радощами, але не перестали бути християнською країною. Поставте сьогодні це запитання багатьом європейцям, і вони дадуть вам відповідь, що релігійна віра є всього-на-всього анахронізмом, пережитком середньовічного марновірства. Вони заковують очі під лоба, дивлячись на релігійний запал американського Біблійного поясу, не розуміючи, що справжньою аномалією є їхня власна нестача віри.

Хто вбив християнство в Європі, якщо це не був Джон Леннон?⁵⁶⁸ Чи був дух капіталізму, як прогнозував Вебер, готовий знищити власне протестантське джерело так само, як матеріалізм зіпсував первинний аскетизм благочестя («гіпотеза секуляризації»)?⁵⁶⁹ Така думка близька до поглядів романіста й (у старості) аскета Льва Толстого, який вважав, що існує фундаментальне протиріччя між ученням Христа і «тими успадкованими умовами життя, які ми називаємо цивілізацією, культурою, мистецтвом і наукою»⁵⁷⁰. Якщо це так, то яка частка економічного розвитку прямо суперечить релігійній вірі? Зміна ролі жінок і занепад нуклеарної родини, які, здається, пояснюють крах дітонародження й демографічний занепад Заходу? Наукове знання, яке Вебер назвав «розчаклуванням світу», зокрема теорія еволюції Дарвіна,

що перемогла біблійну історію божественного сотворіння? Подовження тривалості життя, яке суттєво знизило ранню смертність? Чи держава добробуту — світський пастир, який супроводжує нас від колиски до могили? Чи, можливо, європейське християнство вбила хронічна зацикленість сучасної культури на собі самій? Чи убивцею європейської протестантської етики праці став Зигмунд Фройд?

У «Майбутньому однієї ілюзії» (1928) Фройд, уродженець Моравії, родоначальник психоаналізу, виклав своє спростування концепції Вебера. Для колишнього юдея релігія не могла більше бути рушійною силою, що вела до досягнень Західної цивілізації, адже релігія була суттєвою «ілюзією», «світовим неврозом», за допомогою якого люди захищалися від поступок своїм основним інстинктам: руйнівним пориванням, сексуальним бажанням та насильству. Без релігії запанував би хаос:

Якщо уявити, що її заборони знято, то відтепер кожен зможе вибирати будь-яку жінку, яка йому запала в око, як свій сексуальний об'єкт, зможе вбити будь-кого, хто конкурує з ним за жінку або взагалі стає йому на шляху, зможе без дозволу відібрати в іншого частку його майна⁵⁷¹.

Релігія не лише забороняє несамовитий сексуальний проміскуїтет та насильство — вона примирює людей із «жорстокістю долі, особливо зі смертю» та зі «стражданнями й тяготами» повсякденності⁵⁷².

Коли монотеїстичні релігії поєднали богів в одній особі, «людське ставлення до релігії знову змогло набути інтимності та напруженості дитячого ставлення до отця. Якщо для божественного отця люди зробили так багато, вони прагнули одержати навзаєм винагороду, принаймні стати його єдиною любовою дитиною, обраним народом»⁵⁷³.

Фройд майже не сподівався, що людство, а надто європейці, самотужки зможе позбутися релігії. З цього приводу він висловився так:

Якщо ви хочете прогнати релігію з нашої європейської цивілізації¹⁰³, то цього можна досягти лише за допомогою іншої системи вчень, яка з самого початку запозичить усі психологічні риси релігії із метою самозахисту, ту ж таки святенність, жорсткість, нетерпимість, а також заборону інакодумства¹⁰⁴⁵⁷⁴.

У 30-ті роки, коли Сталін і Гітлер пропагували свої жахливі культури, це, звісно, здавалося правдоподібним. Однак в обох випадках тоталітарні політичні релігії так і не зуміли приборкати первинні інстинкти, описані у теорії релігії Фройда. На 1945 рік Європа лежала в руїнах унаслідок розгулу насильства, зокрема, приголомшливого сексуального насильства у вигляді масових згвалтувань, якого не знала навіть доба Тамерлана. Першочерговою реакцією у багатьох країнах, що найбільше постраждали від масових убивств (зокрема у Радянському Союзі), стало повернення до справжньої релігії та використання перевірених часом зручних способів оплакування мерців.

Утім у 60-х роках покоління, занадто юне для того, щоб пам'ятати про період тотальної війни та геноциду, почало шукати нову, нехристиянську віддушину для своїх приборканих бажань. Теорії Фройда, з їхнім негативним ставленням до витіснення та прихованою симпатією до еротичного поривання, частково зіграли свою роль у підбурюванні європейців до заміни церкви на секс-шоп. У «Невдоволенні культурою»⁵⁷⁵ (1929–1930, книжка, яку у Сполучених Штатах наважилися надрукувати лише 1961 року) Фройд доводив, що існує засаднича «антитеза» між формою існування культури та первісними спонуками людини:

Існування цієї агресивності, яку ми здатні виявити у самих собі і з повним правом припустити її наявність в інших, якраз і перешкоджає нашим стосункам із ближніми і примушує культуру йти на поступки. Унаслідок цієї відпочаткової ворожості людей культурна спільнота весь час відчуває загрозу розпаду. Інтереси трудової спільноти не змогли б її вберегти, адже інстинктивні пристрасті значно потужніші за розумні інтереси. Культура має напружувати всі свої сили, щоб покласти край агресивним пориванням людини, стримати їх за допомогою відповідних психічних реакцій. Задля цього... [накладаються] заборони на сексуальне життя, а ідеальна заповідь любити ближнього, як себе самого, виправдана хіба тим, що вона докорінно суперечить споконвічній людській природі... [Культура є] процесом, що стоїть на службі Еросу, який прагне зібрати в одне ціле окремих індивідів, потім родини, племена, народи, нації, а згодом усе людство. Чому так має відбуватися, ми не знаємо. Такою є справа Еросу... Люди пов'язані одне з одним за допомогою лібідо... Цій програмі культури протистоїть природний інстинкт агресивності, ворожості одного до всіх і всіх до одного. Агресивне поривання є нащадком і головним представником інстинкту смерті, виявленого поряд із Еросом, який ділить із ним владу над світом. Тепер сенс культурного розвитку стає зрозумілішим. На прикладі всього людського роду він має показати нам боротьбу між Еросом і Танатосом, між інстинктом життя й інстинктом руйнування. Ця боротьба і є

сутністю та змістом життя як такого⁵⁷⁶.

Прочитавши ці рядки, можна збагнути, що мав на увазі віденський сатирик Карл Краус, коли казав, що психоаналіз був «хворобою, яка вдавала, що проти неї існують ліки»⁵⁷⁷. Але цю ідею гіпі витлумачили як нову заповідь — «Не парся!», якої вони й дотримувалися. Хіт гурту «Омбрейс» (The Hombres) «Не парся» (Let It All Hang Out, 1967) став одним із небагатьох гімнів 1960-х, але його перші рядки — «Любі мої друзі, вам пощастило вислухати проповідь / Від Джона Ячмінного Зернятка, нікотину та спокусників Єви» — чудово підсумовували, чим тепер слід зайнятися¹⁰⁵. Сьогодні для більшості переконаних критиків Заходу (і не лише радикальних ісламістів) «шістдесяті» відкрили двері постфрейдистської антицивілізації із властивими їй гедоністичним святкуванням індивідуальних задовольень, запереченням богослов'я на користь порнографії та відмовою від Христа на користь гротескно жорстоких фільмів та відеоігор, які найкраще характеризує поняття «війнографія».

Проблема всіх теорій смерті протестантизму в Європі полягає ось у чому: хоч би якими були їхні пояснення причин дехристиянізації в Європі, ці теорії не спроможні пояснити, чому в Америці віра у Христа досі жива. Американці зазнали майже тих самих соціальних і культурних змін, що і європейці. Вони стали заможнішими, їхнє наукове знання зросло, вони навіть більше залежні від психоаналізу та порнографії, ніж європейці. Проте в Америці протестантизм серйозно не постраждав від занепаду, який пережила Європа. Якраз навпаки — у певному сенсі, в сьогоdnішній Америці Бог такий само впливовий, яким Він був сорок років тому⁵⁷⁸. Найкращим доказом на користь цього є наявність десятків мільйонів парафіян, котрі щонеділі стікаються до американських церков.

Хоч як це падоксально, але поява у шістдесяті роки трійці у вигляді сексу, наркотиків та рок-н-ролу збіглася у США з модою на євангелістський протестантизм. Преподобний Біллі Грегем змагався із «Бітлз» за те, хто з них збере більше молоді на стадіоні. То була не так реакція, як своерідна імітація. Виступаючи на рок-фестивалі у Маямі 1969 року, Грегем закликав присутніх:

«Налаштуйтеся на Бога... Зверніться до Його могутності»⁵⁷⁹. У 1972 році група християн-студентів із організації «Кампус крусейд» (Campus Crusade) влаштувала Євангелістську конференцію у Далласі під назвою «Експло-72» (Explo'72), що завершилася концертом, який мав стати християнським «Вудстоком» (рок-фестиваль 1969 року, який став початком кінця контркультури хіпі)¹⁰⁶. Коли Сінтія-«Гіпсоливарниця», неповнолітня католичка із Чикаго, зробила гіпсові зліпки ерегованих членів Джиммі Гендрікса, Роберта Планта та Кіта Річардса¹⁰⁷ (і точно не Кліффа Річардса), вона лише втілила Фройдів прогноз про перемогу Еросу над Танатосом. Зрештою, як стверджували наклейки на бамперах, Бог є любов. Відродившись для релігії, Америка водночас народилася для порно.

Як можна пояснити той факт, що Західна цивілізація, схоже, поділилася навпіл — на безбожну Європу на сході та побожну Америку на заході? Як пояснити непохитність християнства в Америці в часи, коли воно занепало в Європі? Найкращу відповідь можна знайти у Спрингфілді, штат Міссурі, містечку, яке називають «королевою Озаркських гір» і яке є батьківщиною побудованого у міжвоєнний період шосе від Чикаго до Каліфорнії, увічнене Боббі Трупом у пісні «(Лови кайф) на маршруті 66» (Get Your Kicks on) Route 66, 1946). Якщо Макса Вебера вразило розмаїття протестантських сект під час мандрівки понад століття тому, сьогодні він здивувався б і поготів. У Спрингфілді одна церква припадає на кожну тисячу жителів — у місті налічується 122 баптистські церкви, 36 каплиць, 25 Церков Христа та 15 Церков Божих, загалом 400 християнських культових споруд. Тож це вам це кайф на маршруті 66 — це ваше розп'яття.

Важливо те, що ці церкви ведуть запеклу боротьбу за душі вірян. Як помітив Вебер, окремі американські баптисти, методисти та інші протестанти змагалися у власних локальних релігійних спільнотах за те, щоб показати, хто з них по-справжньому побожний. Але зараз у Спрингфілді існує настільки гостра конкуренція між церквами, як між продавцями автомобілів чи фаст-фудів. Тамтешні церкви мають бути комерційно прибутковими, щоб приваблювати й утримувати парафіян, і з огляду на це очевидним переможцем серед них є Асамблея

Джеймс-Рівер. На думку європейця, вона більше схожа на торговий центр чи бізнес-парк, хоча, фактично, це найбільша церква у Спрингфілді. І дійсно, вона одна з найбільших у Сполучених Штатах, а її пастор Джон Лінделл, талановитий проповідник-харизмат, поєднує в собі давню біблійську вченість зі сценічною майстерністю рок-зірки. Іноді здається, що він — природний нащадок Революції Ісуса (про яку сповістив журнал «Тайм» (Time) 1971 року), натхненного руху християнської молоді у дусі британської рок-опери «Ісус Христос — суперзірка» (1970). Утім Лінделлу властива нестриманість. Коли він звертається до Бога («Боже, який же Ти дивовижний»), він здається не Яном Гілланом (кудратим вокалістом «Діп пьорпл» (Deep Purple), який виконав партію Ісуса в оригінальному саундтреку до тієї рок-опери), а Стівом Джобсом, який презентує останній портативний пристрій від «Еппл», що міг би називатися «айгод» (iGod). На думку Лінделла, протестантська етика й надалі житиме у Спрингфілді. Він не сумнівається, що саме його віра найкраще надихає вірян на сумлінну працю. Він сам є своєрідним трудівником — три бурхливі служби в один недільний день є значним проповідницьким навантаженням. Здається, дух святий зливається з капіталізмом як зчеплюються кошики в супермаркеті — але, на щастя, не мідні, які так полюбляє Мак Гаммонд із Християнського центру Живого Слова у Мінеаполісі, котрий обіцяє, що «біблійні принципи збільшать ваше духовне зростання і допоможуть вам виграти на роботі, у стосунках і у фінансовій сфері»⁵⁸⁰.

Візит у Джеймс-Рівер дає зрозуміти головну відмінність між європейським та американським протестантизмом. Якщо в Європі Реформацію націоналізували разом із утворенням національних церков на зразок англіканської чи шотландської пресвітеріанської, у Сполучених Штатах завжди суворо розмежовували релігію та державу, створюючи можливості для конкуренції між численними протестантськими церквами. І це найкраще пояснює дивну смерть релігії в Європі та її безнастанний розвиток у Сполучених Штатах. У релігії, як і в бізнесі, державні монополії неефективні, навіть якщо іноді існування державної релігії збільшує кількість вірян (у державної

релігії є щедрі субсидії від уряду та мінімальний контроль за призначенням священиків)⁵⁸¹. Зазвичай конкуренція між церквами на вільному ринку релігії стимулює до інновацій, покликаних зробити повноціннішими досвід поклоніння та членства у церкві. Саме це і живить релігію в Америці⁵⁸². (Таке припущення не нове. Схожий аргумент наводить Адам Сміт у «Добробуті націй», порівнюючи країни, в яких церкви одержавлені, з тими, в яких дозволено конкуренцію між церквами⁵⁸³.)

А все ж таки у теперішніх американських євангелістах Вебера дещо приголомшило б, не кажучи вже про Сміта. У певному сенсі більшість успішних сьогодні церков процвітають завдяки тому, що вони створили комерційне християнство, що межує з поклонінням супермаркетам «Вол-март» (Wal-Mart)⁵⁸⁴. Туди не лише легко приїхати й цікаво спостерігати — схоже на поїздку в мультиплексний кінотеатр із напоями чи кавою «Старбакс» (Starbucks). Сьогоднішні церкви вимагають від вірян напрочуд мало. З іншого боку, вони постійно щось вимагають у Бога⁵⁸⁵, тому молитва у Джеймс-Рівер часто складається із прохань до божества допомогти розв'язати особисті проблеми. Бога-Отця, Бога-Сина і Святого Духа замінили Бог-Аналітик, Бог-секретар й Особистий Тренер. Для двох п'ятих білих американців, що регулярно змінюють релігію у ключові моменти свого життя, віра є на диво нестабільною⁵⁸⁶.

Проблема перетворення релігії на ще одну форму відпочинку означає, що американці дуже віддалилися від Веберової версії протестантської етики, в якій надання обіцяної винагороди залежало від накопиченого капіталу. За його словами,

Протестантська аскеза з усією рішучістю відкидала безпосередню насолоду багатством і прагнула обмежити споживання... Якщо ж обмеження споживання поєднується з вивільненням прагнення до наживи, то об'єктивним результатом цього стає нагромадження капіталу шляхом примусу до аскетичної оцядливості⁵⁸⁷.

На відміну від цього ми щойно стали свідком експерименту, що називається марнотратний капіталізм. У Сполучених Штатах показник родинних заощаджень знизився до нуля в кульмінаційний момент бульбашки іпотечних кредитів, коли

родини не лише витрачали весь свій дохід, а й вичерпали запаси. Падіння ощадливості запустило сценарій фінансової кризи. Коли в 2006-му ціни на нерухомість різко впали, почалася ланцюгова реакція: ті, хто взяв у борг більше заставної вартості свого житла, перестав сплачувати за іпотечним кредитом; ті, хто вклав гроші в облігації, забезпечені заставами з нерухомості, зазнали великих збитків; банки, які позичали великі суми для інвестицій в облігації, постраждали спочатку від неліквідності, а незабаром від неплатоспроможності; щоб запобігти масовому банкрутству банків уряди створили фонди термінової допомоги, і криза приватної заборгованості переросла у кризу державного боргу. Сьогодні сумарний приватний і державний борг, що обтяжує Сполучені Штати, у 3,5 рази перевищує їхній сукупний ВВП⁵⁸⁸.

Але в такому становищі опинилася не лише Америка. Схожі наслідки криза мала і в інших англомовних країнах — Ірландії, Сполученому Королівстві і значно менше в Австралії та Канаді. Це була фрактальна геометрія епохи фінансового левериджа, коли та сама проблема повторювалася у різних масштабах. У більшості європейських країн луснули великі бульбашки іпотечних кредитів — ціни на житло випереджали доходи навіть більше, ніж у США. Тож найсуворіші кризи прийшли до Португалії, Ірландії та Греції, які припустилися помилки, збільшивши дефіцит бюджету, водночас перебуваючи в одному валютному союзі з Німеччиною. Але фінансова криза 2007–2009 років, попри її світовий ефект, не була за своїми витоками світовою. То була криза, створена у Західному світі внаслідок надвисокого споживання та ослаблення фінансових важелів. У Решті світу, особливо в Азії, картина була зовсім іншою.

Загальновизнано, що показники заощаджень значно більші на Сході, ніж на Заході. Там приватні борги набагато менші, будинки найчастіше купують одразу або під невеликі іпотечні ставки. Інші форми споживчого кредиту відіграють незначну роль. Крім того, добре відомо, що азійці працюють більшу кількість годин на рік, ніж їхні західні колеги — у середньому від 2120 годин на Тайвані до 2243 годин у Південній Кореї. Рідше зважають на те, що зростання економії та промисловості в Азії відбувається паралельно з одним із найдивовижніших побічних ефектів

вестернізації — поширенням християнства і, передусім, у Китаї.

Китайський Єрусалим

Історія виникнення духу капіталізму в Китаї відома всім. Але чи відома історія виникнення протестантської етики в Китаї? Згідно з галузевими дослідженнями організації «Чайна партнер» (China Partner) та Східнокитайського педагогічного університету в Шанхаї, сьогодні в Китаї налічується близько 40 млн християн-протестантів, а в 1949 році їх було всього-на-всього півмільйона. Дехто оцінює їхню максимальну кількість ще вище — до 75 або навіть 110 млн⁵⁸⁹. Якщо додати ще 20 мільйонів католиків, тоді чисельність християн у Китаї сягатиме аж 130 мільйонів осіб. Насправді, сьогодні може бути більше вірян у Китаї, ніж у Європі⁵⁹⁰. У Китаї будують більше церков, ніж будь-де у світі і так само друкують Біблій більше, ніж у будь-якій іншій країні. Нанкінська видавнича компанія є найбільшим виробником Біблій у світі. Її друкарні від часу заснування компанії 1986 року виготовили понад 70 млн Біблій, зокрема 50 млн примірників мандаринською¹⁰⁸ та іншими мовами, якими розмовляють китайці⁵⁹¹. Можливо, за три десятиліття християни становитимуть від 20 до 30 % китайського населення⁵⁹². Це може збентежити нас, варто лише згадати силу опору, якого зазнало поширення християнства в історії Китаю.

Невдале укорінення протестантизму в Китаї у попередні століття є своєрідною загадкою. До Китаю, де правила династія Тан, місії християн-несторіан прибули щонайраніше у VII столітті. Перша римо-католицька церква була збудована 1299 року Джованні да Монтекорвіно, якого 1307 року призначили архієпископом Ханбалика¹⁰⁹. Проте наприкінці XIV століття ці форпости християн зникли внаслідок ворожості з боку династії Мін. Друга хвиля місіонерів з'явилася на початку XVII століття, коли єзуїт Маттео Річчі отримав дозвіл оселитися в Пекіні. На початку XVIII століття в Китаї було щонайбільше 300 тисяч християн. Утім 1724 року указ імператора Їньчженя про вигнання й конфіскацію майна спричинив нову хвилю репресій⁵⁹³.

Третьою християнською хвилею стали протестантські місії

XIX століття. Такі організації, як Британське місіонерське товариство, надсилали сотні проповідників, щоб нести благу звістку до найзаселенішої країни світу. Першим із них був двадцятип'ятирічний англієць Роберт Моррісон, член Лондонського місіонерського товариства, який прибув до Кантона (Гуанчжоу) 1807 року. Його першим кроком, зробленим ще до прибуття, стало вивчення мандаринської мови і транскрибування Біблії за допомогою китайських ієрогліфів. У Кантоні він розпочав роботу над латинсько-китайським словником. 1814-го, вже працюючи на Ост-Індську компанію, Моррісон завершив переклади Діянь Апостолів (1810), Євангелія від Луки (1811), Нового Завіту (1812) та Книги Буття (1814), а також «Стислого викладу Вчення про божественне спасіння гріхів» (1811) та «Катехісису за вченням Христа, з коментарями» (1812). Цього було достатньо для того, щоб переконати Ост-Індську компанію в доцільності завезення друкарського верстата та механіка, щоб ним керувати⁵⁹⁴. Коли згодом компанія звільнила Моррісона через побоювання гніву з боку китайської влади, він сміливо продовжив свою справу, переїхавши до Малакки і заснувавши там Англо-китайський коледж для «плекання європейської і китайської літератури та науки, але переважно задля поширення християнства на островах Східно-Індійського архіпелагу», де він спільно з Вільямом Мілном завершив свій переклад Біблії (надрукований 1823 року), видав англійську граматику для китайських студентів та уклав повний англо-китайський словник. На час, коли в 1834 році Моррісон поховав у Кантоні свою першу дружину й сина, він устиг видати ще й «Словник кантонського діалекту» (1828). Безперечно, там повною мірою проявилася протестантська етика слова.

Однак зусилля перших британських місіонерів дали несподівані наслідки. Імперський уряд Китаю намагався під страхом смерті заборонити християнський прозелітизм на тій підставі, що він заохочував масові настрої, «які межують із підняттям [!] повстання»:

Ця релігія не містить ані шанування духів, ані благоговіння перед предками, а тому суперечить здоровому глузду. Чим же простий народ, що ознайомлюється з подібними химерами і дотримується їх, відрізняється від

Ті слова стали пророчими. Одна людина була особливо відповідальною за християнський прозелітизм, поширюючи його так радикально, як тільки можна було собі уявити. Хун Сюцюань сподівався зробити традиційну кар'єру імператорського чиновника-мандарина й узявся скласти низку виснажливих іспитів, які визначали професійну придатність претендента. Але він їх провалив, і як часто траплялося з претендентами, невдача прискорила повний крах усіх його сподівань. 1833 року Хун познайомився з Вільямом Мілном — разом із Робертом Моррісоном він був співавтором першої Біблії китайською мовою, вплив якої на нього збігся з одужанням від післяекзаменаційної депресії. Тепер, не без потурання з боку Мілна, Хун проголосив себе молодшим братом Ісуса Христа. За словами Хуна, Бог прислав його, щоб звільнити Китай від конфуціанства — філософії самозанурення, яка вважала конкуренцію, торгівлю та працелюбство згубним ділом іноземців. Хун створив квазіхристиянське Товариство послідовників Бога, яке здобуло підтримку десятків мільйонів китайців, переважно вихідців із бідноти, і проголосив себе лідером Небесного Царства Великого миру. Серед китайців його знали як Тайпін Тяньго — за назвою очоленого ним Повстання тайпінів¹¹⁰. Із Гуансі повстанці смерчем рушили до Нанкіна, столиці проголошеного ними Небесного Царства. На 1853 рік послідовники Хуна, яких вирізняли червоні пов'язки, довге волосся й жорстке розмежування чоловіків і жінок, контролювали всю долину Янцзи. У тронній залі красувався напис: «Бог наказав убивати ворогів і об'єднати всі гори та річки в єдине царство».

Якийсь час здавалося, що Тайпін дійсно повністю зруйнував Імперію Цін. Але повстанці не змогли захопити Пекін та Шанхай. Поступово ситуація змінилася не на їхню користь. 1864 року цінське військо взяло в облогу Нанкін. Коли місто здалося, Хун уже помер від отруєної страви. Для певності цінська влада викопала його спалені рештки і всупереч усталеному звичаю повторно здійснила кремацію. Навіть після цього остання тайпінська армія продовжувала боротьбу ще до 1871 року. Людське життя різко знецінилося — більш ніж удвічі порівняно

з утратами держав-учасниць Першої світової війни. За 1850–1864 роки внаслідок повстання та спричинених ним голоду й епідемій у Центральному й Південному Китаї загинули приблизно 20 мільйонів людей. На кінець XIX століття багато китайців дійшли висновку, що західні місіонери є таким самим руйнівним чинником для їхньої батьківщини, як і західні торговці опієм. Коли після Тайпінського повстання британські місіонери повернулися до Китаю, вони стикнулися з посиленою ворожістю до іноземців⁵⁹⁶.

Та це не зупинило їх. Джеймсу Гадсону Тейлору було 22 роки, коли він уперше приїхав до Китаю за дорученням Товариства евангелізації Китаю. Не маючи сили, як він висловився, «бачити, як зібрання тисяч християн тішилося власною безпекою [у Брайтоні], коли мільйони гинули від браку знань» за кордоном, Тейлор заснував 1865 року Внутрішньокитайську місію (ВКМ). Обрана ним стратегія полягала в тому, що місіонери ВКМ вбралися у китайський одяг і перейняли зачіску цінської епохи (косичку). Як і Девід Лівінгстон у Африці, Тейлор у своїй штаб-квартирі у Ханчжоу поширював християнське вчення разом із сучасною медициною⁵⁹⁷. Ще одним сміливим ловцем людей у цій місії був Джордж Стотт, одноногий абердинець, який прибув у Китай у тридцять років. Однією з перших його справ стало відкриття книгарні з прилеглою капличкою, в якій він проповідував для галасливого натовпу, приваблюючи швидше дивакуватістю, ніж жагою спасіння. Його дружина відкрила пансіон для дівчаток⁵⁹⁸. Такі, як це подружжя, намагалися здобути навернених, послуговуючись хитромудрою евангелістською дрібницею — «Книгою без слів», підготовленою Чарльзом Геддоном Спердженом для сполучення ключових кольорів традиційної китайської космології. В одній з найпоширеніших версій цієї книжки, підготовленої 1875 року американцем Двайтом Лайменом Муді, чорна сторінка символізувала гріх, червона — кров Христову, біла — святість, золотиста або жовта — небеса⁵⁹⁹.

Річард домігся відкриття 1902 року у провінції Шаньсі першого університету західного типу.

На 1877 рік у Китаї діяло вісімнадцять різних християнських місій та три біблійні товариства. Еклектик Тейлор мав особливий успіх у залученні нових місіонерів, зокрема величезної кількості жінок не лише з Британії, а й зі Сполучених Штатів та Австралії⁶⁰¹. За найкращими протестантськими традиціями, конкурентні місії завзято змагалися між собою, а ВКМ та БМТ розв'язали у Шаньсі справжню війну за землі. Проте в 1900 році ксенофобія знову вилилася у Боксерське повстання, ще один чудернацький культ Кулака справедливості й гармонії (іхе туань) — прагнення вигнати з країни всіх «чужоземних дияволів — цього разу задля утвердження влади Цісі, вдови імператора. До вторгнення багатонаціональних сил і придушення боксерів загинули 58 місіонерів з ВКМ та 21 їхня дитина.

Місіонери вкинули у китайський ґрунт чимало насіння та в хаотичних умовах, наближених очікуваним падінням династії Цін, вони не дали плодів. Засновник першої Китайської республіки Сунь Ятсен був християнином із Гуандуна, але він помер 1924 року, коли Китай перебував на межі громадянської війни. Надалі лідер націоналістів Чан Кайші та його дружина (обоє християни¹¹¹) у тривалій громадянській війні зазнали поразки від комуністів і мусили втікати на Тайвань. Незабаром після Революції 1949 року Чжоу Енлай та Яо Сун У склали «Християнський маніфест», щоб послабити позиції місіонерів як з ідеологічних, так і з патріотичних міркувань⁶⁰². Упродовж 1950–1952 років ВКМ вирішили евакуювати свій персонал із Китайської народної республіки⁶⁰³. Щойно пішли місіонери, багато церков зачинили або перетворили на фабрики. Вони залишалися зачиненими ще тридцять років. Такі християни, як Ван Міндао, Аллен Юань та Мойсей Се, що відмовилися вступати до підконтрольного партії протестантського «Патріотичного руху трьох Я», потрапили за ґрати (терміном на двадцять і більше років)⁶⁰⁴. Роки катастрофи, помилково названі Великим стрибком (1958–1962), насправді були періодом штучного голоду, що забрав життя близько 45 мільйонів людей⁶⁰⁵, а також чергової хвилі закриття церков. Повномасштабне іконоборство почалося

під час Культурної революції (1966–1976), яка до того ж призвела до знищення стародавніх буддистських храмів. Сам Мао, «Месія трудящих», став об'єктом культу особи, ще безглуздішого за культу особи Гітлера чи Сталіна⁶⁰⁶. Його лівацька дружина Цзян Цін оголосила, що християнство в Китаї передане на зберігання до музею⁶⁰⁷.

Для Макса Вебера й багатьох пізніших західних експертів ХХ століття не було дивиною, що ймовірність протестантизації Китаю, а отже і його індустріалізація, здавалися занадто мало ймовірними — настільки мало ймовірними, як дехристиянізація Європи. Здавалося, вибір для Китаю обмежений конфуціанським застоєм та хаосом. І це робить величезні зміни, що відбуваються у наш час, ще захопливішими.

Місто Веньчжоу у провінції Чжецзян, на південь від Шанхаю, є типовим промисловим центром. Із населенням вісім мільйонів, яке досі зростає, він має славу найбільшого бізнесового міста Китаю, місця, де править вільний ринок, а роль держави — мінімальна. Цей пейзаж із текстильних фабрик та звалищ вугілля люди вікторіанської доби одразу впізнали б. Веньчжоу — це азійський Манчестер. Етика праці надихає усіх — від найзаможнішого підприємця до скромного заводського робітника. Жителі міста не лише працюють більше за американців, вони більше заощаджують свої прибутки. У 2001–2007 роках, коли американські заощадження луснули, частка китайських заощаджень зросла на понад 40 % у валовому національному доході. У середньому китайські родини заощаджують більше п'ятої частини грошей, які вони заробляють. Корпорації заощаджують більше у формі нерозподіленого прибутку.

Викликає захоплення те, що мешканці Веньчжоу запозичили від Заходу значно більше, ніж етику праці. Вони запозичили протестантизм. Тож зерно, посіяне британськими місіонерами понад 150 років тому, хоча й із запізненням, проросло у надзвичайно дивний спосіб. У місті, де до Культурної революції існувало 480 церков, тепер їх 1339 — і то лише тих, що офіційно дозволені. Церкву Джорджа Стотта, споруджену століття тому,

тепер щосуботи наповнює натовп парафіян. Інша церква, заснована ВКМ 1877 року і закрита під час Культурної революції, а тоді повторно відкрита лише 1982 року, збирає 1200 вірян. Крім того, існують нові церкви з часто розміщеними на дахах яскраво-червоними неоновими хрестами. Вже у 2002-му приблизно 14 % жителів Венчжоу були християнами, а сьогодні їхня частка ще вища. І це місто, яке 1958 року Мао проголосив «вільним від релігії». Не так давно, 1997 року, влада розпочала в ньому кампанію зі «зняття хрестів». Тепер вона визнала власну поразку. У селах довкола Венчжоу селяни відкрито змагаються за те, шпиль чиєї церкви є найвищим.

Сьогодні християнство в Китаї вже не є опієм для мас⁶⁰⁸. Серед найбільш ревних вірян Венчжоу виділяються так звані бізнес-християни, підприємці на зразок Ханьпін Чжана, голови корпорації «Айхао» (Aihao) (китайський ієрогліф для цього слова може означати водночас «любов», «добро» та «захоплення»), одного з найбільших виробників кулькових ручок у світі. Ревний християнин, Чжан є живим утіленням зв'язку між духом капіталізму й протестантською етикою, як його розумів Макс Вебер. Спершу він був фермером, потім почав бізнес із виробництва пластмаси у 1979 році, а за вісім років відкрив свій перший завод із виготовлення кулькових ручок. Сьогодні на нього працює понад п'ять тисяч працівників, що виробляють до 500 мільйонів ручок щороку. На думку Чжана, християнство в Китаї процвітає завдяки тому, що пропонує етичну основу для людей, які борються за змогу зробити швидкий соціальний перехід від комунізму до капіталізму. За його словами, у теперішньому Китаї бракує довіри між людьми. Державні чиновники зазвичай корумповані, ділові партнери є ошуканцями, робітники крадуть у своїх працедавців, молоді жінки одружуються, щоб утекти із важко заробленим посагом; усім відомо, що дитяче харчування виробляють з додаванням токсинів; школи будують із бракованих матеріалів. Та Чжан відчуває, що може довіряти своїм друзям-християнам, адже знає, що вони так само важко працюють і є чесними, як і він сам⁶⁰⁹. Як і в протестантській Європі та Америці на початку промислової революції, релігійні спільноти одночасно є кредитними мережами

й ланцюжками постачання кредитоздатних надійних єдиновірців.

У минулому китайські органи влади ставилися до християн із глибокою підозрою не лише через їхню участь у хаосі, спричиненому Тайпінським повстанням. Семінаристи відіграли важливу роль у Русі за демократію на площі Тяньаньмень: справді, двоє головних студентських лідерів літа 1989 року згодом стали християнськими священиками. Слідом за цією кризою розпочалися репресії проти підпільних церков⁶¹⁰. За іронією долі, утопічний маоїзм підготував тенденцію, згідно з якою теперішнє партійне керівництво є радше технократичним, а не месіанським, і лише християнство, схоже, здатне задовольнити попит на месіанізм⁶¹¹. І як у часи Тайпінського повстання, деяких сучасних китайців християнство надихає відкрито звернутися до незрозумілих культів. Члени руху «Східна блискавка», що діє у провінціях Хенань та Хейлунцзян, вірять у те, що Ісус повернеться у світ в образі жінки. Вони беруть участь у кривавих сутичках зі своїми давніми суперниками — членами «Трьох щаблів служіння»⁶¹². Іншим радикальним псевдохристиянським рухом є Рух воскресіння Пітера Сюя, також відомий як Церква вселенської сфери, або «крикуни» через свій особливо галасливий стиль богослужіння, під час якого обов'язковим є плач. Влада вважає такі секти сецзяо, тобто приховано руйнівними культурами на зразок забороненого руху дихальної практики Фалуньгун⁶¹³. Неважко збагнути, чому Партія надає перевагу підтримці конфуціанства з притаманним йому акцентом на повазі до старшого покоління та традиційній рівновазі «гармонійного суспільства»⁶¹⁴. Також не дивує те, що переслідування християн лише розширилося під час Олімпіади 2008 року, коли китайська столиця максимально відкрилася для іноземців⁶¹⁵.

Утім навіть за доби Мао було терпляче ставлення до дозволеного владою протестантизму у вигляді патріотичного Руху трьох «само», заснованого на принципах самоврядування, самопідтримки та самовідновлення, інакше кажучи, заснованому не на іноземному впливі⁶¹⁶. Сьогодні Церква святого Павла у Нанкіні є типовим зразком церкви «Трьох само». У ній збираються парафіяни преподобного Каня Женьпіна — громада, яка від 1994 року збільшилася з кількох сотень до близько

п'яти тисяч регулярних вірян. Вона настільки популярна, що неофіти змушені стежити за їхніми зібраннями з екранів системи закритої телетрансляції у чотирьох каплицях, розташованих неподалік. Після появи у 1982 році партійної резолюції № 19 були видані (з перервами) офіційні дозволи на існування руху «домашніх церков» — зібрання, яке проводить зустрічі переважно таємно по домівках своїх вірян і часто переймає американські форми богослужінь⁶¹⁷. У самому Пекіні парафіяни стікаються до Церкви Сіона преподобного Цзіня Мінрі, неофіційної церкви, що нараховує 350 прихильників, більшість яких є бізнесменами або інтелектуалами, молодшими за сорок років. Християнство в Китаї стало модним. Колишній воротар олімпійської збірної Гао Хун — християнин, так само, як телеактриса Лу Ліпін та поп-співак Чжен Цзюнь⁶¹⁸. Китайські вчені, такі як Тан Ї, відкрито допускають, що «християнська віра може, зрештою, підкорити Китай і християнізувати китайську культуру», хоча ймовірнішим, на його думку, є те, що або «китайська культура, зрештою, поглине християнство, яке повторить долю буддизму... і стане релігією китайського типу, тобто релігією, де немає поняття гріха», або «християнство [збереже] свої основні західні риси і перетвориться на субкультурну релігію меншості»⁶¹⁹.

Після тривалих вагань принаймні деякі китайські комуністичні лідери почали усвідомлювати, що християнство є одним із найпотужніших ресурсів Заходу⁶²⁰. Ось що каже вчений Академії соціальних наук КНР:

Нас попросили з'ясувати причини... панування Заходу у світі... По-перше, ми думаємо, що причина полягає в тому, що ви мали потужнішу зброю, ніж ми. Крім того, ми вважаємо, що ваша політична система була кращою. Ми також розглянули вашу економічну систему. Але за останні двадцять років ми зрозуміли, що осердям Західної культури є ваша релігія — християнство. Завдяки їй Захід досягнув такої могутності. Християнські моральні засади соціального й культурного життя уможливили появу капіталізму, а згодом і успішний перехід до демократії. У цьому ми не маємо сумнівів⁶²¹.

Інший вчений, Чжоу Сінпін, виявив, що «християнське розуміння трансцендентного» відіграло «вирішальну роль у тому, що люди сучасного Заходу приймають плюралізм у суспільстві та політиці»:

Лише визнавши це розуміння трансцендентного нашим критерієм, можна зрозуміти справжнє значення таких понять, як свобода, права людини, толерантність, рівність, справедливість, демократія, верховенство права, загальність та захист довкілля⁶²².

Кінорежисер-християнин Юань Чжимін погоджується з цим: «Найважливіше, що ж у Заході, сама сутність Західної цивілізації... це християнство»⁶²³. На думку професора Чжао Сяо, який сам навернувся у християнство, воно пропонує Китаю нову «загальну моральну основу», спроможну знизити рівень корупції, зменшити прірву між багатими й бідними, стимулювати філантропію і навіть припинити забруднювати довкілля⁶²⁴. За словами іншого дослідника, «економічна доцільність вимагає серйозного морального етосу, значно більшого за просте гедоністичне споживацтво та нечесну стратегію»⁶²⁵. Подейкують навіть про те, що незадовго до того, як Цзян Цземінь пішов у відставку з посади президента Китаю та голови його Комуністичної партії, у промові до вищого партійного керівництва він сказав, що якби мав змогу видати указ, обов'язковий для усіх китайців, то цей указ полягав би в «перетворенні християнства на офіційну релігію Китаю»⁶²⁶. 2007 року його наступник Ху Цзіньтао провів безпрецедентне «експертне засідання» Політбюро КПК на тему релігії, на якому заявив двадцяти п'яти впливовим китайським лідерам, що «слід вивчити знання й силу віруючих людей для побудови суспільства процвітання». XIV З'їзд центрального комітету Комуністичної партії Китаю було відкрито доповіддю, в якій уточнювалися три вимоги стійкого економічного зростання: право власності як основа, право як гарантія і моральність як опора.

Землі безвір'я

Якщо це вам щось нагадує, значить так і є. Ці засади, як ми з'ясували, слід вважати ключовими для Західної цивілізації. А втім, в останні роки ми, жителі Заходу, схоже, втрачаємо віру в них. Порожніють не лише церкви в Європі — ми стали сумніватися в тому, що значною мірою розвивалося в Європі після Реформації. Теперішня фінансова криза та безтямна жадібність

банкiрів зганьбила капіталістичну конкуренцію. У школах та університетах надто мало наших дітей вивчають науки. Уряди повсюди порушують майнові права і, схоже, мають ненаситний потяг до оподаткування наших прибутків та багатств, марно витрачаючи левову частку цих надходжень. «Імперія» стала лайливим словом, попри користь, яку дали європейські імперіалісти Решті світу. Ми всі ризикуємо опинитися у бездіяльному суспільстві споживання з культурою релятивізму — культурою, яка каже, що будь-яка теорія чи думка, хай би якою чудернацькою вона була, є усього-на-всього результатом нашої звички у щось вірити.

Попри поширене переконання, Честертон ніколи не казав, що «проблема атеїзму полягає в тому, що коли люди перестають вірити в Бога, вони не перестають взагалі вірити». Але щось подібне сказав вигаданий ним отець Браун у «Диві “Півмісяця”»:

Усі ви присягалися, що є непохитними матеріалістами, а насправді балансували на краю віри — віри в усе, що завгодно. Сьогодні так балансують тисячі людей, але край гострий і незручний, щоб на ньому всидіти. Ви не заспокоїтеся, доки не будете певні, що вірите у щось⁶²⁷.

Щоб зрозуміти відмінність між вірою та безвір'ям, розгляньмо бесіду між Мухтаром Саїдом Ібрагімом, ісламістом, чий намір закласти вибухівку у транспортну систему Лондона було викрито 2005 року, і його колишньою сусідкою у північному передмісті Лондона, Стенморі. Народившись в Еритреї, Ібрагім чотирнадцятирічним перебрався до Британії і одразу ж отримав громадянство попри те, що відбув тюремний термін за участь у збройному пограбуванні. «Він спитав мене, — згадувала Сара Скотт, — чи католичка я, адже я з ірландської родини. Я відповіла, що ні у що не вірю, і він сказав, що вірити потрібно. Сказав, що коли потрапить на небо, то матиме всіх тих незайманих дівчат, як заповів Аллах. Сказав, якщо ти молишся Аллаху і є вірним йому, то отримаєш собі 80 дівчат або приблизно стільки». Простіше за все висміяти таке розуміння джихадистами винагороди за підриг невірних. Але невже не дивно взагалі ні у що не вірити, як Сара Скотт? Згадана нею розмова з Ібрагімом заворожує саме тим, що висвітлює прірву між меншістю фанатиків і більшістю західноєвропейських атеїстів. «Він сказав, — згадувала Скотт

після арешту колишнього сусіда, — що люди бояться релігії, а боятися її не слід»⁶²⁸.

Честертон остерігався того, що у разі занепаду християнства у Британії «марновірство» «потопить увесь наш раціоналізм і скептицизм». Від ароматерапії до дзен та мистецтва технічного обслуговування мотоциклів, Захід сьогодні справді завалений постмодерними культурами, жоден із яких навіть віддалено не пропонує чогось настільки ж економічно натхненного чи соціально згуртовувального, як давній протестантизм. Ще гірше те, що цей духовний вакуум робить західноєвропейські суспільства вразливими до зловісних намірів меншості людей, які є справжніми вірянами, як і до політичних намірів поширити владу та вплив їхньої віри на європейські країни. Те, що боротьбу радикального ісламу проти Західної цивілізації можна карикатурно зобразити як «Джихад проти Макдональдса», каже багато про що⁶²⁹. Насправді, основним цінностям Західної цивілізації безпосередньо загрожує ісламізм, представлений терористами на зразок Мухтара Саїда Ібрагіма, вкорінений у вчення ваххабіта XIX століття Саїда Джамуліддіна аль-Афгані та лідерів руху «Брати мусульмани» Хасана аль-Банни та Саїда Кутба⁶³⁰. Відокремлення церкви від держави, наукова методологія, верховенство права та, властиво, ідея вільного суспільства, а також відносно нещодавні західні принципи рівності статей та легальність гомосексуальності — усе це ісламісти відкрито заперечують.

Оцінки кількості мусульманського населення у західноєвропейських країнах варіюються. За однією оцінкою, загальна чисельність мусульман зростає від близько 10 мільйонів у 1990 році до 17 мільйонів у 2010-му⁶³¹. У частці населення мусульманські громади досягають від 9,8 % громадян у Франції до менше 0,2 % у Португалії⁶³². Такі цифри спростовують попередження деяких учених про майбутню «Євразію» — ісламізацію континенту наприкінці XXI століття. Проте якщо мусульманське населення у Сполученому Королівстві зростатиме й надалі щороку на 6,7 % (як це відбувалося у 2004–2008 роках), його частка у загальному населенні Британії збільшиться з 4 % у 2008 році до 8 % у 2020 році, до 15 % у 2030-му, до 28 % у 2040-

му і нарешті до 50 % у 2050 році⁶³³.

Масова імміграція не обов'язково є чинником розпаду цивілізації, якщо мігранти заохочені прийняти цінності тієї цивілізації, до якої вони прибули. Але коли громади іммігрантів не можуть асимілюватися і навертаються до радикальних ідеологій, наслідки можуть стати справді руйнівними⁶³⁴. Важливо те, що не так багато мусульманських громад пронизані такими ісламістськими організаціями, як «Арабо-мусульманське братство», пакистанська «Джамаат-і-Ісламі», фінансовані Саудівською Аравією «Всесвітня ліга мусульман» та «Всесвітня Асамблея мусульманської молоді».

У Британії, якщо вдатися до найтривожнішого прикладу, існують: один активний осередок «Братів мусульман», два осередки «Джамаат-і-Ісламі», осередки «Ісламського суспільства Британії» та його молодіжного крила, «Молоді мусульмани Сполученого Королівства», а також організація під назвою «Хізб ут-Тахрір» («Партія звільнення»). «Хізб ут-Тахрір» відкрито проголошує намір зробити «Британію... ісламською державою до 2020 року!»⁶³⁵. Також активним вербуванням терористів займаються «Аль-Каїда» та не менш небезпечна «Харакат уль-Муджахідін». Таке проникнення в жодному разі не є унікальним лише для Сполученого Королівства¹¹².

Справа Шезада Танвіра показує, яким підступним є процес радикалізації. Танвір був одним із терористів-смертників, які посіяли паніку в Лондоні і підірвали 7 липня 2005 року бомбу в потязі на Кільцевій лінії метро, між Олдгейтом і Ліверпул-стріт, разом із собою на той світ вони забрали ще шістьох пасажирів. Танвір народився 1983 року у Йоркширі в досить заможній сім'ї: його батько, іммігрант із Пакистану, створив успішний бізнес з доставки їжі, продажу риби й чіпсів і володів мерседесом. Танвір був освіченим, якщо вважати освітою здобуття диплому бакалавра спортивних наук в університеті Лідса. Його справа показує, що наявність безлічі економічних, освітніх та рекреаційних можливостей не може вберегти сина мусульманського іммігранта від перетворення на фанатика-терориста, якщо він потрапляє під вплив поганих людей. У цьому сенсі вирішальну роль відіграють ісламські «центри»

в університетах та інших місцях, до того ж деякі з них є ні чим іншим, як вербувальними агенціями для джихаду. Часто ці центри діють як посередники для навчальних таборів у таких країнах, як Пакистан, в якому нові добровольці з біляд аль-куфр (земель безвір'я) зазнають практичних форм перевиховання. У 1999–2009 роках загалом 119 осіб визнали винними у скоєнні в Британії злочинів, пов'язаних із ісламським тероризмом, причому дві третини цих терористів були британськими громадянами. Ще третина відвідувала вищі навчальні заклади і рівно стільки ж пройшли підготовку у тренувальних таборах терористів⁶³⁶. Лише завдяки удачі, а також ефективній протидії тероризму, інші атаки британських джихадистів було зірвано, зокрема підготовку групою молодих британських мусульман підризу в серпні 2006 року кількох трансатлантичних літаків за допомогою саморобних бомб та спробу нігерійського випускника Університетського коледжу в Лондоні підірвати в літаку сховану в нижній білизні пластикову вибухівку під час рейсу Амстердам — Детройт на Різдво 2009-го.

Кінець світу?

У своєму «Занепаді й руйнуванні» Гіббон виклав понад 1400 років історії, від 180 до 1590 року. То була історія в дуже довгостроковій перспективі, в якій причини занепаду варіювалися від особистих недоліків окремих імператорів до всевладдя преторіанської гвардії та посилення монотеїзму. Після смерті у 180 році Марка Аврелія постійною проблемою стали громадянські війни, коли імператори боролися за здобуття верховної влади. У IV столітті варварські вторгнення чи міграції відбувалися повним ходом, а з навалою гунів на Захід вони лише посилилися. Тим часом над Східною Римською імперією неухильно нависала загроза з боку Сассанідської Персії. Коли Західна цивілізація вперше переживала розкол, то був, як казав Гіббон, дуже повільний занепад.

А якщо політичні чвари, варварська міграція та протистояння імперій були лише невід'ємними рисами пізньої Античності — ознаками норми, а не провісниками подальшої загибелі? Крізь цю

призму падіння Риму насправді виявляється доволі раптовою і драматичною подією. Остаточний занепад у Західній Римській імперії розпочався 406 року, коли загарбники-германці, перетнувши Рейн, увійшли в Галію, а звідси — в Італію. Сам Рим розграбували готи 410 року і, узяті «на службу» слабким імператором, вступили в боротьбу з вандалами за контроль над Іспанією, але це лише відсунуло проблему на південь. У 429–439 роках вождь вандалів Гензеріх здобував перемогу за перемогою в Північній Африці, зрештою захопивши Карфаген. Рим утратив свою південно-середземноморську житницю, а з нею й велике джерело податкових надходжень. Римські вояки були ледь у змозі завдати поразки гунам Атілли, орди яких пройшлися вихром із Балкан на Захід. На 452 рік Західна Римська імперія повністю втратила Британію, більшу половину Іспанії, найбагатші провінції Північної Африки, південно-західну та південно-східну Галію. Але вона ще утримувала за собою невеликі землі в Італії. Спроба Василіска, шурина імператора Лева I, повернути Карфаген 468 року закінчилася невдало. Візантія вижила, а Західна Римська імперія загинула. 476 року Рим перетворився на вотчину короля скірів Одоакра⁶³⁷.

Найбільше у сучасному прочитанні цієї історії вражає блискавичність, з якою відбувся крах Римської імперії. За якихось 50 років населення Риму скоротилося на три чверті. Археологічні докази кінця V століття (спрощення жител, примітивізація кераміки, зменшення обігу монет та скорочення поголів'я худоби) показують, що доброякісний вплив Риму на Західну Європу швидко падав. Те, що історики назвали «кінцем цивілізації», набуло розмаху за життя лише одного покоління⁶³⁸.

Чи зазнає наш варіант Західної цивілізації такої ж раптової руйнації? Зауважмо, що цей давній страх переслідував британських інтелектуалів від Честертона до Шоу вже понад століття тому⁶³⁹. Сьогодні він краще обґрунтований. Багато науковців дотримуються погляду, що людство, особливо після того, як Китай та інші великі азійські та латиноамериканські країни скоротили економічний розрив між Заходом і Рештою світу, стикається з ризиком катастрофічної зміни клімату. Безумовно, відбулося безпрецедентне зростання викидів

вуглекислого газу в атмосферу. Існують деякі докази того, що вони спричинили збільшення середньорічних температур. Гірше зрозуміло те, як ці тенденції впливатимуть на погоду на планеті. Однак цілком можливо уявити, що подальше танення полярних льодовиків викличе зміни напрямків океанічних течій чи повені у низовинних прибережних регіонах, або подальше опустелення територій, на яких досі займалися сільським господарством. Незалежно від кліматичних змін, деякі екологи побоюються, що після того, як найзаселеніші азійські країни внаслідок зuboжіння рушать на Захід, навантаження на світові поставки енергоносіїв, продовольства та прісної води стане нестерпним. Скептикам, які не вірять у ризики кліматичних змін, варто більше часу проводити в Китаї, де найбільша і найшвидша промислова революція в історії завдає такої непомірної шкоди довкіллю, що її навіть важко уявити.

Більшість тих, хто обговорює ці проблеми, а серед них і я, недостатньо кваліфіковані, щоб належно оцінити ці факти. В ідеї екологічної катастрофи нас притягують не так дані, як обізнаність із прогнозами. Відколи найдавніші міфи й легенди були зафіксовані у книгах, людство чарує ідея побачити кінець світу — від «сутінків богів» у сазі про Нібелунгів до головного тексту християнської есхатології — написаної евангелістом Іваном Богословом Книги Одкровення. У цій версії апокаліпсису Месія (Агнець Божий) повернеться на землю і переможе Антихриста в Армагедонській битві, після якої Сатану буде скинуто у бездонну яму на тисячу років. Кульмінацією стане повернення Сатани з прірви і скликання народів Гога й Магога. Це стане сигналом для «блискавиць, і голосів, і громів, і землетрусу, якого не було, відколи люди на землі» (Одкровення Йоана Богослова 16:18). Свідки Єгови та адвентисти сьомого дня відстоюють буквально тлумачення цього пророцтва, але в цьому вони зовсім не єдині. Чимало американських християн евангельської віри заявляють про свою віру в наближення кінця світу. Для багатьох головним питанням є те, хто залишиться після «Вознесіння». Дехто вважає, що період скорботи вже почався. 14 грудня 2008 року, за їхніми словами, щойно фінансова криза досягла критичної точки, прозвучала Перша сурма. Після того, як пролунають Друга, Третя

й Четверта сурми, Сполучені Штати як світова держава будуть знищені. Як залунає П'ята сурма, спалахне Третя світова війна, забираючи життя мільярдів людей. Потім, в останній день великої скорботи Ісус Христос, як і пророкає Книга Одкровення, повернеться для спасіння істинно віруючих. Під час поїздки до пустельного пагорба біля Меггідо в Ізраїлі, яку зазвичай вважають місцем прийдешньої битви Армагедона, мене не здивувала зустріч із групою американців, які сповідують цей різновид есхатологізму. Як і консервативні марксистки, які досі жадають краху капіталізму, вважаючи кожную нову фінансову кризу початком його кінця, вони відчувають тремтіння при думці, що зможуть на власні очі побачити Кінець світу.

Ідея приреченості, неминучості занепаду й загибелі, неухильного погіршення глибоко пов'язана з нашим відчуттям смертності. Адже як індивіди ми неодмінно регресуємо, тож інстинктивно відчуваємо, що те ж саме відбувається з цивілізацією, в якій ми живемо. Усяке життя нетривале. Так само всі марнолюбні пам'ятники обертаються на руїни. Меланхолійними залишками наших колишніх надбань гуляє вітер.

Але нам ще належить з'ясувати, як процес занепаду та загибелі розгортається у сфері складних соціально-політичних структур. Як руйнуються цивілізації — миттєво, в Армагедонській битві, чи повільно, у млявому хниканні? Єдиний спосіб відповісти на це остаточне запитання — повернутися до засад історичного пояснення.

⁹⁹ Євреї за минуле століття значно перевершили протестантів у Сполучених Штатах за рівнем прибутків і показниками зайнятості. Серед головних управлінців 100 найбільших компаній, за даними журналу «Форчун» (Fortune), у 2003 році принаймні 10 % були євреями, а серед 400 провідних виконавчих директорів, за версією «Форбс» (Forbes), їх було не менше як 23 %. Євреї не лише мали непропорційно великий успіх у відкритті компаній у сфері фінансів — вони були також засновниками чи співзасновниками деяких найбільших світових технологічних компаній, наприклад, «Делл» (Dell), «Гугл» (Google), «Інтел» (Intel) та «Оракл» (Oracle).

¹⁰⁰ Проте ці трансатлантичні відмінності є меншими за попередні випадки в історії. Внаслідок фінансової кризи безробіття зросло у Сполучених Штатах значно вище, ніж у більшості країн Європейського Союзу. На час написання цієї книжки, за даними Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), лише в Угорщині, Ірландії, Португалії, Словаччині та Іспанії було більше безробітних, ніж у США. За

середнім показником невідпрацьованих днів через страйки, в яких взяли участь понад тисяча працівників за п'ять років (1996–2000) Данія, Іспанія, Ірландія, Італія та Франція виявилися набагато більше схильними до страйків, ніж Сполучені Штати, але менше за інші країни-члени ЄС.

101 У термінології християнського богослов'я ці поняття означають, що під час таїнства евхаристії відповідно (1) тіло і кров Христа перетворюються (переосутнюються) на хліб і вино, та (2) є співприсутніми поруч із хлібом та вином як «духовні» субстанції. — *Прим. пер.*

102 Автор циклу фентезійних книжок «Хроніки Нарнії». — *Прим. ред.*

103 У німецькому оригіналі праці Фройда вжито поняття kultur. — *Прим. пер.*

104 Як і в попередній праці, Фройд міркує про значення явища, яке в німецькому оригіналі позначене словом «культура». Звісно, будь-який переклад мимоволі зміщує конотації цих міркувань, проте з огляду на важливість передання первісного задуму мислителя, у своєму перекладі наступного фрагмента ми керуємося саме цією логікою, пропонуючи самому читачеві виявити гадану (не)спорідненість культури та цивілізації. — *Прим. пер.*

105 Згодом цю пісню переспівав британський співак і продюсер, засуджений за педофілію, Джонатан Кінг (Чартергауз і Трінті, Кембридж), відомий завдяки продюсуванню пісні «Підстрибуй вгору і вниз (Помахай трусиками в повітрі)» (Leap Up and Down (Wave your Knickers in the Air) та оригінального альбому до мюзиклу «Шоу жахів Роккі».

106 Навіть на справжньому «Вудстоку» гурт «Ху» (The Who) уперше представив уривки з альбому «Томмі» — рок-опери Піта Тоунсенда про глухонімого та сліпого месію.

107 Джиммі Гендрікс (1942–1970) — легендарний рок-гітарист; Роберт Плант (нар. 1948) — вокаліст гурту «Лед зеппелін»; Кіт Річардс (нар. 1943) — автор пісень та гітарист гурту «Роллінг стоунз». — *Прим. пер.*

108 Найбільша (північна) діалектна група китайської мови. У назві, даній цьому діалекту європейцями, міститься вказівка на їхнє усталене спілкування з китайськими чиновниками (*португ. mandarim* — міністр, радник). — *Прим. пер.*

109 Місто Ханбалік було офіційною столицею імперії Юань, монгольської держави на території сучасного Китаю (кін. XIII — сер. XIV століття). 1421 року Чжу Ді, імператор Юнле, перейменував місто на Пекін (букв. «Північна столиця»). — *Прим. пер.*

110 Селянська війна у Китаї (1850–1864) проти маньчжурської династії Цін. Назва походить від даоського заклику до великого спокою. Під час війни на контрольованих повсталими територіях південного Китаю було здійснено низку важливих реформ (скасування феодалної ієрархії; запровадження загального рівного виборчого права; офіційна християнізація; воєнізація виробництва та управління; переслідування за відмову працювати; заборона алкоголю, куріння опію та звичаю бинтувати ноги дівчаткам). За допомогою англійських та французьких військ маньчжури люто придушили повстання. — *Прим. пер.*

111 Чан Кайші навернувся у християнство 1930 року. Його дружина була однією з доньок мільонера-методиста Чарлі Суна.

112 До схожих організацій у США належать: «Ісламське суспільство Північної Америки» (ISNA), «Рада американсько-ісламських відносин» (CAIR) та «Мусульманське американське суспільство» (MAS). Існують також американські філії «Всесвітньої ліги мусульман» та «Всесвітньої Асамблеї мусульманської молоді».

Висновки. Суперники

Ну що ж, сер Ентоні, якщо того бажаєте, ми не будемо вгадувати минуле! Затямте, молоді люди, усі наші звернення до минулого будуть націлені у майбутнє.

Шерідан

Він відчував, що в управлінні електричним вогнем у пеклі має існувати окрема ґратка, зарезервована винятково для людини, яка винайшла ці виступи [аматорські вистави], що протистоять істинному духу цивілізації.

Пелем Гренвіль Вудгауз

Ніщо так добре не ілюструє життєвий цикл цивілізації, як «Шлях імперії» — цикл із п'яти полотен Томаса Коула, що зберігається у галереї Нью-Йоркського історичного товариства. Засновник «гудзонської школи» і один із перших американських пейзажистів XIX століття, Коул чудово втілює теорію, в яку більшість людей вірить досі — теорію цивілізаційних циклів. Кожна з п'яти уявних сцен зображує гирло великої річки під скелястим виступом. На першій картині «Первісний стан» розкішна дика місцина заселена купкою мисливців-збирачів, які волочать примітивне животіння у променях світанку напередодні бурі. Друга картина «Аркадія, або Пастораль» зображує сільську ідилію: мешканці вирубали ліс, засіяли поля й будують елегантний грецький храм. Третьою і найбільшою картиною цього циклу є «Розквіт імперії». На ній пейзаж закриває споруджене з мармуру дивовижне портове місто, в якому задоволених філософів-селян із попереднього полотна замінив натовп пишно зодягнених купців, проконсулів та обивателів-містян. Це середина життєвого циклу імперії. Далі настає «Крах імперії» — місто палає, його жителі рятуються від вторгнення орди, яка гвалтує та грабує їх у променях надвечірнього неба. Нарешті, над «Запустінням» сходить Місяць. Людей не видно, лише самотню колону і порослі шипшиною та плющем колонади.

Задуманий у середині 1830-х, пентаптих Коула містив чітке повідомлення: попри свою велич усі цивілізації приречені на

занепад і загибель. Прихована думка полягала в тому, що молодій Американській республіці доби Коула слід було дотримуватися своїх хрестоматійних першопринципів і протидіяти спокусам комерції, завоювань та колонізації.

Протягом століть історики, політичні мислителі, антрополози та громадськість у цілому схилилися до думки про циклічне та послідовне піднесення та падіння цивілізацій. У четвертій книзі «Історії» Полібія, присвяченій піднесенню Риму, процес політичної *циркуляції* описано у такій послідовності:

1. монархія,
2. царство,
3. тиранія,
4. аристократія,
5. олігархія,
6. демократія,
7. охлократія (влада натовпу).

Цю ідею відродили в епоху Ренесансу, коли заново відкрили твори Полібія і передавали їх як мем від Макіавеллі до Монтеск'є⁶⁴⁰. Але циклічний підхід виник цілком самостійно і в працях арабського історика Ібн Хальдуна, і в творах неоконфуціанства династії Мін⁶⁴¹. У своїй книжці «Нова наука» (1725) італійський філософ Джамбатіста Віко описує всі цивілізації як такі, що проходять періодичне повторення (*ricorso*) у три стадії: божественну, героїчну та людську, або раціональну, яка знову повертається до божественної за допомогою того, що Віко назвав «варварством розуму». «Найкраще влаштовані уряди, як і найкраще збудовані тіла тварин, — писав 1738 року британський політичний філософ Генрі Сент-Джон віконт Болінгброк, — містять у собі зачатки власного руйнування; і хоча вони зростають і на певний час удосконалюються, невдовзі їх спіткає очевидність власного розпаду. Кожна година, яку вони проживають, є годиною їхнього наближення до загибелі»⁶⁴². У «Добробуті націй» Адам Сміт зрозумів, що економічне зростання, або, як він висловився, «достаток», зрештою поступається «статичному стану».

Саме з цією тезою погоджувалися ідеалісти та матеріалісти. Для Гегеля та Маркса безпомилковий рух історії був діалектично

визначеним. Для Освальда Шпенглера, німецького історика, автора «Присмерку Заходу» (1918–1922), історія мала сезонний відтінок, XIX століття було «зимою Заходу, перемогою матеріалізму та скептицизму, соціалізму, парламентаризму та грошей». У дванадцятитомному «Дослідженні історії» (1936–1954) британського історика Арнольда Тойнбі стверджувалося про цикл змін, відповідь на них «творчих меншостей», подальше настання занепаду — самогубства цивілізації, коли лідери втрачають здатність творчо реагувати на зміни, з якими вони стикаються. Ще одну велику теорію висунув російський соціолог-емігрант Пителин Сорокін, який доводив, що всі найбільші цивілізації проходять три етапи: «ідеаційний» (в якому реальність є духовною), «відчуттєвий» (у ньому реальність є матеріальною) та «ідеалістичний» (синтез двох попередніх)⁶⁴³. Американський історик Керолл Куїглі вчив своїх студентів у Джорджтаунській школі дипломатичної служби (серед них був і майбутній президент Білл Клінтон), що цивілізації, як і люди, мають сім вікових періодів: мішанину, дозрівання, експансію, конфлікт, світову імперію, розпад і загибель унаслідок вторгнення. Це був, як пояснював Куїглі у класичній тезі про теорію життєвого циклу,

процес еволюції... Кожна цивілізація народжується... і... входить у період бурхливої експансії, збільшуючи свої масштаби та силу... допоки не настає поступова криза упорядкованості. Коли ця криза минає і цивілізація реорганізується... її бадьорість і моральний дух слабшають. Вона стабілізується і зрештою зупиняється на попередньому рівні. Після золотого віку миру й процвітання знову настають внутрішні кризи. У цей час уперше проявляються моральна й фізична немічність, які ставлять... питання про спроможність цивілізації захищатися від зовнішніх ворогів... Цивілізація неухильно слабшає, доки не буде повалена зовнішніми ворогами, і, врешті, не зникне⁶⁴⁴.

Ці моделі різняться, проте кожна поділяє припущення про те, що історії властивий певний ритм.

Хоча навряд чи тепер кожен читає Шпенглера, Тойнбі чи Сорокіна — а Куїглі захоплюються конспірологи¹¹³, — схожі міркування постають у працях багатьох сучасних авторів. «Злет і падіння великих держав» (1987) Пола Кеннеді є ще однією працею про циклічну історію, в якій великі держави виникають і гинуть відповідно до темпів зростання їхніх промислових баз та імперських амбіцій їхніх економік. Як і в «Шляху імперій» Коула,

імперська експансія несе в собі майбутній занепад. Як пише Кеннеді, «якщо держава розтягується стратегічно... вона ризикує тим, що потенційні вигоди зовнішньої експансії можуть підважити великі затрати на неї»⁶⁴⁵. Цей феномен «імперської перенапруги», каже Кеннеді, є типовим для усіх великих держав. Коли його книжка вийшла друком, багато хто у Сполучених Штатах поділяв його побоювання про те, що ця хвороба вразить і їхню країну.

Зовсім нещодавно антрополог Джаред Даймонд привернув увагу громадськості до грандіозної теорії виникнення й загибелі. Його книжка «Колапс: як суспільства обирають між загибеллю й виживанням» (2005) є циклічною історією Зеленого віку: розповідь про суспільства від Острова Пасхи XVII століття до Китаю XXI століття, які ризикували або зараз ризикують знищити себе через зловживання своїм природним довкіллям. Джаред цитує Джона Ллойда Стівенса, американського дослідника й археолога-аматора, який відшукав покинуті міста майя у Мексиці: «Тут були залишки цивілізованого, витонченого й оригінального народу, що пройшов усі стадії виникнення й загибелі, властиві націям, досяг свого золотого віку і загинув»⁶⁴⁶. Згідно з Даймондом, майя потрапили у класичну мальтузіанську пастку, оскільки зростання їхнього населення перевищувало можливості хиткої та недостатньо ефективної аграрної системи прогодувати його. Більше людей означало більше вирощування, але більше вирощування означало зникнення лісів, ерозію ґрунтів, посуху та виснаження землі. Наслідком цього стала громадянська війна за володіння залишками ресурсів і, зрештою, колапс.

Звісно, висновок Даймонда полягає в тому, що сучасний світ може повторити шлях майя⁶⁴⁷. Вирішальним є те, що екологічне самогубство є повільним і тривалим процесом. На жаль, політичні лідери майже усіх суспільств, примітивних чи складних, мають замало стимулів для розв'язання проблем, які навряд чи заявлять про себе протягом століття і більше. Як стало зрозуміло з Конференції ООН із кліматичних змін, проведеної у Копенгагені у грудні 2009-го, риторичних закликів «врятувати планету» для майбутніх поколінь замало для подолання поточних конфліктів за

економічний розподіл між багатими й бідними країнами. Своїх онуків ми любимо. Але з прапраправнуками нам порозумітися важче.

І все ж таки, можливо, ця система понять, насправді, спотворена. Можливо, мистецьке відображення Коулом цивілізаційного надциклу народження, зростання і ймовірної смерті є хибним відображенням історичного процесу. А що, якщо історія не циклічна й не повільна, а аритмічна — іноді майже статична і водночас схильна до вимушеного прискорення? Що, якщо історичний час — це не повільна й передбачувана зміна сезонів, а щось на зразок еластичного часу наших мрій? Та найголовніше: а що, якщо колапс триває не століття, а як нічний злодій застає цивілізацію зненацька?

Цивілізації, як я намагався показати в цій книжці, є вкрай складними системами, створеними з великої кількості взаємодіючих компонентів, упорядкованих настільки асиметрично, що структура цивілізацій більше нагадує намібійській термітник, аніж єгипетську піраміду. Вони функціонують між ладом та безладом — на «грані хаосу», за словами комп'ютерного вченого Крістофера Ленгтона. Судячи з усього, такі системи можуть певний час працювати стабільно в стані рівноваги, насправді, постійно прилаштовуючись. Але настає момент, коли цивілізації «досягають кризи». Невелика пертурбація може викликати «фазу переходу» від безпечної рівноваги до кризи — одна піщинка спричиняє розпад зовні стійкого піщаного замку.

Зрозуміти цю складність допоможе аналіз вжитку природознавцями поняття складності⁶⁴⁸. Поміркуйте про спонтанну самоорганізацію півмільйона термітів, яка дає їм змогу побудувати складний насип, або про фрактальну геометрію утворених молекулами води сніжинок з нескінченними варіантами шестикратної симетрії. Людський інтелект теж є складною системою, продуктом взаємодії мільярдів нейронів центральної нервової системи, який нейрофізіолог Чарльз Шеррінгтон назвав «чарівним ткацьким верстатом». Крім того, складною є наша імунна система, у ній антитіла мобілізуються для

ведення захисної війни проти чужорідних антигенів. Усі складні системи у природі мають спільні характеристики. Незначне вторгнення у таку систему може викликати величезні, часто непередбачувані зміни, які вчені називають «ефектом посилювача»⁶⁴⁹. Причинові відношення зазвичай є нелінійними, а це означає, що традиційні методи узагальнення спостережень (як аналіз тенденцій та відбір зразків) мало нам допоможуть. Щоправда, деякі теоретики можуть піти далі, стверджуючи, що певні складні системи є цілковито невизначуваними, маючи на увазі те, що на основі наявних даних майже неможливо передбачити їхню майбутню поведінку. Наприклад, не існує типової або середньостатистичної лісової пожежі. Послуговуючись словником сучасної фізики, ліс до початку пожежі перебуває у стані «самоорганізованої кризовості»; він балансує на межі розладу, але масштаб цього розладу є невідомим, оскільки поширення лісових пожеж шляхом збільшення площі не впливає із кривої нормального розподілу, адже більшість пожеж групують за середнім значенням, так само, як зріст більшості дорослих чоловіків визначають на рівні 175 сантиметрів. Найімовірніше, якщо ви окреслите ділянку пожежі залежно від частоти її виникнення, то ви одержите пряму лінію. Якою буде нова пожежа: незначною чи гігантською, вогнищем чи попелищем? Можна сказати лише, що нова лісова пожежа буде вдвічі більшою за минулорічну і у шість або вісім разів (залежно від лісу) меншою за цьогорічну. Цей підхід, відомий як «розподіл закону потужності», на диво поширений у природі. Його дію можна помітити не лише на прикладі лісових пожежах, а й на прикладах землетрусів та епідемій. Варіюється лише кривизна лінії⁶⁵⁰.

Створені людьми політичні й економічні структури мають чимало ознак складних систем. Дійсно, такі неортодоксальні економісти, як Вільям Браян Артур, упродовж десятиліть доводили обґрунтованість цих ліній, удосконалюючи введене Адамом Смітом поняття «невидимої руки», яка, здається, скеровує численних індивідів до максимального прибутку. Близькою до цього підходу є пізніша критика Фрідріхом фон Гаеком економічного планування й управління попитом⁶⁵¹. На думку

Артура, складну економіку характеризують взаємодія розрізнених дієвців, відсутність будь-якого контролю з центру, наявність численних рівнів організації, постійна адаптація, безперестанне створення нових ринкових ніш і брак загальної рівноваги. На відміну від ключового передбачення класичної економіки про те, що конкуренція спричиняє повторні спади, у складній економіці цілком можливі повторні підйоми. Якщо прийняти цю думку, тоді Кремнієва долина, так само як інтернет, постає економічною складністю в дії. І фінансову кризу, що розпочалася 2007-го, теж можна пояснити за допомогою схожих понять. Як стверджував Нассім Талеб, світова економіка станом на весну 2007-го стала нагадувати надоптимізовану електромережу. Відносно невеликого спалаху, яким став дефолт іпотечних кредитів у Сполучених Штатах, виявилось достатньо, щоб фінансово знеструмити всю світову економіку, що вело до загрози повного краху міжнародної торгівлі⁶⁵². Зараз науковці з Інституту Санта-Фе досліджують, яким чином подібні відкриття можна пристосувати до інших аспектів колективної людської діяльності, зокрема до «метаісторії»⁶⁵³.

Це не так езотерично, як здається спочатку, адже війни мають значно менше поширення, ніж фінансові кризи. Фізик і метеоролог Льюїс Фрай Річардсон¹¹⁴ класифікував «смертельні суперечки», від убивств до світових воєн, залежно від їхньої величини, використовуючи десятковий логарифм загальної кількості смертей. Так теракт, який забирає життя 10 людей, має величину 2, а війна з мільйоном жертв є конфліктом з величиною 6. (Зауважмо, що війна з величиною $6 \pm 0,5$ може будь-де спричинити від 312 228 до 3 162 278 смертей.) Розглядаючи лише період 1815–1945 років, Річардсон виявив понад 300 конфліктів із величиною 2,5 і вище (інакше кажучи, відповідальних за більш ніж 300 смертей), серед яких дві війни з величиною 7 (світові війни), що забрали життя щонайменше 36 млн людей (60 % загальної кількості), включно з жертвами спричинених цими війнами голоду чи епідемії, та мільйони убивств із величиною 0 (одна, дві або три жертви), що забрали 9,7 млн життів (16 %). Ці дані, на перший погляд, здаються цілком випадковими. Та вони також підпорядковані закону потужності⁶⁵⁴.

Якщо частка воєн, як і частка лісових пожеж, є непередбачуваними, наслідки цього для будь-якої теорії піднесення та занепаду цивілізацій є величезними, зважаючи на очевидну роль воєн як причин розквіту й загибелі складних соціальних організацій. Цивілізація за визначенням є вкрай складною системою. Хоч би де існувала номінальна центральна влада, на практиці вона є адаптивною мережею динамічних економічних, соціальних та політичних відносин. Тож не дивно, що цивілізації різних форм та масштабів розкривають багато характеристик складних природних систем, зокрема тенденцію до цілком раптового переходу від стабільності до нестабільності.

Як ми побачили в останньому розділі, Західна цивілізація у своєму першому втіленні, Римській імперії, занепадала й гинула не поступово. Вона була зруйнована протягом життя одного покоління, коли завойовники-варвари на початку V століття поставили її на межу хаосу. Лейтмотивом моєї книжки стали відносно швидкі руйнації. 1530 року інки були володарями всіх земель, які можна було побачити з їхніх високогірних міст в Андах. Протягом лише одного десятиліття іноземні завойовники, які принесли з собою коней, порох і смертельні хвороби, розчавили їхню імперію вщент. Правління династії Мін у Китаї також припинилося у середині XVII століття з надзвичайною швидкістю. Знову таки, перехід від рівноваги до анархії охопив не більше одного десятиліття. Схожим чином монархія Бурбонів у Франції із приголомшливою швидкістю перейшла від тріумфу до терору. Французька інтервенція на боці повстанців-колоністів проти британського правління у Північній Америці у 1770-ті роки здавалася тоді гарною ідеєю, проте вона довела фінанси Франції до кризового стану. Скликання Генеральних Штатів у травні 1789 року так швидко запустило в дію політичну ланцюгову реакцію і крах королівської легітимності, що за якихось чотири роки короля стратили на гільйотині — пристрої, спроектованому за два роки до цього. Під час молодотурецького руху, який здобув владу в 1908 році, Османська імперія ще здавалася спроможною на реформування. У 1922 році, коли останній султан Османської імперії відбув до Стамбула на облявку британського військового корабля, її вже

не існувало. Японська імперія сягнула піку свого територіального розширення 1942 року, після Перл-Гарбору, а в 1945-му її так само більше не існувало.

Відносно несподівано зайшло сонце і над Британською імперією. У лютому 1945-го прем'єр-міністр Вінстон Черчилль представляв на світовій арені одну з держав «Великої трійки», вирішуючи у Ялті долю народів спільно з президентом США Франкліном Рузвельтом та радянським лідером Йосипом Сталіним. Він втратив владу щойно війна закінчилася. Протягом дванадцяти років Сполучене Королівство мусило визнати незалежність Бірми, Єгипту, Гани, Індії, Ізраїлю, Йорданії, Малайзії, Пакистану, Цейлону та Судану. Суецька криза 1956 року довела, що Британія не спроможна діяти на Близькому Сході всупереч волі США, підписавши тим самим кінець Британської імперії. Хоча до 1960-х років «вітер змін» Гарольда Макміллана ще потроху дув убік Африки на південь від Сахари та на схід від Суецького каналу, вік гегемонії Сполученого Королівства неминуче завершився менш ніж за 12 років після його перемоги над Німеччиною та Японією.

Найсвіжішим і найнаочнішим прикладом різкого занепаду є, звісно, крах Радянського Союзу. Користуючись перевагою ретроспекції, історики відстежили всі етапи загнивання радянської системи за доби Брежнєва та його попередників. Згідно з одним із таких досліджень, лише високі ціни на нафту у 1970-х роках «запобігли Армагедону»⁶⁵⁵. Але тоді це не було очевидним. У березні 1985-го, коли Генеральним секретарем [Компартії] Радянського Союзу став Михайло Горбачов, ЦРУ (помилково) оцінило радянську економіку як таку, що має 60 % обсягу американської економіки. Радянський ядерний арсенал був дійсно більшим за американський, а уряди країн, які тоді називалися «третім світом», від В'єтнаму до Нікарагуа, понад 20 років орієнтувалися на СРСР. Проте менш ніж за п'ять років після приходу Горбачова до влади радянська імперія у Центрально-Східній Європі розпалася, а в 1991-му це сталося і з самим Радянським Союзом. Якщо якась імперія і гинула так стрімко, не проходячи стадії плавного занепаду, то це була імперія, заснована Леніним.

Якщо цивілізації є складними системами, які рано чи пізно зазнають раптових катастрофічних збоїв, а не поступової зміни циклу від Аркадії до Апогею й далі до Армагедону, тоді якими є наслідки для сучасної Західної цивілізації? По-перше, нам слід пригадати, як Захід досягнув панування над Рештою світу близько 1500 року.

Нещодавнє дослідження зруйнувало поширене уявлення, ніби Китай економічно не відставав від Заходу до 1800 року. В епоху династії Мін валовий внутрішній продукт переважно не збільшувався і був суттєво нижчим, ніж у доіндустріальній Британії. Головною причиною було те, що Китай тоді залишався здебільшого аграрною економікою, 90 % ВВП якої припадало на малопродуктивне вирощування сільськогосподарських культур, яке у ранньомодерній Британії було значно вищим. Окрім того, протягом століття після 1520 року показник китайських національних заощаджень був від'ємним. У Китаї пізньої династії Мін не відбувалося накопичення капіталу, якраз навпаки⁶⁵⁶. Історія того, що Кеннет Померанц назвав «Великою розбіжністю» між Сходом і Заходом, почалося значно раніше, ніж він вважав. Навіть покійний Ангус Медісон був надміру оптимістом, коли доводив, що у 1700 році середньостатистичний мешканець Китаю жив трохи краще за середньостатистичного мешканця колоній у Північній Америці. Медісон був ближчим до істини, коли припустив, що у 1600 році британський ВВП на душу населення був уже на 60 % вищим за китайський⁶⁵⁷.

Після цього продуктивність Китаю та його населення стали рівномірно зростати, призводячи до стагнації індивідуальних прибутків, тоді як англомовний світ, за яким впритул ішла Північно-Західна Європа, невпинно розвивався. У 1820 році ВВП на душу населення у США був удвічі більшим за китайський, 1870-го — у п'ять разів, а на 1913 це співвідношення становило 10:1. Попри болісну паузу, викликану Великою депресією, Сполучені Штати не відчули таких руйнівних наслідків, як Китай, що пережив у ХХ столітті важке випробування революцією, громадянською війною, японським вторгненням, ще однією революцією, штучним голодом і ще однією («культурною») революцією. 1968 року середній американець був у 33 рази

багатшим за середнього китайця, якщо послуговуватися показниками, вирахованими на основі паритету купівельної спроможності (з урахуванням різної вартості життя у цих двох країнах). У розрахунку на сучасний долар пік відмінності склав 70:1.

Велика розбіжність проявлялася по-різному. У 1500 році майже всі десять найбільших міст світу розташовувалися на Сході, а найбільшим був Пекін (територія якого була вдесятеро більшою за мізерну територію Лондона). У 1900 році майже всі найбільші міста розташовувалися на Заході, а Лондон був учетверо більшим за Токіо, найкрупнішу азійську агломерацію. Ця розбіжність мала й політичний вимір: у 1500 році десять європейських королівств, які в сучасну добу стали світовими імперіями, охоплювали десяту частину території світу, маючи 16 % населення і трохи більше двох п'ятих усієї продукції. На 1913 рік ці держави разом зі Сполученими Штатами контролювали 58 % світового суходолу, 57 % населення та 79 % світового ВВП, з якого лише 18 % припадало на їхні колонії. Для тогочасного світу було характерним зростання прірви між Заходом і Сходом, що виявилася у твердженнях про перевагу білої раси та численних формальних і неформальних перешкодах для небілого населення. Це був остаточний світовий дисбаланс.

Я почав цю книжку із запитання Расселаса: «Завдяки чому... європейці такі могутні? Або чому, якщо вони так легко відвідують Азію та Африку з торговою чи завойовницькою метою, азійці та африканці не можуть удертися на їхнє узбережжя, заснувати колонії в їхніх портах і встановити закони для їхніх природних князів?». Відповідь Імлака полягала в тому, що знання є силою, але гадки про те, чому знання європейців переважило знання усіх інших, він не мав. Тепер є змога дати Расселасу кращу відповідь. Чому Захід встановив панування над Рештою світу, а не навпаки? Я довів, що пояснення полягає у розвитку Заходом шести «вбивчих застосунків», яких бракувало Решті світу. Ось вони:

1. Конкуренція — тому що сама Європа була політично роздрібненою і в кожній монархії чи республіці існувало багато конкурентних корпорацій.

2. Наукова революція — тому що всі найголовніші відкриття

XVII століття у математиці, астрономії, фізиці, хімії та біології відбулися у Західній Європі.

3. Верховенство права та представницьке урядування — тому що оптимальна система соціального й політичного ладу постала в англomовному світі, заснованому на захисті майнових прав та представництві власників у виборних парламентах.

4. Сучасна медицина — тому що майже всі найголовніші відкриття XIX і XX століть у сфері охорони здоров'я, зокрема контроль за тропічними хворобами, були зроблені західними європейцями або північними американцями.

5. Суспільство споживання — тому що промислова революція відбулася там, де забезпечувалися технології збільшення продуктивності і попит на асортимент, якість і дешевизна товарів, починаючи з бавовняного одягу.

6. Етика праці — тому що жителі Заходу першими у світі поєднали екстенсивний та інтенсивний тип праці з високими показниками заощаджень, що сприяло поступовому накопиченню капіталу.

Ці шість «убивчих застосунків» були ключем до домінування Заходу. Історія нашого часу, яку можна, насправді, простежити від правління імператора Мейдзі у Японії (1867–1912), полягає в тому, що Решта світу почала нарешті їх завантажувати. Це був не такий уже й плавний процес. Японці не мали жодного уявлення про те, які елементи Західної культури та інституцій були для них найважливішими, тож у підсумку вони скопіювали все — від західного одягу до європейської практики колонізації інших народів. На жаль, вони почали будівництво імперії саме тоді, коли втрати імперіалізму стали більшими за його переваги. Інші азійські держави, особливо Індія, змарнували десятиліття, хибно вважаючи, що соціалістичні інститути в Радянському Союзі були кращими за створені на ринкових засадах американські інститути. Однак починаючи з 1950-х років нова група східно-азійських країн наслідувала приклад Японії стосовно імітації індустріальної моделі Заходу, почавши з текстилю та сталі і рухаючись далі за ланцюжком вартості. Завантаження «західних застосунків» стало відтепер вибірковішим. Внутрішня конкуренція та представницьке урядування були менш

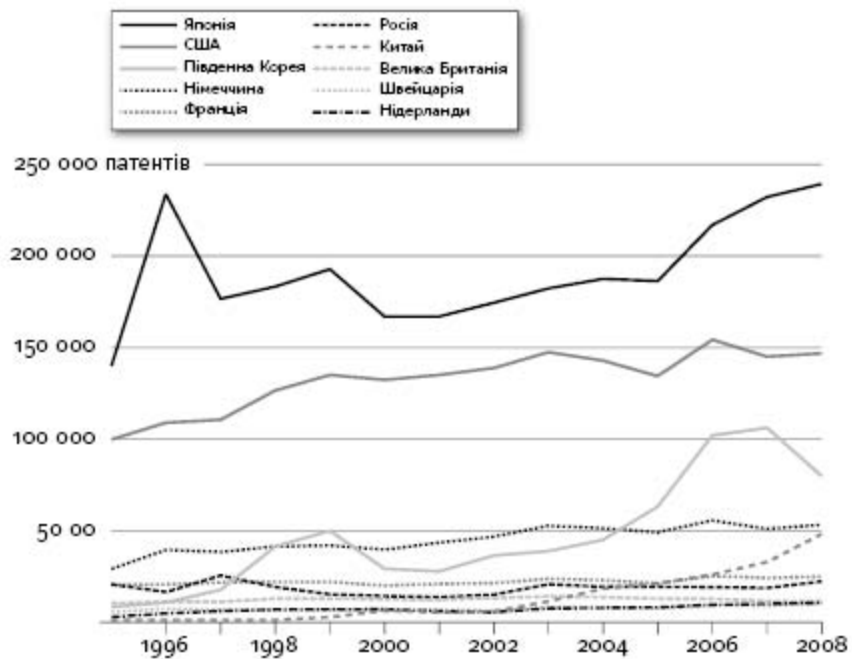
важливими особливостями азійського розвитку. Значно важливішими стали наука, медицина, суспільство споживання та етика праці (не така протестантська, як про неї думав Макс Вебер). Сьогодні Сингапур посідає третє місце за останньою таблицею найконкурентоздатніших країн Всесвітнього економічного форуму. Гонконг на 11 місці, за ним ідуть Тайвань (13 місце), Південна Корея (22 місце) та Китай (27 місце)⁶⁵⁸. Це приблизний порядок, у якому ці країни вестернізували власні економіки.

Сьогодні ВВП на душу населення в Китаї складає 19 % американського порівняно з 4 % у 1980-х роках, коли економічна реформа тільки починалася. Гонконг, Японія та Сингапур досягли цього показника вже 1950 року, Тайвань — у 1970-му, а Південна Корея — у 1975-му.

За даними організації «Конференс бод» (The Conference Board), ВВП Сингапура на душу населення на 21 % перевищує американський показник, у Гонконга він такий, як у США, у Японії та Тайваню — на 25 % нижчий за американський, а в Південній Кореї — на 36 % нижчий⁶⁵⁹. Лише хоробра людина битиметься об заклад, що Китай не досягне цієї траєкторії протягом наступних десятиліть. Китайська промислова революція є найбільшою й найшвидшою з усіх промислових революцій. За 26 років його ВВП зріс удесятеро. Щоб збільшити свій ВВП у чотири рази після 1830 року Британії знадобилося сімдесят років. За даними Міжнародного валютного фонду, китайська частка у світовому ВВП (виміряний у поточних цінах) до 2013-го перетне показник 10 %. Напередодні фінансової кризи економісти компанії «Голдман Сакс» (Goldman Sachs) прогнозували, що Китай випередить США за обсягом ВВП до 2027 року⁶⁶⁰. Але фінансова криза знизилася зростання у США більше, ніж у Китаї. Якщо поточні темпи будуть збережені, економіка Китаю зможе перегнати американську економіку вже 2014 року за обсягом внутрішньої купівельної спроможності та до 2020 року за доларовою масою⁶⁶¹. Безумовно, в певному сенсі століття Азії вже настало. Китай перебуває на межі випередження американської частки у світовому виробництві, ще на початку XXI століття залишивши позаду Німеччину та Японію. Найбільше місто Китаю,

Шанхай, є значно більшим за будь-яке американське місто й очолює нову таблицю незахідних мегаполісів. За чистою статистикою, Азія, звісно, вже давно стала найгустонаселенішим регіоном світу. Проте швидке зростання населення Африки робить занепад Заходу майже очевидним. У 1950 році на Захід, як його визначив Семюел Гантінгтон — Західну Європу, Північну Америку та Австралазію — припадало 20 % світового населення. На 2050 рік, згідно з оцінками ООН, ця цифра складатиме 10 %⁶⁶². Розрахунки Гантінгтона вказують на занепад Заходу за різними критеріями: мовним (частка західних мов знизилася у 1958–1992 роках на 3 %), релігійним (у 1970–2000 роках знизився майже на 1 %), територіальним (частково знизився у 1971–1993 роках), населенням (від 1971 року знизився на 3 %), за часткою ВВП (знизився на понад 4 % у 1972–1992 роках)¹¹⁵ та кількістю військовослужбовців (знизився майже на 6 % у 1970–1991 роках). У більшості випадків відносний спад стає помітнішим, якщо порівняти його з 1913–1938 роками⁶⁶³.

Патенти, видані країною одержувача (1995–2008)

Отже, фінансову кризу, що розпочалася влітку 2007-го, слід

розуміти як прискорювач уже наявної тенденції до відносного занепаду Заходу. Він нагадує Велику депресію. Можна навести три аргументи на користь того, що зараз триває «Помірна депресія». По-перше, гігантська експансія китайського банківського кредитування, яка пом'якшила наслідки спаду експорту товарів на Захід. По-друге, здійснене головою Федеральної резервної системи Бенем Бернанке масштабне розширення грошової бази США. По-третє, гігантський фінансовий дефіцит майже в усіх розвинутих країнах на чолі з США, чий дефіцит послідовно протягом двох років перевищував 9 % ВВП. Така політика — діаметрально протилежна курсу початку 1930-х років — починаючи з червня 2009 року призвела до різкого спаду у світовій економіці. Але тепер розвинений світ перебуває у стадії похмілля, що робить його залежним від будь-яких надмірних подразників. Із різних причин фінансова політика трьох країн зони євро (Греції, Ірландії та Португалії) втратила довіру в очах інвесторів, які забажали повернути свої займи і тим самим поглибили фінансові труднощі. Дивлячись на довгострокову тенденцію державного боргу у цих країнах, стають зрозумілими мотиви такого рішення, як це збагнули в Банку з міжнародних розрахунків на початку 2010-го⁶⁶⁴. Фінансова криза існувала вже тоді, коли існувала серйозна структурна проблема боргового накопичення. Але те ж саме можна сказати і про Сполучене Королівство, і про Сполучені Штати. А на час написання цієї книжки лише Британія зробила декілька кроків для розв'язання цієї проблеми.

Важливо пам'ятати, що більшість випадків краху цивілізацій пов'язані як з фінансовими кризами, так і з війнами. Усім розглянутим раніше прикладам краху передували різкі дисбаланси між доходами й видатками, а також труднощі з фінансуванням державного боргу. Поміркуймо про Іспанію XVI століття: вже 1543 року майже дві третини доходів становили хурос (кредити), за допомогою яких фінансувалося існування монархії Габсбургів. Уже 1559 року сумарні процентні платежі за хурос перевищували звичайні доходи Іспанії, а 1584 року, коли 84 % звичайних доходів фінансувалися з кредитів, ситуація суттєво не покращилася. На 1598 рік пропорція знову

повернулася до 100 %. Або поміркуймо про Францію XVIII століття: напередодні революції, протягом 1751–1788 років, процентні платежі та виплати за боргами зросли з четвертої частини надходжень від податків до 62 %. Крім того, згадаймо османську Туреччину XIX століття: обслуговування боргу зросло з 17 % доходів у 1868 році до 32 % у 1871 році та до 50 % у 1877 році, через два роки після гігантського дефолту, який спричинив розпад Османської імперії на Балканах. Нарешті, розгляньмо випадок Британії у XX столітті. На середину 1920-х років на сплату державного боргу припадало 44 % загальних державних видатків, що перевищувало щорічні витрати на оборону до 1937 року, коли нарешті переозброєння почали фінансувати в кредит. Але, зауважмо, що реальні проблеми постали для Британії після 1945 року, коли значна частка її боргового тягаря опинилася в руках іноземців. З 21 мільярда фунтів стерлінгів національного боргу наприкінці війни близько 3,4 мільярда становив борг перед іноземними кредиторами, що дорівнювало одній третій ВВП країни⁶⁶⁵.

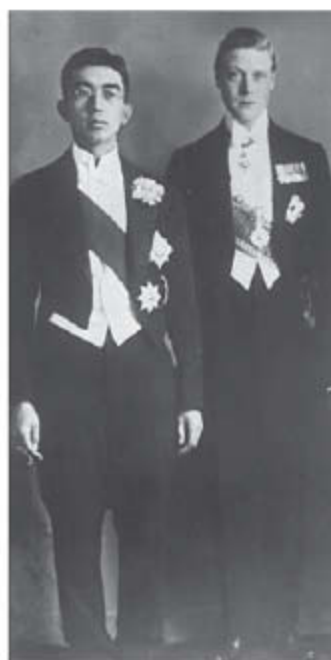
З 2001-го протягом десяти років федеральний борг США, який перебував на обслуговуванні держави, подвоївся у частці ВВП від 32 % до прогнозованих 66 % у 2011 році. За даними Бюджетного управління Конгресу з виборів (БУК) 2010 року (із залученням «Альтернативного фінансового сценарію», який БУК вважає політизованішим на відміну від власного «Розширеного базового сценарію»), борг до 2021 року може зрости до понад 90 % ВВП, до 2031 року — сягнути 150 % ВВП, а до 2047 року — цілих 300 %⁶⁶⁶. Зауважмо, що ці цифри не враховують орієнтовні 100 трильйонів нічим не забезпечених зобов'язань системи охорони здоров'я та системи соціальних гарантій. Так само вони не враховують стрімке зростання дефіцитів окремих штатів, а також зобов'язання схем пенсійного забезпечення зайнятого населення. Зважаючи на це, фінансовий стан США у 2009 році був набагато гіршим, ніж у Греції. При співвідношенні доходів і видатків на рівні 312 %, Греція опинилася у безнадійному стані. За підрахунками Морґана Стенлі, співвідношення доходів і видатків для США становило 358 %⁶⁶⁷.

Це погані цифри, але у сфері фінансової стабільності значно

важливіше розуміти ситуацію. Нині світ ще очікує, що Сполучені Штати виборсаються, зроблять нарешті все правильно, коли, за часто приписуваною Черчиллю фразою, решта можливостей уже вичерпані. Сигнали про небезпеку дефіциту у 1980-х роках були перебільшені; на кінець 1990-х федеральний уряд користався позитивним сальдо платіжного балансу. Отож навіщо хвилюватися? Така легковажність може зберігатися як завгодно довго — навіть після того, як статистичні показники почали тривожне мигання. Але одного прекрасного дня погані новини, можливо, негативний звіт рейтингового агентства, обійдуть заголовки, витіснивши звичні нудні новини. Зненацька не лише кілька фахівців почнуть хвилюватися з приводу стабільності американської фінансової політики, а й усі інші, не кажучи вже про іноземних інвесторів. Ця зміна є критичною, оскільки складна адаптивна система втрапляє у халепу, коли критична маса її складових втрачає віру у свою життєздатність. Починаючи з літа 2007-го, складну систему світової економіки колихає врізнобіч, адже очікування інвесторами ймовірності субстандартних дефолтів раптово змінюються, утворюючи гігантські дірки у бізнес-моделях тисяч кредитозалежних фінансових установ. Наступна стадія поточної кризи може початися, коли ті ж самі інвестори переоцінять платоспроможність американського уряду. Ні нульові відсоткові ставки, ні фінансові стимули не можуть добитися стійкого відновлення, якщо народ Сполучених Штатів та іноземці колективно вирішать, що ці заходи призведуть до ще більшої інфляції та прямого банкрутства.

32. Юна вершница, Урга [Улан-Батор], Монголія, 1913

33. Хірохіто й Едвард

34. «Огляд Його Імператорською Величністю спільних військових маневрів армії та військово-морських сил», Йошо Шиканобу, 1890

35. «Вишивальниці», Адаці Гінко, 1887

36. Плакат кінострічки
«Велетень»

37.
Найбільший
магазин
«Левіс»
у Лондоні,
Ріджент-стріт,
174-176

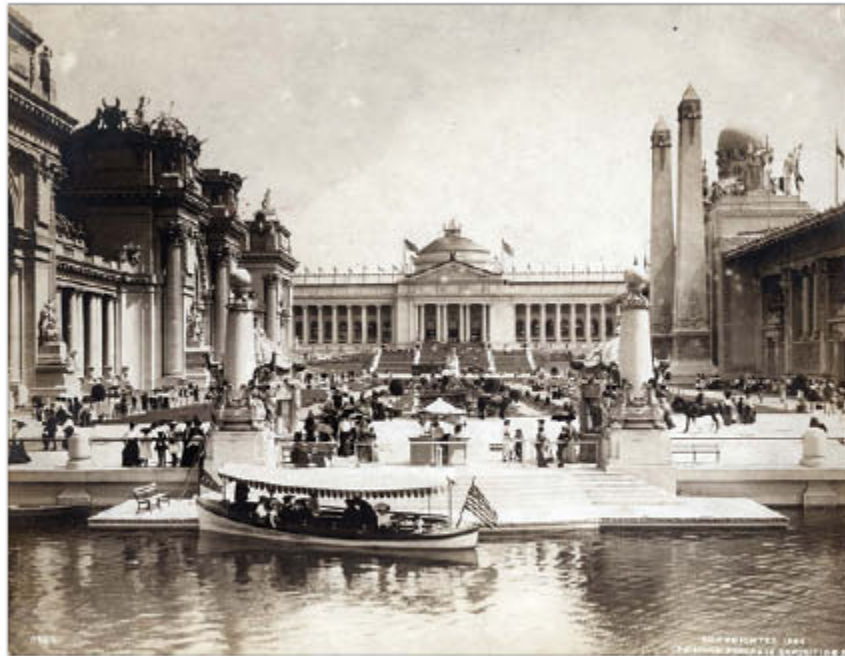
38. Альбом «Музичний клуб щасливих сердець Егона Бонді» гурту «Пластичні люди Всесвіту»

39. Хустки на манекенах у Стамбулі

40. Макс Вебер в Америці

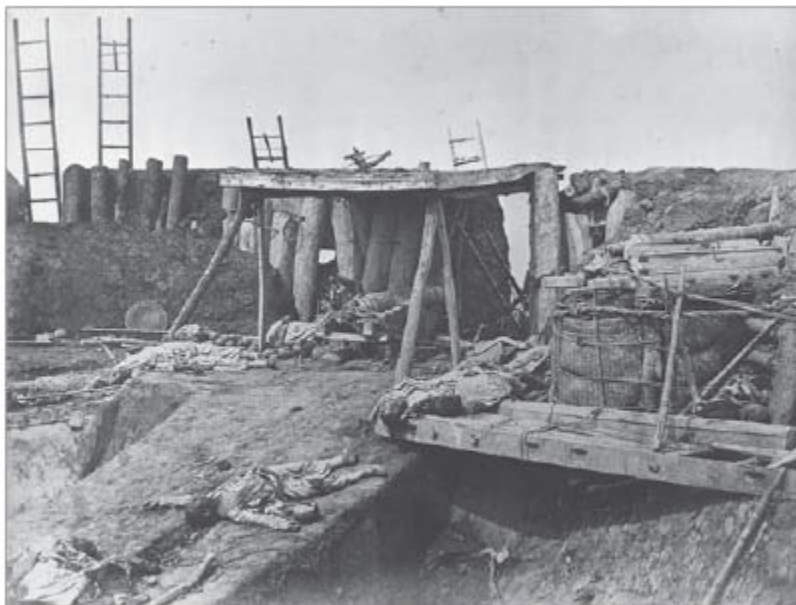
41. Всесвітня виставка у Сент-Луїсі, 1904

42. Студенти Внутрішньокитайської місії, бл. 1900

43. Карта Південно-Східного Китаю для американських місіонерів

44. Сцена смерті й руйнування під час Тайпінського повстання

45. Нанкінська міжнародна біблійна видавнича компанія

46. Промисловий Китай

47. Барак Обама і Вень Цзябао, листопад 2009

Як показав двадцять років тому економіст Томас Сарджент, такі рішення є самопроекціями, адже не грошова маса визначає інфляцію, а швидкість обігу цієї маси, яка, своєю чергою, є похідною від очікувань⁶⁶⁸. Схожим чином не співвідношення боргу та ВВП визначає успішність дій уряду, а відсоткова ставка, на якій наполягають інвестори. Прибутковість облігацій може

підскочити, якщо зміняться очікування стосовно платоспроможності майбутнього уряду або стабільності валюти, посилюючи вже й так погану фінансову кризу шляхом збільшення вартості платежів за відсотками з нового боргу. Результатом є своєрідна смертельна спіраль недовіри, падіння виробництва та зростання дефіциту. Саме це й сталося у Греції, Ірландії та Португалії 2010 року.

Звісно, Японія змогла збільшити свій державний борг навіть вище рівня ВВП, не викликавши кризи довіри. Проте японський борг майже повністю перебував у руках японських інвесторів та інституцій, тоді як федеральний борг США перебував у руках іноземних кредиторів, п'ята частина яких контролюється фінансовою владою КНР. Лише «надмірний привілей» США на друк головної валюти світу дає Штатам перепочинок⁶⁶⁹. Утім сам цей привілей зазнає критики з боку китайського уряду. Як заявив у жовтні 2010 року китайський міністр торгівлі Чень Демін, «оскільки випуск Сполученими Штатами доларів ніким не контролюється, а міжнародні ціни на сировинні товари невпинно зростають, Китай зазнає запозиченої інфляції»⁶⁷⁰. На думку економічного радника Народного банку Китаю Ся Біня, Сполучені Штати беруть участь у «неконтрольованому» й «безвідповідальному» друці грошей: «Допоки світ не встановить обмеження на випуск таких світових валют, як долар... виникнення чергової кризи є неминучим»⁶⁷¹. Кількісне пом'якшення (скуповування Федеральною резервною системою облігацій Казначейства) стало різновидом «фінансового протекціонізму», проголошеного дослідником Китайського інституту сучасних міжнародних відносин Су Цзінсянем⁶⁷². У листопаді 2010-го рейтингове кредитне агентство Дагун (Dagong) знизило позиції США з AA до A+, прогножуючи їхнє подальше падіння.

Побоювання Китаю зрозумілі. Після початку кризи ціни піднялися майже на всі товари¹¹⁶. І не дивно, що наявні в Китаю офіційні облігації Казначейства США між липнем 2009-го та липнем 2010 року, ймовірно, скоротилися приблизно на 10 %⁶⁷³. Навіть за безпрецедентної ціни 1400 доларів за унцію золота у 2010 році китайці почали скуповувати цей освячений

часом засіб боротьби з інфляцією. Водночас Сполучені Штати побоюються не інфляції, а дефляції. Ціни повільно зростають з 1950-х років, коли було створено індекс споживчих цін. Попри значні зусилля Федеральної резервної системи грошова маса зменшується, а відмова сплачувати за кредити вперто зростає. Навіть якщо номінальні десятилітні облігації залишаться на низькому рівні, це означає, що реальні довгострокові відсоткові ставки, ймовірно, у найближчому майбутньому залишаться позитивними. Це, своєю чергою, означає, що не існує простого інфляційного виходу з ситуації колосального боргового тягара, який рівною мірою лежить на родинах, банках і уряді, на зразок того, який багато країн досягли у 1920-ті та 1970-ті роки. Зростання буде уповільненим, а це означає, що федеральний уряд продовжуватиме працювати з дефіцитом, хоча й меншого обсягу. А це вже означає зростання сплати за відсотками. За альтернативним фінансовим сценарієм БУК, відсоткові платежі за федеральним боргом зростуть з 9 % від федеральних податкових надходжень до 20 % у 2020-му, до 36 % у 2030-му та до 58 % у 2040-му році⁶⁷⁴.

Такі цифри передбачають, окрім усього іншого, стрімке скорочення американських військових зобов'язань за кордоном. БУК уже готує проект заощаджень на випадок скорочення розгорнутих за межами США військ до 30 тисяч осіб до 2013 року⁶⁷⁵. Саме цього слід було очікувати, щоб зрозуміти, як платежі за відсотками випереджатимуть у федеральному бюджеті (частиною якого вони незабаром стануть) військові видатки.

Чи означає зміщення світового центру тяжіння із Заходу на Схід наближення майбутнього конфлікту? У своєму відомому есеї Семюел Гантінгтон прогнозував, що XXI століття буде позначене «зіткненням цивілізацій», у якому Захід протистоятиме «сінському» Сходу та мусульманському Близькому Сходу, і, можливо, православної цивілізації колишньої Російської імперії⁶⁷⁶. «Вирішальні конфлікти світової політики, — писав він, — відбуватимуться між народами й групами, що належать до різних цивілізацій. У світовій політиці домінуватиме зіткнення цивілізацій. Лінії розлому між цивілізаціями стануть майбутніми

лініями фронтів»⁶⁷⁷. Після публікації статті проти неї були висловлені численні заперечення⁶⁷⁸. Утім вона здається кращим описом світу після «холодної війни», ніж теорії опонентів Гантінгтона, які стверджують, що існуватиме постісторичний (або неоконсервативний) «єдиний світ» на чолі з Америкою, або реалістичні теорії змагання 200 держав-націй, чи теорії повної «безполярності», відомої також як теорія хаосу.

Водночас у моделі Гантінгтона є головний недолік. Як пророцтво, вона досі не втілилася. Гантінгтон стверджував, що «конфлікти між групами у межах кожної цивілізації ставатимуть частішими, постійними й жорстокішими за конфлікти між групами, що належать до різних цивілізацій». Але цього не відбулося. Із часу закінчення «холодної війни» не спостерігалось жодного посилення міжцивілізаційної війни. Так само війни між членами кожної цивілізації, схоже, тривають не довше за решту конфліктів⁶⁷⁹. Більшість воєн за останні двадцять років були громадянськими, та лише незначна їхня кількість відповідала моделі Гантінгтона. Частіше війни Нового світового порядку велися між етнічними групами всередині цивілізацій, виділених Гантінгтоном. Точніше кажучи, з 30 великих збройних конфліктів, які або досі тривають, або закінчилися до 2005 року (за двадцять років після оприлюднення есея Гантінгтона), лише 9 можна вважати протистоянням цивілізацій, а саме — що одна зі сторін була мусульманською, а інша — немусульманською; 19 конфліктів були переважно етнічними, найгірші з яких продовжують терзати Центральну Африку, не поступаючись війнам на Великому Близькому Сході, де більшістю жертв стали мусульмани, вбиті мусульманами⁶⁸⁰. Крім того, чимало конфліктів, що мають релігійне підґрунтя, є так само етнічними. Конфесійна належність часто тісніше пов'язана з локальним успіхом місіонерів у нещодавньому минулому, ніж із давньою належністю до християнської чи мусульманської цивілізацій. Тому в майбутньому, найімовірніше, відбуватимуться численні локальні війни (більшість етнічних конфліктів в Африці, Південній Азії та на Близькому Сході), а не глобальне зіткнення цивілізацій. Звісно, ці відцентрові тенденції можуть у підсумку розламати визначені Гантінгтоном цивілізації. Словом, слід

читати не «зіткнення цивілізацій», а «крах цивілізацій».

У популярній комп'ютерній грі «Цивілізація», створеній Сідом Маєром 1991 року і тепер оновленій до п'ятої версії, гравці могли обирати між 16 цивілізаціями-суперниками, від американської до зулуської. Завданням було «створити імперію, що витримає випробування часом», змагаючись із іншими імперіями (їх було від двох до шести). Гру можна виграти у три способи: досягнути кінця модерної ери з найвищим рахунком; перемогти у гонці за космос, діставшись до зоряної системи Альфа Центавра або зруйнувати решту цивілізацій. Але чи дійсно так відбувається в історії? Як ми з'ясували, Західна цивілізація у вигляді королівств і республік Західної Європи після 1500 року справді зруйнувала чи підпорядкувала собі більшість інших цивілізацій світу. Водночас більшість цих завоювань були здійснені шляхом нечисленних зовнішніх конфліктів, принаймні порівняно з кількістю та масштабом воєн, які Західні держави вели між собою⁶⁸¹. Економічна стагнація та геополітична маргіналізація Китаю стали наслідком не опійних воєн, а затяжного внутрішнього занепаду, притаманного далекосхідній системі ведення сільського господарства та імперській системі правління. Відступ Османської імперії з європейського континенту і перетворення її з великої держави на «хворого», був лише прискорений військовими поразками. Ці поразки самі були спричинені хронічною нездатністю брати участь у науковій революції. Не було жодного масштабного зіткнення між Північно- та Південноамериканськими цивілізаціями, адже перша була просто інституційно досконалішою за другу, тож швидко набула інструментів для втручання у справи Південної Америки. Схожим чином війни, які вели європейці в Африці, були малими порівняно з війнами, які вони вели між собою в Європі. Африку було підкорено як за допомогою місіонерських шкіл, телеграфу й лабораторії, так і завдяки кулемету Максима. Промислова революція і суспільство споживання не потребували нав'язування для незахідних країн: якщо це мало якийсь сенс, вони приймали їх добровільно, як японці. Так само і етику праці поширювали на Схід не мечем, а передусім словом, за допомогою значного покращення здоров'я та освіти громадян, починаючи від середини

XX століття.

Саме з огляду на це нам слід розуміти теперішній злет Китаю. Попри те, що Китаю часто приписують схильність до «тихого злету», деякі фахівці вже виявляють перші ознаки Гантінгтонового зіткнення цивілізацій. Наприкінці 2010 року відновлення кількісного послаблення з боку Федеральної резервної системи дало поштовх до валютної війни між США та Китаєм. Якщо «китайці не вживатимуть заходів», щоб покласти край маніпуляції зі своєї валютою, заявив у вересні 2010 року у Нью-Йорку президент Обама, «у нас достатньо інших засобів захисту американських інтересів»⁶⁸². Китайський прем'єр-міністр Вень Цзябао поквапився із відповіддю: «Не намагайтеся тиснути на нас у питанні курсу юаня... Чимало наших експортних компаній доведеться закрити, трудові мігранти муситимуть повернутися у свої села. Якщо уявити соціальний та економічний безлад у Китаї, він стане катастрофою для всього світу»⁶⁸³. Однак обмін такими погрозами, як і несподівані китайсько-американські морські інциденти чи дипломатичні суперечки про Тайвань або Північну Корею, не доводив правоти Гантінгтона. Насправді, вони були різновидом пі-ін-сі, традиційного китайського лялькового театру. Справжня валютна війна тривала між, з одного боку, Кимерикою, об'єднаною економікою Китаю та Америки, та Рештою світу, з другого боку. Якщо б США друкували гроші, а Китай ефективно прив'язав свою валюту до долара, обидві сторони виграли б. Програли би такі країни, як Індонезія та Бразилія, реальні валютні курси за торгівлею яких у січні 2008 — листопаді 2010 років оцінювалися відповідно на рівні 18 % та 17 %.

Безперечно, період розквіту Кимерики завершується: як економічний шлюб між марнотратом і скнарою він уже показав свою безперспективність⁶⁸⁴. Із показником китайської продуктивності на середину 2010 року на приблизно 20 % вищим за докризовий рівень і американської — на 2 % нижчим за той самий період, зрозуміло, що цей симбіоз став значно вигіднішим для кредитора, ніж для позичальника. Американські політичні стратеги промовляють як мантру: «Ми потрібні одне одному», вказуючи на відомий вислів Лоренса Саммерса¹¹⁷ про «взаємні

гарантії фінансового знищення». Потай від них китайські лідери розробили план ліквідації Кимерики і звільнення від залежності накопичення резервів у доларах та субсидованого експорту. Це не план світового панування за моделлю західного імперіалізму, а стратегія відновлення Китаю як Серединного царства — панівної держави-данника у Азійсько-Тихоокеанському регіоні⁶⁸⁵. Найкращий спосіб узагальнити нову велику стратегію Китаю — назвати її на маоїстський лад «Чотири більше»:

1. більше споживати,
2. більше імпортувати,
3. більше інвестувати за кордоном,
4. більше інновацій застосовувати.

Хай там як, зміна економічної стратегії передбачає солідні геополітичні дивіденди.

Споживаючи більше, Китай, може, і зменшить своє позитивне сальдо торгового балансу і завдяки цьому приверне до себе своїх головних торгових партнерів, особливо на ринках, що розвиваються. Китай нещодавно випередив Сполучені Штати — лідера світового автомобільного ринку (14 млн продажів за рік проти 11 млн), і прогнозують зростання попиту на китайські автомобілі у найближчі роки вдсятеро. До 2035 року, за даними Міжнародного енергетичного агентства, Китай використовуватиме п'яту частину світової електроенергії, що на 75 % більше, ніж у 2008 році⁶⁸⁶. За оцінками Всесвітнього інституту вугілля, на долю Китаю у 2009 році припадало 46 % світового споживання вугілля, а також аналогічна частка світового алюмінію, міді, нікелю та цинку. Ці цифри переводять в основні статті прибутку для експортерів цих та інших товарів. Китай уже сьогодні є найбільшим експортним ринком для Австралії, яка станом на 2009 рік експортує туди 22 % своїх товарів. Китай купує 12 % бразильського експорту і 10 % Південно-Африканського. Він також став великим споживачем дорогих товарів японського та німецького виробництва. Колись Китай переважно експортував дешеві товари. Тепер, коли на його частку припадає п'ята частина світового зростання, Китай став найдинамічнішим новим ринком для продукції інших народів. А це створює нових друзів.

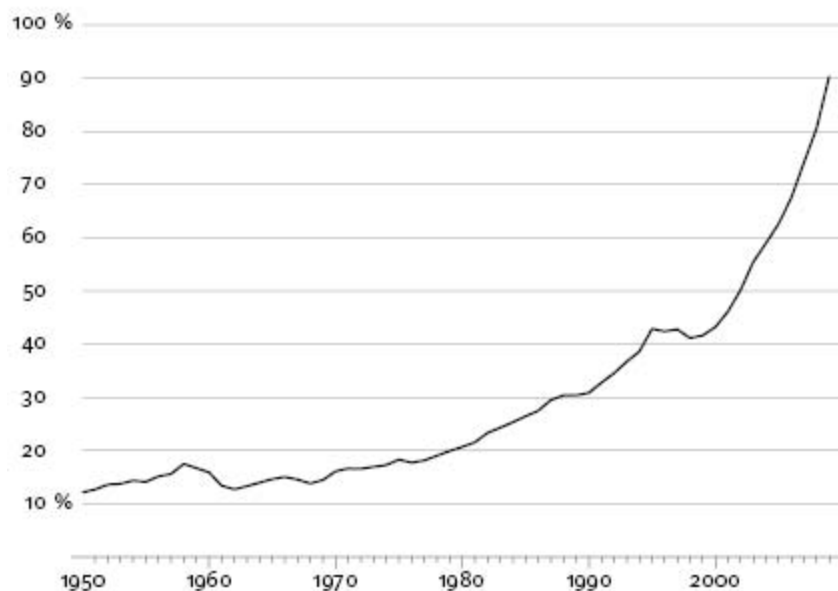
Однак китайці обґрунтовано нервують з приводу коливань цін на світовому ринку сировини — та чи може бути інакше після гігантського стрибка цін у 2004–2010 роках? Тож вони виправдано інвестують за кордоном в активи сировинних підприємств, від нафтових родовищ в Анголі до мідних копалень у Замбії. Лише за один місяць (січень 2010 року) китайські інвестори зробили прямі інвестиції на загальну суму 2,4 млрд доларів у 420 іноземних підприємств у 75 країнах і регіонах. Більшість цих інвестицій стосуються Азії (45 %) та Африки (42 %). Найбільшими секторами є рудний, нафтохімічний та інфраструктура комунікацій⁶⁸⁷. Китайський вплив добре відомий у Африці. Зазвичай це капіталовкладення у побудову шосе та інші інфраструктурні інвестиції, в довгострокову оренду шахт або сільськогосподарських угідь, на які не впливає порушення прав людини чи політична корупція⁶⁸⁸. Коли постало питання про економічну співпрацю Китаю із Суданом у розпал геноциду у Дарфурі, заступник міністра закордонних справ Китаю відповів просто: «Бізнес є бізнес»⁶⁸⁹. У липні 2008 року спеціальний китайський посланець сформулював нову політику Китаю стосовно допомоги Африці: «Ми не нав'язуємо політичних умов. Слід розуміти, що політичні та економічні умови [в Африці] не є ідеальними. Але не варто чекати, поки все владнається, а ситуація з правами людини нормалізується»⁶⁹⁰.

Зростання закордонних інвестицій у природні ресурси має сенс не лише як стратегія диверсифікації для зниження впливу Китаю на падіння курсу долара. Воно також дає можливість Китаю нарощувати свою фінансову потужність, зокрема шляхом свого великого і впливового фонду добробуту — «Чайна інвестмент корпорейшн» (China Investment Corporation), — чиї активи становлять близько 200 млрд доларів. Капіталовкладення за кордоном також виправдовують амбіційні плани Китаю реалізувати експансію на морі. За словами контр-адмірала Чжан Хуаченя, заступника командувача Східно-морським флотом, «зважаючи на розширення економічних інтересів країни, військово-морський флот хоче покращити захист транспортних маршрутів країни і безпеку наших головних шляхів»⁶⁹¹. Південно-Китайське море дедалі частіше вважають «основним

національним інтересом», а морські бази планують створити у Пакистані, в колишньому оманському анклаві Гвадар, а також у Бірмі та на Шрі-Ланці. Ця морська модель суттєво відрізняється від підходу адмірала Чжен Хе (див. розділ 1). Вона походить із тактичного посібника для військово-морського флоту вікторіанської доби.

Нарешті, і всупереч думці, що Китай нібито приречений залишатися складом для товарів, «спроектованих у Каліфорнії», він запроваджує чимало інновацій, прагнучи стати світовим лідером, наприклад, у галузі виробництва вітрових турбін та фотоелектричних панелей. У 2007 році Китай випередив Німеччину за кількістю нових патентних заявок. Випередивши Британію у 2004 році, Росію у 2005 році та Францію у 2006 році, він досягне такого ж результату у виданих патентах. З 1995 року кількість нових патентів, виданих китайським винахідникам, зросла у 29 разів⁶⁹². Це частина ширшої історії підйому Сходу. За останні десять років Китай збільшив витрати на дослідження і розвиток у шість разів, подвоїв кількість своїх учених і поступається лише Сполученим Штатам за публікацією наукових статей на рік та за своїми надкомп'ютеризованими можливостями. Проте зберігається серйозний розрив у міжнародному цитуванні китайських досліджень, хоча існують усі підстави вважати, що ця проблема поступово зникне⁶⁹³. Напевно, найпереконливішим доказом реальності переходу домінування зі Заходу на Схід є царина освіти. У 2005 році дослідження академічних досягнень людей віком від 25 до 34 років, проведене Організацією економічного співробітництва та розвитку, показало різючу відмінність між провідними країнами — Південною Кореєю та Японією, та відсталими — Британією та Італією⁶⁹⁴. Така ж прірва виявляється у стандартизованих тестах математичних здібностей для чотирнадцятирічних підлітків, у яких сингапурські учні значно випередили шотландських. Здібності сингапурців на 19 % вищі за середній міжнародний рівень здібностей, а у шотландців — на 3 % нижчі за вказаний рівень⁶⁹⁵.

ВВП Великого Китаю у процентному відношенні до ВВП США (1950–2009)

Що може зашкодити піднесенню китайського дракона? Існують принаймні чотири різні гіпотези, запропоновані тими, хто припускає таку можливість. Перша гіпотеза полягає в тому, що подібні проекти непомітного піднесення зазвичай робила Японія. Вона також мала випередити Сполучені Штати й стати провідною світовою економічною наддержавою. Отже, одного разу Китай може спіткати доля Японії після 1989 року. Оскільки ці економічні й політичні системи не є по-справжньому конкурентоспроможними, реальна власність або фінансова бульбашка і банкрутство можуть охопити країну за допомогою фіктивних банків, зупинення зростання та дефляції — такими є труднощі для Японії останніх двох десятиліть. Контраргумент полягає в тому, що японський архіпелаг ніколи не відповідав такій континентальній державі, як Сполучені Штати. Припущення про те, що Японія наздожене свій західний аналог — Велику Британію, було ймовірним ще століття тому (і це сталося), але припущення, що вона перевершить Сполучені Штати, не справдилося. Крім того, поразка Японії 1945 року означала, що протягом періоду свого економічного підйому вона у плані безпеки залежала від Сполучених Штатів, а отже мала більш-менш

підпорядковувати їм свій валютний курс, наприклад, згідно Угоди Плаза 1985 року¹¹⁸.

Друга можливість полягає в тому, що Китай може стати жертвою соціальних заворушень, як це неодноразово траплялося у минулому. Зрештою, Китай залишається бідною країною, посідаючи 86 позицію у світі за рівнем доходу на душу населення. 150 мільйонів його громадян, тобто майже кожен десятий, живуть на 1,5 долара на день або й менше. Нерівність різко зросла після початку економічних реформ, тож розподіл доходів тут є типовим для Америки (але відрізняється від розподілу у Бразилії). Орієнтовно 0,4 % китайських родин наразі володіють приблизно 70 % багатств країни. Додайте до цієї економічної нерівності проблеми забруднення повітря, водних ресурсів та ґрунтів і подив з приводу того, чому бідні регіони китайської аграрної провінції схильні до спалахів протесту, зникне. Утім лише збуджена уява може створити революційний сценарій на цій стабільній основі. Економічне зростання, можливо, зробило Китай нерівним суспільством, але капіталістично-комуністичний режим сьогодні має в очах народу винятково високий рівень довіри⁶⁹⁶. Безумовно,

дані опитувань показують, що сьогодні китайці є більшими прихильниками ідеї вільного ринку, ніж американці. Реальною соціальною загрозою для Китаю є демографічна загроза. Як наслідок запровадженої 1979 року «політики однієї дитини», Китай до 2030 року матиме значно більше літнього населення, ніж його порівняно більший сусід Індія. Частка населення віком 65 років і вище становитиме 16 % порівняно з 5 % у 1980 році, а гендерний дисбаланс у таких провінціях як Аньхой, Хайнань, Гуандун та Цзянсі уже зараз не має аналогів у сучасному суспільстві — там чоловіків на 30–38 % більше за жінок⁶⁹⁷. Чергову китайську революцію, якщо вона відбудеться, розпочнуть невдоволені парубки. Проте історія показує, що молоді неодружені чоловіки схильні вдаватися як до революцій, так і до радикального націоналізму.

Третій імовірний сценарій полягає у тому, що середній клас, який зростає, почне вимагати більше політичних прав, як це траплялося в західній історії. Колись Китай був аграрним суспільством. У 1990 році троє з чотирьох китайців жили в сільській місцевості. Сьогодні 45 % населення є містянами, а до 2030 року їх може бути щонайбільше 70 %. У міському Китаї не лише середній клас зростає — поширення мобільних телефонів та інтернету свідчить про те, що вони можуть сформувати власні спонтанні горизонтальні мережі. Приховану в цьому загрозу уособлює не лише лауреат Нобелівської премії миру 2010 року політв'язень Лю Сяобо, який належить до старшого покоління активістів, а й кремезний бородатий митець Ай Вейвей, який використав свій громадський авторитет для поширення інформації про жертв землетрусу в Сичуані 2008 року. Контраргумент я почув від пекінської телепродюсерки, з якою познайомився під час написання цієї книжки. «Мое покоління почувається щасливим, — сказала вона мені якось за вечерею. — У наших дідусів і бабусь був Великий стрибок, у наших батьків — Культурна революція. А ми навчилися вчитися, мандрувати, заробляти. Тож, як на мене, ми насправді не забиваємо голову тим, що сталося на Площі». Спочатку я не зрозумів, про що йшлося. А потім збагнув: вона мала на увазі події на площі Тяньаньмень — протест на користь демократії, придушений

військовиками у 1989 році.

Четверта й остання пастка полягає у тому, що Китай може настільки роздратувати своїх сусідів, що вони почнуть тяжіти до рівносильної коаліції на чолі з реалістичнішими Сполученими Штатами. Звичайно, у решти Азії не бракує образ на Китай, що посилюються у наш час. Плани китайців про відведення водних ресурсів Сінхай-Тибетського плато матимуть тривожні наслідки для Бангладешу, Індії та Казахстану. У Ханой ледь терплять китайську звичку залучати китайців для робіт на в'єтнамських підприємствах із видобутку бокситів. А відносини з Японією настільки погіршилися внаслідок суперечки про крихітні острови Сенкаку (Дяоютай), що Китай у відповідь на арешт заблукалого китайського рибалки запровадив ембарго на експорт рідкоземельних речовин⁶⁹⁸. Проте цих конфліктів не достатньо для найбільшого зрушення в американській зовнішній політиці від часу поновлення дипломатичних стосунків Річарда Ніксона та Генрі Кіссинджера з Китаєм у 1972-му. А 44-й мешканець Білого дому взагалі здається відступником від реалістичної традиції американської зовнішньої політики попри враження, залишене його візитами до Індії та Індонезії наприкінці 2010 року.

Дилема між державою, що «слабшає», і державою, що «міцнішає», завжди болісна. Для Британії ціна опору відродженню Німеччини була справді важкою, тож для неї виявилось простіше грати роль молодшого партнера Сполучених Штатів. Чи прагнутиме Америка втримати Китай під своїм контролем? Або умирити його? Опитування громадської думки показують, що пересічні американці не більше за свого президента знають, що відповісти. У нещодавньому дослідженні Дослідницького центру П'ю (Pew Research Center) 49 % респондентів відповіли, що не очікують, «що Китай змінить США як основна світова наддержава», проте 46 % вважають інакше⁶⁹⁹. Примиритися з новим світовим порядком було важче після краху Радянського Союзу, з яким рахувалося чимало оглядачів. Але «холодна війна» тривала трохи більше сорока років і Радянський Союз ніколи не випереджав американську економіку. Час, у який ми зараз живемо, — це кінець 500-літнього панування Заходу. Тепер загроза зі Сходу є реальною і економічно, й політично. Для китайців зарано казати: «Тепер ми — вчителі», але вони вже точно не учні. Водночас конфлікт цивілізацій у сенсі Гантінгтона все одно здається далекою перспективою. Ми більше схильні спостерігати за зсувом, що протягом останніх 500 років відбувався майже завжди на користь Заходу. Одна цивілізація слабшає, інша стає сильнішою. Принциповим питанням є не те, чи вони зіштовхнуться, а те, чи слабший оговтається від своєї слабкості до того, як відбудеться крах.

Відступ із гір Гіндукушу чи з рівнин Месопотамії здавна сповіщав про занепад і загибель. Показовим є вихід Радянського Союзу з Афганістану у доленосному 1989 році й припинення його існування у 1991-му. Події, що сталися згодом, як і події далекого V століття, є нагадуванням про те, що насправді цивілізації не народжуються, зростають, стають панівними, занепадають і гинуть відповідно до передбачуваного життєвого циклу повторення. Ретроспективне зображення процесу розпаду як повільного, підштовхуваного доленосними причинами, є винаходом істориків. Натомість, цивілізації діють як складні комплекси адаптативних систем. Вони функціонують у стані

рівноваги протягом певного невідомого періоду, а згодом цілком раптово зазнають краху. Повертаючись до термінології Томаса Коула, автора «Шляху імперії», перехід від розквіту до руйнації і спустошення не є циклічним — він несподіваний. Кращим візуальним відтворенням способу краху складних систем може бути старий плакат, колись доволі популярний у тисячах студентських гуртожитків, на якому нестримний паротяг пробиває стіну залізничного вокзалу вікторіанської доби, вилітає на вулицю і заривається носом у землю. До катастрофи може призвести що завгодно — і зламани гальма, і машиніст, який заснув за кермом.

Чи можна якось урятувати Західну цивілізацію від цього лиха? По-перше, не будьмо такими фаталістами. Правда в тому, що те, що дало Заходу змогу відокремитися від Решти світу, більше не належить нам монополю. Китайці освоїли капіталізм, іранці освоїли науку, росіяни здобули демократію, африканці (повільно) опановують сучасну медицину, а турки створили суспільство споживання. Але це означає лише те, що західні способи діяльності не перебувають у занепаді, а процвітають повсюди, за винятком кількох осередків опору. Усе більша кількість країн Решти світу сплять, приймають душ, одягаються, працюють, грають, їдять, п'ють та подорожують, як люди Заходу⁷⁰⁰. Навіть більше, ми з'ясували, що Західна цивілізація — це не щось одне, це певний набір. До нього входять політичний плюралізм (множинність держав і множинність владних структур) і капіталізм, свобода думки і науковий метод, верховенство права і демократія. Навіть сьогодні Захід ще володіє інституційними перевагами, яких не має Решта світу. Китайці не мають політичної конкуренції, іранці не мають свободи сумління, у Росії є право голосу, проте верховенство права залишається фікцією. У жодній із цих країн немає вільної преси. Ці відмінності допомагають пояснити, чому, приміром, ці три країни відстають від країн Заходу за якісними показниками, що вимірюють «національний інноваційний розвиток» та «національну готовність до інновацій»⁷⁰¹.

Звісно, Західна цивілізація далеко не ідеальна. На її долю випало чимало історичних злодіянь, від жорстокості імперіалізму

до банальності суспільства споживання. Її посилений матеріалізм породив сумнівні наслідки, зокрема непристойності, якими нас спонукав займатися Фройд. Безперечно, вона втратила той суворий аскетизм, який Вебер вважав гідним захоплення у протестантській етиці.

А втім, Західний набір, схоже, досі пропонує людським суспільствам кращий комплекс економічних, соціальних та політичних інституцій, які сприяють розкриттю індивідуального творчого потенціалу при розв'язанні тих проблем ХХІ століття, з якими стикається світ. За останні півтисячоліття жодна цивілізація не досягла успіху у пошуку та вихованні геніїв, прихованих у розсіяному мережеві талантів людських суспільств. І досі нема відповіді на питання — спроможні чи не спроможні ми надалі усвідомлювати перевагу цього набору. Для її жителів цивілізація втілюється, зрештою, не в її розкішних спорудах і не в безперервному функціонуванні інститутів. За своєю сутністю, цивілізація — це тексти, які вивчають у школах, засвоюють студенти і відтворюють у часи лиха. Китайську цивілізацію збудовано на вченні Конфуція, ісламську з її культом підкорення — на Корані. А що є засадничими текстами Західної цивілізації, які можуть зміцнити нашу віру у майже безмежну силу вільного індивіда¹¹⁹? І чи добре ми вивчили їх, враховуючи огиду наших освітніх теоретиків до формального знання та зубріння? Можливо, реальною загрозою є не зростання Китаю, ісламу чи викидів CO₂, а втрата нами віри в цивілізацію, яку ми успадкували від своїх предків.

Наша цивілізація — це не просто (як пожартував Пелем Гренвіль Вудгауз) протилежність театралам-аматорам (див. попередній розділ). Черчилль збагнув найважливіше, коли назвав «головним принципом [Західної] Цивілізації» «підкорення правлячого класу усталеним звичаям народу та його волі, вираженій у Конституції»:

Чому [запитував Черчилль] народи не повинні об'єднатися у більшу систему і встановити верховенство права в інтересах кожного? Безумовно, це вища надія, якою ми маємо надихатися...

Але марно думати, що сама лише... декларація правильних принципів... матиме цінність, доки ці принципи не будуть підтримані громадянською чеснотою та чоловічою мужністю — і так! — силовими установами та наукою...

які, у підсумку, мають стати на захист прав та розуму.

Цивілізація не існуватиме, свобода не виживе, мир не буде збережено, доки більшість людства не об'єднається для їх захисту, для демонстрації поліційної сили, яка триматиме у страху варварські та примітивні сили⁷⁰².

У 1938 році примітивні варварські сили зосереджувалися за кордоном, передусім у Німеччині. Та, як ми з'ясували, вони були такими ж продуктами Західної цивілізації, як і цінності свободи та законний уряд на чолі з Черчиллем. Як і тоді, сьогодні найбільшою загрозою для Західної цивілізації є не інші цивілізації, а наша власна малодушність та історична необізнаність, що живить її.

113 У своїй книжці «Трагедія і надія» Куїґлі приписує велику могутність містичному англо-американському «таємному товариству», нібито заснованому Сесілем Родсом, Альфредом Мілнером та журналістом Вільямом Стідом і націленому на «розширення Британської імперії» та перетворення її на федерацію. За твердженням Куїґлі, «група Родса — Мілнера» та її філії-«круглі столи» були відповідальні за Англо-бурську війну, згорання Версальської угоди та умиротворення нацистської Німеччини. Після смерті Мілнера 1925 року група продовжила здійснювати згубний вплив за допомогою Тресту Родса, Королівського інституту міжнародних відносин (Четем-гауз) та Ради з міжнародних відносин у Нью-Йорку. Куїґлі перебільшує як конспіративність діяльності Мілнера, так і її успішність.

114 Народившись 1881 року в Йоркширі, Річардсон був квакером, свідомим противником Першої світової війни (попри те, що був водієм карети швидкої допомоги на Західному фронті) та прихильником есперанто. Його гнітила відсутність доказів на користь зменшення воєн, надійного статистичного передбачення часу й місця виникнення чергової війни, крім двох слабких взаємовідношень: війни найчастіше виникають між сусідніми державами та державами, в яких сповідують різні релігії.

115 Фактично, сумарний ВВП у поточному доларовому еквіваленті для всіх країн, визначених Гантінгтоном як Захід, залишався на диво незмінним, на рівні 61–69 % від загальносвітового, починаючи з 1960 року.

116 Єдиними товарами з повної бази даних Міжнародного валютного фонду, ціни на які не зросли від лютого 2009 року, є природний газ, деревина, оливкова олія, креветки та курчата — гарні новини для тих, хто планує серфінг та барбекю.

117 Міністр фінансів США протягом 1999–2001 років. Активний прибічник неоліберального курсу на відмову від державного регулювання сфери фінансів і повний перехід на безготівкові розрахунки, зокрема в оплаті праці. До призначення на посаду в уряді був головним економістом Світового банку, після відставки очолював Гарвардський університет, у якому став наймолодшим професором (у 28 років) за всю його історію. — *Прим. пер.*

118 Укладена 22 вересня 1985 року у нью-йоркському готелі «Плаза» (The Plaza Hotel) угода між США, Францією, ФРН, Японією та Великою Британією, метою якої було зниження курсу долара щодо німецької марки та японської єни. Наслідками угоди стало, з одного боку, здешевлення американської продукції на зовнішніх ринках і, як наслідок, зменшення бюджетного дефіциту у США, а з другого, сприяння перетворенню Японії на

самостійного гравця на світовому валютному ринку. — *Прим. пер.*

119 Я назвав би Біблію короля Якова, «Начала» Ісаака Ньютона, «Два трактати про врядування» Джона Локка, «Теорію моральних почуттів» та «Добробут націй» Адама Сміта, «Роздуми про революцію у Франції» Едмунда Берка та «Походження видів» Чарльза Дарвіна, до яких слід додати п'єси Вільяма Шекспіра та вибрані промови Авраама Лінкольна, а також Вінстона Черчилля. Якби мені довелося обрати лише одну книгу як священну, нею стало би повне зібрання творів Шекспіра.

Бібліографія

Вступ. Запитання принца Расселаса

- Acemoglu, Johnson and Robinson, 'Reversal of Fortune: Geography and Institutions in the Making of the Modern World Income Distribution', *Quarterly Journal of Economics*, 117 (2002), 1231–94
- Bagby, Philip, *Culture and History: Prolegomena to the Comparative Study of Civilizations* (Berkeley/Los Angeles, 1959)
- Bayly, C. A., *The Birth of the Modern World, 1780–1914* (Blackwell, 2004)
- Bockstette, Valerie, Areendam Chanda and Louis Putterman, 'States and Markets: The Advantage of an Early Start', *Journal of Economic Growth* (2002), 347–69
- Bozeman, Adda B., *Politics and Culture in International History: From the Ancient Near East to the Opening of the Modern Age* (New York, 1994 [1960])
- Braudel, Fernand, *A History of Civilizations*, trans. Richard Mayne (New York, 1993)
- Brownworth, Lars, *Lost to the West: The Forgotten Byzantine Empire that Rescued Western Civilization* (New York, 2009)
- Cahill, Thomas, *How the Irish Saved Civilization* (New York, 1995)
- Chandler, T., *Four Thousand Years of Urban Growth: A Historical Census* (Lewiston/Queenstown, 1987)
- Chaudhary, Latika, Aldo Musacchio, Steven Nafziger and Se Yan, 'Big BRICs, Weak Foundations: The Beginning of Public Elementary Education in Brazil, Russia, India, and China, 1880–1930', чернетка робочої доповіді (2010)
- Clark, Gregory, *A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World* (Princeton, 2007)
- Clark, Kenneth, *Civilisation: A Personal View* (London, 2005 [1969])
- Coulborn, Rushton, *The Origin of Civilized Societies* (Princeton, 1959)
- Darwin, John, *After Tamerlane: The Rise and Fall of Global Empires*

(London, 2007)

Dawson, Christopher, *The Making of Europe: An Introduction to the History of European Unity* (London, 1932)

Diamond, Jared, *Guns, Germs and Steel: A Short History of Everybody for the Last 13,000 Years* (London, 1998)

———, 'How to Get Rich: A Talk', *Edge*, 56, June 7, 1999

Eisenstadt, S. N., *Comparative Civilizations and Multiple Modernities* (Leiden, 2003)

Elias, Norbert, *The Civilizing Process*, 2 vols. (Oxford, 1969, 1982 [1939])

Elvin, Mark, *The Pattern of the Chinese Past* (London, 1973)

Fernandez-Armesto, Felipe, *Civilizations: Culture, Ambition and the Transformation of Nature* (New York / London / Toronto/Sydney/Singapore, 2001)

———, *Millennium: A History of our Last Thousand Years* (London, 1997)

Findlay, Ronald and Kevin H. O'Rourke, *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium* (Princeton, 2007)

Fogel, Robert W., *The Escape from Hunger and Premature Death, 1700–2100: Europe, America, and the Third World* (Cambridge, 2003)

Goody, Jack, *Capitalism and Modernity* (Cambridge/Malden, MA, 2004)

———, *The Eurasian Miracle* (Cambridge/Malden, MA, 2009)

Guyver, Robert, 'England and the Battle for the Centre Ground: The History Working Group and the First History War (1988–1991) as an Archetype for Subsequent Wars', in Tony Taylor and Robert Guyver (eds.), *History Wars in the Classroom: Global Perspectives* (готовується до друку)

Hibbs, Douglas A. Jr. and Ola Olsson, 'Geography, Biogeography, and Why Some Countries are Rich and Others are Poor', *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States*, 101, 10 (2004), 3715–20

Huntington, Samuel, *The Clash of Civilizations and the Remaking of*

- World Order* (New York/London/Toronto/Sydney, 1996)
- Johnson, Samuel, *The History of Rasselas, Prince of Abissinia* (Boston, 1811 [1759])
- Jones, Eric, *The European Miracle: Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia* (Cambridge, 2003)
- Kagan, Robert, *Of Paradise and Power: America and Europe in the New World Order* (New York, 2003)
- Kennedy, Paul, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000* (New York, 1989)
- Landes, David S., *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some are So Rich and Some So Poor* (New York, 1998)
- Laue, Theodore H. von, 'The World Revolution of Westernization', *History Teacher*, 20, 2 (1987), 263–79
- MacGregor, Neil, *A History of the World in 100 Objects* (London, 2010)
- McNeill, William H., *The Pursuit of Power: Technology, Armed Force and Society since AD 1000* (Chicago, 1982)
- , *The Rise of the West: A History of the Human Community* (Chicago, 1991 [1963])
- Maddison, Angus, *The World Economy: A Millennial Perspective* (Paris, 2001)
- Melko, Matthew, *The Nature of Civilizations* (Boston, 1969)
- Matthews, Derek, 'The Strange Death of History Teaching (Fully Explained in Seven Easy-to-Follow Lessons', ненадрукований памфлет (January 2009)
- Morris, Ian, *Why the West Rules — For Now: The Patterns of History, and What They Reveal About the Future* (New York, 2010)
- Mumford, Lewis, *The City in History* (New York, 1961)
- Murray, Charles A., *Human Accomplishment: The Pursuit of Excellence in the Arts and Sciences, 800 B.C. to 1950* (New York, 2003)
- North, Douglass C., *Understanding the Process of Economic Change* (Princeton, 2005)
- , John Joseph Wallis and Barry R. Weingast, *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human*

History (Cambridge, 2009)

Osborne, Roger, *Civilization: A New History of the Western World* (New York, 2008)

Pomeranz, Kenneth, *The Great Divergence: China, Europe and the Making of the Modern World Economy* (Princeton, 2000)

Putterman, L. and David N. Weil, 'Post-1500 Population Flows and the Long Run Determinants of Economic Growth and Inequality', робоча доповідь (September 2008)

Quigley, Carroll, *The Evolution of Civilizations* (New York, 1961)

Rajan, Raghuram G. and Luigi Zingales, 'The Persistence of Underdevelopment: Institutions, Human Capital, or Constituencies?', Робоча доповідь NBER № 12093 (лютий 2006)

Roberts, John, *The Triumph of the West* (London, 1985)

Schuker, Stephen A., 'A Sea Change in the Atlantic Economy? How the West Pulled Ahead of the Rest and Why It May Cease to Do So', in William Anthony Hay and Harvey Sicherman (eds.), *Is There Still a West? The Future of the Atlantic Alliance* (Columbia, MO, 2007), 89–124

Scruton, Roger, *The West and the Rest: Globalization and the Terrorist Threat* (London/ New York, 2002)

Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-System* (New York, 1974, 1980 and 1989)

Wong, R. Bin, *China Transformed: Historical Change and the Limits of European Experience* (Ithaca/London, 2000)

Woods, Thomas E. Jr., *How the Catholic Church Built Western Civilization* (Washington, DC, 2001)

Розділ I. Конкуренція

Barme, G. R., *The Forbidden City* (London, 2008)

Barrow, Sir John, *Some Account of the Public Life, and a Selection from the Unpublished Writings, of the Earl of Macartney*, 2 vols. (London, 1807)

Birch, W., *The Historical Charters and Constitutional Documents of the*

- City of London* (Charleston, SC, 2009)
- Bishop, K., *China's Imperial Way* (Hong Kong, 1997)
- Brook, Timothy, *The Confusions of Pleasure: Commerce and Culture in Ming China* (Berkeley, 1999)
- Burrage, M. C. and Corry, D., 'At Sixes and Sevens: Occupational Status in the City of London from the Fourteenth to the Seventeenth Century', *American Sociological Review*, 46, 1 (1981), 375–93
- Castor, Helen, *Blood and Roses: The Paston Family and the War of the Roses* (London, 2004)
- Catto, Jeremy, 'Written English: The Making of the Language, 1370–1400', *Past & Present*, 179 (2003), 24–59
- Chirot, Daniel, 'The Rise of the West', *American Sociological Review*, 50, 2 (1985), 181–95
- Clark, Gregory, *A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World* (Princeton, 2007)
- Cipolla, Carlo M., *Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion, 1400–1700* (London, 1965)
- Cotterell, A., *The Imperial Capitals of China: An Inside View of the Celestial Empire* (London, 2008)
- Dardess, J. W., 'A Ming Landscape: Settlement, Land Use, Labor and Estheticism in T'ai-Ho County, Kiangsi', *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 49, 2 (1989), 295–364
- Dreyer, E. L., *Zheng-He: China and the Oceans in the Early Ming Dynasty, 1405–33* (London, 2006)
- Duyvendak, J. J. L., 'The True Dates of the Chinese Maritime Expeditions in the Early Fifteenth Century', *T'oung Pao*, 34, 5, Second Series (1939), 378–9
- Ebrey, Patricia Buckley, *The Cambridge Illustrated History of China* (Cambridge, 1996)
- Fernandez-Armesto, Felipe, *Millennium: A History of our Last Thousand Years* (London, 1997)
- , *Pathfinders: A Global History of Exploration* (Oxford, 2007)
- Finlay, Robert, 'Portuguese and Chinese Maritime Imperialism:

- Camões's *Lusiads* and Luo Maodeng's Voyage of the San Bao Eunuch', *Comparative Studies in Society and History*, 34, 2 (1992), 232–41
- Flynn, Dennis O. and Arturo Giraldez, 'Arbitrage, China, and World Trade in the Early Modern Period', *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 38, 4 (1995), 429–48
- , 'Born with a "Silver Spoon": The Origin of World Trade in 1571', *Journal of World History*, 6, 2 (1995), 201–21
- Fogel, Robert W., *The Escape from Hunger and Premature Death, 1700–2100: Europe, America, and the Third World* (Cambridge, 2003)
- Goody, Jack, *Capitalism and Modernity* (Cambridge/Malden, MA, 2004)
- Guan Hanhui and Li Daokui, 'The GDP and Economic Structure of the Ming Dynasty' (готовується до друку)
- Higman, B. W., 'The Sugar Revolution', *Economic History Review*, 53, 2 (2000), 213–36
- Hobson, John, *The Eastern Origins of Western Civilisation* (Cambridge, 2004)
- Hoffman, Philip T., 'Prices, the Military Revolution, and Western Europe's Comparative Advantage in Violence', *Economic History Review* (готовується до друку)
- Huang, Ray, *1587: A Year of No Significance: The Ming Dynasty in Decline* (New Haven, 1977)
- Inwood, S., *A History of London* (London, 1998)
- Jones, Eric, *The European Miracle: Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia* (Cambridge, 2003)
- Keay, John, *China: A History* (London, 2009)
- Landes, David S., *Revolution in Time: Clocks and the Making of the Modern World*, 2nd edn (New York, 2000)
- , *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some are So Rich and Some So Poor* (New York, 1998)
- Levathes, Louise, *When China Ruled the Seas: The Treasure Fleet of the Dragon Throne, 1405–1433* (Oxford, 1994)

- Menzies, Gavin, *1421: The Year China Discovered the World* (London, 2002)
- Mintz, Sidney W., *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History* (London, 1985)
- Mokyr, Joel, *Lever of Riches* (Oxford, 1990)
- Montesquieu, Charles de Secondat, baron de, *The Spirit of the Laws*, trans. Thomas Nugent and J. V. Prichard (London, 1914 [1748])
- Needham, Joseph (ed.), *Science and Civilization in China*, 7 vols. (Cambridge, 1954–)
- Newman, R., ‘Opium Smoking in Late Imperial China: A Reconsideration’, *Modern Asian Studies*, 29 (1995), 765–94
- Pelzer, John and Linda, ‘The Coffee Houses of Augustan London’, *History Today*, 32, (1982) 40–44
- Pinker, Steven, *The Better Angels of our Nature: The Decline of Violence and its Psychological Roots* (готується до друку)
- Ray, Haraprasad, ‘An Analysis of the Chinese Maritime Voyages into the Indian Ocean during Early Ming Dynasty, and their Raison d’Etre’, *China Report*, 23, 1 (1987), 65–87
- Smith, Adam, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (London, 1904, [1776])
- Tsai, Shih-shan Henry, *Perpetual Happiness: The Ming Emperor Yongle* (Seattle/London, 2002)
- Wong, R. Bin, *China Transformed: Historical Change and the Limits of European Experience* (Ithaca/London, 2000)

Розділ II. Наука

- Agoston, G., ‘Early Modern Ottoman and European Gunpowder Technology’, in E. Ihsanoglu, K. Chatzis and E. Nicolaidis, *Multicultural Science in the Ottoman Empire* (Turnhout, 2003), 13–27
- Aksan, V. H., *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmo Efendi, 1700–1783* (New York, 1995)
- Aldington, Richard (ed.), *Letters of Voltaire and Frederick the Great*

- (New York, 1927)
- Allen, J. S., *The 1715 and Other Newcomen Engines at Whitehaven, Cumberland* (London, 1972)
- , *The Steam Engine of Thomas Newcomen* (New York, 1977)
- Araci, Emre, 'Giuseppe Donizetti at the Ottoman Court: A Levantine Life', *Musical Times*, 143, 1880 (Autumn 2002), 49–56
- Bailey, Jonathan, *Field Artillery and Firepower* (Oxford, 1989)
- Bakar, O., *Tawhid and Science: Essays on the History and Philosophy of Islamic Science* (Kuala Lumpur, 1991)
- Barkey, K., *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective* (Cambridge, 2008)
- Basalla, George, 'The Spread of Western Science', *Science*, 156, 3775 (5 May 1967), 611–22
- Blanning, T. C. W., *The Culture of Power and the Power of Culture* (Oxford, 2002)
- Bohnstedt, John W., 'The Infidel Scourge of God: The Turkish Menace as Seen by German Pamphleteers of the Reformation Era', *Transactions of the American Philosophical Society*, New Series 58, 9 (1968), 1–58
- Chakrabongse, C. [Prince of Siam], *The Education of the Enlightened Despots* (London, 1948)
- Cizacka, M., 'Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550–1650', *Journal of Economic History*, 40, 3 (1960), 533–50
- Clark, Carol Lea, 'Aristotle and Averroes: The Influences of Aristotle's Arabic Commentator upon Western European and Arabic Rhetoric', *Review of Communication*, 7, 4 (October 2007), 369–87
- Clark, Christopher, *Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia 1600–1947* (London, 2006)
- Clark, Harry, 'The Publication of the Koran in Latin: A Reformation Dilemma', *The Sixteenth Century Journal*, 15, 1 (Spring 1984), 3–12
- Clarke, E. C., 'The Ottoman Industrial Revolution', *International Journal of Middle East Studies*, 5, 1 (1974), 65–76

- Coles, Paul, *The Ottoman Impact on Europe* (London, 1968)
- Crofts, Richard A., 'Printing, Reform and Catholic Reformation in Germany (1521–1545)', *Sixteenth Century Journal*, 16, 3 (Autumn 1985), 369–81
- Darnton, Robert, *The Literary Underground of the Old Regime* (Cambridge, MA/London, 1982)
- Davison, Roderic H., *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774–1923: The Impact of the West* (Austin, TX, 2001)
- Deen, S. M., *Science under Islam: Rise, Decline and Revival* (Keele, 2007)
- Dittmar, Jeremiah, 'Ideas, Technology, and Economic Change: The Impact of the Printing Press', American University working paper (September 2009)
- Duffy, C., *Frederick the Great: A Military Life* (London, 1988)
- Eisenstein, Elizabeth L., *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, 2nd edn (Cambridge, 2005)
- Farley, James L., *Turkey* (London, 1866)
- Faroqhi, Suraiya, *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire* (London, 2005)
- Ferguson, Niall, *High Financier: The Lives and Time of Siegmund Warburg* (London, 2010)
- Fernandez-Armesto, Felipe, *Pathfinders: A Global History of Exploration* (Oxford, 2007)
- Findley, C. V., 'An Ottoman Occidental in Europe: Ahmed Midhat Meets Madame Gulnar, 1889', *American Historical Review*, 103, 1 (1998), 15–49
- Forster, C. T. and F. H. B. Daniel (eds.), *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq* (London, 1881)
- Fraser, David, *Frederick the Great* (London, 2000)
- Frederick the Great, *Anti-Machiavel*, ed. Werner Bahner and Helga Bergmann, *Les Oeuvres complètes de Voltaire*, vol. XIX (Oxford, 1996)
- Freely, J., *Aladdin's Lamp: How Greek Science Came to Europe through*

- the Islamic World* (New York, 2009)
- , *The Emergence of Modern Science, East and West* (Istanbul, 2004)
- Gerber, H., ‘Jews and Money-Lending in the Ottoman Empire’, *Jewish Quarterly Review*, 72, 2 (1981), 100–118
- , ‘The Monetary System of the Ottoman Empire’, *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 25, 3 (1982), 308–24
- Goffman, D., *The Ottoman Empire and Early Modern Europe* (Cambridge, 2002)
- Goldstone, Jack A., *Revolution and Rebellion in the Early Modern World* (Berkeley/Los Angeles/Oxford, 1991)
- Goodwin, Jason, *Lords of the Horizons: A History of the Ottoman Empire* (London, 1999)
- Grant, J., ‘Rethinking the Ottoman “Decline”: Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries’, *Journal of World History*, 10, 1 (1999), 179–201
- Gribbin, J., *The Fellowship: The Story of a Revolution* (London, 2005)
- Haffner, Sebastian, *The Rise and Fall of Prussia* (London, 1998)
- Hall, A. R., ‘Intellectual Tendencies: Science’, in *The New Cambridge Modern History*, vol. II: *The Reformation, 1520–59* (Cambridge, 1962), 422–52
- , *Philosophers at War* (Cambridge 1980)
- Hamdani, A., ‘The Ottoman Response to the Discovery of America and the New Route to India’, *Journal of the American Oriental Society*, 101, 3 (1981) 323–30
- Henry, John, *The Scientific Revolution and the Origins of Modern Science* (Basingstoke, 1997)
- Hess, A. C., ‘The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of the Oceanic Discoveries, 1453–1525’, *American Historical Review*, 75, 7 (1970), 1892–1919
- Holborn, Louise W., ‘Printing and the Growth of a Protestant Movement in Germany from 1517 to 1524’, *Church History*, 11, 2 (June 1942), 122–37

- Huff, Toby E., *The Rise of Early Modern Science* (Cambridge, 1995)
- Ihsanoglu, E., *Science, Technology and Learning in the Ottoman Empire* (Aldershot, 2004)
- Inalcik, H. and D. Quataert (eds.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, vol. II, 1600–1914 (Cambridge, 1994)
- Kant, Immanuel, ‘Answer to the Question: “What is Enlightenment?” ’ (Konigsberg, 1784): philosophy.eserver.org/kant/what-is-enlightenment.txt
- Kinard, J., *Weapons and Warfare: Artillery* (Santa Barbara, 2007)
- Kinross, Patrick, *Atatürk: The Rebirth of a Nation* (London, 2001)
- Kuhn, Thomas, *The Structure of Scientific Revolutions*, 2nd edn (Chicago, 1970)
- Levack, Brian, *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*, 2nd edn (London, 1995)
- Levy, A., ‘Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century’, *Journal of Middle Eastern Studies*, 18, 3 (July, 1982), 227–49
- Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey* (New York/Oxford, 2001)
- , *The Middle East: Two Thousand Years of History from the Rise of Christianity to the Present Day* (London, 2001)
- , *What Went Wrong? The Clash between Islam and Modernity in the Middle East* (London, 2002)
- Lyons, Jonathan, *The House of Wisdom: How the Arabs Transformed Western Civilization* (London, 2010)
- McCarthy, J., *The Ottoman Turks: An Introductory History to 1923* (London, 1997)
- Mango, Andrew, *Atatürk* (London, 1999)
- Mansel, Philip, *Constantinople: City of the World’s Desire, 1453–1924* (London, 2006)
- Montesquieu, *Persian Letters*, transl. Margaret Mauldon (Oxford, 2008 [1721])
- Morgan, Michael Hamilton, *Lost History: The Enduring Legacy of*

- Muslim Scientists, Thinkers and Artists* (New York, 2008)
- Murray, Charles A., *Human Accomplishment: The Pursuit of Excellence in the Arts and Sciences, 800 B.C. to 1950* (New York, 2003)
- İzmiş, S. and S. Pamuk, 'Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489–1914', *Journal of Economic History*, 62, 2 (2002), 292–321
- Palmer, R. R., 'Frederick the Great, Guibert, Bulow: From Dynastic to National War', in Peter Paret (ed.), *Makers of Modern Strategy: From Machiavelli to the Nuclear Age* (Oxford, 1986), 91–123
- Pamuk, S., 'From Bimetallism to the "Limping Gold Standard": The Ottoman Monetary System in the Nineteenth Century', in Philip L. Cottrell (ed.), *East Meets West: Banking, Commerce and Investment in the Ottoman Empire* (Aldershot, 2008), 11–24
- , 'Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500–1800', *Journal of Interdisciplinary History*, 35, 2 (2004), 225–47
- , *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820–1913: Trade, Investment and Production* (Cambridge, 1987)
- , 'Prices in the Ottoman Empire, 1469–1914', *International Journal of Middle East Studies*, 36 (2004), 451–68
- Panaite, V., *The Ottoman Law of War and Peace: The Ottoman Empire and Tribute Payers* (Boulder, CO/New York, 2000)
- Quataert, D., *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire, 1800–1914* (Istanbul, 1992)
- , *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge, 1993)
- Rafeq, Abdul-Karim, 'Making a Living or Making a Fortune', in Nelly Hanna (ed.), *Money, Land and Trade: An Economic History of the Muslim Mediterranean* (London and New York, 2002), 101–23
- Reid, James J., *Crisis of the Ottoman Empire: Prelude to Collapse, 1839–1878* (Stuttgart, 2000)
- Senor, Dan and Saul Singer, *Start-Up Nation: The Story of Israel's Economic Miracle* (New York, 2009)

- Shank, J. B., *The Newton Wars and the Beginning of the French Enlightenment* (Chicago/London, 2008)
- Shaw, Stanford J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* (Cambridge, 1976)
- Smith, W. G. C., 'Science and Technology in Early Modern Islam, c. 1450–c.1850', London School of Economics working paper (n.d.)
- Sprat, T., *The History of the Royal Society of London, for the Improving of Natural Knowledge*, 2nd edn (London, 1702)
- Steele, B. D., 'Muskets and Pendulums: Benjamin Robins, Leonhard Euler, and the Ballistics Revolution', *Technology and Culture Journal*, 35, 2 (1994), 348–82
- Steinberg, S. H., *Five Hundred Years of Printing* (London, 1959)
- Stewart, L. *The Rise of Public Science: Rhetoric, Technology and Natural Philosophy in Newtonian Britain, 1660–1750* (Cambridge, 1992)
- Stoye, John, *The Siege of Vienna* (Edinburgh, 2006)
- Sturdy, D. J., *Fractured Europe 1600–1721* (Oxford, 2002)
- Terrall, M., *The Man Who Flattened the Earth: Maupertuis and the Sciences in the Enlightenment* (Chicago, 2002)
- Thomas, Keith, *Religion and the Decline of Magic* (London, 1971)
- Vlahakis, George N. et al., *Imperialism and Science: Social Impact and Interaction* (Santa Barbara, 2006)
- Walsham, Alexandra, 'Unclasping the Book? Post-Reformation English Catholicism and the Vernacular Bible,' *Journal of British Studies*, 42, 2 (2003), 141–66
- Weiker, Walter F., 'The Ottoman Bureaucracy: Modernization and Reform', *Administrative Science Quarterly*, 13, 3 (1968), 451–70

Розділ III. Власність

- Acemoglu, Daron, Simon Johnson and James A. Robinson, 'Reversal of Fortune: Geography and Institutions in the Making of the Modern World Income Distribution', *Quarterly Journal of Economics*, 117, 4 (2002), 1231–94
- , 'The Rise of Europe: Atlantic Trade, Institutional Change and

- Economic Growth', *American Economic Review*, 95, 3 (2005), pp. 546–79
- Adamson, J. A. A., 'England without Cromwell: What if Charles I Had Avoided the Civil War?', in Niall Ferguson (ed.), *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals* (London, 1993), 91–125
- Arneil, Barbara, *John Locke and America: The Defence of English Colonialism* (Oxford, 1996)
- Barrera-Osorio, A., *Experiencing Nature: The Spanish American Empire and the Early Scientific Revolution* (Austin, TX, 2006)
- Bedoya, Gabriel et al., 'Admixture Dynamics in Hispanics: A Shift in the Nuclear Genetic Ancestry of a South American Population Isolate', *PNAS*, 103, 19 (9 May 2006), 7234–9
- Bingham, H., *Lost City of the Incas* (London, 2003)
- Bolívar, Simon, *Selected Writings of Bolívar*, ed. Harold A. Bierck Jr, transl. Lewis Bertrand, compiled by Vicente Lecuna, 2 vols. (New York, 1951)
- Brown, Matthew, *Adventuring through Spanish Colonies: Simon Bolívar, Foreign Mercenaries and the Birth of New Nations* (Liverpool, 2006)
- Burkholder, M. A., *Colonial Latin America*, 2nd edn (Oxford, 1994)
- Carvajal-Carmona, Luis G. et al., 'Strong Amerind/White Sex Bias and a Possible Sephardic Contribution among the Founders of a Population in Northwest Colombia', *American Journal of Human Genetics*, 67 (2000), 1287–95
- Churchill, Winston S., 'Civilization', in Randolph S. Churchill (ed.), *Blood, Sweat and Tears*, (Whitefish, MT, 2007 [1940]), 45–9
- Clark, Gregory, *A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World* (Princeton, 2007)
- Clark, J. C. D., 'British America: What If There Had Been No American Revolution?' in Niall Ferguson (ed.), *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals* (London, 1993), 125–75
- , *The Language of Liberty, 1660–1832: Political Discourse and Social Dynamics in the Anglo-American World* (Cambridge, 1993)
- Cordeiro, Jose Luis, 'Constitutions around the World: A View from

- Latin America', Institute of Developing Economies Discussion Paper, 164 (2008)
- Creel, Margaret Washington, *A Peculiar People: Slave Religion and Community-Culture among the Gullahs* (New York, 1988)
- Curtin, Philip, *The Rise and Fall of the Plantation Complex: Essays in Atlantic History* (Cambridge, 1998)
- Davis, David Brion, 'Slavery', in C. Van Woodward (ed.), *The Comparative Approach to American History: Slavery* (New Jersey, 1969), pp. 121–35
- Egnal, M., *New World Economies: The Growth of the Thirteen Colonies and Early Canada* (New York/Oxford, 1998)
- Elkins, Stanley, *Slavery: A Problem in American Institutional and Intellectual Life* (Chicago, 1968)
- Elliott, J. H., *Empires of the Atlantic World* (New Haven, 2006)
- Eltis, David, 'The Volume and Structure of the Transatlantic Slave Trade: A Reassessment', *William and Mary Quarterly*, 58, 1 (January 2001), 17–46
- Emmer, P. C. (ed.), *Colonialism and Migration: Indentured Labour before and after Slavery* (Dordrecht, 1986)
- Engerman, Stanley L. and Kenneth L. Sokoloff, 'Once upon a Time in the Americas: Land and Immigration Policies in the New World', робоча доповідь (2008)
- Fage, J. D., 'Slavery and the Slave Trade in the Context of West African History', *Journal of African History*, 10, 3 (1969), 393–404
- Ferguson, Niall, *The War of the World: History's Age of Hatred* (London, 2006)
- Fernandez-Armesto, Felipe, *The Americas: A History of Two Continents* (London, 2003)
- Findlay, Ronald and Kevin H. O'Rourke, *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium* (Princeton, 2007)
- Gabai, Rafael Varon, *Francisco Pizarro and his Brothers: The Illusion of Power in Sixteenth-Century Peru* (Norman, 1997)
- Graham, R., *Patronage and Politics in Nineteenth-Century Brazil*

(Stanford, 1990)

Haber, Stephen, 'Development Strategy or Endogenous Process? The Industrialization of Latin America', робоча доповідь у Стенфордському ун-ті (2005)

Hamnett, Brian R., 'The Counter Revolution of Morillo and the Insurgent Clerics of New Granada, 1815–1820', *Americas*, 32, 4 (April 1976), 597–617

Hemming, J., *The Conquest of the Incas* (London, 1993)

Hobbes, Thomas, *Leviathan or the Matter, Forme, and Power of a Common Wealth, Ecclesiasticall and Civil* (London, 1651)

Jasanoff, Maya, *Liberty's Exiles: American Loyalists in the Revolutionary World* (готується до друку)

King, James F., 'A Royalist View of Colored Castes in the Venezuelan War of Independence', *Hispanic American Historical Review*, 33, 4 (1953), 526–37

Klein, Herbert F. and Francisco Vidal Luna, *Slavery in Brazil* (Cambridge, 2010)

Langley, Lester D., *The Americas in the Age of Revolution, 1750–1850* (New Haven/London, 1998)

Lanning, John Tate, *Academic Culture in the Spanish Colonies* (Port Washington, NY/London, 1969)

Locke, John, *Two Treatises of Government: In the former, The false Principles and Foundation of Sir Robert Filmer, And his Followers, are Detected and Overthrown. The latter is an Essay concerning The True Original, Extent, and End of Civil Government* (London, 1690)

Lynch, J., 'Bolívar and the Caudillos', *Hispanic American Historical Review*, 63, 1 (1983), 3–35

———, *Simón Bolívar: A Life* (London, 2006)

Markham, Clements R. (ed.), *Reports on the Discovery of Peru* (London, 1872)

North, Douglass C., John Joseph Wallis and Barry R. Weingast, *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History* (Cambridge, 2009)

- North, Douglass C. and Barry R. Weingast, 'Constitutions and Commitment: The Evolution of Institutions Governing Public Choice in Seventeenth-Century England', *Journal of Economic History*, 44, 4 (1989), 803–32
- O'Brien, Patrick K., 'Inseparable Connections: Trade, Economy, Fiscal State, and the Expansion of Empire, 1688–1815', in P. J. Marshall (ed.), *The Oxford History of the British Empire*, vol. II: The Eighteenth Century (Oxford/New York, 1998), 53–77
- Ortega, F. A., 'Earthquakes during the Colonial Period', *ReVista: Harvard Review of Latin America* (2007): <http://revista.drclas.harvard.edu/book/political-memory>
- Pomeranz, Kenneth, *The Great Divergence: China, Europe and the Making of the Modern World Economy* (Princeton, 2000)
- Poppino, Rollie E., *Brazil: The Land and the People* (Oxford, 1968)
- Prado, C., *The Colonial Background of Modern Brazil* (Berkeley/Los Angeles/London, 1969)
- Reid, James J., *Crisis of the Ottoman Empire: Prelude to Collapse, 1839–1878* (Stuttgart, 2000)
- Rostworowski, Maria, *Doca Francisca Pizarro* (Lima, 1989)
- Sato, A., *Legal Aspects of Landownership in Colonial Spanish America* (Tokyo, 1976)
- Schaefer, Christina, *Genealogical Encyclopaedia of the Colonial Americas* (Baltimore, 1998)
- Schwartz, Stuart B., 'The Colonial Past: Conceptualizing Post-Dependentista Brazil', in Jeremy Adelman (ed.), *Colonial Legacies: The Problem of Persistence in Latin American History* (New York/London, 1999), 175–92
- , *Slaves, Peasants, and Rebels: Reconsidering Brazilian Slavery* (Champaign, IL, 1995)
- Thomas, Hugh, *The History of the Atlantic Slave Trade 1440–1870* (London, 1997)
- Thornton John and Linda Heywood, *Central Africans, Atlantic Creoles, and the Foundation of the Americas, 1585* (Cambridge, 2007)

- Tomlins, C., 'Indentured Servitude in Perspective: European Migration into North America and the Composition of the Early American Labour Force, 1600–1775', in Cathy Matson (ed.), *The Economy of Early America: Historical Perspectives and New Directions* (Philadelphia, 2007), 146–82
- Ullrick, Laura F., 'Morillo's Attempt to Pacify Venezuela', *Hispanic American Historical Review*, 3, 4 (1920), 535–65
- Walvin, J., *Black Ivory: Slavery in the British Empire* (Oxford/Malden, MA, 2001)
- Wang S., N. Ray, W. Rojas, M. V. Parra, G. Bedoya et al., 'Geographic Patterns of Genome Admixture in Latin American Mestizos', *PLoS Genet*, 4, 3 (2008), 1–9
- Washington, George and William Crawford, *The Washington–Crawford Letters. Being the Correspondence between George Washington and William Crawford, from 1767 to 1781, Concerning Western Lands. With an Appendix, Containing Later Letters of Washington on the Same Subject; and Letters from Valentine Crawford to Washington, written in 1774 and 1775, Chronologically Arranged and Carefully Annotated* (Cincinnati, 1877)
- Williams, Eric, *Capitalism and Slavery* (London, 1964)
- Williamson, E., *The Penguin History of Latin America* (London, 1992)
- Wood, Michael, *Conquistadors* (London, 2001)
- Woodward, Margaret L., 'The Spanish Army and the Loss of America, 1810–1824', *Hispanic American Historical Review*, 48, 4 (1968) 586–607

Розділ IV. Медицина

- Acemoglu, Daron, Davide Cantoni, Simon Johnson and James A. Robinson, 'The Consequences of Radical Reform: The French Revolution', робоча доповідь National Bureau of Economic Research № 14831 (April 2009)
- Acemoglu, Daron, Simon Johnson and James Robinson, 'Disease and Development in Historical Perspective', *Journal of the European Economic Association*, 1, 2–3 (2003), 397–405

- Anon., *Die Rheinische Mission und Der Herero-Aufstand: Erelebnisse und Beobachtungen rheinischer Missionare* (Barmen, 1904)
- Asiwaju, A. I., *West African Transformations: Comparative Impact of French and British Colonialism* (Niger, 1991)
- Bayer, Hauptmann M., *Mit dem Hauptquartier in Südwestafrika* (Berlin, 1909)
- Beck, Ann, 'Medicine and Society in Tanganyika, 1890–1930: A Historical Inquiry', *Transactions of the American Philosophical Society*, 67, 3 (1977), 1–59
- Beckett, I. and K. Simpson (eds.), *A Nation in Arms: A Social Study of the British Army in the First World War* (Manchester, 1985)
- Berenson, E., *Heroes of Empire: Five Charismatic Men and the Conquest of Africa* (Berkeley/Los Angeles/London, 2011)
- Betts, Raymond F., *Assimilation and Association in French Colonial Theory, 1890–1914* (New York/London, 1961)
- , 'The Establishment of the Medina in Dakar', *Africa: Journal of the International African Institute*, 41, 2 (April 1971), 143–52
- Blanton, Robert, T. David Mason and Brian Athow, 'Colonial Style and Post-Colonial Ethnic Conflict in Africa', *Journal of Peace Research*, 38, 4 (2001), 473–91
- Brunschwig, H., *French Colonialism 1871–1914: Myths and Realities* (London, 1966)
- , 'French Exploration and Conquest in Tropical Africa from 1865 to 1898', in L. H. Gann and P. Duignan (eds.), *Colonialism in Africa, 1870–1960*, vol. I (Cambridge, 1969), 132–64
- Buell, R. L., *The Native Problem in Africa* (London, 1965)
- Burke, Edmund, *Reflections on the Revolutions in France: A Critical Edition*, ed. J. C. D. Clark (Cambridge, 2001)
- Carter, Susan B., Scott Sigmund Gartner, Michael R. Haines, Alan L. Olmstead, Richard Sutch and Gavin Wright (eds.), *Historical Statistics of the United States: Millennial Edition Online* (Cambridge, 2006)
- Centre d'Informations Documentaires, *The Work of France in the*

- Cameroons* (Paris, 1939)
- Clausewitz, Carl von, *On War*, ed. Michael Howard and Peter Paret (Princeton, 1976)
- Cohen, William, *Rulers of Empire: The French Colonial Service in Africa* (Stanford, 1971)
- Collier, Paul, *The Bottom Billion: Why the Poorest Countries are Failing and What Can Be Done about It* (Oxford, 2007)
- Conklin, Alice L., *A Mission to Civilise: The Republican Idea of Empire in France and West Africa, 1895–1930* (Stanford, 1998)
- Crowder, Michael, *Senegal: A Study of French Assimilation Policy* (Oxford, 1962)
- Cruise O'Brien, Rita, *White Society in Black Africa: The French of Senegal* (London, 1972)
- Daly, M. W., 'Omdurman and Fashoda, 1898: Edited and Annotated Letters of F. R. Wingate', *Bulletin of the British Society for Middle Eastern Studies*, 10, 1 (1983), 21–37
- Deutsch, Jan-Georg, *Emancipation without Abolition in German East Africa c. 1884–1914* (Oxford, 2006)
- Drechsler, Horst, *Südwestafrika unter deutscher Kolonialherrschaft: Der Kampf der Herero und Nama gegen den deutschen Imperialismus (1884–1915)* (Berlin, 1966)
- Easterly, William, *The White Man's Burden: Why the West's Efforts to Aid the Rest Have Done So Much Ill and So Little Good* (London, 2007)
- Echenberg, Myron, *Black Death, White Medicine: Bubonic Plague and the Politics of Public Health in Senegal, 1914–1945* (Portsmouth, NH/Oxford, 2002)
- , *Colonial Conscripts: The Tirailleurs Senegalais in French West Africa, 1857–1960* (London, 1990)
- , 'Medical Science in Colonial Senegal: The Pasteur Institute of Dakar and the Quest for a Yellow Fever Vaccine, 1925–1925', McGill University paper (n.d.)
- Eichacker, Captain Rheinhold, 'The Blacks Attack!', *New York Times*

Current History, 9 (April–June 1917), 110–12

Eiermann, Martin, ‘The Good, the Bad, and the Ugly: Colonial Violence, Domestic Discourses, and the Production of Truths in Imperial Germany, 1904 to 1908’, (Harvard University senior thesis, 2010)

Evans, Andrew D., ‘Anthropology at War: Racial Studies of Prisoners of War during World War I’, in H. Penny and M. Bunzl (eds.), *Worldly Provincialism: German Anthropology in the Age of Empire* (Ann Arbor, MI, 2003), 198–230

Ferguson, Niall, *The Ascent of Money: A Financial History of the World* (London, 2008)

Fieldhouse, D. K., *Black Africa 1945–80: Economic Decolonization and Arrested Development* (London, 1986)

Fischer, Eugen, *Die Rehobother Bastards und das Bastardierungsproblem beim Menschen: Anthropologische und ethnographische Studien am Rehobother Bastardvolk in Deutsch-Südwest-Afrika* (Jena, 1913)

Fonge, Fuabeh P., *Modernization without Development in Africa: Patterns of Change and Continuity in Post-Industrial Cameroonian Public Service* (Trenton, NJ/Asmara, Eritrea, 1997)

Gandhi, Mahatma, *The Collected Works of Mahatma Gandhi* (електронне видання) (New Delhi, 1999)

———, *Hind Swaraj*, ed. Jitendra T. Desai (Ahmedabad, 1938)

Gardiner, David E., ‘The French Impact on Education in Africa, 1817–1960’, in G. Wesley Johnson (ed.), *Double Impact: France and Africa in the Age of Imperialism* (Westport, CT/London, 1985), 333–44

Gewald, Jan-Bart, ‘The Great General of the Kaiser’, in *Botswana Notes and Records*, 26 (1994), 67–76

———, *Herero Heroes: A Socio-Political History of the Herero of Namibia, 1890–1923* (Oxford/Cape Town/Athens, 1999)

Gide, Andre, *Travels in the Congo* (Berkeley/Los Angeles, 1929)

Gifford, P. and Louis Wm Roger, *France and Britain in Africa: Imperial Rivalry and Colonial Rule* (New Haven/London, 1971)

- Hochschild, A., *King Leopold's Ghost: A Story of Greed, Terror and Heroism in Colonial Africa* (New York, 1999)
- Iliffe, J., *Africans: The History of a Continent* (Cambridge, 2007 [1995])
- Joireman, Sandra F., 'Inherited Legal Systems and Effective Rule of Law: Africa and the Colonial Legacy', *Journal of Modern African Studies*, 39, 4 (2001), 571-96
- Kipling, Rudyard, 'France at War: On the Frontier of Civilization', in *The Collected Works of Rudyard Kipling*, vol. II (Charleston, SC, 2008)
- Klein, Martin A., *Islam and Imperialism in Senegal: Sine-Saloum, 1847-1914* (Stanford, 1968)
- Kuhlmann, A., *Auf Adlers Flügeln* (Barmen, 1911)
- Labrousse, Ernest, '1789-1830-1848: How Revolutions are Born', in Francois Crouzet, William Henry Chaloner and Fritz Stern (eds.), *Essays in European Economic History, 1789-1914* (London, 1969), 1-14
- Lenin, Vladimir Ilyich, *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism* (Moscow, 1963 [1917])
- Leutwein, Theodor, *Elf Jahre Gouverneur in Deutsch-Südwestafrika* (Berlin, 1906)
- Levine, Alison Murray, 'Film and Colonial Memory: La Croisiere noire, 1924-2004', in Alec G. Hargreaves (ed.) *Memory, Empire and Post-colonialism: Legacies of French Colonialism* (Lanham, MD/Oxford, 2005), 81-97
- Lieven, Dominic, *Russia against Napoleon: The True Story of the Campaigns of War and Peace* (New York, 2010)
- Lunn, Joe, *Memoirs of the Maelstrom: A Senegalese Oral History of the First World War* (London, 1999)
- McCullum, Jack E., *Military Medicine: From Ancient Times to the 21st Century* (Santa Barbara, 2008)
- MacLeod, Roy and M. Lewis (eds.), *Disease, Medicine and Empire: Perspectives on Western*

Medicine and the Experience of European Expansion (London /New York, 1988)

McLynn, Frank, *Napoleon: A Biography* (London, 2002)

Madley, Benjamin, 'From Africa to Auschwitz: How German South West Africa Incubated Ideas and Methods Adopted and Developed by the Nazis in Eastern Europe', *European History Quarterly*, 35, 3 (2005), 429–64

———, 'Patterns of Frontier Genocide 1803–1910: The Aboriginal Tasmanians, the Yuki of California, and the Herero of Namibia', *Journal of Genocide Research*, 6, 2 (2004), 167–92

Marcovich, A., *French Colonial Medicine and Colonial Rule: Perspectives on Western Medicine and the Experience of European Expansion* (London/New York, 1988)

Marr, D. G., *Vietnamese Anticolonialism, 1885–1925* (Berkeley/Los Angeles, 1971)

Mazower, Mark, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century* (London, 2008)

———, *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe* (London, 2008)

Moyo, Dambisa, *Dead Aid: Why Aid is Not Working and How There is Another Way for Africa* (London, 2010)

Ngalamulume, K., 'Keeping the City Totally Clean: Yellow Fever and the Politics of Prevention in Colonial Saint-Louis-de-Sénégal', *Journal of African History*, 45 (2004), 183–202

Olusoga, David and Casper W. Erichsen, *The Kaiser's Holocaust: German Forgotten Genocide and the Colonial Roots of Nazis* (London, 2010)

Riley, James C., 'The Timing and Pace of Health Transitions around the World', *Population and Development Review*, 31, 4 (Dec. 2005), 741–64

Robiquet, Paul (ed.), *Discours et opinions de Jules Ferry* (Paris, 1897)

Rohrbach, Paul, *Aus Südwest-Afrikas schweren Tagen: Blätter von Arbeit und Abschied* (Berlin, 1909)

———, *Deutsche Kolonialwirtschaft*, vol. I: *Südwest-Afrika* (Berlin,

1907)

- Rousseau, Jean-Jacques, *The Social Contract* (London, 1968)
- Rust, Conrad, *Krieg und Frieden im Hereroland: Aufzeichnungen aus dem Kriegsjahre 1904* (Berlin, 1905)
- Sabatier, Peggy R., “Elite” Education in French West Africa: The Era of Limits, 1903–1945’, *International Journal of African Historical Studies*, 11, 2 (1978), 247–66
- Saxe, Jo W., ‘The Changing Economic Structure of French West Africa’, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 298 (1955), 52–61
- Schama, Simon, *Citizens: A Chronicle of the French Revolution* (London, 1990)
- Schneider, W. H., ‘Smallpox in Africa during Colonial Rule’, *Medical History Journal*, 53, 2 (April 2009), 193–227
- Seiner, Franz, *Bergtouren und Steppenfahrten im Hereroland* (Berlin, 1904)
- Shaw, George Bernard, ‘Preface on Doctors’, in *The Doctor’s Dilemma, Getting Married, and the Shewing-Up of Blanco Posnet* (Rockville, MD, 2003 [1911])
- Singer, B. and Langdon, J., *Cultured Force: Makers and Defenders of the French Colonial Empire* (Madison, WI, 2004)
- Smith, Leonard V., Stephane Audoin-Rouzeau and Annette Becker, *France and the Great War, 1914–1918* (Cambridge, 2003)
- Smith, R., *Vietnam and the West* (London, 1968)
- Steer, G. L., *Judgment on German Africa* (London, 1939)
- Strachan, Hew, *The First World War*, vol. I: *To Arms* (Oxford, 2001)
- , *The First World War in Africa* (Oxford, 2004)
- Tai, Hue-Tam Ho, ‘The Politics of Compromise: The Constitutionalist Party and the Electoral Reforms of 1922 in French Cochinchina’, *Modern Asian Studies Journal*, 18, 3 (1984), 371–91
- Taithe, B., *The Killer Trail: A Colonial Scandal in the Heart of Africa* (Oxford, 2009)
- Taylor, Miles, ‘The 1848 Revolutions and the British Empire’, *Past &*

Present, 166 (Feb. 2000), 146–80

Tocqueville, Alexis de, *Democracy in America*, ed. Bruce Frohnan (London, 2002)

Twain, Mark, *Following the Equator: A Journey around the World*, vol. II (New York, 1897)

Van Beusekom, Monica M., *Negotiating Development: African Farmers and Colonial Experts at the Office du Niger, 1920–1960* (London, 2002)

Weindling, Paul, *Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism, 1870–1945* (Cambridge, 1989)

Winter, J. M., *The Great War and the British People* (London, 1985)

Wolpert, Stanley, *Gandhi's Passion: The Life and Legacy of Mahatma Gandhi* (Oxford, 2002)

Wright, P., *Conflict on the Nile: The Fashoda Incident of 1898* (London, 1972)

Yansane, A. Y., 'The Impact of France on Education in West Africa', in G. Wesley Johnson (ed.), *Double Impact: France and Africa in the Age of Imperialism* (Westport, CT/London, 1985), 345–62

Zimmerer, 'The First Genocide of the Twentieth Century: The German War of Destruction in

South-West Africa (1904–1908) and the Global History of Genocide', in Doris L. Bergen (ed.), *Lessons and Legacies: From Generation to Generation* (Evanston, IL, 2008), 34–51

Розділ V. Споживання

Allen, Frederick, *Secret Formula: How Brilliant Marketing and Relentless Salesmanship Made Coca-Cola the Best-Known Product in the World* (New York, 1995)

Allen, Robert C., *The British Industrial Revolution in Global Perspective* (Cambridge, 2009)

———, 'The Great Divergence in European Wages and Prices from the Middle Ages to the First World War', *Explorations in Economic History*, 38 (2001), 411–47

- Allen, Robert C., Jean-Pascal Bassino, Debin Ma, Christine Moll-Murata and Jan Luiten van Zanden, 'Wages, Prices, and Living Standards in China, Japan, and Europe, 1738–1925', робоча доповідь (2005)
- Bairoch, Paul, 'International Industrialization Levels from 1750 to 1980', *Journal of Economic History*, 11 (1982), 269–333
- Beasley, W. G., *Japan Encounters the Barbarian: Japanese Travellers in America and Europe* (New Haven, 1995)
- Berg, Maxine, 'From Imitation to Invention: Creating Commodities in Eighteenth-Century Britain', *Economic History Review*, New Series, 55, 1 (2002), 1–30
- , 'In Pursuit of Luxury: Global History and British Consumer Goods in the Eighteenth Century', *Past & Present*, 182 (2004), 85–142
- Berger, Helge and Mark Spoerer, 'Economic Crises and the European Revolutions of 1848', *Journal of Economic History*, 61, 2 (2001), 293–326
- Bergson, Abram, 'How Big was the Soviet GDP?', *Comparative Economic Studies* (1997), 1–14
- Bismarck, Count Otto von, *Reflections and Reminiscences* (London, 1899)
- Broadberry, Stephen N., 'How did the United States and Germany Overtake Britain? A Sectoral Analysis of Comparative Productivity Levels, 1870–1990', *Journal of Economic History*, 58, 2 (1998), 375–407
- Buruma, Ian, *Inventing Japan: From Empire to Economic Miracle, 1853–1964* (London, 2003)
- Carlyle, Thomas, *Past and Present* (London, 1843)
- Clark, Gregory, *A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World* (Princeton, 2007)
- Clark, Gregory and Robert C. Feenstra, 'Technology in the Great Divergence', in Michael D. Bordo, Alan M. Taylor and Jeffrey G. Williamson (eds.), *Globalization in Historical Perspective* (Chicago/London, 2003), 277–322

- Cole, Harold L., Lee O. Ohanian and Ron Leung, 'Deflation and the International Great Depression: A Productivity Puzzle', Federal Reserve Bank of Minneapolis Research Department staff report, 356 (February 2005)
- Copeland, Melvin T., 'Technical Development in Cotton Manufacturing since 1860', *Quarterly Journal of Economics*, 24, 1 (1909), 109–59
- Cox, Mick (ed.), *Rethinking the Soviet Collapse: Sovietology, the Death of Communism and the New Russia* (London, 1999)
- Crafts, N. F. R., 'British Economic Growth, 1700–1831: A Review of the Evidence', *Economic History Review*, 36, 2 (1983), 177–99
- Darwin, Charles, *On the Origin of Species* (Oxford, 2008 [1859])
- Dattel, Gene, *Cotton and Race in the Making of America: The Human Costs of Economic Power* (New York, 2009)
- Debray, Jules Regis, 'The Third World: From Kalashnikovs to God and Computers', Interview with Nathan Gardels, *New Perspectives Quarterly*, 3, 1 (1986), 25–8
- Dyos, H. J. and D. H. Aldcroft, *British Transport: An Economic Survey from the 17th Century to the 20th* (Leicester, 1969)
- Ebadi, S., *Iran Awakening* (London, 2006)
- Esteban, Javier Cuenca, 'Factory Costs, Market Prices, and Indian Calicos: Cotton Textile Prices Revisited, 1779–1831', *Economic History Review*, 52, 4 (1999), 749–55
- Evans, Richard J., *Death in Hamburg: Society and Politics in the Cholera Years, 1830–1910* (Oxford, 1987)
- Farnie, Douglas A., 'The Role of Cotton Textiles in the Economic Development of India, 1600–1990', in Douglas A. Farnie and David J. Jeremy (eds.), *The Fiber that Changed the World: The Cotton Industry in International Perspective, 1600–1990s* (Oxford, 2004), 395–430
- , 'The Role of Merchants as Prime Movers in the Expansion of the Cotton Industry, 1760–1990', in Douglas A. Farnie and David J. Jeremy (eds.), *The Fiber that Changed the World: The Cotton Industry in International Perspective, 1600–1990s* (Oxford, 2004), 15–55
- Ferdows, A. K., 'Women and the Islamic Revolution', *International*

- Journal of Middle East Studies*, 15, 2 (1983), 283–98
- Ferguson, Niall, 'An Evolutionary Approach to Financial History', *Cold Spring Harbor Symposia on Quantitative Biology*, 74 (2009), 449–54
- , *The War of the World: History's Age of Hatred* (London, 2006)
- Findlay, Ronald and Kevin H. O'Rourke, *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium* (Princeton, 2007)
- Fordham, Benjamin O., "Revisionism" Reconsidered: Exports and American Intervention in the First World War', unpublished paper, Department of Political Science, Binghamton University (SUNY) (2004)
- Fowler, Alan, *Lancashire Cotton Operatives and Work, 1900–1950: A Social History of Lancashire Cotton Operatives in the Twentieth Century* (Farnham, 2003)
- Fowler Mohanty, G., *Labor and Laborers of the Loom: Mechanization and Handloom Weavers, 1780–1840* (New York/London, 2006)
- Friedman, Milton and Anna J. Schwartz, *A Monetary History of the United States, 1867–1960* (Princeton, 1963)
- Fukuyama, Francis, *The End of History and the Last Man* (New York, 1992)
- Gaddis, John, *The Cold War: A New History* (London, 2006)
- Galeano, Eduardo, *Open Veins of Latin America: Five Centuries of the Pillage of a Continent* (London, 2009)
- Gildea, Robert, *Barricades and Borders: Europe, 1815–1914* (Oxford, 1996)
- Gong, Gerrit W., *The Standard of 'Civilization' in International Society* (Oxford, 1984)
- Grayling, A. C., *Toward the Light of Liberty: The Struggles for Freedom and Rights that Made the Modern Western World* (New York, 2007)
- Greer, Germaine, *The Female Eunuch* (New York, 1980 [1970])
- Guinnane, Timothy, Ron Harris, Naomi R. Lamoreaux and Jean-Laurent Rosenthal, 'Putting the Corporation in its Place', робоча доповідь NBER № 13109 (May 2007)
- Harrison, Mark (ed.), *The Economics of World War II: Six Great Powers*

- in International Comparison* (Cambridge, 1998)
- Hirano Ken'ichiro (ed.), *The State and Cultural Transformation: Perspectives from East Asia* (Tokyo, 1993)
- Howarth, S., *Henry Poole, Founders of Savile Row* (Honiton, 2003)
- Hunt, Tristan, *The Frock-Coated Communist: The Revolutionary Life of Friedrich Engels* (London, 2009)
- Hyman, Louis, 'Debtor Nation: How Consumer Credit Built Postwar America', *Enterprise and Society*, 9, 4 (2008), 614–18
- Jones, Peter M., 'Living the Enlightenment and the French Revolution: James Watt, Matthew Boulton, and their Sons', *Historical Journal*, 42, 1 (1999), 157–82
- Kaelble, Hartmut, *Industrialization and Social Inequality in 19th-Century Europe*, trans. Bruce Little (Leamington Spa/Heidelberg, 1986)
- Kamisaka, S., *Cotton Mills and Workers in Modern Japan* (Osaka, 1919)
- Keene, Donald, *Emperor of Japan: Meiji and his World, 1852–1912* (New York, 2005)
- Kurlansky, Mark, *1968: The Year that Rocked the World* (New York, 2005)
- Lamoreaux, Naomi, 'Scylla or Charybdis? Some Historical Reflections on the Two Basic Problems of Corporate Governance', ненадрукована стаття (2009)
- La Porta, Rafael, Florencio Lopez-de-Silanes and Andrei Shleifer, 'The Economic Consequences of Legal Origins', *Journal of Economic Literature*, 46, 2 (2008), 285–332
- La Porta, Rafael, Florencio Lopez-de-Silanes, Andrei Shleifer and Robert Vishny, 'Investor Protection and Corporate Governance', *Journal of Financial Economics*, 58, 1 (2000), 1–25
- , 'Law and Finance', *Journal of Political Economy*, 106, 6 (1998), 1113–55
- Leggewie, Claus, '1968: A Defining Year in World Politics: A Return from Cultural Nostalgia to Political Analysis', Goethe Institute Online:

<http://www.goethe.de/ges/pok/dos/dos/wdp/en3045262.htm>

- Leunig, T., 'A British Industrial Success: Productivity in the Lancashire and New England Cotton Spinning Industries a Century Ago', *Economic History Review* 56, 1 (2003), 90–117
- McKendrick, Neil, John Brewer and J. H. Plumb, *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth-Century England* (London, 1982)
- McKeown, Adam, 'Global Migration, 1846–1940', *Journal of World History*, 15 (2004), 185–9
- Maddison, Angus, *The World Economy: A Millennial Perspective* (Paris, 2001)
- Malony, B., 'Modernity, Gender and the Empire: Gender, Citizenship and Dress in Modernizing Japan', *International Institute for Asian Studies Newsletter*, 46 (2008): www.iias.nl/nl/46/IIAS_NL46_0809.pdf
- Marshall, Peter, *Demanding the Impossible: A History of Anarchism* (Oakland, 2010)
- Maurer, Noel, and Carlos Yu, *The Big Ditch: How America Took, Built, Ran and Ultimately Gave Away the Panama Canal* (Princeton, 2011)
- Mazzini, Giuseppe, 'To the Italians', in *The Duties of Man and Other Essays*, trans. Thomas Jones (Charleston, 2010)
- Meech-Pekarik, J., *The World of the Meiji Print: Impressions of a New Civilization* (New York, 1986)
- Mitchell, B. R., *Abstract of British Historical Statistics* (Cambridge, 1962)
- Mokyr, Joel, *The Economics of the Industrial Revolution* (London, 1985)
- Morris, Ian, *Why the West Rules — For Now: The Patterns of History, and What They Reveal about the Future* (New York, 2010)
- Moser, Charles K., *The Cotton Textile Industry of Far Eastern Countries* (Boston, MA, 1930)
- Nashat, G., 'Women in the Islamic Republic of Iran', *Iranian Studies Journal*, 13, 1–4 (1980), 165–94
- O'Brien, P. K., T. Griffiths and P. Hunt, 'Political Components of the

- Industrial Revolution: Parliament and the English Cotton Textile Industry, 1660–1774', *Economic History Review*, 44, 3 (1991), 395–423
- Okuefuna, David, *The Wonderful World of Albert Kahn: Colour Photographs from a Lost Age* (London, 2008)
- Parthasarathi, Prasannan, 'Rethinking Wages and Competitiveness in the Eighteenth Century: Britain and South India', *Past & Present*, 158 (1998), 79–109
- Piketty, Thomas and Emmanuel Saez, 'Income Inequality in the United States, 1913–1998', NBER working paper no. 8467 (2001)
- Poiger, Uta G., *Jazz, Rock and Rebels: Cold War Politics and American Culture in a Divided Germany* (Berkeley/Los Angeles, 2000)
- Pollard, Sidney, *Peaceful Conquest: The Industrialization of Europe, 1780–1914* (Oxford, 1981)
- Ramet, Sabrina Petra, 'Rock Music in Czechoslovakia', in Sabrina Petra Ramet (ed.), *Rocking the State: Rock Music and Politics in Eastern Europe and Russia* (Boulder/San Francisco/Oxford, 1994) 55–72
- Safanov, Mikhail, 'You Say You Want a Revolution', *History Today* (Aug.2003): <http://www.historytoday.com>
- Schorske, Carl E., *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture* (New York, 1979)
- Siefert, Marsha, 'From Cold War to Wary Peace: American Culture in the USSR and Russia', in Alexander Stephan (ed.), *The Americanization of Europe: Culture, Diplomacy and Anti-Americanism after 1945* (Oxford, 2006), 185–217
- Singer, J. David and Melvin Small, Correlates of War Database, University of Michigan, www.umich.edu/~cowproj
- Sullivan, James, *Jeans: A Cultural History of an American Icon* (New York, 2006)
- Suri, Jeremi, *Power and Protest: Global Revolution and the Rise of Dūtente* (Cambridge, MA, 2003)
- Tooze, Adam J., *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy* (London, 2006)

- Upadhyay, S. B., *Existence, Identity and Mobilization: The Cotton Millworkers of Bombay, 1890–1919* (New Delhi, 2004)
- Vries, Jan De, ‘Between Purchasing Power and the World of Goods: Understanding the Household Economy in Early Modern Europe’, in J. Brewer and R. Porter (eds.), *Consumption and the World of Goods* (London, 1993), 85–132
- Wall, Rachel F., *Japan’s Century: An Interpretation of Japan’s History Since the Eighteen-Fifties* (London, 1964)
- Westad, Odd Arne, *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of our Times* (New York, 2005)
- When, Francis, *Karl Marx* (London, 2002)
- Wilde, Oscar, *De Profundis and Other Writings*, ed. Hesketh Pearson (London, 1986 [1905])
- Wolcott, S. and Clark, G., ‘Why Nations Fail: Managerial Decisions and Performance in Indian Cotton Textiles, 1890–1938’, *Journal of Economic History*, 59, 2 (1999), 397–423
- Wolle, Stefan, *Der Traum von der Revolte: Die DDR 1968* (Berlin, 2008)

Розділ VI. Праця

- Aikman, D., *The Beijing Factor: How Christianity is Transforming China and Changing the Global Balance of Power* (Oxford/Grand Rapids, MI, 2003)
- Austin, Alvyn, *China’s Millions: The China Inland Mission and Late Qing Society, 1832–1905* (Grand Rapids, MI/Cambridge, 2007)
- Bao, Limin, ‘The Intellectual Influence of Christianity in a Modern China Society’, in H. Yang and Daniel H. N. Yeung (eds.), *Sino-Christian Studies in China* (Newcastle, 2006), 265–79
- Barber, Benjamin R., *Jihad vs. McWorld: Terrorism’s Challenge to Democracy* (London, 2003)
- Barro, Robert J. and Rachel M. McCleary, ‘Religion and Economic Growth across Countries’, *American Sociological Review* (2003), 760–81
- , ‘Religion and Political Economy in an International Panel’,

- Harvard University working paper (Nov. 2003)
- , ‘Which Countries Have State Religions?’, робоча доповідь у Гарвардському ун-ті (February 2005)
- Bays, D., ‘Chinese Protestant Christianity Today’, in D. L. Overmyer (ed.), *Religion in China Today* (Cambridge, 2003), 182–99
- Becker, Sascha O. and Ludger Wossmann, ‘Was Weber Wrong? A Human Capital Theory of Protestant Economic History’, *Quarterly Journal of Economics*, 124, 2 (2009), 531–96
- Brown, Callum G., *The Death of Christian Britain: Understanding Secularization, 1800–2000* (London, 2001)
- Bruce, S., *God is Dead: Secularization in the West* (Malden, MA/Oxford, 2002)
- Caldwell, Christopher, *Reflections on the Revolution in Europe: Immigration, Islam and the West* (New York, 2009)
- Cantoni, David, ‘The Economic Effects of the Protestant Reformation: Testing the Weber Hypothesis in the German Lands’, робоча доповідь у Гарвардському ун-ті (September 2009)
- Chen Cunfu and Huang Tianhai, ‘The Emergence of a New Type of Christians in China Today’, *Review of Religious Research*, 46, 2 (2004), 183–200
- Chesterton, G. K., *A Short History of England* (Charleston, SC, 2009 [1917])
- , ‘The Miracle of Moon Crescent’, in *The Collected Works of G. K. Chesterton*, vol. XIII (San Francisco, 2005), 94–117
- , ‘The Patriotic Idea: England — A Nation’, in James V. Schall (ed.), *The Collected Works of G. K. Chesterton*, vol. XX (San Francisco, 2001), 595–623
- Chiswick, Barry, ‘The Economic Progress of American Jewry: From 18th Century Merchants to 21st Century Professionals’, робоча доповідь в ун-ті Іллінойса (Nov. 2009)
- Cohen, Paul A., *China and Christianity: The Missionary Movement and the Growth of Chinese Antiforeignism, 1860–1870* (Cambridge, MA, 1963)

- Cox, Caroline and John Marks, *The West, Islam and Islamism: Is Ideological Islam Compatible with Liberal Democracy?*, 2nd edn (London, 2006)
- Davie, G., *Europe: The Exceptional Case: Parameters of Faith in the Modern World* (London, 2002)
- , *Religion in Britain since 1945* (Malden, MA/Oxford, 1994)
- Delacroix, Jacques and Francois Nielsen, 'The Beloved Myth: Protestantism and the Rise of Industrial Capitalism in Nineteenth-Century Europe', *Social Forces*, 80, 2 (2001), 509–53
- Dickson, Tony and Hugh V. McLachlan, 'In Search of "The Spirit of Capitalism": Weber's Misinterpretation of Franklin', *Sociology*, 23, 1 (1989), 81–9
- Dikotter, Frank, *Mao's Great Famine: The History of China's Most Devastating Catastrophe* (London, 2010)
- Fenggang Yang, 'Cultural Dynamics in China: Today and in 2020', *Asia Policy*, 4 (2007), 41–52
- , 'Lost in the Market, Saved at McDonald's: Conversion to Christianity in Urban China', *Journal for the Scientific Study of Religion*, 44, 4 (2005), 423–41
- Ferguson, Niall, *The Ascent of Money: A Financial History of the World* (London, 2008)
- , 'Economics, Religion and the Decline of Europe', *Economic Affairs* (2004), 37–40
- Freud, Sigmund, *Civilization and its Discontents*, trans. James Strachey (New York, 1961 [1929–30])
- , *The Future of an Illusion*, trans. W. D. Robson-Scott (New York, 1928)
- Gibbon, Edward, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. David Womersley (London, 1996)
- Giddens, Anthony, *Capitalism and Modern Social Theory: An Analysis of the Writings of Marx, Durkheim, and Max Weber* (Cambridge, 1971)
- Goldsworthy, Adrian, *How Rome Fell: Death of a Superpower* (New

- Haven, 2009)
- Green, Robert W., *Protestantism and Capitalism: The Weber Thesis and its Critics* (Boston, 1959)
- Grier, Robin, 'The Effect of Religion on Economic Development: A Cross National Study of 63 Former Colonies', *Kyklos*, 50, 1 (1997), 47–62
- Guiso, Luigi, Paola Sapienza and Luigi Zingales, 'People's Opium? Religion and Economic Attitudes', *Journal of Monetary Economics*, 50 (2003), 225–82
- Heather, Peter, *The Fall of the Roman Empire: A New History* (London, 2006)
- Hunter, Alan and Kim-Kwong Chan, *Protestantism in Contemporary China* (Cambridge, 1993)
- Iannaccone, Laurence R., 'Introduction to the Economics of Religion', *Journal of Economic Literature*, 36, 3 (1998), 1465–96
- Jianbo Huang and Fenggang Yang, 'The Cross Faces the Loudspeakers: A Village Church Perseveres under State Power', in Fenggang Yang and Joseph B. Tamney (ed.), *State, Market and Religions in Chinese Societies* (Leiden/Boston, 2005), 41–62
- Jiwei Ci, *Dialectic of the Chinese Revolution* (Stanford, 1994)
- Kitch, M. J., *Capitalism and the Reformation* (London, 1967)
- Koch, R. and C. Smith, *Suicide of the West* (London/New York, 2006)
- Kuang-sheng Liao, *Antiforeignism and Modernization in China, 1860–1980: Linkage between Domestic Politics and Foreign Policy* (Hong Kong, 1984)
- Lehmann, Hartmut and Guenther Roth, *Weber's Protestant Ethic* (Cambridge, 1993)
- McLeod, Hugh and Werner Ustorf (eds.), *The Decline of Christendom in Western Europe, 1750–2000* (Cambridge, 2003)
- Marshall, Gordon, *In Search of the Spirit of Capitalism* (New York, 1982)
- Micklethwait, John and Adrian Wooldridge, *God is Back* (London, 2009)

- Morrison, Eliza A., Mrs Robert, *Memoirs of the Life and Labours of Robert Morrison*, vol. I (London, 1839)
- Ng, Peter Tze Ming, 'Timothy Richard: Christian Attitudes towards Other Religions and Cultures', *Studies in World Christianity*, 14, 1 (2008), 73–92
- Peng Liu, 'Unreconciled Differences: The Staying Power of Religion', in Jason Kindopp and Carol Lee Hamrin (eds.), *God and Caesar in China: Policy Implications of Church–State Tensions* (Washington, DC, 2004), 149–64
- Pew Forum on Religion and Public Life, *Muslim Networks and Movements in Western Europe* (Washington, DC, 2010)
- Potter, P. B., 'Belief in Control: Regulation of Religion in China', in D. L. Overmyer (ed.), *Religion in China Today* (Cambridge, 2003), 11–32
- Putnam, Robert D. and David E. Campbell, *American Grace: How Religion Divides and Unites Us* (New York/London, 2010)
- Roth, Guenther and Wolfgang Schluchter, *Max Weber's Vision of History* (Berkeley, 1979)
- Scaff, Lawrence A., 'Remnants of Romanticism: Max Weber in Oklahoma and Indian Territory', *Journal of Classical Sociology*, 5, 53 (2005), 53–72
- Shaw, George Bernard, *Back to Methuselah: A Metabiological Pentateuch* (Charleston, 2009 [1921])
- Sheehan, Rebecca, 'Liberation and Redemption in 1970s Rock Music', in Niall Ferguson, Charles S. Maier, Erez Manela and Daniel Sargent (eds.), *The Shock of the Global: The 1970s in Perspective* (Cambridge, MA/London), 294–305
- Simcox, Robin, Hannah Stuart and Houriya Ahmed, *Islamist Terrorism: The British Connections* (London, 2010)
- Smith, Adam, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (London, 1904, [1776])
- Sprenkel, Otto B. van der, 'Max Weber on China', *History and Theory*, 3, 3 (1964), 348–70
- Steer, R., *J. Hudson Taylor: A Man in Christ*, 5th edn (London, 2009)

- Stott, Grace, *Twenty-six Years of Missionary Work in China* (London, 1904)
- Szasz, Thomas Stephen, *Anti-Freud: Karl Kraus's Criticism of Psychoanalysis and Psychiatry* (Syracuse, 1990)
- Tawney, R. H., *Religion and the Rise of Capitalism: A Historical Study* (New York, 1926)
- Taylor, James Hudson, *Hudson Taylor: The Autobiography of a Man Who Brought the Gospel to China* (Minneapolis, 1987)
- Thompson, Phyllis, *China: The Reluctant Exodus* (Sevenoaks, 1979)
- Tolstoy, Leo Nikolayevich, *The Kingdom of God is within You* (Charleston, SC, 2008 [1894])
- Trevor-Roper, Hugh, 'Religion, the Reformation and Social Change', in Hugh Trevor-Roper, *Religion, the Reformation and Social Change* (London, 1967), 1–46
- Viner, Jacob, *Religious Thought and Economic Society* (Durham, 1978)
- Ward-Perkins, Bryan, *The Fall of Rome and the End of Civilization* (Oxford, 2005)
- Weber, Marianne, *Max Weber: A Biography* (New Brunswick, 1988)
- Weber, Max, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, trans. P. Baehr and G. C. Wells (London 2002 [1905])
- Woodberry, Robert D., 'The Shadow of Empire: Christian Missions, Colonial Policy, and Democracy in Postcolonial Societies', ненадрукована дисертація на здобуття ступеню PhD., ун-т Північної Кароліни (2004)
- World Values Survey Association (www.worldvaluessurvey.org), *World Values Survey 1981–2008 Official Aggregate v.20090901* (2009), Aggregate File Producer: ASEP/JDS, Madrid
- Yihua Xi, 'Patriotic Protestants: The Making of an Official Church', in Jason Kindopp and Carol Lee Hamrin (eds.), *God and Caesar in China: Policy Implications of Church–State Tensions* (Washington, DC, 2004), 107–21
- Young, Cristobal, 'Religion and Economic Growth in Western Europe: 1500–2000', робоча доповідь (Princeton, 2009)

Zakaria, Fareed, *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad* (New York, 2003)

Zhao Dunhua, 'Recent Progress of Christian Studies Made by Chinese Academics in the Last Twenty Years', in H. Yang and Daniel H. N. Yeung (eds.), *Sino-Christian Studies in China* (Newcastle, 2006), 246–51

Zhuo Xinping, 'The Significance of Christianity for the Modernization of Chinese Society', in H. Yang and Daniel H. N. Yeung (eds.), *Sino-Christian Studies in China* (Newcastle, 2006), 252–64

Zuo Jiping, 'Political Religion: The Case of the Cultural Revolution in China', *Sociological Analysis*, 52, 1 (1991), 99–110

Висновки. Суперники

Berman, Paul, *Terror and Liberalism* (New York, 2004)

Bolingbroke, Viscount Henry St John, 'The Idea of a Patriot King', in *The Works of Lord Bolingbroke, with a Life*, vol. II (Philadelphia, 1841), 372–429

Buchanan, Mark, *Ubiquity: The Science of History . . . Or Why the World is Simpler Than We Think* (London, 2005)

Cecchetti, Stephen G., M. S. Mohanty and Fabrizio Zampolli, 'The Future of Public Debt: Prospects and Implications', робоча доповідь BIS working N° 300 (March 2010)

Churchill, Winston S., 'Civilization', in Randolph S. Churchill (ed.), *Blood, Sweat and Tears*, (Whitefish, MT, 2007 [1940]), 45–9

Collier, Paul, *The Plundered Planet: Why We Must — and How We Can — Manage Nature for Global Prosperity* (Oxford, 2010)

Diamond, Jared, *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed* (New York, 2005)

Economy, Elizabeth, 'The Game Changer: Coping with China's Foreign Policy Revolution', *Foreign Affairs* (Nov./Dec. 2010), 142–52

Eichengreen, Barry, *Exorbitant Privilege: The Decline of the Dollar and the Future of the International Monetary System* (Oxford, 2011)

Ferguson, Niall, *The Cash Nexus: Money and Power in the Modern*

- World* (London, 2001)
- Ferguson, Niall and Moritz Schularick, 'The End of Chimerica', *International Finance* (готовується до друку)
- Goldstone, Jack A., 'Cultural Orthodoxy, Risk and Innovation: The Divergence of East and West in the Early Modern World', *Sociological Theory*, 5, 2 (1987), 119–35
- , *Revolution and Rebellion in the Early Modern World* (Berkeley/Los Angeles/Oxford, 1991)
- Guan Hanhui and Li Daokui, 'The GDP and Economic Structure of the Ming Dynasty' (готовується до друку)
- Hayes, Brian, 'Statistics of Deadly Quarrels', *American Scientist* (Jan.–Feb. 2002)
- Hexter, J. H., 'Seyssel, Machiavelli, and Polybius VI: The Mystery of the Missing Translation', *Studies in the Renaissance*, 3 (1956), 75–96
- Holland, John H., *Emergence: From Chaos to Order* (New York, 1998)
- , *Hidden Order: How Adaptation Builds Complexity* (New York, 1995)
- Huntington, Samuel, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York/London/Toronto/Sydney, 1996)
- , 'The Clash of Civilizations', *Foreign Affairs* (Summer 1993), 22–49
- Jacques, Martin, *When China Rules the World: The Rise of the Middle Kingdom and the End of the Western World* (London, 2009)
- Kauffman, Stuart, *At Home in the Universe: The Search for the Laws of Self-Organization and Complexity* (New York, 1995)
- Kennedy, Paul, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000* (New York, 1989)
- Kotkin, Stephen, *Armageddon Averted: The Soviet Collapse, 1970–2000* (Oxford, 2001)
- Krakauer, David, John Gaddis, and Kenneth Pomeranz (eds.), *History, Big History and Metahistory* (готовується до друку)
- Luard, Evan, *War in International Society: A Study in International Sociology* (New Haven/London, 1987)

- Maddison, Angus, *The World Economy: A Millennial Perspective* (Paris, 2001)
- Mares, Arnaud, 'Sovereign Subjects: Ask Not *Whether* Governments Will Default, But *How*', Morgan Stanley Research (August 2010)
- Marshall, Monty G. and Ted Robert Gurr, *Peace and Conflict 2005: A Global Survey of Armed Conflicts, Self-Determination Movements, and Democracy* (College Park, MD, 2005)
- Mitchell, Melanie, *Complexity: A Guided Tour* (New York, 2009)
- Pinker, Steven, *The Better Angels of our Nature: The Decline of Violence and its Psychological Roots* (готовується до друку)
- Quigley, Carroll, *Tragedy and Hope: A History of the World in our Time* (New York/London, 1966)
- Raine, Sarah, *China's African Challenges* (Abingdon, 2009)
- Richardson, Lewis F., *Statistics of Deadly Quarrels* (Pacific Grove, CA, 1960)
- Sargent, Thomas J., 'The Ends of Four Big Inflations', in Thomas J. Sargent, *Rational Expectations and Inflation* (New York, 1993), 43–116
- Sen, Amartya, *Identity and Violence: The Illusion of Destiny* (New York, 2006)
- Sorokin, Pitrim, *Social and Cultural Dynamics: A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, Law and Social Relationships* (Boston, 1970 [1957])
- Taleb, Nassim Nicholas, 'The Fourth Quadrant: A Map of the Limits of Statistics', *Edge* (15 Sept. 2008)
- Tusicisny, Andrej, 'Civilizational Conflicts: More Frequent, Longer, and Bloodier?', *Journal of Peace Research*, 41, 4, (2004), 485–98
- Waldrop, M. Mitchell, *Complexity: The Emerging Science at the Edge of Chaos* (New York, 1992)
- Zakaria, Fareed, *The Post-American World* (New York, 2008)

Примітки

Вступ. Запитання принца Расселаса

- 1 Clark, *Civilisation*.
- 2 Braudel, *History of Civilizations*.
- 3 Див. також Bagby, *Culture and History*; Mumford, *City in History*.
- 4 Про манери див. Elias, *Civilizing Process*.
- 5 Див. Coulborn, *Origins of Civilized Societies* і нещодавно видану Fernandez-Armesto, *Civilizations*.
- 6 Quigley, *Evolution of Civilizations*.
- 7 Bozeman, *Politics and Culture*.
- 8 Melko, *Nature of Civilizations*.
- 9 Eisenstadt, *Comparative Civilizations*.
- 10 McNeill, *Rise of the West*.
- 11 Braudel, *History of Civilizations*, pp. 34f.
- 12 Див. Fernandez-Armesto, *Millennium*; Goody, *Capitalism and Modernity* та *Eurasian Miracle*; Wong, *China Transformed*.
- 13 McNeill, *Rise of the West*. Див. також Darwin, *After Tamerlane*.
- 14 Засновано на даних у Maddison, *World Economy*. З історичними діаграмами глобального виробництва (валового внутрішнього продукту) потрібно поводитися навіть обережніше, ніж з діаграмами населення, оскільки Меддісон використав героїчні припущення для своїх оцінок, а також тому, що він обрав для розрахунку ВВП паритет купівельної спроможності, який допускає значно нижчі ціни на товари, які не перебувають у продажу у відносно бідних країнах.
- 15 Подобиці у Fogel, *Escape from Hunger*, табл. 1.2, 1.4.
- 16 Діаграми з Chandler, *Urban Growth*.
- 17 Розраховано в теперішніх доларах на основі показників світового розвитку онлайнної бази даних Світового банку.
- 18 Пояснювальну дискусію див. у Scruton, *The West and the Rest*.
- 19 Див., напр., Laue, 'World Revolution of Westernization'.
- 20 Acemoglu et al., 'Reversal of Fortune'; Putterman and Weil, 'Post-1500 Population Flows'.
- 21 Pomeranz, *Great Divergence*.

- 22 Elvin, *Pattern of the Chinese Past*.
- 23 Clark, *Farewell to Alms*.
- 24 Johnson, *Rasselas*, pp. 56f.
- 25 Murray, *Human Accomplishment*.
- 26 Landes, *Wealth and Poverty*.
- 27 Hibbs та Olsson, 'Geography'; Bockstette et al., 'States and Markets'.
- 28 Diamond, *Guns, Germs and Steel*.
- 29 Diamond, 'How to Get Rich'.
- 30 Див., напр., Roberts, *Triumph of the West*.
- 31 Див. North, *Understanding the Process of Economic Change*; North et al., *Violence and Social Orders*.
- 32 Clark, *Farewell to Alms*, pp. 337–42.
- 33 Rajan and Zingales, 'Persistence of Underdevelopment'; Chaudhary et al., 'Big BRICs, Weak Foundations'.
- 34 Huntington, *Clash of Civilizations*.
- 35 Wallerstein, *Modern World-System*.
- 36 Huntington, *Clash of Civilizations*.
- 37 Див., напр., Kagan, *Paradise and Power і щойно видану Schuker, 'Sea Change'*.
- 38 Див. Osborne, *Civilization*.
- 39 Morris, *Why the West Rules*.
- 40 Brownworth, *Lost to the West*.
- 41 Cahill, *How the Irish Saved Civilization*. На момент написання книжки залишалося незрозумілим, чи обґрунтоване це твердження.
- 42 Dawson, *Making of Europe*; Woods, *How the Catholic Church Built Western Civilization*.
- 43 Matthews, 'Strange Death'; Guyver, 'England'.
- 44 Amanda Kelly, 'What Did Hitler Do in the War, Miss?', *Times Educational Supplement*, 19 січня 2001.
- 45 MacGregor, *History of the World*.

Розділ 1. Конкуренція

- 46 Smith, *Wealth of Nations*, книга I, розд. 8, 11; книга IV, розд. 9.
- 47 Montesquieu, *Spirit of the Laws*, книга VIII, розд. 21. Див. також

книгу VII, розд. 7, книгу XIX, розд. 17–20.

48 Див. Bishop, *China's Imperial Way*.

49 Tsai, *Perpetual Happiness*, p. 123.

50 Brook, *Confusions of Pleasure*.

51 Pinker, *Better Angels*.

52 Castor, *Blood and Roses*.

53 Fogel, *Escape from Hunger*, таблиці 1.2, 1.4.

54 Clark, *Farewell to Alms*.

55 Dardess, 'Ming Landscape', pp. 323 і наст.

56 Needham (ed.), *Science and Civilization*, vol. V, pp. 52, 313.

57 Ibid., vol. VI, pp. 558, 571, 581. Пор. Hobson, *Eastern Origins*, p. 201.

58 Мокур, *Lever of Riches*, pp. 209 і наст.

59 Needham (ed.), *Science and Civilization*, vol. IV, p. 184.

60 Ibid., vol. V, pp. 61, 157, 354, 421. Пор. Hobson, *Eastern Origins*, pp. 207–12.

61 Levathes, *When China Ruled the Seas*.

62 Ray, 'Analysis', p. 82.

63 Ibid., pp. 82–4.

64 Duyvendak, 'True Dates'.

65 Cotterell, *Imperial Capitals*, p. 222. Див. також Fernandez-Armesto, *Millennium*, ch. 4; *Pathfinders*, ch. 4.

66 Landes, *Wealth and Poverty*, pp. 95 і наст.

67 Keay, *China: A History*, p. 385.

68 Згідно з Nicholas D. Kristof, '1492: The Prequel', *New York Times*, 6 червня 1999.

69 Finlay, 'Portuguese and Chinese Maritime Imperialism', pp. 240 і наст.

70 Flynn and Giraldez, 'Born with a "Silver Spoon"', p. 204.

71 Chirot, 'Rise of the West', pp. 181 і наст.

72 Cipolla, *Guns and Sails*, pp. 77–82.

73 Hoffman, 'Why Was It that Europeans Conquered the World?'
Щодо недоліків податкової системи династії Мін див. Huang, *1587*, p. 64.

74 Jones, *European Miracle*, p. 67.

75 Ibid., p. 120.

76 Birch, *Historical Charters*, pp. 3 і наст.

- 77 Ibid., pp. 19 і наст.
- 78 Ibid., pp. 61 і наст.
- 79 Подобиці з Inwood, *History of London*.
- 80 Burrage and Corry, 'At Sixes and Sevens'.
- 81 Landes, *Revolution in Time*, pp. 34–42.
- 82 Barme, *Forbidden City*.
- 83 Cotterell, *Imperial Capitals*, p. 222.
- 84 Cotterell, *China: A History*, p. 178.
- 85 Catto, 'Written English'.
- 86 Flynn and Giraldez, 'Arbitrage, China, and World Trade'.
- 87 Ebrey, *Cambridge Illustrated History of China*, особл. p. 215.
- 88 Стислий виклад див. у Goody, *Capitalism and Modernity*, pp. 103–17.
- 89 Guan and Li, 'GDP and Economic Structure'.
- 90 Див. Mintz, *Sweetness and Power*, p. 191; Higman, 'Sugar Revolution'.
- 91 Clark, *Farewell to Alms*, p. 57.
- 92 Pelzer and Pelzer, 'Coffee Houses of Augustan London'.
- 93 Ревізіоністський погляд, який применшує соціальну шкоду від експорту опію з Британської Індії див. у Newman, 'Opium Smoking in Late Imperial China'.
- 94 Barrow, *Life of Macartney*, vol. I, pp. 348 і наст.

Розділ 2. Наука

- 95 Див. Bakar, *Tawhid and Science*; Morgan, *Lost History*; Lyons, *House of Wisdom*.
- 96 Freely, *Aladdin's Lamp*, p. 163.
- 97 Lyons, *House of Wisdom*, p. 5.
- 98 Ihsanoglu, *Science, Technology and Learning*, pp. 16f.
- 99 Mansel, *Constantinople*, p. 62.
- 100 Hamdani, 'Ottoman Response'.
- 101 Forster and Daniel (eds.), *Life and Letters*, p. 221.
- 102 Hess, 'Ottoman Seaborne Empire'.
- 103 Inalcik and Quataert, *Economic and Social History of the Ottoman Empire*, p. xviii.
- 104 Stoye, *Siege of Vienna*, p. 32.

- 105 Ibid., p. 119. Поп. Panaite, *Ottoman Law*.
- 106 Goodwin, *Lords of the Horizons*, p. 229.
- 107 Lewis, *What Went Wrong?*, pp. 18 і наст.
- 108 Ozmucur and Pamuk, 'Real Wages'; Quataert, *Ottoman Manufacturing*. Тут, як і в Індії, традиційне виробництво текстилю дуже постраждало від конкуренції з Європою на початку XIX століття, але османська економіка після 1850 року дещо пожвавилася.
- 109 Rafeq, 'Making a Living'; Pamuk, 'Institutional Change'.
- 110 Grant, 'Rethinking the Ottoman "Decline"'.
111 Steinberg, *Five Hundred Years*, pp. 22–5.
- 112 Eisenstein, *Printing Revolution*, p. 168.
- 113 Luther, *Concerning Christian Liberty* (1520).
- 114 Crofts, 'Printing, Reform and Catholic Reformation', p. 376.
- 115 Holborn, 'Printing and the Growth of a Protestant Movement', pp. 134 і наст.
- 116 Dittmar, 'Ideas, Technology, and Economic Change'.
- 117 Walsham, 'Unclasping the Book?', p. 156.
- 118 Hall, 'Intellectual Tendencies', pp. 390 і наст.
- 119 Bohnstedt, 'Infidel Scourge of God', p. 24.
- 120 Clark, 'Publication of the Koran', p. 9.
- 121 Thomas, *Religion and the Decline of Magic*; Levack, *Witch-Hunt*.
- 122 Kuhn, *Structure of Scientific Revolutions*.
- 123 Henry, *Scientific Revolution*, p. 74.
- 124 Shank, *Newton Wars*, p. 239.
- 125 Murray, *Human Accomplishment*, особл. pp. 257f., 297 і наст.
Див. також Basalla, 'Spread of Western Science'.
- 126 Smith, 'Science and Technology'. Поп. Clark, 'Aristotle and Averroes'.
- 127 Deen, *Science under Islam*, pp. 122 і наст; Huff, *Rise of Early Modern Science*, p. 92.
- 128 Huff, *Rise of Early Modern Science*, p. 75.
- 129 Deen, *Science under Islam*, pp. 4 і наст; Faroqhi, *Subjects of the Sultan*.
- 130 Mansel, *Constantinople*, p. 45.
- 131 Lewis, *What Went Wrong?*, p. 43.
- 132 Barkey, *Empire of Difference*, pp. 232 і наст; Ihsanoglu, *Science*,

- Technology and Learning*, p. 20. Див. також Mansel, *Constantinople*, p. 46; Vlahakis et al., *Imperialism and Science*, p. 79.
- 133 Ihsanoglu, *Science, Technology and Learning*, p. 4.
- 134 Barkey, *Empire of Difference*, p. 233.
- 135 Sprat, *History of the Royal Society*, pp. 63 і наст.
- 136 Fernandez-Armesto, *Pathfinders*, p. 281.
- 137 Gribbin, *Fellowship*, pp. 253 і наст.
- 138 Hall, *Philosophers at War*.
- 139 Stewart, *Rise of Public Science*, p. 258.
- 140 Allen, *Steam Engine*; Allen, *1715 and Other Newcomen Engines*.
- 141 Goldstone, *Revolution and Rebellion*, p. 367. Пор. Gerber, 'Monetary System'; Pamuk, 'Prices'.
- 142 Goffman, *Ottoman Empire and Early Modern Europe*, p. 119.
- 143 Shaw, *History of the Ottoman Empire*, p. 207.
- 144 Lewis, *Middle East*, p. 126. Див. також Goldstone, *Revolution and Rebellion*, pp. 378 і наст.
- 145 Lewis, *Modern Turkey*, p. 23.
- 146 Coles, *Ottoman Impact*, p. 163.
- 147 Mansel, *Constantinople*, pp. 86–96; Goodwin, *Lords of the Horizons*, p. 168.
- 148 Clark, *Iron Kingdom*, p. 240.
- 149 T. R. Ybarra, 'Potsdam of Frederick the Great — After William II', *New York Times*, 10 вересня 1922.
- 150 Clark, *Iron Kingdom*, p. 189.
- 151 Chakrabongse, *Education of the Enlightened Despots*, pp. 52 і наст.
- 152 Fraser, *Frederick the Great*, pp. 29 і наст.
- 153 Clark, *Iron Kingdom*, p. 215.
- 154 Frederick, *Anti-Machiavel*, ch. 26.
- 155 Clark, *Iron Kingdom*, p. 231.
- 156 Ibid., pp. 241 і наст.
- 157 Haffner, *Rise and Fall of Prussia*, pp. 37, 43 і наст.
- 158 Gerber, 'Jews and Money-Lending'. Див. також Quataert, *Manufacturing and Technology Transfer*.
- 159 Clark, *Iron Kingdom*, p. 187.
- 160 Blanning, *Culture of Power*, pp. 108 і наст.
- 161 Darnton, *Literary Underground*, p. 25.

- 162 Terrall, *Man Who Flattened the Earth*, pp. 181–5.
- 163 Aldington (ed.), *Letters of Voltaire and Frederick the Great*, p. 179.
- 164 Frederick, *Anti-Machiavel*, pp. 400–405.
- 165 Terrall, *Man Who Flattened the Earth*, p. 235.
- 166 Shank, *Newton Wars*, p. 475; Fraser, *Frederick the Great*, p. 259.
- 167 Kant, “What is Enlightenment?”
- 168 Clark, *Iron Kingdom*, p. 215.
- 169 Ibid., p. 195.
- 170 Palmer, ‘Frederick the Great’, p. 102.
- 171 Bailey, *Field Artillery*, pp. 165 і наст.
- 172 Duffy, *Frederick the Great*, p. 264.
- 173 Kinard, *Weapons and Warfare*, pp. 157 і наст.
- 174 Steele, ‘Muskets and Pendulums’, pp. 363 і наст.
- 175 Ibid., pp. 368 і наст.
- 176 Agoston, ‘Early Modern Ottoman and European Gunpowder Technology’.
- 177 Coles, *Ottoman Impact*, p. 186.
- 178 Montesquieu, *Persian Letters*, Лист XIX.
- 179 Mansel, *Constantinople*, pp. 185 і наст.
- 180 Shaw, *History of the Ottoman Empire*, pp. 236–8.
- 181 Lewis, *What Went Wrong?*, p. 27.
- 182 Aksan, *Ottoman Statesman*.
- 183 Ihsanoglu, *Science, Technology and Learning*, p. 56. Див. також Levy, ‘Military Reform’.
- 184 Reid, *Crisis of the Ottoman Empire*, pp. 59–64.
- 185 Mansel, *Constantinople*, pp. 237 і наст.
- 186 Araci, ‘Donizetti’, p. 51.
- 187 Ihsanoglu, *Science, Technology and Learning*, pp. 170 і наст.
- 188 Clarke, ‘Ottoman Industrial Revolution’, pp. 67 і наст.
- 189 Findley, ‘Ottoman Occidentalists’.
- 190 Weiker, ‘Ottoman Bureaucracy’, особл. pp. 454 і наст.
- 191 Pamuk, ‘Bimetallism’, p. 16; Davison, *Essays*, pp. 64–7. Пор. Farley, *Turkey*, pp. 121 і наст.
- 192 Pamuk, *Ottoman Empire*, pp. 55–9.
- 193 Kinross, *Atatürk*, p. 386.
- 194 Mango, *Atatürk*, p. 396.

- 195 Kinross, *Atatürk*, pp. 442 і наст.
- 196 Mango, *Atatürk*, p. 412.
- 197 Всесвітня організація захисту інтелектуальної власності, *Показники Всесвітньої інтелектуальної власності 2010* (Geneva, 2010): <http://www.wipo.int/ipstats/en/statistics/patents/>.
- 198 Senor and Singer, *Start-Up Nation*.
- 199 Ferguson, *High Financier*, pp. 317 і наст.

Розділ 3. Власність

- 200 Fernandez-Armesto, *Americas*, p. 66.
- 201 Класичними тезами про це є Pomeranz, *Great Divergence*; Williams, *Capitalism and Slavery*. Видозмінений аргумент див. у Acemoglu et al., 'Rise of Europe'.
- 202 Barrera-Osorio, *Experiencing Nature*.
- 203 Churchill, 'Civilization', pp. 45 і наст.
- 204 Hemming, *Conquest of the Incas*, p. 28.
- 205 Markham (ed.), *Reports*, pp. 113–27.
- 206 Wood, *Conquistadors*, p. 134.
- 207 Hemming, *Conquest of the Incas*, p. 121.
- 208 Bingham, *Lost City*.
- 209 Burkholder, *Colonial Latin America*, p. 46.
- 210 Ibid., p. 126.
- 211 Findlay and O'Rourke, *Power and Plenty*, діаграма 4.4.
- 212 Lanning, *Academic Culture*.
- 213 Barrera-Osorio, *Experiencing Nature*.
- 214 Fernandez-Armesto, *Americas*, p. 95.
- 215 Департамент архівів та історії Південної Кароліни, Чарльстон.
- 216 Tomlins, 'Indentured Servitude'.
- 217 Engerman and Sokoloff, 'Once upon a Time in the Americas'.
- 218 Див. Egnal, *New World Economies*.
- 219 Elliott, *Empires of the Atlantic World*, p. 411.
- 220 Adamson, 'England without Cromwell'.
- 221 Clark, 'British America'.
- 222 Acemoglu et al., 'Reversal of Fortune'.
- 223 Clark, *Farewell to Alms*.

- 224 Emmer, *Colonialism and Migration*, p. 35.
- 225 North et al., *Violence and Social Orders*, ch. 3.
- 226 Fernandez-Armesto, *Americas*, p. 159.
- 227 Класичною тезою є North and Weingast, 'Constitutions and Commitment'. Див. також про вплив податків та заморську експансію: O'Brien, 'Inseparable Connections'.
- 228 Hobbes, *Leviathan*, Part I, ch. 13 / Цит. за: Гоббс Т. Левіафан. — К : Дух і Літера, 2000. — С. 153.
- 229 Ibid., ch. 18 (Там само. С.191).
- 230 Ibid., Part II, chs. 17, 19 (Там само. С. 187).
- 231 Locke, *Two Treatises*, Book II, ch. 3 / Цит. за: Лок Дж. Два трактати про врядування / Пер. з англ. Тереха О., Димерця Р. — К. : Основи, 2001.
- 232 Ibid., ch. 11 (Лок... — С. 159, 202, 206).
- 233 Ibid., ch. 6 (Там само. — С. 159).
- 234 Ibid., ch. 9 (Там само. — С. 195, зі змінами).
- 235 Ibid., ch. 13 (Там само. — С. 209).
- 236 Повний текст доступний на:
http://avalon.law.yale.edu/17th_century/nc05.asp.
- 237 Engerman and Sokoloff, 'Once upon a Time in the Americas'.
- 238 Arneil, *John Locke and America*, p. 98.
- 239 Locke, *Two Treatises*, Book II, ch. 5 (Лок... Там само. — С. 147).
- 240 Elliott, *Empires of the Atlantic World*, p. 135.
- 241 Ibid., p. 40. Див. також Sato, *Legal Aspects of Landownership*.
- 242 Engerman and Sokoloff, 'Once upon a Time in the Americas'.
- 243 Ibid.
- 244 Див. Clark, *Language of Liberty*.
- 245 Clark, 'British America'.
- 246 Лист Джорджа Вашингтона Вільямові Кроуфорду від 20 вересня 1767 року у: Washington and Crawford, *Washington-Crawford Letters*, pp. 3f.
- 247 Див. Jasanoff, *Liberty's Exiles*.
- 248 Lynch, *Bolívar*, p. 63.
- 249
<http://faculty.chass.ncsu.edu/slatta/hi216/documents/bolivar/sbwar1813.htm>.

- 250 Ortega, 'Earthquakes'.
251 Lynch, 'Bolivar and the Caudillos', pp. 6 і наст.
252 King, 'Royalist View'.
253 Lynch, 'Bolivar and the Caudillos', pp. 16 і наст.
254 Woodward, 'Spanish Army'.
255 Ulrick, 'Morillo's Attempt', p. 553.
256 Hamnett, 'Counter Revolution'.
257 Lynch, *Bolívar*, p. 99.
258 Див. у цілому Langley, *Americas in the Age of Revolution*, esp. pp. 243–84.
259
<http://web.archive.org/web/19970615224356/www.umich.edu/~proflame/mirror/etext/bol5.html>.
260 Williamson, *Penguin History*, p. 218.
261
<http://web.archive.org/web/19970615224356/www.umich.edu/~proflame/mirror/etext/bol5.html>.
262 Лист Болівара серу Генрі Каллену від 6 вересня 1815 року у: Bolivar (ed.), *Selected Writings*, vol. I, p. 114.
263
<http://web.archive.org/web/19970615224356/www.umich.edu/~proflame/mirror/etext/bol2.html>.
264
<http://web.archive.org/web/19970615224356/www.umich.edu/~proflame/mirror/etext/bol5.html>.
265 Lynch, *Bolívar*, p. 218.
266 Engerman and Sokoloff, 'Once upon a Time in the Americas'.
267 Brown, *Adventuring*, діаграма 2.2.
268 Lynch, 'Bolivar and the Caudillos', pp. 16 і наст.
269 Дані взято з: Engerman and Sokoloff, 'Once upon a Time in the Americas'.
270 Lynch, 'Bolivar and the Caudillos', p. 34.
271 Lynch, *Bolivar*, p. 276.
272 Cordeiro, 'Constitutions'.
273 Engerman and Sokoloff, 'Once upon a Time in the Americas'.
274 Fage, 'Slavery and the Slave Trade', p. 395.
275 Curtin, *Plantation Complex*, pp. 4–26.

- 276 Thornton and Heywood, *Central Africans*.
277 Curtin, *Plantation Complex*, p. 26; Klein and Luna, *Slavery in Brazil*, p. 28. Див. також Prado, *Colonial Background*; Poppino, *Brazil*.
278 Schwartz, 'Colonial Past', p. 185.
279 Schwartz, *Slaves, Peasants and Rebels*, p. 46.
280 Graham, *Patronage and Politics*, p. 26.
281 Elkins, *Slavery*, p. 76.
282 Davis, 'Slavery', p. 72.
283 Thomas, *Slave Trade*, p. 633.
284 Davis, 'Slavery', p. 78.
285 Schwartz, *Slaves, Peasants and Rebels*, p. 42.
286 Elkins, *Slavery*, p. 40.
287 Ibid., p. 50.
288 Elliott, *Empires of the Atlantic World*, p. 283.
289 Davis, 'Slavery', p. 125.
290 Walvin, *Black Ivory*, pp. 16 і наст.
291 Див. Rostworowski, *Doca Francisca Pizarro*.
292 Wang et al., 'Geographic Patterns'.
293 Carvajal-Carmona et al., 'Strong Amerind/White Sex Bias'; Bedoya et al., 'Admixture Dynamics'.
294 Ferguson, *War of the World*, pp. 20–22.
295 Creel, *Peculiar People*.
296 Eltis, 'Volume and Structure', табл. 1.
297 Schaefer, *Genealogical Encyclopaedia*; Thornton and Heywood, *Central Africans*.
298 Langley, *Americas in the Age of Revolution*, p. 240 (курсив мій. — Н. Ф.).
299 Sam Roberts, 'Projections Put Whites in Minority in U.S. by 2050', *New York Times*, 18 грудня 2009.
300 Haber, 'Development Strategy'.

Розділ 4. Медицина

- 301 Класичне формулювання див. у промові Жуля Феррі від 28 липня 1885 року, цитованій у Brunschwig, *French Colonialism*, pp. 76 і наст.
302 Gandhi, *Hind Swaraj*, ch. VI.

- 303 Twain, *Following the Equator*, p. 321.
- 304 Lenin, *Imperialism*, ch. X. / Ленін В. І., Імперіалізм як вища стадія капіталізму. Повне. збір. творів, 5 вид., т. 27. — С. 125.
- 305 Collier, *Bottom Billion*.
- 306 Moyo, *Dead Aid*. Див. також: Easterly, *White Man's Burden*.
- 307 Gandhi, *Collected Works*, vol. LIV, pp. 233 і наст.: <http://www.gandhiserve.org/cwmg/VOL054.PDF>.
- 308 Riley, 'Health Transitions', зокр. діаграма 2, таблиця 1.
- 309 Ibid., pp. 750, 752.
- 310 Shaw, 'Preface on Doctors', pp. lxvii–lxviii.
- 311 Burke, *Reflections*, p. 151.
- 312 Ferguson, *Ascent of Money*, p. 154.
- 313 http://avalon.law.yale.edu/18th_century/rightsof.asp. Див. також: Декларація прав людини і громадянина // О.О. Шевченко. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія. — К. : Вентурі, 1998. — С. 138–139.
- 314 Burke, *Reflections*, pp. 190 і наст.
- 315 Rousseau, *Social Contract* / Цит. за: Руссо Ж. Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права / Пер. з фр. та ком. О. Хоми. — К. : Port-Royal, 2001.
- 316 Burke, *Reflections*, p. 291.
- 317 Schama, *Citizens* залишається найпопулярнішим англomовним викладом цієї теми.
- 318 Tocqueville, *Democracy in America*, pp. 148–51 / Цит. за: Токвіль А. Про демократію в Америці / Пер. з фр. Г. Філіпчука та М. Москаленка. — К., 1999. — С. 162–164.
- 319 Ibid., p. 153 / Там само. — С. 167.
- 320 Carter et al., (eds.), *Historical Statistics of the United States*, табл. Ed1-5.
- 321 <http://users.erols.com/mwhite28/wars18c.htm>.
- 322 Усі цитати взято з: Clausewitz, *On War*, Book I, chs. 1, 2, 7; Book III, ch. 17; Book VII, chs. 4, 5, 6, 22; Book VIII, chs. 1–9.
- 323 Acemoglu et al., 'Consequences of Radical Reform'.
- 324 McLynn, *Napoleon*, p. 664.
- 325 Lieven, *Russia against Napoleon*.
- 326 Ferguson, *Ascent of Money*, pp. 81 і наст.
- 327 Taylor, '1848 Revolutions'.

- 328 Blanton et al., 'Colonial Style'.
- 329 Crowder, *Senegal*, pp. 6 і наст., 14 і наст.; Cruise O'Brien, *White Society*, p. 39.
- 330 Klein, *Islam and Imperialism*, p. 118.
- 331 R. L. Buell, *The Native Problem in Africa* (1928), також процитовано в: Crowder, *Senegal*, p. 23.
- 332 Cruise O'Brien, *White Society*, p. 33.
- 333 Gifford and Louis, *France and Britain*, p. 672.
- 334 Cohen, *Rulers of Empire*, ch. 1.
- 335 Brunshwig, 'French Exploration and Conquest'.
- 336 Conklin, *Mission*, p. 13.
- 337 Fonge, *Modernization without Development*, p. 66.
- 338 Ibid.
- 339 Berenson, *Heroes of Empire*, pp. 197 і наст.
- 340 Joireman, 'Inherited Legal Systems'.
- 341 Cohen, *Rulers of Empire*, pp. 79 і наст.
- 342 Asiwaju, *West African Transformations*, p. 60.
- 343 Taithe, *Killer Trail*.
- 344 Echenberg, *Colonial Conscripts*, p. 18.
- 345 Cohen, *Rulers of Empire*, p. 38.
- 346 Lunn, *Memoirs of the Maelstrom*, p. 62.
- 347 Marr, Vietnamese Anticolonialism. Повний англomовний текст див.: www.fsmitha.com/h2/y14viet.html.
- 348 Gardiner, 'French Impact on Education', p. 341.
- 349 Sabatier, '“Elite” Education in French West Africa'.
- 350 Див. Acemoglu et al., 'Disease and Development'.
- 351 Iliffe, *Africans*, p. 70.
- 352 Cohen, *Rulers of Empire*, p. 23.
- 353 MacLeod and Lewis (eds.), *Disease, Medicine and Empire*, p. 7.
- 354 *Punch*, 16 вересня 1903.
- 355 MacLeod and Lewis (eds.), *Disease, Medicine and Empire*.
- 356 Echenberg, 'Medical Science'; Marcovich, *French Colonial Medicine*.
- 357 Див., напр.: Beck, 'Medicine and Society'.
- 358 Conklin, *Mission*, pp. 56 і наст.
- 359 Ibid., pp. 51 і наст.
- 360 Ibid., pp. 48 і наст.

- 361 Robiquet (ed.), *Discours et opinions*, pp. 199–201, 210–11.
- 362 Cohen, *Rulers of Empire*, p. 74.
- 363 Ibid., p. 77.
- 364 Van Beusekom, *Negotiating Development*, p. 6.
- 365 Schneider, 'Smallpox in Africa'.
- 366 Ngalamulume, 'Keeping the City Totally Clean', p. 199.
- 367 Wright, *Conflict on the Nile*. Див. також: Daly, 'Omdurman and Fashoda'; Chipman, *French Power*, p. 53.
- 368 Gide, *Travels in the Congo*, p. 35.
- 369 Crowder, *Senegal*, pp. 4 і наст.
- 370 Yansane, 'Impact of France', p. 350; Gifford and Louis, *France and Britain*, p. 697.
- 371 Betts, 'Establishment of the Medina'; Cruise O'Brien, *White Society*, p. 54. Cf. Smith, *Vietnam*, pp. 88 і наст.
- 372 Cohen, *Rulers of Empire*, p. 49. Пор.: Betts, *Assimilation and Association*, pp. 64, 152.
- 373 Echenberg, *Black Death*.
- 374 Rohrbach, *Deutsche Kolonialwirtschaft*, vol. I, pp. 330–33. Пор.: Steer, *Judgment*, p. 61.
- 375 Madley, 'Patterns', p. 169.
- 376 Deutsch, *Emancipation without Abolition*.
- 377 Steer, *Judgment*, pp. 55 і наст.
- 378 Seiner, *Bergtouren*, pp. 267–78.
- 379 Olusoga and Erichsen, *Kaiser's Holocaust*, p. 118.
- 380 Gewalt, *Herero Heroes*, pp. 146 і наст.
- 381 Rust, *Krieg und Frieden*, pp. 6–15; Anon., *Rheinische Mission*, pp. 10–16; Leutwein, *Elf Jahre Gouverneur*, pp. 466–7; Kuhlmann, *Auf Adlers Flügeln*, pp. 42 і наст.
- 382 Olusoga and Erichsen, *Kaiser's Holocaust*, p. 139.
- 383 Повний текст див.: Gewalt, 'Great General', p. 68.
- 384 Zimmerer, 'First Genocide', p. 37.
- 385 Gewalt, *Herero Heroes*, p. 173. Сучасний німецький погляд: Bayer, *Mit dem Hauptquartier*, pp. 161–7.
- 386 Drechsler, *Südwestafrika unter deutscher Kolonialherrschaft*, pp. 251–79. Пор.: Olusoga and Erichsen, *Kaiser's Holocaust*, p. 235.
- 387 Ibid., p. 224.
- 388 Fischer, *Rehobother Bastards*, pp. 302 і наст.

- 389 Eiermann, 'The Good, the Bad, and the Ugly'.
- 390 Rohrbach, *Aus Südwest-Afrikas schweren Tagen*, pp. 177 і наст.
- 391 Огляд актуальної сьогодні літератури див.: Madley, 'From Africa to Auschwitz'.
- 392 Добре висвітлено у: Mazower, *Dark Continent*.
- 393 Strachan, *First World War in Africa*.
- 394 Strachan, *To Arms*, p. 95.
- 395 Conklin, *Mission*, pp. 146–59.
- 396 Lunn, *Memoirs of the Maelstrom*, p. 78.
- 397 Ibid., p. 69.
- 398 Ibid., p. 71.
- 399 Ibid., p. 139.
- 400 Eichacker, 'Blacks Attack!'.
- 401 Smith et al., *France and the Great War*, p. 128.
- 402 Lunn, *Memoirs of the Maelstrom*, p. 140.
- 403 Winter, *Great War*, p. 75; Beckett and Simpson (eds.), *Nation in Arms*, p. 11.
- 404 Kipling, 'France at War', pp. 341 і наст.
- 405 Див.: McCullum, *Military Medicine*.
- 406 Olusoga and Erichsen, *Kaiser's Holocaust*, pp. 284 і наст.
- 407 Evans, 'Anthropology at War'.
- 408 Madley, 'From Africa to Auschwitz', pp. 453 і наст. Див у цілому: Weindling, *Health, Race and German Politics*.
- 409 Mazower, *Hitler's Empire*, pp. 147, 584.
- 410 Levine, 'Film and Colonial Memory'.
- 411 Riley, 'Health Transitions', табл. 4.
- 412 Iliffe, *Africans*, pp. 251–3.
- 413 Singer and Langdon, *Cultured Force*, p. 20.
- 414 Tai, 'Politics of Compromise'.
- 415 Saxe, 'Changing Economic Structure'.
- 416 Centre d'Informations Documentaires, *Work of France*, p. 17.
- 417 Hochschild, *Leopold's Ghost*.
- 418 Mazower, *Hitler's Empire*, p. 205.
- 419 Ibid., pp. 152, 286.
- 420 Ibid., p. 137.
- 421 Ibid., p. 149.
- 422 Ibid., p. 256.

423 Ibid., p. 248.

424 Fieldhouse, *Black Africa*.

Розділ 5. Споживання

425 Okuefuna, *Wonderful World of Albert Kahn*.

426 Galeano, *Open Veins*, p. 47.

427 Crafts, 'British Economic Growth', таблиця 6.1.

428 Clark, *Farewell to Alms*, рис. 9.2.

429 Gildea, *Barricades and Borders*, pp. 6, 145, 181.

430 Mokyr, *Industrial Revolution*, p. 109.

431 Esteban, 'Factory Costs', рис. 1.

432 Allen, *British Industrial Revolution*, p. 156.

433 Morris, *Why the West Rules*, p. 497.

434 Jones, 'Living the Enlightenment'.

435 Morris, *Why the West Rules*, p. 491.

436 Див. зокрема: McKendrick et al., *Birth of a Consumer Society*.

437 Berg, 'Pursuit of Luxury'.

438 Vries, 'Purchasing Power'.

439 Berg, 'Imitation to Invention'.

440 Findlay and O'Rourke, *Power and Plenty*, табл. 6.2 і 6.4.

441 La Porta et al., 'Law and Finance', 'Investor Protection' and 'Economic Consequences'.

442 O'Brien et al., 'Political Components'. Див. також: Leunig, 'British Industrial Success', p. 93.

443 Guinnane et al., 'Putting the Corporation in its Place'; Lamoreaux, 'Scylla or Charybdis?'.

444 Allen, *British Industrial Revolution*.

445 Parthasarathi, 'Rethinking Wages'.

446 Pollard, *Peaceful Conquest*.

447 Див.: Fowler Mohanty, *Labor and Laborers of the Loom*, особл. р. 76. Про ширші наслідки вирощування бавовни, див.: Dattel, *Cotton and Race*.

448 Clark, *Farewell to Alms*, p. 267.

449 Farnie, 'Role of Merchants', pp. 20 і наст.

450 Darwin, *Origin*, chs. 3, 4 та 14.

451 Ferguson, 'Evolutionary Approach'.

- 452 Carlyle, *Past and Present*, Book I, chs. 1–4, Book IV, chs. 4, 8.
- 453 Kaelble, *Industrialization and Social Inequality*.
- 454 Evans, *Death in Hamburg*.
- 455 Grayling, *Light of Liberty*, pp. 189–93.
- 456 Wilde, *De Profundis*, pp. 21, 23, 33.
- 457 Berger and Spoerer, ‘Economic Crises’.
- 458 Див., напр.: Fowler, *Lancashire Cotton Operatives*.
- 459 Allen, ‘Great Divergence in European Wages’. Я вдячний Роберту Аллену за те, що він поділився зі мною своїми даними про заробітні плати.
- 460 Allen et al., ‘Wages, Prices, and Living Standards’.
- 461 Mazzini, ‘To the Italians’.
- 462 Bismarck, *Reminiscences*, Vol. I, ch. 13.
- 463 Schorske, *Fin-de-Siucle Vienna*.
- 464 Н. С. Martin, ‘Singer Memories’:
<http://www.singermemories.com/index.html>.
- 465 Maddison, *World Economy*, таблиці В-10, В-21.
- 466 Kennedy, *Rise and Fall*, p. 190.
- 467 Bairoch, ‘International Industrialization Levels’.
- 468 Broadberry, ‘Total Factor Productivity’.
- 469 Fordham, ‘“Revisionism” Reconsidered’.
- 470 Clark and Feenstra, ‘Technology in the Great Divergence’, табл. 8.
- 471 Dyos and Aldcroft, *British Transport*, табл. 4.
- 472 Maurer and Yu, *Big Ditch*, p. 145.
- 473 Clark and Feenstra, ‘Technology in the Great Divergence’.
- 474 Clark, *Farewell to Alms*, табл. 15.3.
- 475 McKeown, ‘Global Migration’, p. 156.
- 476 Carter et al. (eds.), *Historical Statistics of the United States*, табл. Ad354–443.
- 477 Mitchell, *Abstract of British Historical Statistics*, pp. 333 і наст.
- 478 Я дуже вдячний Саймонові Кенді з компанії «Генрі Пул енд компані» (Henry Pool & Co.) за надану мені можливість продивитися старі книги замовлень фірми та інші корисні документи.
- 479 Beasley, *Japan Encounters the Barbarian*.
- 480 Див.: Hirano, *State and Cultural Transformation*, p. 124.

481 Keene, *Emperor of Japan*, p. 12. Див. світлину імператора 1873 року, зроблену Учідою Куїчі: http://ocw.mit.edu/ans7870/21f/21f.027j/throwing_off_asia_01/emperor_02.html.

482 Malony, 'Modernity, Gender and Empire'.

483 Див.: *Illustration of the Ceremony Promulgating the Constitution*, невідомий художник (1890).

484 Penn State University, *Making Japanese* online resource, <http://www.east-asian-history.net/textbooks/MJ/ch3.htm>.

485 Keene, *Emperor of Japan*, p. 295.

486 Gong, *Standard of 'Civilization'*.

487 Keene, *Emperor of Japan*, p. 194.

488 Японська Асоціація виробників бавовни, *Cotton Statistics of Japan: 1903–1924*, табл. 1.

489 Wall, *Japan's Century*, p. 17.

490 Kamisaka, *Cotton Mills and Workers*.

491 Moser, *Cotton Textile Industry*, p. 30.

492 Ibid.

493 Farnie, 'Role of Cotton Textiles'.

494 Clark and Feenstra, 'Technology in the Great Divergence'. Про виробництво в Америці див.: Copeland, 'Technical Development'.

495 Див., напр.,: Moser, *Cotton Textile Industry*, p. 102. Див. також: Wolcott and Clark, 'Why Nations Fail'.

496 Uradhuay, *Existence, Identity and Mobilization*.

497 Чудовим прикладом є гравюра Мідзуно Тосіката в Музеї витончених мистецтв у Бостоні.

498 Meech-Pekarik, *World of the Meiji Print*, p. 145.

499 Lenin, *The State and Revolution* (1918) / Ленін В. І. Держава і революція. — К. : Політвидав, 1975. — С. 152.

500 Cole et al., 'Deflation and the International Great Depression'.

501 Friedman and Schwartz, *Monetary History of the United States*.

502 Keynes, *Tract on Monetary Reform* (1924).

503 Tooze, *Wages of Destruction*.

504 Детальніше див.: Ferguson, *War of the World*.

505 Harrison, *Economics of World War II*.

506 Westad, *Global Cold War*.

507 Ferguson, *War of the World*, pp. 606–17.

- 508 Дані взято з: Data from Singer and Small, *Correlates of War*.
- 509 Piketty and Saez, 'Income Inequality', особл., рис. 20.
- 510 Human, 'Debtor Nation'.
- 511 Я вдячний своєму колезі Дієго Коміну за ці дані.
- 512 Sullivan, *Jeans*, pp. 9, 77.
- 513 Ibid., pp. 214 і наст.
- 514 'Coca-Cola as Sold Throughout the World', *Red Barrel*, 8, 3 (березень 1929).
- 515 Див.: Allen, *Secret Formula*, p. 325.
- 516 Інтерв'ю з автором (2009). Див. також: Wolle, *Traum von der Revolte*, особл. pp. 56–61.
- 517 Debray, 'The Third World', http://www.digitalnpq.org/archive/1986_spring/kalashnikov.html.
- 518 Suri, *Power and Protest*.
- 519 Kurlansky, 1968.
- 520 Marshall, *Demanding the Impossible*, pp. 551 і наст.
- 521 Графіті 1968 року див.: <http://www.bopsecrets.org/CF/graffiti.htm>.
- 522 Greer, *Female Eunuch*, p. 322.
- 523 Sullivan, *Jeans*, p. 131.
- 524 Інтерв'ю з автором (2009).
- 525 Інтерв'ю з автором (2009).
- 526 Ramet, 'Rock Music in Czechoslovakia', pp. 59, 63.
- 527 Poiger, *Jazz, Rock and Rebels*, pp. 62 і наст.
- 528 Safanov, 'Revolution'.
- 529 Siefert, 'From Cold War to Wary Peace'.
- 530 Інтерв'ю з автором (2009).
- 531 Bergson, 'How Big was the Soviet GDP?' Див. у цілому: Cox (ed.), *Rethinking the Soviet Collapse*.
- 532 Fukuyama, *End of History*.
- 533 Gaddis, *Cold War*.
- 534 Charlotte Sector, 'Belarusians Wear Jeans in Silent Protest', ABC News, 13 січня 2006.
- 535 Інтерв'ю з автором (2009).
- 536 Ferdows, 'Women and the Islamic Revolution'; Nashat, 'Women in the Islamic Republic'.
- 537 Ebadi, *Iran Awakening*, pp. 41 і наст.

Розділ 6. Праця

538 Gibbon, *Decline and Fall*, розд. 31, Частина III і IV / Цит. за: Гиббон Э. Закат и падение Римской империи в 7 томах. Том III. — М. : Терра, 2008. — С. 459–462.

539 Scaff, 'Remnants of Romanticism'.

540 Weber, *Max Weber*, p. 292.

541 Weber, *Protestant Ethic*, pp. 112, 154 / Цит. за: Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Пер. з нім. О. Погорілого. — К. : Основи, 1994. — С. 118, 169.

542 Ibid., p. 119 (Вебер М. Вказ. праця... — С. 178.)

543 Ibid., p. 24. (Там само. — С. 27.) Сучасне формулювання див. у Koch and Smith, *Suicide of the West*, p. 184 і наст.

544 Weber, *Protestant Ethic*, p. 180. (Вказ. праця.... — С. 180 [зі змінами].)

545 Ibid., p. 70 і наст. (Там само. — С. 50, 64.)

546 Ibid., p. 166 (Там само. — С. 169.) Див.: Chiswick, 'Economic Progress'.

547 Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*.

548 Cantoni, 'Economic Effects'.

549 Delacroix and Nielsen, 'Beloved Myth'. Див. також: Iannaccone, 'Introduction'.

550 Young, 'Religion and Economic Growth'.

551 Grier, 'Effect of Religion on Economic Development'.

552 Becker and Wossmann, 'Was Weber Wrong?'.

553 Trevor-Roper, 'Religion, the Reformation and Social Change'.

554 Woodberry, 'Shadow of Empire'.

555 Guiso et al., 'People's Opium?'.

556 Barro and McCleary, 'Religion and Economic Growth'.

557 World Bank, *World Development Indicators* online.

558 Ferguson, 'Economics, Religion and the Decline of Europe'.

559 Дані взято з бази даних сукупної економіки, організації The Conference Board, вересень 2010, <http://www.conference-board.org/data/economydatabase/>. Див. також: OECD.Stat та різноманітні публікації OECD.

560 World Values Survey Association [Асоціація дослідження цінностей у світі], «Дослідження цінностей у світі».

561 Chesterton, *Short History*, p. 104.

- 562 Bruce, *God is Dead*, p. 67.
- 563 Дані ВЗЯТО 3:
<http://www.cofe.anglican.org/news/pr2009.html>.
- 564 Див.: Brown, *Death of Christian Britain*, особл. с. 191. Див. також статті у: McLeod and Ustorf (eds.), *Decline of Christendom*.
- 565 Bruce, *God is Dead*, p. 65.
- 566 Davie, *Religion in Britain*, pp. 119, 121.
- 567 Davie, *Europe: The Exceptional Case*, p. 6 і наст.
- 568 У першому параграфі своєї книжки Морін Клів наводить відоме інтерв'ю Леннона, 'How Does a Beatle Live? John Lennon Lives Like This', *Evening Standard*, 4 березня 1966.
- 569 Див.: Barro and McCleary, 'Religion and Political Economy'.
- 570 Tolstoy, *Kingdom of God*, p. 301.
- 571 Freud, *Future of an Illusion*, p. 25.
- 572 Ibid., p. 30.
- 573 Ibid., p. 34.
- 574 Ibid., p. 34.
- 575 Freud, *Civilization*.
- 576 Freud, *Civilization*, pp. 55, 59, 69.
- 577 Szasz, *Anti-Freud: Karl Kraus's Criticism of Psychoanalysis and Psychiatry*.
- 578 Відвідування церков знизилося з 25–55 % у 70-ті роки до 18–22 % у наш час, проте існує безліч способів споживання релігії (теле- та інтернет-євангелісти), які ще сорок років тому годі було собі уявити: Putnam and Campbell, *American Grace*, pp. 74, 105.
- 579 Sheehan, 'Liberation and Redemption', p. 301.
- 580 Putnam and Campbell, *American Grace*, p. 326.
- 581 Barro and McCleary, 'Which Countries Have State Religions?'
- 582 Iannaconne, 'Introduction'; Davie, *Europe: The Exceptional Case*, p. 43 і наст. Більш доступний виклад див. у Micklethwait and Wooldridge, *God is Back*, esp. p. 175.
- 583 Smith, *Wealth of Nations*, Book V, ch. I (Сміт А. Добробут націй. — К., 2001.).
- 584 Micklethwait and Wooldridge, *God is Back*, p. 175.
- 585 Zakaria, *Future of Freedom*, pp. 199 і наст.
- 586 Putnam and Campbell, *American Grace*, p. 137.
- 587 Weber, *Protestant Ethic*, pp. 115, 117. (Вебер М.

Протестантська етика... — С. 173–174.)

588 Історично коректний виклад кризи див. у Ferguson, *Ascent of Money*.

589 Протилежні оцінки див. у Aikman, *Beijing Factor*, pp. 7 і наст.

590 Bays, 'Chinese Protestant Christianity', p. 182.

591 Aikman, *Beijing Factor*, pp. 141 і наст.

592 Ibid., p. 285.

593 Ibid., pp. 20–34.

594 Morrison, *Memoirs*, pp. 77 і наст., 288 і наст.

595 Ibid., pp. 335 і наст.

596 Cohen, *China and Christianity*.

597 Taylor, *Hudson Taylor*, pp. 144 і наст.

598 Stott, *Twenty-six Years*, pp. 26–54.

599 Austin, *China's Millions*, pp. 4–10, 86–90, 167–9.

600 Ng, 'Timothy Richard', p. 78.

601 Austin, *China's Millions*, p. 192. Див. також: Steer, *J. Hudson Taylor*.

602 Див. у цілому: Kuang-sheng, *Antiforeignism*.

603 Thompson, *Reluctant Exodus*, особл. pp. 45–50.

604 Aikman, *Beijing Factor*, pp. 53 і наст.

605 Dikotter, *Mao's Great Famine*.

606 Zuo, 'Political Religion', p. 101.

607 Aikman, *Beijing Factor*, pp. 159, 162, 215.

608 Див. : Chen and Huang, 'Emergence', pp. 189, 196; Bays, 'Chinese Protestant Christianity', pp. 194–6.

609 Інтерв'ю з автором, 2010. Див. також: Fenggang, 'Lost in the Market', p. 425.

610 Jianbo and Fenggang, 'The Cross Faces the Loudspeakers'.

611 Jiwei, *Dialectic of the Chinese Revolution*, pp. 150 і наст.

612 Simon Elegant, 'The War for China's Soul', *Time*, 20 серпня 2006. Див. також: Bays, 'Chinese Protestant Christianity'.

613 Aikman, *Beijing Factor*, pp. 73–89.

614 Fenggang, 'Cultural Dynamics', p. 49. Див. також: Sheila Melvin, 'Modern Gloss on China's Golden Age', *New York Times*, 3 вересня 2007; Timothy Garton Ash, 'Confucius Can Speak to Us Still — And Not Just about China', *Guardian*, 9 квітня 2009.

615 Christian Solidarity Worldwide, *China: Persecution of Protestant*

Christians in the Approach to the Beijing 2008 Olympic Games (June 2008); Bureau of Democracy, Human Rights and Labor, *International Religious Freedom Report, 2007* (2007).

616 Hunter and Chan, *Protestantism in Contemporary China*, p. 23.
Див. також: Yihua, 'Patriotic Protestants'.

617 Simon Elegant, 'The War for China's Soul', *Time*, 20 серпня 2006. Див. також: Potter, 'Belief in Control'.

618 Evan Osnos, 'Jesus in China: Christianity's Rapid Rise', *Chicago Tribune*, 22 червня 2008.

619 Hunter and Chan, *Protestantism in Contemporary China*, p. 6.

620 Peng, 'Unreconciled Differences', pp. 162 і наст.; Zhao, 'Recent Progress of Christian Studies'.

621 Aikman, *Beijing Factor*, p. 5.

622 Zhuo, 'Significance of Christianity', p. 258.

623 Aikman, *Beijing Factor*, pp. 245 і наст.

624 Evan Osnos, 'Jesus in China: Christianity's Rapid Rise', *Chicago Tribune*, 22 червня 2008.

625 Bao, 'Intellectual Influence of Christianity', p. 274.

626 Aikman, *Beijing Factor*, p. 17.

627 Chesterton, 'Miracle of Moon Crescent', p. 116.

628 Craig Whitlock, '2 British Suspects Came from Africa', *Washington Post*, 27 липня 2005.

629 Barber, *Jihad vs. McWorld*.

630 Cox and Marks, *The West, Islam and Islamism*.

631 Pew Forum, *Muslim Networks*, p. 6.

632 Tony Barber, 'Tensions Unveiled', *Financial Times*, 16 листопада 2010, p. 9.

633 Підрахунки зроблено на основі таблиць the UK Labour Force Survey and the United Nations Population Prospects middle projection. Див. також 'Muslim Population "Rising 10 Times Faster than Rest of Society"', *The Times*, 30 січня 2009.

634 Caldwell, *Reflections*.

635 Pew Forum, *Muslim Networks*, pp. 20–56.

636 Simcox et al., *Islamist Terrorism*.

637 Див.: Goldsworthy, *How Rome Fell*; Heather, *Fall of the Roman Empire*.

638 Ward-Perkins, *Fall of Rome*.

639 Chesterton, 'Patriotic Idea', p. 618; Shaw, *Back to Methuselah*, pp. xv–xvi.

Висновки. Суперники

640 Hexter, 'Seyssel, Machiavelli, and Polybius'.

641 Goldstone, 'Cultural Orthodoxy', pp. 129 і наст.; Goldstone, *Revolution and Rebellion*, p. 354.

642 Bolingbroke, *Patriot King*, p. 273.

643 Sorokin, *Social and Cultural Dynamics*.

644 Quigley, *Tragedy and Hope*, pp. 3 і наст. Див. також: Quigley, *Evolution of Civilizations*.

645 Kennedy, *Rise and Fall*, p. xvi.

646 Diamond, *Collapse*, p. 158.

647 Цікаву критику див. у рецензії Джозефа А. Тейнтера (Tainter) у: *Current Anthropology*, 46 (грудень 2005).

648 Як вступ до проблеми див.: Mitchell, *Complexity*.

649 Ibid., p. 5. Див. також Holland, *Emergence*

650 Buchanan, *Ubiquity*.

651 Waldrop, *Complexity*.

652 Taleb, 'Fourth Quadrant'.

653 Krakauer et al. (eds.), *History, Big History and Metahistory*.
Пор.: Holland, *Hidden Order*.

654 Richardson, *Statistics of Deadly Quarrels*. Див. сучасний огляд у: Hayes, 'Statistics of Deadly Quarrels' and the discussion in Pinker, *Better Angels*.

655 Kotkin, *Armageddon Averted*.

656 Guan and Li, 'GDP and Economic Structure'.

657 Maddison, *World Economy*.

658 <http://gcr.weforum.org/gcr2010/>.

659 <http://www.conference-board.org/data/economydatabase/>.

660 Я вдячний Джиму О'Нілу з компанії «Голдман Сакс» (Goldman Sachs) за надання мені відповідних даних.

661 Martin Wolf, 'Will China's Rise Be Peaceful?', *Financial Times*, 16 листопада 2010.

662 Відділ розподілу населення Департаменту економічних і соціальних справ Секретаріату ООН, Перспективи населення

світу: дані 2000 року: <http://esa.un.org/unpp>, 27 листопада 2010.

663 Huntington, *Clash of Civilizations*, табл. 3.1, 3.2, 3.3, 4.3, 4.5, 4.6.

664 Cecchetti et al., 'Future of Public Debt'.

665 Усі дані взято з: Ferguson, *Cash Nexus*.

666 Бюджетне управління Конгресу, 'Supplemental Data for the Congressional Budget Office's Long-Term Budget Outlook' (червень 2010).

667 Mares, 'Sovereign Subjects', експонат 2.

668 Sargent, 'Ends of Four Big Inflations'.

669 Eichengreen, *Exorbitant Privilege*.

670

<http://english.peopledaily.com.cn/90001/90776/90883/7179010.html>.

671 <http://www.reuters.com/article/idUSTOE6A301Q20101104>.

672 <http://www.businessweek.com/news/2010-11-09/china-researcher-says-us-s-qe2-is-financial-protectionism.html>.

673 <http://www.ustreas.gov/tic/mfh.txt>.

674 Підрахунки автора на основі даних БУК.

675 Бюджетне управління Конгресу, 'Бюджет і економічний прогноз: Свіжі дані' (серпень 2010), табл. 1.7.

676 Huntington, *Clash of Civilizations*.

677 Huntington, 'Clash of Civilizations', p. 22.

678 Sen, *Identity and Violence*; Berman, *Terror and Liberalism*. Див. також Edward Said, 'The Clash of Ignorance', *Nation*, 22 жовтня 2001.

679 Tusicisny, 'Civilizational Conflicts'.

680 Marshall and Gurr, *Peace and Conflict*, додаток, табл. II.I.

681 Див., напр., Luard, *War in International Society*.

682 David E. Sanger, 'With Warning, Obama Presses China on Currency', *New York Times*, 23 вересня 2010.

683 Alan Beattie, Joshua Chaffin and Kevin Brown, 'Wen Warns against Renminbi Pressure', *Financial Times*, 6 жовтня 2010.

684 Ferguson and Schularick, 'End of Chimerica'.

685 Jacques, *When China Rules the World*.

686 Міжнародне енергетичне агентство, *World Energy Outlook 2010* (London, 2010).

- 687 http://en.china.cn/content/d732706,cd7c6d,1912_6577.html.
- 688 Collier, *Plundered Planet*.
- 689 Raine, *China's African Challenges*, p. 97.
- 690 Ibid., p. 164.
- 691 Economy, 'Game Changer', p. 149.
- 692 Світова Організація захисту інтелектуальної власності, *World Intellectual Property Indicators 2010* (Geneva, 2010): <http://www.wipo.int/ipstats/en/statistics/patents/>.
- 693 Mu Rongping, 'China', in *UNESCO Science Report 2010*, pp. 379–98.
- 694 Організація економічного співробітництва та розвитку, *Economic Survey of the UK* (Жовтень 2005).
- 695 Інститут освітніх наук, *Trends in International Mathematics and Science Study* (2007).
- 696 Pew Global Attitudes Project, 'The Chinese Celebrate their Roaring Economy, as They Struggle with its Costs', 22 липня 2008: <http://pewglobal.org/2008/07/22/>.
- 697 Nicholas Eberstadt, 'China's Family Planning Policy Goes Awry', American Enterprise Institute for Public Policy Research, 23 листопада 2010: <http://www.aei.org/article/101389>.
- 698 Economy, 'Game Changer'.
- 699 Pew Research Center for People and the Press, 'Public Sees a Future Full of Promise and Peril', 22 червня 2010: <http://people-press.org/report/?pageid=1740>.
- 700 Zakaria, *Post-American World*.
- 701 Rongping, 'China', p. 395.
- 702 Churchill, 'Civilization', pp. 45 і наст.

НІЛ ФЕРГЮСОН

Цивілізація

Як Захід став успішним

НАШ
формат